سنڌوءَ جو موهه

جنرل سرجارج ميڪمين

عطامحمد ڀنيرو

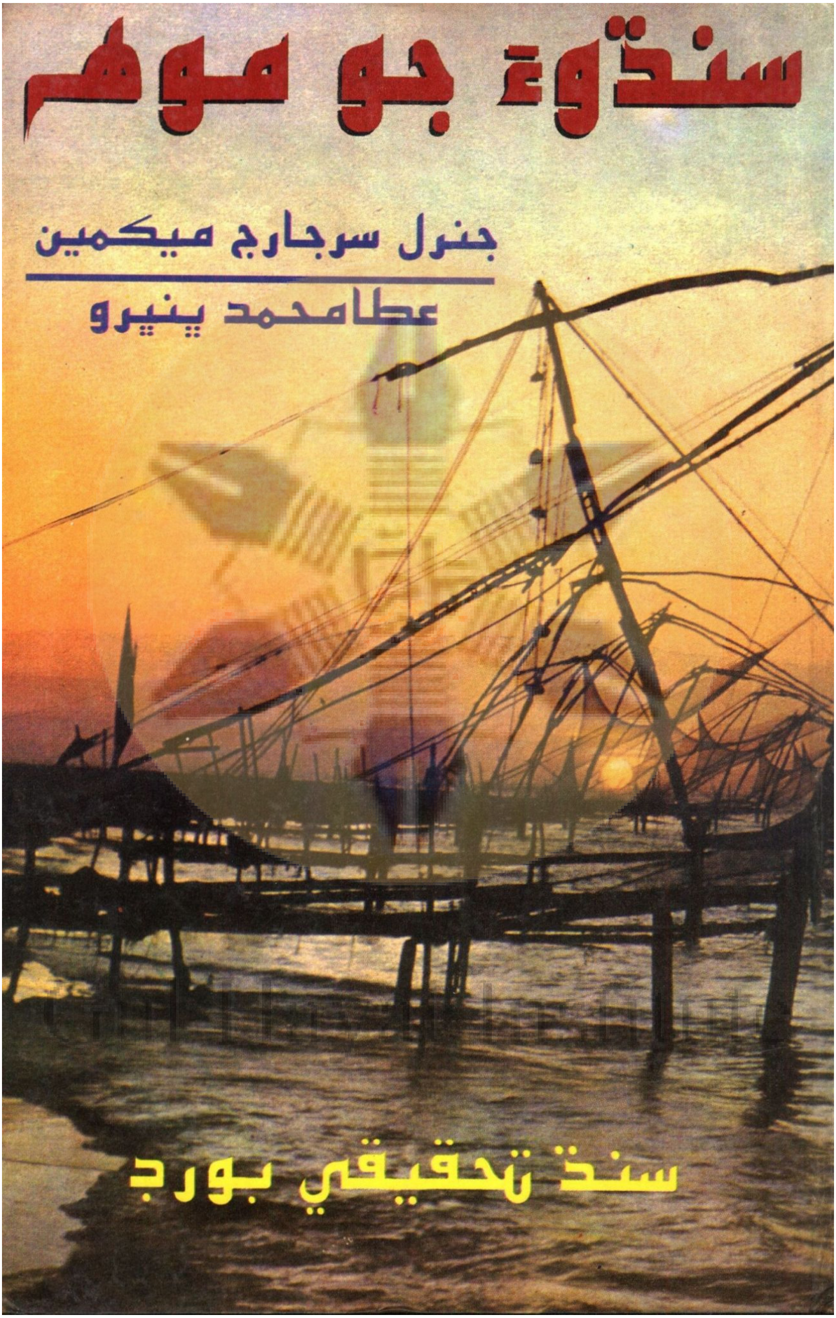

سنڌ تحقيقي بورڊ

سنڌوءَ جو موهه

جنرل سرجارج ميڪمين

عطامحمد ڀنڀرو

Gul Hayat Institute

سنڌ تحقيقي بورڊ، حيدرآباد سنڌ

2002ع

سمورا حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ

ڪتاب جو نالو: سنڌوءَ جو موهه
ليکڪ: جنرل سرچارج ميڪمين
مترجم: عطامحمد ڀنڀرو
ٻھريون ڇاپو: مارچ 2002
ڪيليگرافي: سائره
ڪمپوزنگ: ناز ڪمپوزر
دڪان نمبر 4- سيد آرڪيڊ، گاڏي کاتو
حيدرآباد سنڌ.

قيمت -/150
هڪ سؤ پنجاهه روپيا فقط

سنڌ تحقيقي بورڊ، ڪتاب نمبر 24

SINDHO JO MOH
TRANSLATED BY: ATTA.M. BANBHRO
PUBLISHED BY: NAZ SANAI
SHOP NO: 4. SYED ARCED
GARI KHATO HYDERABAD SINDH
Book No: 24 MAR: 2002
Per copy: Rs: 150

Gul Hayat Institute

پيش لفظ

'سنڌ تحقيقي بورڊ' طرفان عطامحمد ڀنڀري جو سنڌ جي تاريخ بابت ترجمو ڪيل، هيءُ ٻيو ڪتاب ڇپجي پڙهندڙن جي خدمت ۾ پيش ٿي رهيو آهي.

ويجهڙائيءَ واري وقت ۾، اسان جي هن دوست سنڌ جي تاريخ تي انگريزيءَ مان ڪيترن ئي شاندار ڪتابن جو ترجمو ڪيو آهي ۽ نه رڳو هڪ وڏي خال کي پورو ڪيو آهي پر سنڌ جي تاريخ بابت ڪيترو ئي مواد پڙهندڙن کي پيش ڪيو آهي.

سنڌ جي تاريخ سان دلچسپي رکندڙ سمورن ماڻهن لاءِ، محترم عطامحمد ڀنڀري جا ترجمو ڪيل ڪتاب نه رڳو دلچسپيءَ جو سبب بنجندا پر ماخذن واري حيثيت رکندا. اسان جي اڪثر تاريخ، ڌارين لکي آهي. هن قسم جو سنڌيءَ ۾ مواد اڻ ڪانهيءَ، سنڌ جي تاريخ ۾ دلچسپي رکندڙ محققن لاءِ ڪافي نيون راهون کُلي پيون آهن ۽ هو چاهين ته انهن ماخذن کي آڏو رکي سنڌ جي مستند تاريخ جوڙڻ لاءِ گهڻو ڪجهه ڪري سگهن ٿا.

اسان کي سنڌ تحقيقي بورڊ طرفان هِن قسم جا تاريخي ڪتاب آڻڻ ۾ گهڻي خوشي ٿيندي آهي ۽ اسان جي هيءَ دلي تمنا آهي ته سنڌ جو پڙهيل لکيل ساڃاهه وند ماڻهو، هنن ڪتابن کي نه رڳو دلچسپيءَ سان پڙهن پر ڪي نتيجا ڪڍڻ لاءِ به سوچ ويچار ڪري پنهنجي تاريخ جون ڪڙيون ڪڙين سان ملائي مڪمل تاريخ جوڙڻ ۾ ڪو ڪردار ادا ڪندا.

ناز سنائي

حيدرآباد، سنڌ
٣١- جنوري ٢٠٠٢ع

Gul Hayat Institute

سنڌاڻ

١- مصنف طرفان ٻه اکر 7

مُنڍ

٢- هندستان جي هجي 9
٣- سنڌوءَ جو موهه 10
۴- مارڪيوئس ويلزلي جي دور وارو هندستان 14
۵- مرهٽن سان ٻي ۽ ٽي جنگ 17
٦- برطانيه، مغل تخت ۽ تاج جي وارث طور 21
٧- نيپال ۽ پنڊارين خلاف ڪاروايون 26
٨- ڀرتپور ۽ آوا 29
٩- هندستان ۾ ترقي ۽ تعمير 29

باب پهريون

١٠- پهرين افغان جنگ 31
١١- ايشيا جي حدن کي کولڻ جي ڪوشش 34
١٢- ٽه ڌريو ناهه 36
١٣- برطانيه سرڪار جي حڪمت عمليءَ جو اخلاقي پهلو 39
١۴- جنگ جو نقشو ۽ فوج جو وچور 44
١۵- شاهه شجاع جي پنهنجي فوج 47
١٦- سنڌ ۽ بلوچستان 48

باب ٻيو

١٧- سنڌوءَ وسيلي فوج جي قنڌار ۽ ڪابل ڏانهن روانگي 57
١٨- غزني ۽ قابل 53
١٩- شاهه شجاح پنهنجي اباڻي تخت تي 56
٢٠- ڪابل جا دوستاڻا لاڪاپا 57
٢١- سنڌ جي فوج جا حصا 60
٢٢- برطانيه سرڪار جو سفر ۽ سنڌس سياسي خدمتون .... 6.
٢٣- سنه ١٨۴٠ع وارا معاملا 63
٢۴- ساري اڏاوت جو ڇيهون ڇيهه ٿيڻ 66

باب ٽيون

٢۵- آنڌاري گهٽڻ ڪانپوءِ 70
٢٦- ڪابل ۾ قتل عام 71
٢٧- جلال آباد ۽ غزني 75
٢٨- قنڌار- پٺاڻن ڪان پلاند ڪرڻ وارو لشڪر 77
٢٩- آخري ڀيرو ڪابل ۾ 82
٣٠- هندستان ڏانهن موٽ 84
٣١- ڪماندر ان- چيف جو تبصرو 86
٣٢- دوست محمد ڪابل ڏانهن 87

باب چوٿون

٣٣- سنڌ جي فتح- 1843ع قديم تاريخ 89
٣۴- سر چارلس نيپيئر 94
٣۵- سنڌ ۾ انگريز جو افغانستان مان موٽڻ 97
٣٦- سنڌ جا حڪمران ۽ انهن سان ڪيل عهد نامو 98
٣٧- مياڻيءَ واري خونخوار جنگ 102
٣٨- دبي يا حيدرآباد واري جنگ 104
٣٩- فوجي مظاهري ۽ شڪن واسطي فوجن جو گڏ ٿيڻ 114
۴٠- گورنر جنرل جنگي محاذ تي 118
۴١- چمبل کي پار ڪرڻ 119
۴٢- گواليار تي ٻه طرفي حملي جو فائدو 122
۴٣- مهراج پور وارو محاذ 123
۴۴- پنير جي جنگ 128

باب پنجون

۴۵- پنجاب جي راجڌاني لاهور ۾ ڦيٽارو 131
۴٦- گواليار جي فتح ڪانپوءِ ڇا ٿيو؟ 131
۴٧- پنجاب ۽ جمون وارا ٻائر 133

Gul Hayat Institute

۴۸- پنجاب جون تشويشناڪ حالتون 134

۴۹- دليپ سنگهہ جو تخت تي ويهڻ 138

۵۰- سک فوج ۽ ان جو پنچاتي طريقو 142

۵۱- فوج جو وزير اعظم کي قتل ڪرڻ 147

باب ڇهون

۵۲- سکن جو ستلج پار اُڪرڻ- ستلج جي برطانيہ سرڪار واري ڪناري تي موجود حالتون 152

۵۳- برطانيہ سرڪار جي هندستاني فوج سرحد تي 156

۵۴- پنجاب فوج جو ستلج پار ڪرڻ 159

۵۵- جنگ جو نقشو 161

۵٦- ١٨۴٣ع واري انگريزي سرڪار جي هندستاني فوج 162

۵٧- مريد ڪيءَ ڏانهن پيش قدمي 167

۵٨- مريد ڪيءَ واري جنگ 168

باب ستون

۵٩- فيروز شهر واري جنگ- جنگ جي شروعات 171

٦٠- جنگ ۾ آڌي رات واري ڇانوڻي 172

٦١- صبح واري زبردست فتح 177

٦٢- انگريز فوج جي ستلج ڏانهن پيش قدمي 179

٦٣- پنجاب جو وايو منڊل 181

باب اٺون

٦۴- علي وال ۽ سوبران ۾ انگريزن جون زبرد..ست فتحون 183

٦۵- سکن جو لڌيانہ تي حملو 183

٦٦- علي وال واري زبردست جنگ 186

٦٧- سوبران جي جنگ جي شروعات 192

٦٨- وڏي جنگ 195

٦٩- درياهہ ڪناري سان شڪست جو احوال 197

٧٠- انگريز لاهور ۾ 199

باب نائون

٧١- پنجاب ۽ ملتان- لاهور 202

٧٢- دربار وارو دور 204

٧٣- ملتان جو ڏکوئيندڙ واقعو 206

٧۴- هربرٽ ايڊ ورڊ جو قصو 209

٧۵- جرنل وش جو ملتان ڏانهن اُسهڻ 212

٧٦- پنجاب ۾ بغاوت 214

٧٧- برطانيہ سرڪار جي جوڙيل پنجاب واري انگريزي فوج 217

باب ڏهون

٧٨- رام نگر ۽ چليان والا 221

٧٩- چناب ۽ رام نگر ڏانهن پيش قدمي 224

٨٠- چين جي درياهہ کان پار ٿيڻ 227

٨١- سعدالله‌پور وارو محاذ 229

٨٢- چليان والا ڏانهن پيش قدمي 233

٨٣- اپيريس جي بادشاهہ پايرس جهڙي فتح 236

٨۴- ٿري اباٺوٽ" جو قصو 238

٨۵- ٻيو صبح 240

باب يارهون

٨٦- دشمن تي رحم ۽ جنگ جو خاتمو 240

٨٧- چليان والا کانپوءِ 242

٨٨- ملتان جي فتح 245

٨٩- گجرات واري سوڀ 250

٩٠- سک فوج جي آڻ مڃڻ 253

٩١- پناڻن جو پيڇو ڪرڻ 254

٩٢- پنجاب جو انگريز حڪومت ۾ شامل ٿيڻ 256

٩٣- ڪمپنيءَ جي ذميواري جو خاتمو 259

٩۴- حاشيا ....

Gul Hayat Institute

انتساب

هنگورجا جي شهيد ڇاڻ ههڙي سهتي
جي نالي

جنهن کي سيد محمد باقر ۽ سيد عبدالواحد
سنڌ جي عشق جي ڏوهه ۾
دهليءَ ڪٽي وچي شهيد ڪري ڇڏيو

Gul Hayat Institute

مصنف طرفان ٻه اکر

هن ڪتاب ۾ هن حقيقت سمجهائڻ جا جتن ڪيا اٿم ته ڪهڙي طريقي سان موجوده هندستان جي جاگرافيائي حدن جو بنياد رکيو ويو. هن جاکوڙ ۾ انگلنڊ جو تاجدار ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپني هڪ جيترو ڀاڱي ڀائيوار هئا. اهو نه ٿو چئي سگهجي ته انگريزن اهو ڪم سوچي سمجهي ڪيو هو يا انڌي گهوڙيءَ جيان ڪل ۾ اڪيون ٻوٽي ڪاهي پيا هئا. پر انهن علائقن جو سياسي وايو منڊل اهڙو منڊل هو جو ٻنهي ڌرين کي ائين ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪو ڪس به ڪونه رهيو هو. مان هن ڪتاب ۾ هن ڳالهه جي به اپٽار ڪئي آهي ته ڳلا جو گهانگهو ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ پنهنجي ڳچيءَ ۾ وڌو پر حڪمراني انگلنڊ جي تاجدار جي وَڏي جنهن جي ڪارنهن جو تڪو ساري انگريز قوم تي آهي. اِها هن ڪُريت ڪئي هئي. هن بدران اهڙو جڏو ڪم ڪو ٻيو ڪري ها ته چڱو هو. هندستان ايترو ٻگڙي چڪو جنهن جو سڌرڻ ئي مشڪل هو. ان جو انتظامي ڍانچو به ايڏو ڏانوانڊول ٿي چڪو هو جنهن کي سڌاري سنئين واٽ تي هلائڻ ڪا سَولي ڳالهه به ڪانه هئي. مان ان ڳالهه جو اهڃاڻ ڏنو آهي ته اهو سڀ ڪجهه انهيءَ ڪري ٿيو آهي جو مختلف ڪڙم ۽ قبيلن جي ماڻهن پنهنجي اَجهل سگهه جو مظاهرو ڪري، پنهنجن ملڪن جي حدن کي غير فطري طور وڌائڻ شروع ڪيو هو.

هن ڪتاب ۾ انهن مکيه پنجن جنگين جو ذڪر به ڪيو ويو آهي جيڪي ١٨٣٩ کان ١٨٤٩ع تائين ڏهه سال سانده هليون. اهو راڻي وڪٽوريا جي حڪومت جو شروعاتي دور هو ۽ ان وقت راڻيءَ جي اٿهر جواني هئي. اهي جنگيون هڪ ٻئي کان پوءِ لڳاتار ڳنڍيون آيون هيون. هن لڳاتار جنگي سلسلي جي اهميت کي ٻن ڳالهين ڪري مناسب جاءِ ملي ڪانه سگهي آهي. جن مان هڪ ڪرائميا جي جنگ ۽ هندستان جي ١٨٥٧ واري بغاوت هئي ٻيو ته هنن لڳاتار جنگين ۾ وڙهندڙ هندستاني فوج ١٨٥٧ع ۾ بغاوت ڪري پنهنجي ڪئي ڪرتي کي پاڻيءَ ۾ لوڙهي ڇڏيو هو ۽ اهي يورپي فوجي عملدار جيڪي انهن جنگين ۾ شريڪ هئا تن ياغي انهن هندستاني فوجين تي گوليون وسايون هيون، جيڪي مٿي ڄاڻايل جنگين جي ڏکن سکن ۾ ساڻن هڪجهڙا ڀائيوار هئا. يا ته اهي فوجي عملدار مري چڪا هئا يا ته

Gul Hayat Institute

پنهنجن انگريزي طرز تي ٺهيل گهرن ۾ پنهنجا ڏينهن پورا ڪري رهيا هئا. ڪين چڻ انهن جنگين ۾ فتحن جي هڪ گهڙي به ياد ڪانه هئي. انگريزن مان ڪي فوجي عملدار اهڙا به آهن جن هنن جنگين ۾ ڪُڏي حصو ورتو، سور سختيون به ڏاڍيون ڏٺائيون ۽ سٺائون پنهنجي فتحن جي انهن اويسار گهڙين ڪي ساه برابر سانديو به پيا اچن. انهن جنگين جون يادگيريون ڪين ايتريون ته پياريون آهن جيتريون پيتزولا ۾ وڙهيل جنگن جون سارُوئيون.

هتي مان هن ڳالهه ڏانهن به اشارو ڏنو آهي ته جڏهن ڪي نوجوان ذهن هندستانين واسطي نئين آسمان ۽ نئينءَ ڌرتيءَ جوڙڻ جو منصوبو تيار ڪندا آهن ته ان ناتي سان ڪين سنڌ، پنجاب ۽ گواليار ۾ برندڙ پراڻي دوزخ جي اگريءَ آگ ڪي به ضرور ياد ڪرڻ گهرجي ته انهن ماضيءَ ۾ پنهنجي حڪمرانن هٿان ٺي ڪهڙا ڏاڍ ڏنجها ڏٺا.

Gul Hayat Institute

هندستاني نالن جي هِجي

هندستاني نالن کي اچارڻ واسطي هڪ سائينٽفڪ طريقو اختيار ڪيو ويو آهي. هتان جي جن نالن ڪان ياجتيءَ ڪان وني جاڻ آهي تن جي هِجي کي جيئن جو تيئن رکيو ويو آهي. جنگين جي نالن جي پڙهڻي بہ اها قائم ڪئي وئي آهي جيڪا جنگين ۾ ادا ڪيل بهادري جي ڪارنامن جو ئي مليل بِلن تي نظر اچي ٿي.

سئڪ وِلي ڪاليج
١- نومبر ١٩٢٣

Gul Hayat Institute

سنڌوءَ جو موهن

منڍ
راڻي وڪٽوريا جي تخت نشينيءَ وقت
هندستان.
ميٽ جان ڪمپني
مارڪيوئس ويلزلي جي ڏينهن ۾ هندستان
انگريز، مغل ۽ تخت ۽ تاج جا وارث
برطانيه حڪومت جي حڪمت عمليءَ لاءِ خطرا
نيپال ۽ پنڊاري
پرت پور ۽ آوا
ترقي ۽ خوشحالي.

مِيٽ جان ڪمپني Jan Kampanee Bhahadur کي ڪڏهن آنربل ايسٽ انڊيا ڪمپني جي نالي سان به ٻڌ سڏيو ويندو هو. هائي ته انگريز شهنشاهت جا معمار هندستان کي نئين حيثيت ڏئي رهيا آهن. توهان کي به هندستان کي ائين سمجهڻ ۽ ڄاڻڻ ضروري آهي. ڇاڪاڻ ته اتر برما کان سواءِ سارو هندستان ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي سياسي دائري ۾ اچي چڪو آهي. جڏهن راڻي وڪٽوريا سنه ١٨٥٨ع ۾ هندستان کي برطانيه حڪومت جي سڌي انتظام ۾ هيٺ رکڻ جو اعلان ڪيو ته سمجهڻ گهرجي ته اهڙي قسم جي حڪومت جو بنياد رکجي چڪو هو. داس ڪماري يا ڪاموري کان وٺي سنڌوءَ تائين سارو اُپٻيٽ ۽ علائقو هائي برطانيه جي تاج جي حڪومت هيٺ هوندو. انگلنڊ جي مهانتا ۽ ان جي اطاعت ۽ فرمانبرداريءَ لاءِ رياستن جي حڪمرانن کان عهدناما وٺي سيني ڳالهين کي خوش اسلوبيءَ سان مڪمل ڪيو ويو آهي. هن ساري علائقي ۾ فقط ائوڌ جي رياست رهيل هئي جيڪا انگريز حڪومت ۾ شامل ڪانه هئي تنهن کي به زوريءَ انگريزي انتظام ۾ شامل ڪيو ويو آهي. افغانستان کان سواءِ سارو مغل- هندستان برطانيه سرڪار جي ٿت هيٺ آهي. ٿين ڪرڻ ۾ ڪيترن ئي جائز ۽ ناجائز جو خيال نه ڪونه ڪيو ويو آهي. اهڙيءَ ريت سان دهليءَ جي ترڪ شهنشاهت جي

نڪرن جي ميڙا جوندي ڪري ان جي نئين سر جوڙجڪ ۽ تڪميل ڪئي آهي.

مهارائي وڪٽوريا جي پهرين ڏهن سالن جي راڄ دوران هندستان اندر انگريزن لڳاتار پنج جنگيون ڪيون. ان وقت رائي اڃا ٻار هئي. ڪيس ناچ ڪرڻ ۽ گهوڙيسواريءَ ڪان واندڪائي ڪانه ملندي هئي. ائين سمجهه ۾ ايندو هو ته جڻ وندسر Windsar جي محلات ۽ قلعي سان سندس ڪوبه لڳ لاڳاپو ڪونه آهي. مٿي ڄاڻايل لڳاتار پنجن جنگين جو نتيجو اهو نڪتو جو بنگالي لشڪر ۽ ٻين فوجن جا حصا سانده جنگ جي ميدان ۾ رهيا آهن. انهن مان گهڻيون جنگيون انگريزن پنهنجي ارادي سان ڪونه وڙهيون پر دهليءَ جي مغل حڪمران جي روبي ڪري ڪين ويڙهاند جي ٻڙ ۾ لهڻو پيو. انهن پنجن مان هڪ جنگ انگلنڊ جي تاج جي اجازت سان ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ وڙهي ۽ اها انگريز افغان حڪمت عمليءَ سان لاڳاپيل سنه ١٨٨٩ع واري افغان ويڙهه هئي. اها لڙائي ان ڪري لڳي جو برطانيه حڪومت مغل سرڪاري جي سرحدي علائقي تي ضابطو ڪرڻ ٿي چاهيو. باقي ٻيون جنگيون مغل حڪومت جي عمل جو رد عمل هيون ڇاڪاڻ ته انهيءَ زماني ۾ مغل شهنشاهه پنهنجي سگهه کي نئين سر مضبوط ڪرڻ لاءِ سوچي رهيو هو.

انهن مٿي ڄاڻايل جنگين جا ڪارڻ گهڻا هئا. پهريون ته ڪرائميا جون حالتون اهڙيون هيون جن انگريزن جي سوچ فڪر کي لوڏي ڇڏيو هو ۽ اتر هندستان ۾ بنگال فوج جو وڳوڙ به اهڙو مامرو هو جو انگريزن کان هر ڳالهه وسري وئي هئي. ڪيترن انگريزي عملدارن جن مختلف جنگي ميدانن ۾ شهرت ماڻي ورتي هئي سي به بنگال فوج جي بغاوت سبب ڪنهن اڻڄاتيءَ جي ڏنڊ ۾ وڃائجي ويا هئا. هنن جنگين ۾ حصو وٺندڙ وڏا نڍا عملدار، ميائي، سوبران، گجرات، مريدڪي ۽ هندستان جي ٻين علائقن جي فتح جا ڏهاڙا ڪٿي ڳڌ تي ملهائي نه سگهيا هئا. ساري فوج جنگ جي دونهين ۾ دونهاٽيل هئي. اهي اينرا ته هيٺا پئجي ويا هئا جو پنهنجو موڪلون به هندو رسم موجب ملهائي رهيا هئا. يا وري پنهنجن گهرن ۾ لٽ تي رکيو ماٺ ڪيو وينا رهندا هئا. سنڌن اندراڌ هيا. ڇاڪاڻ ته هنن جي ساري ڄاڪوڙ ۽ رتوڇاڻ ۽ قرباني لوڻ پائي ٿي ويون هيون. ڪرائيميا ۽ ۽ بنگال فوج جي بغاوت جي تاريخ وچي ڇاپخانن جي سونهن بڻي هئي.

مٿين پنجن جنگين جي تاريخ انهن انگريز فوجين جي ناتي جڻ ته اڄ به محفوظ آهي. جيڪي انهيءَ اَرڻ جو ٻارڻ بڻيا. انهن فوجين مان 75% ته هن دنيا کي هميشهه لاءِ ڇڏي ويا آهن. اهي ڏهه سال انهيءَ ڪري به نهايت اهم آهن جو اهو سمو هڪ مستقل تاريخ جو امت ۽ اٽوٽ حصو بڻجي ويو آهي. انهيءَ ڪري به ته اهي جنگيون ناگزير به هيون. اهو ضروري به معلوم ٿئي ٿو ته انهن جنگين جو تفصيلي ذڪر ڪجي ڇاڪاڻ جو اهي ٻاڻ ۽ ائين لاڳاپيل آهن جيئن اڄر سان سومر

ڳنڀير هوندو آهي. هن کان علاوه اهي جنگيون هندستان جي مقدر ۽ مستقبل تي گهڻو اثرانداز بہ ٿيون هيون. وڪٽوريا دور جي مصنف بہ انگريز فوج خلاف تيليءَ مان ٿنڀ ناهي اجائي ڊوءِ ڊوءِ ڪئي آهي تن کي بہ هن قسم جي ڪتاب لکڻ سان جوڳو جواب ملي ويندو. هن معاملي ۾ سندن کو ڏوهہ بہ ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿو اچي. ڇاڪاڻ جو اوڻويهين صديءَ جي شروعات واري مصنف جا عام طور تي خيال ۽ نظريا ڪجهہ ٻيا رهيا آهن. ان ڪري بہ تہ سياسي نقطہ نظر کي، هميشہ تاريخي عمل سمجهڻ، جي غلطي ڪئي وئي آهي. برطانيہ حڪومت جي اختيار ڪيل حڪمت عمليءَ کي نياءَ ۾ نيت پت واري اک سان ڪڏهن ڏٺو ئي ڪونہ ويو آهي. جنهن ڪري افغان جنگ ۾ سنڌ جي فتح ۽ ٻيا بہ ڪيترا اهم واقعا رونما ٿيا. ڪي اهڙا بہ واقعا ٿيا جيڪي فوجي نااهليءَ ۽ ڪي حڪومت جي غير دانشمندانہ سوچ ڪري، فوجي گهربل نتيجا ڏئي ڪونہ سگهيا ۽ وقت جي من گهڙت افواهن جي ور چڙهي ويا.

وڪٽوريا دور جون اُهي جنگيون سنہ ١٨٣٩ع کان ١٨٤٩ع تائين هليون، جن ۾ فوج وڏي انگ حصو ورتو. سندن وچور هيٺ ڏجي ٿو:-

پهرين افغان جنگ جيڪا ١٨٣٩ع کان ١٨٤٢ع تائين هلي. ان جا ڪيترا مرحلا ۽ مختلف نتيجا نڪتا. ڪيترن هنڌن تي انگريز فوج جي تباهي ٿي ۽ ڪن جاين تي وري سوڀون بہ ماڻيون ويون.

سنڌ جي فتح بہ هڪ مناسب واقعو آهي. سنڌ جو وايو منڊل تمام گهڻو منجهيل هو جو ميرن جي شڪست هڪ فطري ڳالهہ هئي ۽ انساني فرض جي تقاضا بہ اها هئي.

گواليار خلاف مهم بہ ١٨٤٣ع ۾ شروع ڪئي وئي هئي. هيءُ اهو دور هو جڏهن مختلف ملڪ هڪ وڏي طاقت سان زور آزمائي ڪرڻ لاءِ سندرا ساهي ٻڌ ۾ پهچي چڪا هئا ۽ جنهن مهان سگهہ هميشہ لاءِ پنهنجي قوت جو سڪو ڄمائي ڇڏيو.

ستلج مهم، جنهن کي سکن جي پهرين جنگ سڏيو ويندو آهي سا بہ لڳ ڀڳ هن ئي دور جو واقعو آهي. سک فوج پنهنجي وت کان ٻاهر نڪري هر ضابطي جا ليڪا لتاڙي پنهنجي حڪومت جي آشيرواد سان انگريز سگهہ سان ٽڪرين پئجي وئي هئي ۽ ڪيس جوڳي سيڪت بہ ملي هئي.

پنجاب خلاف مهم، کي سکن جي ٻي جنگ بہ سڏيو ويندو آهي. جنهن ۾ هنن برطانيہ سرڪار جي سگهہ کي آزمائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، پر هو ميدان هاري وينا هئا. حالتن مان معلوم ٿئي ٿو تہ برطانيہ حڪومت سکن کي اهم مقام ڏيڻ واسطي پنهنجي طرفان ڪوشش ڪري رهي هئي.

جيتري قدر پنجاب سان ٻهرين جنگ جو تعلق آهي تہ اها انگريزن جي هڪ ٻهترين حڪمت عملي هئي جنهن کي عملي جامو پهرائڻ لاءِ تڪڙ کان ڪم ورتو ويو. هن کان علاوه جنگي فرض بہ سُپتائي ۽ سَچيتائي سان کونہ نڀايا ويا هئا. ٻي جنگ ناگزير هئي. ٻيون ٽي جنگيون تہ انگريزن تي مڙهيون ويون هيون، جيڪي انگريزن پنهنجي جند ڇڏائڻ لاءِ وڙهيون هيون ۽ اهي بہ بہ اڻ ٽرهيون. انگريز فوج جي ڪارڪردگيءَ بابت ۽ اسان کي خوش ڪرڻ واسطي وقت جي ورقن مان جستائين ڪا حقيقت ظاهر ٿئي تنهن کان اڳ ضروري آهي تہ ٿوري وقت لاءِ تاريخ جي پردي کي ڪجهہ مٿي ڪجي ۽ ڏيکارجي تہ واٽرلو جي جنگ کان پوءِ هندستان، تجارت، تعليم ۽ انساني ترقيءَ ۽ تعمير خلاف ڪنيل هٿيار ڦٽا ڪري چڪو هو.

Gul Hayat Institute

مارڪيوئس ويلزلي جي دور وارو هندستان

سرجان شور جي ٿوري عرصي واري ڪمزور حڪمرانيءَ کان پوءِ سنہ ١٧٩٨ع ۾ لارڊ مارننگٽن هندستان آيو هو. سندس آئرلئنڊ جي ويلزلي گهرائي سان تعلق هو ۽ ڊيوڪ آف وينگٽن جو ننڍو ڀاءُ هو. هي برطانيہ شهنشاهيت جي سڀني عملدارن مان وڏيڪ مشهور هو. هي ڏاڍو ذهين ۽ هوشيار ماڻهو هو. اڄ هندستان جيڪو اڄ هڪ يڪي علائقي جي شڪل صورت ۾ ڏسون ٿا. جنهن جي آدم شماري ٣٥٣٠٠٠٠٠٠ آهي تنهن جي ٽڪل ٽڪل ٽڪرن جي ميڙا چونڊي ڪري هڪ ڪرڻ جي شروعات هن سچاڻ گورنر جنرل ڪئي هئي، جنهن کي سندس عملي جا ماڻهو ويلزلي جي نالي سان سڏيندا هئا.

هن لارڊ کي بعد ۾ مارڪيئس ويلزلي سڏيو ويندو هو. هن پريا ست سال حڪومت ڪئي ۽ نهايت سهڻو انتظام رکيو. سندس انتظامي قابليت جون ڳالهيون هن ڪتاب سان تعلق ڪونہ ٿيون رکن نہ وري هن جي هئي وڃڻ کان پوءِ رونما ٿيندڙ واقعن جو هن ڪتاب سان ڪو واسطو آهي. پر هو پنهنجي پٺيان جيڪو هندستان ڇڏي ويو سو راڻي وڪٽوريا وارو هندستان هو. اهو هندستان جتي برطانيہ جي حڪومت قائم ٿي چڪي هئي ۽ هن ننڍڙي عمر واريءَ راڻيءَ جنهن جي بار کي پنهنجي نرڙ جي ليڪن مٿان بہ محسوس ڪيو هو. ٻارنهن سالن جي حڪومت کان پوءِ ويلزلي وارو اهو هندستان گهڻو بدلجي چڪو هو ۽ موجوده دور وارين وسيع حدن ۽ علائقي وارو هندستان بڻجي ويو هو.

پهريائين جڏهن مارننگٽن هندستان جي حڪومت جون واڳون سنڀاليون تنهن زماني ۾ مدراس پريزڊنسي جو تحفظ، حيدرآباد دکن جو امن امان ۽ مرهٽن وارن علائقن جو چين ۽ سڪون ڦٽي ويو هو. ان جو ذميوار حيدرعلي نالي هڪ پناڻ فوجي سپاهي هو جنهن نمڪ حرامي ڪري ميسور جي اصلي هندو راجا کي ختم ڪري پاڻ دنگو جمائي ورتو هو. هو سالن جا سال سندس نوڪريءَ ۾ رهيو هو. هن غاصبن ٽي ڀيرا انگريزن سان جنگ ڪئي. آخري ڀيرو ٽيپو سلطان ١٧٩٢ع ۾ گورنر جنرل ڪارنوالس هٿان سخت شڪست کاڌي هئي. هو پاڻ ڀڄي بچي ويو. سندس پٽ انگريزن وٽ يرغمال هئا. سمجهيو ائين پئي ويو تہ هو هاڻي ماٺ ٿي ويندو ۽ پاڙيسري حڪمرانن سان مان مرجاتا سان هلندو. پناڻ ۾ اهڙي جڳائيءَ

جي اميد رکڻ بيرن کان بيھر گهرڻ سمان آهي. ان زماني ۾ نئپولين بونا پارٽ مصر تي ڪاهي رهيو هيو. هو به مشرق جي ملڪن کي فتح ڪرڻ جا خواب ڏسي رهيو. هن اهو به اعلان ڪيو هوته هو پنهنجي ساري سگهه گڏائي هندستان تي ڀرپور حملو ڪندو ۽ انگريزن جو جڻ ٻجو رلائي ڇڏيندا. هن ٽيپوءَ ڏانهن هڪ خط لکيو هو جنهن ۾ ڪيس ڄاڻايو هئائين ته هو انگريزن کان نجات حاصل ڪرڻ واري خير جي ڪم ۾ سائس ضرور پاڱي ڀائيوار ٿيندو. فرينچ قوم سان واسطو رکندڙ عملدار جن کي ڪرناٽڪ مان لوڌي ڪڍيو ويو ٿن به وڃي ميسور ۾ مٿو لڪايو هو. ٽيپو سلطان انگريزن سان ڪيل واعدا ڪڏهن ڪونه پاڙيا ڇاڪاڻ ته ڪيس فرينچن جي واهر جي آس ۾ آسرو هو. جڏهن هي نوجوان گورنر جنرل هتي پهتو ته هن اڻ چٽي وايو منڊل تي گهرائي سان سوچڻ لڳو ۽ هن نتيجي تي پهتو ته ٽيپوءَ کي ختم ڪرڻ کپي. ڇاڪاڻ ته هن جو نه فقط انگريزن سان وير هو پر پاڙي جي ڏيهي حڪمرانن کي بدلائي باهه ٻاري ڏني هئي ۽ پنهنجي روهه وار جوءِ تان لهي هيٺ وڃي ساموندي علائقن تي اوچتو ستون هڻندو هو. لارڊ مارننگٽن ڪيس اٿين نه ڪرڻ لاءِ چتاءُ ڏنو ۽ ان سان گڏ ان فوج کي هڪ جاٽتو ڪرڻ لڳو جيڪا لارڊ ڪارنوالس جي مهنداري ۾ وڙهي هئي ۽ ٽيپوءَ کي شڪست ڏني هئي. تن ڏينهين ٽيپو گهٽو اڳتي نڪري ويو هو. پر جڏهن ڪيس اهو پتو پيو ته لارڊ مارننگٽن هن جي خلاف فوج ڪٺي ڪري رهيو آهي ته ڏاڍو ڏجي ويو. نيپولين بونا پارٽ هن کان ڪوهين ڏور مصر ۾ موجود هو جيڪو سندس وقتائتي واهر ڪونه ٿي ڪري سگهيو. تنهن ڪري هن مجبور ٿي اسلام جي ٻير تي ڏؤنڪو هنيو. ان ناتي سان هن هزارين هندو زوريءَ طهرائي مسلمان ڪري ڇڏيا. اهڙي ريت ظاهري اسلام کي ته زور ونرايو پر اصلي، ٻن جي دڙي هڪ ڪري ڇڏي. هن اهو ساڳيو پيغام احمد شاه ابداليءَ جي پوٽي، افغانستان جي حڪمران ڏانهن به موڪليو.

احمد شاه ابدالي اهو ماڻهو هو جنهن سنه ١٧٦١ع ۾ پاڻيپٽ جي ميدان ۾ مرهٽن جي سگهه کي سيڪاٽي ڇڏيو هو. هن کان علاوه افغانستان جي سرحد اتر هندستان واري علائقي ۾ ستلج تائين قائم هئي. ان حڪمرانن ڏانهن لکيو ويو ته، ”هڪدم هيڏانهن هليا اچو ۽ اچو ته گڏجي انگريزن کي هندستان مان هميشه لاءِ ڪڍي ڇڏيون. اچو ته ايڪو ۽ ٻڌي ڪريون ساري سگهه هڪ جائتي ڪري کين ختم ڪري ڇڏجي. او شاه زمان ۽ حاڪم دوران سگهو اچو ۽ اچي مظلوم محب وطن مسلمانن جي واهر ڪر. پاڻ سان ترڪن جي فوج وٺي آءُ. افغانن ۽ مغلن جو لشڪر ساڻ ڪري اچو. عالم، شيخ، مشائخ ۽ سيد به ساڻ گڏي اسلام جو سائو جهنڊو ڪٽي اچي ڪارٽي ٿيءَ.“

زمان شاه يا شاه زمان اوهان جيئن ان کي سڏيو. ڪجهه به ڪونه هو.

Gul Hayat Institute

کيس غير مسلمانن لاءِ ڪا نفرت ڪانه هئي. سندس ڏاڏي احمد شاه ابدالي هندستان تي سترهن ڀيرا ڪاهيو هو. سندس پيءُ تيمور شاه پنهنجي پيءُ احمد شاه جي نالي جو ڪتبو ڪائيندو رهيو. زمان شاه پاڻ به ڪو چڱو مڙس ڪونه هو. پر کيس اسلام جو نالو ۽ نعرو هٿ لڳي ويو هو. وٽس اسلامي جهنڊي ۾ اسلامي طبل هئا. سندس اهڙي فرياد ٻڌي وٽس وهلو ورڻ جا جتن ڪرڻ لڳو هو. پر سندس ملڪ پاڻ وڳوڙن جي ور چڙهيل هو.

افغانستان اصل ۾ ياغستان Yaghistan آهي، اهڙو ملڪ آهي جتي امن امان ۽ صلح سانت ٿيڻ ممڪن ئي ڪونه آهي. قنڌار ۾ بغاوتون، هرات ۾ دنگا ۽ فساد ۽ آمون واري علائقي تي حملن جي هڻ هٽان جن سندس وايون ولهڙيون ڪري ڇڏيون هيون ۽ مجبور ٿي پنهنجي لشڪر کي اتر هندستان ڏانهن وڌڻ جو حڪم ڪيو هئائين. ٽيپو به صفا چتو ٿي پيو هو. پٽس حيدر علي کيس پريءَ دربار ۾ ماڻهن جي سامهون ڪوڙا هڻايا هئا ان واقعي ڪان پوءِ ته رهندو به ارن مان نڪري ويو هو. بعد ۾ ڪڏهن عقل وارو ڪم نه ڪيو ئي ڪونه هئائين ۽ پنهنجي پيءَ کي ڇڏي اڪيلي سر وتندو هو پاڙي وارن سان اُجائيندو. برطانيه، هتي مان هيءَ لفظ ان ڪري ڪتب آڻي رهيو آهيان جو ڏکڻ هندستان وارو علائقو آئرلينڊ جي ماڻهن فتح ڪيو آهي. اڄ به ميسور واري فوج ۾ اين مئڪلينس ۽ مئڪنٽوش جهڙا ماڻهو موجود آهن جن هن علائقي تي ڪيترا ڀيرا حملا ڪيا آهن. آرٿر ويلزلي ٣٣- پيادل فوج جو مهندار هو. هڪ نازڪ موقعي تي کيس محاذ تي ننڊ اچي وئي. کيس جيڪي ڪرڻ جو حڪم مليل سو ڪري ڪونه سگهيو. ان ڪري هو مليل ڪميشن به ذري گهٽ وڃائي چڪو هو پر سندس کي پاڳ ڀلا هئا جو بچي ويو. پر ان ڳالهه جو هن قصي سان ڪو واسطو به ڪونه آهي. ٽيپو وڙهندي پنهنجي قلعي جي ڦاٽڪ وٽ مارجي ويو ۽ سندس گهراڻي جي به پڇاڻي آئي. ميسور جو علائقو سندس اصل هندو حڪمران جي حوالي ڪيو ويو. انگريز طاقتور هئا. جيڪڏهن اهو علائقو پنهنجي حڪومت ۾ شامل ڪن ها ته ڪانئن ڪير به پڇڻ وارو ڪونه هو. پر هنن ائين ڪونه ڪيو هو.

لارڊ مارننگٽن پنهنجي طرفان سخت محنت ڪري رهيو هو. ٽيپو ۽ بونا پارٽ جا ڏٺل سپنا اڌورا رهجي ويا. "بلينٽ فورڊ" ۾ هڪ ئي وقت به بادشاه رهي ڪونه سگهندا. ان وقت اهو واضح ٿي چڪو هو ته مغلن جي پڳل ٽٽل ملڪ ۾ هڪ ٻي سگهه به هئي جيڪا پنهنجي اقتدار جا سپنا ڏسي رهي هئي. مرهٽن جون ڪيتريون ننڍڙيون ننڍڙيون رياستون هيون پر انهن مان پنج وڏيون هيون. سندن پاڻ ۾ سدائين تلوارون اُڀيون هونديون هيون. وقت کي وري به ڪير ڪنڌ ٿي ويندا هئا. سنڌيا، گواليار جو مهاراجا هو جيڪو ٻين سڀني کان وڌيڪ سگهارو هو.

Gul Hayat Institute

پيشوا نالي ٻيو مرهٽو پوني جو راجا هو جيڪو نالي ماتر سنڌن وڏو هو. هو دهليءَ جي مغل شاه وزير هو ۽ شيواجي جي گهرائي سان واسطو رکندو هو. سنڌيا کي تمام گهڻو لشڪر هوندو هو. فوجي ضابطن ۽ اصولن ۾ هو ڪمپنيءَ جي فوج جو نقل ڪندو هو ۽ جنگ جي ميدان ۾ يورپي حڪمت عملي اختيار ڪندو هو. هن جي فوج ۾ فرينچ، انگريز ۽ گڏيل نسل جا ماڻهو هوندا هئا ۽ فوجي ڪمانڊنٽ هڪ فرينچ هو جنهن جو نالو "ڪائونٽ ڊي بئائن" هو. هن کيس گنگا ۽ جمنا جي وچ وارو دوآبو علائقو جاگير ڪري ڏنو هو، تن ڏينهن هو دهليءَ ۾ رهندو هو. ڪنهن زماني ۾ مغل حڪمرانن جي هندستان ۾ ڌاڪ هئي پر هي پويون حڪمران هڪ گڏو هو. کيس هڪ پنانڻ وزير انڌو ڪري ڇڏيو هو. سنڌيا ان مغل حڪمران جو وزير هو. مغل توڙي جو نالو طور حڪمران هو تنهن هوندي سنڌس مُهر ۾ اجا طاقت هئي جنهن کي ڏسي ماڻهن تي دهشت چڙهي ويندي هئي ۽ اها مهر سنڌيا جي هٿ ۾ هوندي هئي.

مرهٽن جي سنڌ جي حڪمرانن سان اڳئي گهڻي اليڪ سليڪ هئي. سنڌيا ٻين مرهٽن سان گڏجي سازشون ڪندو وتندو هو. هن ڏس ۾ حيدرآباد جي مغل حڪمران سان به ٻانڌو ٻڌو هئائين. انهن سڀني کي سدائين پڙڪائيندو ۽ هُشيون ڏيندو رهندو هو ته اچو ته ايڪو ڪري هڪ وڏي فوج ترتيب ڏئي انگريزن کي ڏکي سمنڊ ۾ اڇلائي ڇڏيون.

مرهٽن سان ٻيءَ ٽين جنگ

ان زماني ۾ لارڊ مارننگٽن سوچيندو رهندو هو ته حالتن کي مڙس ٿي ڪيئن منهن ڏجي. سندس اهو به خيال هو ته جهڙيءَ ريت هڪ ٻيلي ۾ ٻه شينهن رهي نه سگهندا ته ڪهڙي ريت برينٽ فورڊ ۾ ٻه هڪ وقت ۾ بادشاه رهي ڪونه سگهندا ۽ هن جو ويچار هو ته ترڪ ۽ مغل کان پوءِ هتي هندستان جو حڪمران برطانيه کي هجڻ گهرجي يا مرهٽن کي. برطانيه کي هندستان جو حڪمران بنائڻ لاءِ فقط هڪ رستو کليل هو جنهن تي هي سياسي مدبر "لارڊ مارننگٽن" سوچي ويچاري رهيو هو. سندس ويچار هو ته ليڊن هال اسٽريٽ جي عام ماڻهوءَ کي ميجرائيجي پر سندن آواز ۾ تڏائي ٿانهر هجي. سندس هن خيال جي پوئواري پنيرائيءَ لاءِ ڪيترا دلير ماڻهو هئا پر ايسٽ انڊيا ڪمپني ۽ برطانيه سرڪاري جي ملازمت کين منجهائي وڌو هو. هن مائهوءَ جي مکيه سوچ اها هئي ته هتان جو ڏيهي

حڪمران اڳراين ۾ انگريز سان ٻٽ هجي ۽ پنهنجي بچاءَ واسطي انگريزن سان اتحاد ڪري. يعني اهڙيون حالتون پيدا ڪيون وڃن جو هتان جا حڪمران انگريزن سان اتحاد واسطي مجبور ٿي پون. اهڙا حڪمران فقط پنهنجي سرحدن تائين محدود رهن. اهڙن حڪمرانن وٽ انگريزن ۽ ڏيهي مائٽن جي گڏيل فوج رکڻ گهرجي جيڪا سندن راڄڌانين ويجهو هئڻ کپي ۽ ان خرچ جا ذميوار هو پاڻ هجن. اهڙن راجائن يا رائن کي برطانيه جي مائٽن جي بچاءَ واسطي ڪجهه خرچ ڪرڻو پوندو ۽ ڪين سمجهڻو پوندو ته برطانيه عظيم آهي. هندستان جي سياسي سگهه ۽ انهن جو بچاءُ ڪندڙ هڪ مهان محافظ آهي. ميئهوگيءَ جي موسم ۾ ئي ڪين هٿياربند ڪيو وڃي. ڇاڪاڻ ته سانوڻ جي وسڪاري ڪانپوءِ هرڪو حڪمران ٻئي ملڪ کي فتح ڪرڻ واسطي لشڪر جون قطارون ڪيو لائي نڪري پوندو آهي. ائين ڪرڻ هتان جو جڻ ته عام رواج هو. پر انگريزن جي حڪومت جي قيام کان پوءِ مس وڃي ڪجهه هتريا آهن ۽ ماحول ۾ ڪجهه مانار آئي آهي. هن طريقي اختيار ڪرڻ سان هاري ناريءَ کي پنهنجي پوکي راهي سان دل لڳائي پورهئي ڪرڻ جو جوڳو وقت ملي ويندو ۽ واپاري وڙو بنا ڪنهن پهريدار جٺي جي قاتلن سان گڏجي ريءَ اُڌڪي پنهنجي ڏنڌي ۾ جنبي ويندو. اها ڪهڙي نه پهترين سوچ هئي ته اهڙو ڪو وايو منڊل پيدا ڪيو وڃي جو ڏيهي حڪمران پنهنجي خرچ تي پنهنجي راڄڌانيءَ پرسان انگريز فوج رکڻ تي مجبور ٿئي ۽ انگريزن جو احسانمند به رهي ۽ ڪين هندستان جي عظيم سياسي سگهه سمجهڻ لاءِ تيار به ٿي وڃي.

پر سنڌيا پنهنجي سياسي سگهه جو بنياد رکي رهيو هو ۽ انگريزن تي سندس اک ئي ڪانه ٿي پڏي. ان مقصد خاطرمغل دربار ۾ وزير طور ڪم به ڪري رهيو هو ۽ امن وزارت خاطر هن هر چيز ڇڏي ڏني هئي.

سگهارن حڪمرانن جي وچ ۾ ان امان پيدا ڪرڻ. وقت جي اهم ضرورت هئي. ان خيال کان گورنر جنرل اول پيشوا ڏانهن ڏيان ڏنو. سنڌيا ۽ هولڪر جي گڏيل لشڪر جن ۾ يورپي مائهو شامل هئا، سائس جنگيون ڪري چڪا هئا. هو ڪائڻ سڙيو وينو هو. اهڙي وايو منڊل ۾ هرڪنهن کي پنهنجي بچاءَ جي وڏي اڻ تڻ ۾ لوڙ محسوس ٿيندي آهي. ساڳيءَ ريت برطانيه حڪومت جي علائقن کي به اهڙي بچاءَ جي لوڙ هئي. پيشوا ٻين مرهٽن حڪمرانن هتان ڏنب ڏنا هئا تنهن ڊوڙي اچي واهر لاءِ انگريزن جا پاند پڪڙيا. ۽ برطانيه حڪومت به سوڙهيءَ ۾ "جنرل آرٿر ويلزلي" کي سندس ٻانهن ٻيلي ۽ تار جو تُرهو بنائي ڏنو. سنڌيا ۽ پونسلي کي اهڙي سوچ ۽ مسرت ئي ڪانه هئي ته پيشوا سپ ليڪا لتاڙي وڃي انگريزن جي جهوليءَ ۾ ڪرندو. ٻنهي حڪمرانن جو گڏيل لشڪر شڪست کائي پچ پائي وني پڳو. جنرل آرٿر سان لارڊ ليڪ به گڏ هو. هن ٻنهي مان لارڊ

ليڪ گڏيل فوج وٺي وڃي آگري ۽ دهليءَ تي حملو ڪيو جڏهن ته جنرل آرٿر ويلزلي دکن وارن علائقن تي ڪاهي ويو. ٻنهي فوجن شاندار فتحون حاصل ڪيون. اوپر طرف عليگڙهه لسوري، دهلي ۽ اولهه پاسي اسيه، ارگم ۽ گهويلگهر ۾ دشمن کي سندن گهرن ۾ شڪستون نصيب ٿيون. دهليءَ جو مغل نابين حڪمران اهو ڪجهه ڪري رهيو هو جيڪو واندو حڪمران ڪندو آهي. انهن شڪستن کان پوءِ دشمن فوج ۾ جيڪي فرينچ عملدار هئا تن کي ڪڍيو ويو. گنگاءِ جمنا جي وچ وارو دوآبو علائقو جيڪو فرينچ فوجي جنرل کي ڏنو ويو هو تنهن کان کسي مغل سلطنت سان ملايو ويو ۽ مغل بادشاه کي فقط دهلي قلعي اندر شهنشاهي اختيار سونپيا ويا هئا.

مرهٽا اتحاد جو پنجون حڪمران سنڌيا سان ڪونه ٺهندو هو. هن ۱۸۰۴ع جي هاڙهه ۽ ڪاڙهه واري رت ۾ اوچتو وڃي مٿس حملو ڪيو. اهڙيءَ ريت انگريزن کي هڪ ٻي مرهٽا جنگ هٿ لڳي وئي جنهن جو هنن ڀرپور فائدو ورتو.

اهڙي صورت حال کي نظر ۾ رکي ڪرنل مانسن کي فوج ڏئي مٿس حملي ڪرڻ جو حڪم ڏنو ويو جنهن وڃي سائنس جنگ جوٺي پر هار کاڌائين. ڀرتپور جو راجا وڃي دشمن سان ٻانڌو ٻڌو. سنڌيا ڏاڍو سياڻو هو ۽ تازي ڪيل عهدنامي تان تر جيترو به ڪونه ڦريو. هوڏانهن هولڪر وڃي دهليءَ تي حملو ڪيو جيڪا تازو انگريزن جي ماتحت بڻجي چڪي هئي. جنرل ليڪ ۽ ان جي گهوڙيسوار دستن ڪيس اهڙي شڪست ڏني جو ڪيس ڇٺيءَ جو کير ياد اچي ويو ۽ اڳتي فتح ڳڙهه ۾ وڃي ڪيس ڳتڙ کان جهليائين. سندس پيادل فوج کي "ديگ" جي اوسي پاسي واري علائقي ۾ تباهه ڪيو ويو. لارڊ ليڪ ۾ هنوقت تمام گهڻي خود اعتمادي اچي وئي هئي. هن ڇا ڪيو جو ترتڪڙ ۾ وڃي ڀرتپور تي حملو ڪيائين. ايتري اپهرائي ڪيائين جو پاڻ سان قلعي ڀڃڻ وارا اوزار هٿيار ۽ ان ڪم سان لاڳاپيل فوج به پاڻ سان گڏ ڪونه وٺي ويو. سائنس ٧٦- پيادل، گهوڙيسوار دستا ۽ ڪجهه نيم مسلح فوج هئي. پر حقيقت اها هئي ته هن قسم جي وڏي مهاڏي لاءِ وٽس وڏي فوج هئڻ گهربي هئي. مٿي ڄاڻايل فوج ۽ ڪجهه ڏيهي لشڪر سان هن وڃي حملو ڪيو ۽ پورا چار ڀيرا ڀرتپور کي فتح ڪرڻ جا جتن ڪيائين پر هڙ حاصل ڪونه ٿيس ۽ منهن جي ڪائي موٽي آيو. هن مقابلي ۾ سندس هزارين فوجي ماريا ويا جنهن جو ساري هندستان ۾ چوٻول ٿي ويو ۽ نيٺ حملي مان پاڻمرادو هٿ ڪڍي ويو. انهيءَ هوندي به راجا ڏانهن واڌايون موڪليون ۽ سائنس صلح وارڻ جو پيغام روانو ڪيائين. ڀرتپور واري ناڪامي ۽ ڪرنل مانسن جي شڪست کان پوءِ عام ماڻهن ۾ چميگويون شروع ٿي ويون هيون. پر انگريزن حڪمت عملي اهڙي اختيار ڪئي هئي جو "مرهٽا حڪمرانن" لاءِ انگريزن سان اتحاد ڪرڻ کان سواءِ ڪا ٻي

Gul Hayat Institute

ٻڌي ڪانہ رهي هئي ۽ اهو شرط قبول ڪيو هئائون تہ پنهنجي خرچ تي ئي پنهنجي راڄڌانين جي ويجهو اوڏو انگريزي فوج رکندا. وقت جي گورنر جنرل جي بہ اهائي تمنا هئي جنهن جي پوري ٿيڻ لاءِ هن خاص حڪمت عملي اختيار ڪئي هئي ۽ اها خير خوبيءَ سان پري ٿي وئي. هن وقت هندستان ۾ امن امان قائم ٿي چڪو هو. واپاري ۽ وڏي تجارت ڏينهون ڏينهن وڌي رهي هئي.

برطانيہ جو جهندو ۽ برطانيہ جا ماڻهو سڀني جي تحفظ جي علامت بڻيل هئا. اها سوڀ هڪ وڏي مدبر جو سپنو هو جيڪو ساڀيا جي صورت اختيار ڪري چڪو هو. سندس سوچ هئي تہ ڏيهي حڪمرانن جي رياستن کي انگريزي سلطنت ۾ ضم نہ ڪجي پر انهن سان ساک ڀريو اتحاد ڪرڻ ڪپي. هن ڪان پوءِ ملڪ جو اتحادي حڪمرانن ٻڪ سان سمجهڻ لڳو هو تہ انگريزن سان عهدنامي ڪرڻ ڪان پوءِ سندس ملڪ انگريز سلطنت ۾ ضم ڪونہ ڪيو ويندو. لارڊ ڊلهاسيءَ جي زماني ۾ اها حڪمت عملي اختيار ڪئي وئي هئي جو اتحادي حڪمرانن جي رياستن کي انگريز سلطنت ۾ ضم ڪيو ويندو هو ۽ جيڪو حڪمران لاوارث مرندو هو تہ انگريز سرڪار ان ملڪ کي بہ پنهنجي حڪومت ۾ شامل ڪري ڇڏيندي هئي. هن گورنر جنرل جي زمان ۾ هن قسم جي اصول کي خراب سمجهي رد ڪيو ويو هو ۽ بي اولاد راڄائن کي اختيار ڏنو ويو هو تہ هو ٻئي ڪنهن کي گود جو پٽ بنائين.

هن قسم جي ڀهرينءَ حڪمت عمليءَ اختيار ڪرڻ ڪري ڪيترن تي راڄائن جا ملڪ انگريز سلطنت ۾ ضم ٿي چڪا هئا جنهن ڪري هن حڪومت جي ساک کي گهڻو ڌڪ لڳو هو ۽ ان سان گڏ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن جي بدناميءَ فوج جو بہ ڇوڏس چوٻول اٿي کڙو ٿيو هو. سندن هن قسم جو نقطۂ نظر ذاتي تحفظ جي ڏس ۾ بہ گهڻو هاڃيڪار ٿي ڏنو. وٽن هڪ رستو وڃي بچيو هو يا تہ هو سوڀارا ٿي حڪمران ٿين يا شڪست کائي ناس ٿين. سندن سامهون هڪ وسيع سلطنت هئي جنهن جي وجود ۾ اچڻ جو ڪين ڪو وهم گمان ئي ڪونہ هو ۽ اڪٽ خزانا هئا جن جون صندوقون اڃ خالص هيون. مٿين اختياري وارن، هٿ وٺي ويلزلي جي رڏي ڀڪي ۾ پاڻي وجهڻ پئي چاهيو. هن لارڊ ڪارنوالس جهڙي زنده لاش کي ٻيو ڀيرو هندستان روانو ڪيو انهيءَ لاءِ تہ جيئن پارليامينٽ جي ميمبرن ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپني جي ڊائرڪٽرن جي خواهش موجب انتظام هلائي ۽ سٺي شروع ڪيل انتظام کي تباه ڪري. اها انگلنڊ جي خوشقسمتي هئي جو هو ١٨٠٥ع ۾ مري ويو. پر اها حڪمت عملي جنهن جي اختيار ڪرڻ ڪري ڪلائيو گهڻو بدنام ٿيو هو يا جنهن جي پاداش ۾ وارن هيسٽنگس شهيد ٿيو سا اڃا بہ جاري هئي. اقتدار جي حصول واسطي مرهٽا پنهنجي پاران هٿ پير هلائي رهيا هئا. مرهٽن جي حڪومتن ۾ وڳوڙ ويرؤن ويرؤن وڌ هئا. حڪمران، پاڻ ڌاڙيلن سان ٻٽ

۾ جهٽ تي ڦرلٽ ۾ ڌاڙن ۾ شريڪ هوندا هئا. چوڌاري سنڌ ن ڦهري ڪاروا ين جي ڌم متل هئي. نربدا جي ڪنڌين سان گهاٽا ٻيلا سنڌن ڌاڙاين جا ڳڙهه ٻڌيل هئا. سنڌن اره زوراين ڪان ڪير به وانجهيل ڪونه هو. هر نئين سال جي شروع ٿيڻ سان سنڌن ظمل جا نوان ئي نمونا شروع ٿيندا هئا. جنهن به وانڍ، وسندي، شهر ۽ ڳوٺ ۾ گهڙندا هئا ته ڦرلٽ، باه، غارت گري قتل عام هنن لاءِ ته ڪا ڳالهه نه ڪانه هئي. ٻيو ته ٺهيو پر عورتن جو لويون ۽ لڄون به محفوظ ڪونه هيون. تنهن ڪري انگريزن لاءِ ضروري ٿي پيو هو ته انهن ظالمن خلاف هڪ ئي وقت اوڀر ۽ اولهه طرف ڪان جنگ شروع ڪئي وڃي. نه رڳو انهن خلاف پر انهن جي خلاف به جيڪي، سنڌن هنن ڪڌن ڪرتوتن ۾ ساٿن ڀانهن ٻيلي هئا.

ان مهم شروع ڪرڻ ڪان اڳ انگريز سرڪار ڪي ٻئي طرفان اٿنڌڙ شور ڪي منهن ڏيڻو پئجي ويو. ان دور ۾ اهڙي ڪاروائي هماليه جي وٽ پاسي سان ڪرٽي پئجي وئي هئي.

برطانيه، مغل تخت ۽ تاج جي وارث طور

مغل تاجدر نابين هو. سندس اهڙو وارث به ڪونه هو جو سندس سلطنت جي سنڀالڻ جي لائق هجي. ساري هندستان ۾ اهڙو ڪو ٻيو ماڻهو به ڪونه هو جيڪو هيڏي ساري مغل حڪومت جو انتظام هلائي سگهي. وارن هيسٽنگس جي زماني ۾ جيڪو ڪجهه هندستان ۾ ٿي رهيو هو تنهن ڪان ان زماني وارا ماڻهو ضرور واقف هوندا ته ڪيئن مرهٽن ڌاڙائي ڪري دهليءَ جي مغل حڪمران ڪي ڪڍي ڇڏيو هو جنهن دهليءَ ڀرسان دوآبي ۾ وڃي پناه ورتي هئي. بعد ۾ مرهٽن جي واعدن تي اعتبار ڪري جڏهن دهليءَ پهچڻ جي ڪوشش ڪيائين ته ڪيس نابينيءَ شڪست ڪانسواءِ ڪا ٻي هڙ حاصل ڪانه ٿي. هن ڪان اڳي به اهڙي ڳالهه ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي ته انگريز مغل تاج ۽ تخت جا صحيح جانشين آهن يا نه؟ اها به هڪ حقيقت آهي ته ڪلائيو ڪي ديواني جو لقب ڏنو ويو هو. ان جو مطلب اهو هو ته ڪيس بنگال جي حڪومت هلائڻ جو اختيار سونپيو ويو هو. پر هو ان ڪم ۾ سوڀارو ڪونه ٿيو. دهليءَ جي نابين بادشاه شاهه عالم لارڊ ليڪ ڪي به اهڙو خطاب ڏنو هو. پر هو به ڪلائيو جيان انتظام هلائي ڪونه سگهيو هو ۽ بريءَ ريت ناڪام ٿيو. جيڪي ماڻهو ائين سمجهي رهيا آهن ته انگريز، مغل تاج جا صحيح جانشين آهن ته منهنجي خيال ۾ اهي پن چڪيءَ جي وٽ پاسي ۾ واري جي

انتظار ۾ ويٺل، ڳهر ۾ نهوڙيل ماڻهو آهن جن کان مسرت ۽ سوچ هلي وئي اهي. انگريز حالتن کان مجبور ٿي مغل تاج مٿي تي رکيو هو جنهن لاءِ مرهٽا اڳئي جٽن ۽ جاکوڙ ڪري رهيا هئا. پر انهن هرچيز کي، ٺاهڻ بدران ڊاهي ڏٺي ڏار ڪري ڇڏي هو. اهي ماڻهو اتر هندستان جي اهم مرڪز ۾ موجود هئا. اها هڪ اهڙي سگهه هئي جنهن کي هر شيءَ سنڀالڻ جي قوت هئي. پرڪين هندستان جي ماڻهن جي امنگن ۽ اڌمن جي ڪا پرواه ئي ڪانه هئي. ڪين اها ڪل ئي ڪانه هئي ته نياءُ نيت ڀت ڇا آهي؟. انسان ڪهڙي وٽ ٿيندي آهي؟ بچاءُ ڇا کي چوندا آهن؟ مغل سلطنت جيئن تيئن ڪري بس گوڏن ڀر گهلجي هلي رهي هئي. ڇاڪاڻ ته هندستان جي سياسي ساخت ئي اٿين هئي ۽ ماڻهو ويچارا آبل ۽ نبل هئا. سنڌوءَ کان وٺي ڍاڪٽين سمنڊ تائين سارو هندستان جڻ مختلف ڀيٽن ۾ ورڇيل هو ۽ حالتن جي آڌار پان وهيٽو هلي رهيو هو.

برطانيه. ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي روپ ۾ هندستان اندر موجود هئي جنهن کي انگلنڊ جي تاج طرفان سڀ اختيار مليل هئا. پر هن کي پنهنجي اصلي سگهه ۽ مقدر جو ڪو احساس ئي ڪونه هو. ڪيس اهو به پتو ڪونه هو ته هندستان اندر ڪهڙي طريقي سان هڪ ساريڪي انتظامي تڪميل ٿي چڪي هئي. جنهن لاءِ خيال هو ته اڳتي هلي امن امان ۽ ماڻهن کي انصاف پلءِ وجهندي. هن مقصد واسطي، ان طاقت مغلن جي نالي کي به استعمال ڪرڻ شروع ڪيو هو. اهو هڪ اهڙو ڪم هو جنهن کي غلط برقرار ڏٺي ڪونه ٿي سگهيو ويو. اهو ڇڻ حقيقي نوعيت جو هڪ قبضو جنهن کي "پنيداري" واري قبضي جي پنيرائي حاصل هئي.

مغل بادشاه جو نالو اڃا به طاقت ۾ اهڃاڻ هو. هندستان جا ماڻهو ان جي نالي کان ڇڻ ڊڄندا ۽ ڇرڪندا هئا. منجهن هڪ غيبي اثر هو ۽ ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ سندس نالي جي احترام جو ساڳيو تقدس قائم هو. برطانيه معني ايسٽ انڊيا ڪمپني جا ڊائريڪٽر ۽ پارليامينٽ جا ميمبر. جيڪي گهڻي وقت کان وٺي ڪنهن خاص مقصد سان ڪي ضابطه ۽ اصول گهڙي رهيا هئا سي به مغل نالي کان گهڻو ڇرڪيل ۽ ڏهڪايل هئا. مغل بادشاه جو سڪو به ١٨٣٥ع تائين باضابطه رهندو رهيو. ان ئي زماني ۾ بادشاه وِليم iV جو سڪو پهريون ڀيرو هندستان ۾ نظر آيو. اها به حقيقت آهي ته مغل شاهيءَ جي وارث کي تمام گهڻي سڪهه هئي. اهو لقب ڪو افسانوي ڪونه هو. اهو ائين آهي جيئن عثماني شهنشاهت جو حڪمران خليفه هجڻ جي دعوي ڪندو آهي.

ڪو زمانو هو جو مغل شهنشاهت هندو ڪش تائين پکڙيل هو جنهن ۾

Gul Hayat Institute

افغانستان ۾ شامل هوندو هو. آمون درياه تائين ترڪستان جي علائقن ۾ شامل حدن ۾ شمار ٿيندا هئا. ڪنهن دور ۾ راجپوت هندستان جون حدون به هندو ڪش تائين پکڙيل هونديون هيون. پوءِ وري پٺن به وچي اها ماٿري والاري هئي. گهڻو وقت پوءِ اهي علائقا مسلمان حڪومت ۾ شامل ٿي ويا هئا. ڪڏهن وري راجپوت حڪمران مغلن جي فوج وٺي آمون درياه تائين وڃي پهچندا هئا. معلوم ٿيندو ته هندو ڪش هندستان جي فطري سرحد آهي. هندوڪش جي معنيٰ ڇا آهي؟ پارسيءَ ۾ ڪشيدن معنيٰ آهي "ڪهڻ". اتان جي جبلن جو چوٽيون سدائين برف سان ڍڪيل رهنديون آهن. هندستان جهڙي گرم علائقي جي رهندڙ لاءِ هي پڻ ته سرحد آهي ۽ ڪان ان پوءِ هو سردي سهي ڪونه سگهندا آهن. هن حقيقت جي خبر ڪنهن کي به ڪانه آهي ته هندستان ۾ هڪ اهڙو پيو به لفظ "خوش" آهي. جنهن جو انگريزي ترجمو Happy ٿيندو. ان لفظ جي ناتي سان انگريزن وٽ هڪ پوگ به آهي. پاڻ ۾ چوندا آهن ته انگريزن جي هندستان کي ڪيئن بچائجي؟ ته نهه پهه ورائي ڏيندا آهن ته .Why keep the Hindu khush يعني هندن کي خوش رکڻ سان هندستان بچي سگهي ٿو.

قصو ڪوتاه لارڊ ليڪ به خير سان اچي دهليءَ پهتو. هن شهر ڪان اتر وارو علائقو، گهڻو اڳ نڪري الڳ ٿي ويو هو. احمد شاه ابدالي ايران جي مشهور حڪمران نادرشاه جو هڪ گهوڙيسوار هو جنهن پنهنجي پٽ کي اکين ۾ سرائي گهمرائي نابين ڪري جڻ ايران ۾ پنهنجي حڪمران گهراڻي جو پڻ ئي انت آڻي ڇڏيو هو. سندس وفات ڪان پوءِ سندس سياسي سگهه جو احمد شاه وارث بڻيو. مغل شاهيءَ کي ڪيرائڻ لاءِ پهريون جهٽڪو نادرشاه ڏنو هو ۽ پويون موتمار ستڪو ڪيس احمد شاه ابدالي هٿان نصيب ٿيو. پوءِ تخت طائوسي به ڪٽائي وڃي افغانستان پهتو هو. (هن نه رڳو سنه ١٧٦١ع ۾ پاڻيپت جي ميدان ۾ مرهٽا قوت کي ڇيپاٽي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيو پر پوءِ بندرا بن ۾ هندن ۽ امرتسر ۾ سکن جي ابرندڙ قوت کي به پنهنجي تيز تلوار جو لقمو بڻايو هو. اهڙيءَ ريت برطانيه سرڪار کي مغل تاج هٿ ڪرڻ ۾ ڏاڍي سولائي ٿي وئي) ابدالي حڪومت جي ڏاکڻين سرحد ستلج درياه تائين وسيع هئي. جڏهن مغل تخت ڊانوانڊول ٿي ويو ته ان وقت شاه زمان لاهور ۾ ۽ تيبو ڏکڻ، ميسور ۾ موجود هو هن هنڌ تي اچي هن ڪتاب ۾ بيان ڪيل قصي جي مکيه نڪتي تي پهچي وڃون ٿا ته مغل شاهيءَ جي تخت ۽ تاج جي چمڪ ۽ موهه اهڙو هو جنهن انگريزن کي مجبور ڪيو ته مغل شهنشاهيت ڪان ٽٽل آزاد ملڪن کي بيهر فتح ڪري هڪ يڪي حڪومت تشڪيل ڪري سگهجي. تنهن ڪري ڪمپني بهادر ٽڙيل پکڙيل علائقن کي ميڙي چوندي هڪ ساريڪو هندستان

Gul Hayat Institute

ملڪ بنايو جيڪو اڄ وارو هندستان آهي ۽ جيڪو مغل دور ۾ هڪ فطري هندستان هو.

حڪومت هند جو، ڪن حساس معاملن بابت مرهٽن سان ٿيندڙ اتپڻ جنگ کان پوءِ هندستان جي انگريزن پاڻ کي مونجهاري جي هڪ نئين ڪوڙڪيءَ ۾ ڦاٿل سمجهيو. توڙي جو ٽيپو پنهنجي لباڙ سان گڏ پاڻ به هميشهه لاءِ ختم ٿي چڪو هو. ڏکڻ هندستان مان فرينچ فوجي عملدارن جي پاڙ پٽجي وئي هئي ۽ ان کان سواءِ مرهٽن راجائن پنهنجي لشڪر مان ڪين ڪڍي ڇڏيو هو. پر شهنشاهه نئپولين اڳئين کان وڌيڪ طاقتور هو ۽ وڌيڪ پوائنٽو معلوم ٿي رهيو هو. هن سان روس جو زار به پٺ تي بيٺو هو. نئپولين ۽ نڪولس جو منصوبو هو ته فراسان کي پڇي پروڙي مطيع ۽ فرمانبردار ڪري ڇڏجي.

پوءِ ايران کي ماري مچائي پوءِ ٻنهي جون گڏيل فوجون هندستان تي حملو ڪن. پوئين دور ۾ هنن ٻنهي جي يا اتواد کي ٻڌيءَ گرانڊيوز Grandios ڪري سڏيو ويندو هو. جنهن جي معنيٰ ٿيندي ”شاهي ايڪو“ پر جيتري قدر روس بابت اسان جي معلومات جو تعلق آهي ته اهو ملڪ اڻويهين صديءَ تائين، وچ ايشيا وارن ملڪن کي رُڳو اٽ برآمد ڪندو هو جيڪي تجارتي مال جي آمدورفت لاءِ ڪتب ايندا هئا. تنهن ڪري جئي سگهجي ٿو ته انهن ڏينهن وارو گورنر يا سندس صلاحڪار ان مائهوءَ کان ايترو گهڻو ڏڇندا هوندا. اهو امڪان آهي ته اهي ساڳيا مائهو ١٨٠٥ع واري دور ۾ اتر هندستان جي افغان حڪمران کان به ضرور ڪڏ ڪائيندا هوندا. جوندا آهن ته احمد شاه ابدالي پورا ستاويهه ڀيرا سنڌو پار ڪري اوڙي پاڙي جي ملڪن جي ڇيڙه به ڪانه ڇڏي هئي. هن سنه ١٧٦١ع ۾ پاڻيپت جي ميدان ۾ مرهٽن سان پوپون پائي ڪيو هو.

ان ئي زماني ۾ هو دهليءَ تي به گهل چاڙي ويو هو. جڏهن واپس ٿيو ته مغل شهنشاهه جي پيرن هيٺان ساري هندستان جي زمين کسڪائي ڪڍيون آيو. سندس وفات کانپوءِ هن جو اولاد حڪمرانيءَ جي ڏاڪڻين حد کي ستلج تائين وڌائڻ جا جتن ڪندو رهيو. پنجاب وارا پانهون ٻڌي سندن ڀيليو ڪندا آيا. پوءِ جڏهن پٺاڻن جا ڪٽڪ پنجاب ۾ ڪاهي پوندا هئا ته چوڌس ترٿلو ۽ هراس ڇانئجي ويندو هو. پنجابي مائرن تي پٺاڻن جو ايڏو ڌهڪاءُ ويٺل هو جو پنهنجن رئندن ٻارن کي مات ڪرائڻ لاءِ پٺاڻن جو ڏڇ ڏينديون هيون. انگريزن جي دهلي اچڻ کان پنج سال اڳ شاهه زمان ڪابل ڇڏي اچي پنهنجي سلطنت جي ڏاڪڻي دنگ وٽ لڏو لاهي اچي رهيو هو. پر کيس امون درياهه وارن علائقن ۾ بغاوت ڦٽي پوڻ ڪري واپس گهرايو ويو هو. نوجوان سک سردار رنجيت سنگهه کيس چناب درياهه اڪرڻ ۾ گهڻي سهائتا ڪئي هئي تنهن کي لاهور واري علائقي جو گورنر مقرر ڪيو هئائين.

Gul Hayat Institute

انهن ڏينهن کان وٺي برطانيہ سرڪار ۾ پنهنجي حڪومت پاڻ ۾ دنگئي تي پيون هيون ۽ پناٿن جي ظلمن جو ڪيتريون ڳالهيون مشهور ٿي ويون هيون تنهن ڪري انگريزن مٿان سندن جڻ ڪو هائو ويهي ويو هو. سندن خطري سبب ڪرنال ۾ فوجي ڇانوڻي نهڻ کان هڪدم پوءِ "ڦلڪيان" پاڙي جي سک سردارن جي علائقي جي سرحد سان، ميرٺ ۾ هڪ نهايت مضبوط فوجي ڇانوڻي قائم ڪئي وئي هئي. انهيءَ زماني ۾ سرجارج برلو گورنر جنرل ٿي آيو جيڪو انتظامي طور نااهل ماڻهو هو. انهيءَ کان پوءِ لارڊ منٽو آيو. پهرئين گورنر جنرل جي ساري دور ۽ لارڊ منٽو جو شروعاتي عرصي ۾ هندستان وارن علائقن ۾ وڳوڙي حالتون پيدا ٿي پيون تنهن ڪري اهو سارو وقت انگريز، اوڏانهون متوجهہ رهيا. سنہ ١٨١١ع ڌاران ڪجهہ وٿي ملي ۽ اهڙيءَ حڪمت عملي جوڙڻ جو موقعو ملي ويو جنهن جي آڌار تي پناٿن ۽ روس وارن کان بچاءُ ممڪن ٿي پيو هو. پر افغان حڪمران گهرائي ۾ پنهنجو پاڻ اچي ڦيٿاڙو پيو. شاه زمان کي اکين ۾ سرائي ڦيرائي انڌو ڪيو ويو هو ۽ افغان حملي جو. سر مٿان لڙڪندڙ تلوار جو، پڇ پولو جڻ ٽري ويو. افغانستان جي اهڙين وڳوڙي حالتن ڪري نوجوان رنجيت سنگهہ کي مٿي ايرڻ جو سونهري وجهہ ملي ويو. جنهن ويڙهاڪ سکن جي اڳواڻ هجڻ جي ناتي ستلج پار واري علائقي تي بہ پنهنجي حڪوت قائم ڪري ورتي. سک حڪومت جو پنجاب ۾ پيدا ٿيڻ انگريزن لاءِ هڪ سنو سوڻ ثابت ٿيو. انگريزن جو رٿيل منصوبو هڪ صحيح شڪل اختيار ڪري چڪو هو. ڇاڪاڻ تہ فرانس ۽ روس جي حملي کان بچاءَ واسطي وچ تي جڻ هڪ ديوار اچي وئي هئي. پنجاب جي سک رياست پناٿن جي خرچ تي رات ڏينهن ترقي ڪندي رهي. اندروني حڪمت عمليءَ کي سنڌ ۽ بهاولپور ڏانهن مرڪوز ڪيو ويو ۽ ٻاهرين حڪمت عملي اها هئي تہ افغانستان ۽ ايران جو پاڻ ۾ سلٽ ڪرائجي جو روس ۽ فرانس جي خطري کي منهن ڏئي سگهجي. برطانيہ سرڪار جي خواهش هئي تہ رنجيت سنگهہ جي سک حڪومت جو دنگ ستلج درياهہ هجي.

انگريزن جي پهرين ڪوشش اها هئي تہ ايران جي دربار ۾ اينترو اثر رسوخ پيدا ڪجي جو روس جي اڳرائيءَ جي، سهڻي نموني مدافعت ڪري سگهجي. ٻي ڳالهہ اها بہ هئي تہ انهيءَ زماني ۾ فرانس جي جهموري حڪومت جا نمائندا ايران ۾ تمام گهڻا فعال هئا ۽ موجوده دور جي روس جي حڪومت جي نمائندن جيان سندن گهڻو اثر رسوخ هو. انگريزن جي ڪوشش اها هئي تہ ايران ۾ رهندڙ فرينچ عملدارن جو ايران دربار ۾ اثر ڪيئن گهٽائجي ۽ وڃائجي. ڇاڪاڻ تہ اهي انگريزن خلاف سڀ ڪجهہ ڪري ٿي سگهيا. انهن ڳالهين ي نظر ۾ رکي سنہ ١٧٩٩ع ۾ ڪئپٽن مالڪم جي اڳواڻيءَ ۾ ايران دربار طهران ڏانهن هڪ وفد روانو ڪيو ويو. برطانيہ سرڪار جو وفد موڪلڻ جو مقصد اهو هو تہ جيئن ايران کي

Gul Hayat Institute

شاه زمان جي هرات واري علائقي تي حملي ڪرڻ لاءِ ڦِسي ڏئي سگهجي. انهيءَ زماني ۾ فرانس جي حملي جو خدشو به وڌي ويو هو.

سنه ١٨٠٩ع ۾ ايران- افغان مامري تي لارڊ منٽو ۽ برطانيه سرڪار جي وزارت خارجه جي عملدارن ۾ اختلاف راءِ پيدا ٿي پيو جنهن ڪري هن ڪئپٽن مالڪم کي واپس گهرائي ورتو. جيڪو هاڻي برگيڊيئر جنرل جي عهدي تي پهچي چڪو آهي ۽ وزارت خارجه کي هن مسئلي کي منهن ڏيڻ لاءِ آزاد ڇڏيو ويو. سنه ١٨٠٩ع مائونٽ اسٽوئرٽ ايلفن اسٽون کي افغانستان جي حڪمران شاه شجاع الملڪ ڏانهن موڪليو ويو. اهو شاه زمان جو ننڍو ڀاءُ هو جيڪو هن وقت نابين هئڻ ڪري حڪمران ڪونه رهيو هو ڇاڪاڻ ته هاڻي سلام پيرڻ واسطي وٽس ڪير لڙي ڪونه ويندو آهي. ساڳئي مقصد واسطي ملڪن ڏانهن انگريز نمائندن کي موڪلڻ جو مقصد اهو هو ته فرانس ۽ روس جي وڌندڙ خلاف ڀاري ٻڌي ڪا ڳڻ ڳوٺ ڪئي وڃي ڇاڪاڻ ته انهن ٻنهي جو هندستان تي حملي جو ڊاءُ ڊپ وڌي ويو هو.

اهو ضروري آهي ته راتي وڪٽوريا جي شروعاتي دور سان ڪي اهم لاڳاپيل ڳالهيون ذهن ۾ رکيون وڃن جيڪو ايڪيئن دور جي خوفن خطرن جو هڪ سلسلو هو.

نيپال ۽ پنڊارين خلاف ڪارروايون

مون کي اهو صحيح ڪونه ٿو لڳي ته هندستان جي ٽڙيل پکڙيل ٽڪرن کي سهيڙي هڪ ملڪ بنائڻ جي ناتي هتي ڀن اهم ڳالهين کي بيان ڪرڻ کان وساري ڇڏجي ڇاڪاڻ ته انهن ٻنهي واقعن جو هڪ ٻي سان گهاٽو سبنڌ آهي. مغل زوال واري زماني ۾ نيپال جا گورکا پروري هندن جي روهم واري علائقي تي حملا ڪري پنهنجي ملڪ ۾ شامل ڪرڻ جا جتن ڪري رهيا هئا. سندن هن ڏاڍ ڪري اتان جي هندو سماج تي ڌمڪاءُ ڇانئجي ويو هو. هن کان علاوه نيپال حڪومت مٿي پنجاب طرف به پنهنجن حدن وڌائڻ لاءِ جاڪوڙي رهي هئي. تنهن ڪري پنجابين ۽ راجپوتن ۾ جهيڙو ڳنڍجي ويو. انهن جو اثر هندستان جي امن امان وارن علائقن تي به پئجي رهيو هو. هتي کي ماٺ رهڻ جو حتا؛ ڏنو ويو پر ٻنهي ڌرين ۾ ڏيرج ڪونه هو. ڇاڻايل ويڙهاڪ ڌرين ڇهه سو ميل ڊگهي سرحد سان سنه ١٨١٤ع کان ١٨١٦ع تائين به سال جاري رهي ۽ انهن ٻن سالن دوران ڪيترا واقعا رونما ٿيا.

Gul Hayat Institute

"ڪومبر" جو "ڳنيسپاءِ" مري ويو جيڪو ويلور جي بلوي جو جهونجهار هو. فوج جي مکيه ڪماندرن جي نااهليءَ سبب ڪيترين غلطين ڪيون ويون پر پوءِ به سر "ڊيوڊ" آلو چرلي" جي ڪاميابين ڪانپوءِ گورکن کي هندستان جي علائقن مان ٻي دخل ڪيو ويو. ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ صلح جو عهدنامو ٿيو ۽ اهو اتحاد سو سالن تائين قائم رهيو. اهڙيءَ ريت هندستانين جي بغاوت دوران ۽ عظيم جنگ واري زماني ۾ گورکن انگريزن جي وڏي واهر ڪئي هئي ۽ گورکن انگريزي فوج ۾ داخل ٿي نمايان خدمتون سرانجام ڏنيون هيون. انگريزي فوج ۾ گورکن جي داخل ٿيڻ جي روايت هن ريت پئي جو ١٨١٤ع کان ١٨١٦ع وارين جنگين دوران گورکن جنگي باندين کي انگريزي فوج ۾ ڀرتي ڪري داخل ڪيو ويو هو. هاڻي اهي هندستان جي انگريزي فوج جي اهم يونٽن طور شامل آهن. گورکن خلاف جنگ نازڪ صورت اختيار ڪري وٺي هئي ۽ واٽرلو واري نئپولين جي جنگ تائين، ٻنهي ڌرين جي هار جيت جو فيصلو ڪونه ٿي سگهيو هو.

جنگ جو ٻيو محاذ مرهٽن خلاف کوليو ويو هو ۽ اها جنگ به تڏهن ختم ٿي جڏهن هو پوئتي هٽي وڃي پنهنجي اصلي حدن ۾ نه پهتا. هنن نهايت تيز رفتاريءَ سان اڳتي وڌي نربدا جي ڪناري پنهنجا مرڪز قائم ڪري ورتا هئا ۽ اتي ويهي ڦرلٽ جون ڦهري ڪارروايون شروع ڪري ڏنيون هئائون. سنه ١٨١٣ع ڏاراز ارل آف مائرو هندستان پهتو. هو مشهور معروف فوجي جنرل هو ۽ فوج ۾ "فرانسس راڊون" جي نالي سان ڄاتو سڃاتو ويندو هو. هي اهو مٿير جنرل هو جنهن گورکن جي وڳوڙي سگهه کي هميشه لاءِ چيناڙي ناس ڪري ڇڏيو. ان کان پوءِ هن پنڊارين جي خلق آزار ظلمن ڏانهن ڌيان ڏنو جيڪي ڦهر ۽ ڪلور جا سپ ليڪ لتاڙي ويا هئا. پهريائين هو انهن مرهٽ سردارن وٽ ملاقات لاءِ لنگهي ويو جن جي رياستن جي دنگ پرسان پنڊارين ظلم ٻاري ڏنو هو. اهي به پنڊارين کان گهٽ ڪونه هئا. هنن آڌاڙيلن، انگريز سرڪار جي اترين علائقن ۾ گهڙي ٣٣٩ ڳوٺ نهوڙي ناس ڪري ڇڏيا هئا. پر اها سندن آخري ڪاروائي هئي. لارڊ موئرا وڏي پيماني تي جنگي تياريون ڪيون. ڪيس اها خبر هئي ته پنڊارين جي مقابلي ۾ ڪيس ڇا ڪرڻو ۽ ڇا نه ڪرڻو آهي.

فوج جو مکيه حصو دکن مان هلڻو هو. پر فوج جي اڳتي وڌڻ کان پهريائين برطانيه سرڪار جا به اتحادي مرهٽا سردار غداري ڪري نڪري هليا ويا. "باجي راءِ پيو. (پيشوا) جنگ واري ڏينهن ٥ نومبر تي وڏي فوج وٺي انگريزن جي هڪ ننڍي فوجي دستي تي ڪاهي آيو ۽ ڪرڪيءَ جي ميدان تي جڏهن هڪ وڏيءَ جنگ جو مارڪو ٿيو ته ڪيس اهڙي ته زبردست شڪست آئي جو هميشه لاءِ ختم ٿي ويو. ناڳپور ۾ ڀونسلي به ساڳي ڳالهه ڪئي هئي. ڪرڪي

واريون جنگيون ۽ ناگپور پرسان ”سيتاٻلدي“ واري جابلو علائقي ۾ ٻن ننڍن فوجي دستن پاران مدافعتي ويڙهه ان دور جي هندستان جي تاريخ جا به اهم واقعا آهن. گورنر جنرل، وقت جي نزاڪت کي محسوس ڪندي ته مٿان سنڌيا به پنهنجي ذات پاڻ کي ڏسي پنهنجي فوج کي وٺي انگريزن خلاف ميدان عمل ۾ آئي بيهاري تنهن ڪري هو گواليار تي ڪاهي ويو. پنڊارين جي ٻاڙ پٽڻ لاءِ هن مهم کي مرهٽن خلاف چوٿين جنگ جئي سگهجي ٿي. هولڪر، جنهن جو لارڊ ليڪ واري دور ۾ ڏيهن تي ڌهڪاءُ هو سو هن جنگي مهم ۾ مارجي ويو. ڪيس ملهار راءُ نالي هڪ پٽ هو جيڪو پنهنجي پيءُ جي وفات وقت ننڍڙو ٻار هو. پر پوءِ به هو اِندور جي فوج وٺي اڳتي وڌيو. برطانيه سرڪار جي هندستان فوج دکن مان مقابلي لاءِ رواني ٿي ۽ پيشوا جي ڪڍ لڳي پئي. وٽس آءَ مجڻ ڪان سوءِ ٻيو ڪس ڪونه هو ۽ هن ائين ڪيو. پونسلي جي فوج کي جنگ دوران سخت شڪست آئي جيڪا سيتاٻلدي واري مدافعتي جنگ کان نرالي هئي. هولڪر جي اندور واري فوج جو تعداد ويهه هزار کن هو جنهن ”ميهرپور“ جي ماڳ وٽ اچي انگريز لشڪر سان مهاڏو ڏنو پرسخت هار کاڌائين. مرهٽن جون مکيه فوجون جنگ جي ميدان ۾ هار کائي چڪيون هيون ۽ ان سان گڏ پنڊارين جا ڏينهن به پورا ٿي چڪا هئا. هو ننڍڙيون ننڍڙيون ٽوليون ٺاهي سنڌيون هڻندا هئا. گهوڙن تان هنو ته لاهيندا ئي ڪونه هئا. ڪارواين ڪرڻ ڪان پوءِ اک ڇنڀ ۾ الائي ڪاڏهون جو ڪاڏي هليا ويندا هئا. پر هاڻي اهي ختم ٿي ويا هئا سندن ڦهري ڪاروايُن کي پنجو اچي ويو هو. سندن اڳواڻ مارجي ويا يا ٻاندي بڻايا ويا هئا. ملڪ ۾ ڪيترن سالن کان امن امان آهي. پر ماضيءَ جي هڪ ڳالهه اڃا باقي هئي. انگريزن کي هڪ شڪست ملي هئي جنهن جو پاند پلاند هنن ڪونه ڇڪايو هو. هنن کي اهڙيون ڳالهيون ياد نه ڪرڻ گهرجن ها ڇاڪاڻ ته چوندا آهن جيڪو ٿيو سو ٿيو. پر سندن خيال هو ته هو هڪ هڪائي ڪري ڳالهه کي هميشه لاءِ ڪتائي ڇڏجي. لارڊ ليڪ جي جنگي ڪاروائي دوران جن انگريزن بهادرن پنهنجي حياتين جا نذرانه ڏنا هئا تن کي صلح واسطي وساري ڇڏڻ ڏکيو هو.

ڀرتپور ۽ آوا

ڀرتپور جاٽ نيات جي ماڻهن جو اهم مرڪز هو. لارڊ ليڪ جهڙي فوج جنرل ان تي ٻه ٽي حملا ڪيا هئا پر ڪيس هرحملي ۾ ناڪاميءَ جو. منهن ڏسڻو پيو هو. برطانيه سرڪار به پنهنجي پاند پلاند ڪرڻ لاءِ آتي وٺي هئي. سنہ ١٨٢٥ع ۾ ڀرتپور جو حڪمران گذاري ويو. حقيقي جا ءِ نشين جي بدران سندس چاچي گادي تي قبضو ڪري ورتو. گورنر جنرل جي نمائندي ڪيس ائين ڪرڻ کان روڪيو پر تنهن هوندي به سندس رڳو ڪن ئي ڪونہ مڙيو. اصلي حقدار کي حق ڏيڻ کان پڙ ڪڍي بيهي رهيو. تن ڏينهن گورنر جنرل جو نمائندو "آسترلوني" جهڙو مدبر شخص هو جيڪو ساري معاملي کان واقف هو. پنهنجي فوج کي گڏ ڪري اڳتي وڌڻ شروع ڪيو. لارڊ وليم بينٽڪ گورنر جنرل هو تنهن جنرل آسترلوني جي حڪمن کي رد ڪري ڇڏيو ڇاڪاڻ تہ ڪيس مسئلي کي امن امان سان نبيرڻ جي آس هئي. اها ڳالهہ ڏسي آسترلون هنيان هاري ويٺو. پر اڳتي هلي وقت ثابت ڪيو تہ سندس سوچ بلڪل صحيح هئي. ڪمانڊر ان چيف لارڊ ڪومبر ميئر جنهن کي واٽرلو جو "استيپلٽن" سڏيو ويندو هو سو وڏي فوج ۽ طاقتور توبون ساڻ ڪري اتر هندستان ڏانهن وڌڻ لڳو. ڀرتپور کي جنگي تياريون ڪرڻ لاءِ مناسب موقعو ملي ويو هو ۽ راجا ڀناٽن کي فوج ۾ ڀرتي ڪري انگريزن جي مقابلي لاءِ تيار ٿي بيٺو.

لارڊ ڪومبر ميئر" ڀهچڻ سان قلعي کي گولا لاباري ڪرائي ۽ پٽين ۾ سرنگهون هٿائي قلعي کي ڪمزور ڪري ڇڏيو هو. ٿوري ئي وقت ۾ قلعو فتح ٿي ويو ڀناڻ انگريزن جي ڌَهَ جهلي ڪونہ سگهيا. ڀرتپور جي حقيقي وارث کي راڄگدي تي وهاريو ويو جيڪو اڄ ڏينهن سوڌو انگريزن جو تابعدار رهندو اچي.

Gul Hayat Institute

هندستان ۾ ترقي ۽ تعمير

لارڊ وليم بينٽڪ امن، علم، فن ۽ ڪلا جي ترقيءَ جو گهڻ گهرو هو تنهن کي بہ حالتن کان مجبور ٿي هڪ جنگ کي منهن ڏيڻو پيو هو. برما جي راجا، واپارين ۽ ايندڙ ويندڙ جهازن لاءِ آزار بڻجي ويو هو. جڏهن ڪيس تدارڪ ڪرڻ لاءِ چتاءُ ڏنو تہ سندس ڪن بہ ڪونہ لڌيو ۽ چين جيان هڪ ڪن کان ٻڌائين ۽ ٻئي کن کان ڪڍي ڇڏيائين. ڪيس سِڪت ڏيڻ ڪارڻ جهيڙڻ اٽتر ٿي پيو هو. تن

ڏينهن برما انتظامي طور بلڪل ناس ني چڪو هو. پنهي ڌرين ۾ مقابلو ٿيو جنهن ۾ برما جي راجا جي شڪست ٿي. برطانيه حڪومت هينئن برما وارو علائقو پنهنجي حڪومت سان ملائي ڇڏيو. ان ڪان پوءِ ائين محسوس ٿيو ته جنگين واري حڪمت عمليءَ کي ڇڏي امن امان، علم، فن ۽ ڪلا ڏانهن منهن موڙجي. مختلف ڌرين لاءِ ڌن دولت ڪمائڻ لاءِ ڪيئي طريقا هئا. واپار لاءِ وسيع ميدان کليو پيو هو. سٺڪن ناهڻ ۽ واهن کوٽڻ جوڪم به ڪرئو هو جنهن وسيلي جلدي ايندڙ سوکهڙن ۽ ڏڪارن کي منهن ڏيڻ سولو هو. تعليم کي به ترقي ونرائتي هئي، ان ڪري ٺڳن ۽ پنڊارين جو خاتمو ضروري هو. ڪنهن کي به خواب خيال ڪونه هو ته انگريز شهنشاهيت ۾ اهي علائقا به شامل هوندا جيڪي مغل شاهيءَ ۾ شامل ڪونه هئا. انگلنڊ جي بادشاهه ۽ ڪمپنيءَ کي سندن پورهئي ڪان وڏيڪ معاوضو ملي ويو هو.

Gul Hayat Institute

باب پهريون

پهرين افغان جنگ

پهرين افغان جنگ بابت ڪي غلط فهميون
وڪٽوريا دور جي اهميت
ٽه ذريو ناهه
برطانيه سرڪار جي حڪمت عمليءَ ۾ اخلاقي عنصر
سنڌ واري فوج
جنگ واري فوج
جنگ جو نقشو
افغان شاه جي فوج
سنڌ ۽ بلوچستان.

توهان پڇندو تہ جان ڪمپني ڇا آهي. نئپولين دور جي جنگي طوفانن کان پوءِ جڏهن ملڪ ۾ امن امان آيو ۽ ڏکن ڏولائن جا ڏينهن ڏور ٿي ويا تہ هن ڪمپنيءَ برطانيہ ۽ ان جي ماتحت علائقن ۾ ڪم ڪرڻ شروع ڪري ڏنو هو. هن تاريخي دور سان لاڳاپيل اهم واقعن سان لاڳاپيل نقشو جڻ تہ ميز تي کليو پيو آهي. هاڻي پنڊاري دور پنهنجي پڄاڻيءَ تي پهتو آهي. هر شهر جي چوسول تي سنڌن ٽولن جا ٽولا زنجيرن ۾ جڪڙيل نظر ايندا. هڪ نئينءَ سڀيتا جي سوچ جو سرلو سوجهرو ڏيهان ڏيهہ ڏسجي رهيو آهي. تعليم ۽ تجارت جي شروعات ٿي چڪي آهي. سڙڪن جي ڄار وڇائڻ لاءِ منصوبا تيار آهن. نون ٻاهن جون کوٽايون جاري آهن. ستي ٿيڻ جو رواج ختم ڪيو ويو آهي. نہ تہ اڳي پنهنجي مئل مڙس سان گڏ سندس وني بہ چکيا تي چڙهي رک ٿي ويندي هئي. هاڻي مڙسن جي محبت جون ماريل عورتون سندن وڇوڙي ۾ فقط نيڻن مان نير هاري هيان هلڪو ڪري سگهن ٿيون. هن نئين

قسم جي قانون کي پڙهڻي ڳڙهڻي هندو طبقي جي پنيرائي حاصل آهي. پرتبور جي فتح کان پوءِ پارهن سالن تائين انگريزن خلاف هندستان ۾ ڪا ڪتي بہ ڪانہ پونڪي. برطانيہ سرڪار جون حدون ڪڏهن ستلج جي ڪناري تائين پکڙيل هونديون هيون ۽ ان جي اترئين پاسي کان سک رياست جو وڏو بچاءُ هو جڏهن کان ونڻي رنجيت سنگهہ افغان حڪمران طرفان لاهور جو گورنر بڻيو آهي ۽ ڪيس ڳالهائڻ جو موقعو مليو تنهن زماني کان ونڻي هن سک رياست قائم ڪرڻ لاءِ سوچڻ ۽ هٿ پير هڻڻ شروع ڪيا آهن. هن راولپنڊيءَ ۽ ملتان مان پٺاڻن کي پڄائڻ شروع ڪري ڏنو آهي. ڪشمير کي فتح ڪري لاهور سان ملائي ڇڏيو اٿس. اڳي جيڪي پنجاب جا مغل شاهيءَ سان لاڳاپيل علائقا هئا. احمد شاه ابدالي سنڌو پار ڪري تن کي فتح ڪري افغانستان سان ملائي ڇڏيو هو. هن پشاور ۽ ديره جات وارو درياهي علائقو بہ فتح ڪيو هو. جيڪو هن وقت سندس سلطنت ۾ شامل آهي.

لارڊ وليم بينٽڪ جو زمانو ترقي ۽ تعمير جو دور هو. سندس اپامڪاريءَ ۾ روس اڳتي وڌي آمون درياه پرسان خاقان واري علاقي ۾ اچي پهتو هو تنهن ڪري هندستان کان پري وارن انهن علائقن ۾ ترٿلو پئجي ويو هو. وچ تي هڪ مضبوط سک رياست جي قائم ٿيڻ کي انگريز هڪ سنو سوڻ سمجهي رهيا هئا جنهن افغان حملہ آورن کي هندستان اچڻ کان روڪي وڌو هو. جاٺاپل سک رياست ۾ سکن جو تعداد اٽي ۾ لوڻ برابر هو. پر سندن انتظاميہ ڏاڍي سگهاري هئي ۽ مسلمان بہ ڪانئن راضي پيا ڏسبا هئا. هندستان ۾ ترقي ۽ تعمير جي وڏي ضرورت آهي پر اهڙي قسم جي ادارن کي هلائڻ لاءِ بينٽڪ جهڙي سُلجهيل شخصيت جو هجڻ بہ لازمي هو جنهن کي پيار وچان بلي Billy بہ سڏيو ويندو هو.

پر انهن سڀني کان وڏيڪ اهم ڳالهہ اها هئي تہ سنڌوءَ کي آگبوٽن جي محفوظ تجارتي آمدرفت لاءِ کولڻو هو. سنڌوءَ جي ڏاکڻين پاڳي وارا سوين ميل، سنڌ جي حڪمرانن ٽالپرن جي ضابطي هيٺ هئا. پنجاه سال کن ٿيندا تہ افغان حڪمرانن جي زور بار کان آجا آهن ۽ سندن ملڪ کي هڪ آزاد حيثيت حاصل آهي. هتان جا حڪمران پيڙائتن تي سنگ تمام گهڻو رکندا آهن ۽ مٿن ڏاڍ بہ ڪندا آهن. هنن مان ڪي پيڙائت سکن جي رعيت آهن. امڪان آهي تہ رنجيت سنگهہ مٿن اهڙي ڏاڍ کي گهڻو وقت پسند ڪونہ ڪندو. انگريز ڪونہ چاهيندو تہ سک سنڌوءَ جي چوڙ تائين مسلمان علائقن کي پنهنجيءَ سلطنت ۾ شامل ڪري.
سنڌ اڳي مغل سلطنت ۾ شامل هئي. انهن جي زوال کان پوءِ دواني.گهرائي جي حڪومت ۾ شامل رهي. هتان جا حڪمران افغان حڪومت کي پنهنجي مرضيءَ مطابق جڏهن چاهيندا هئا ڏن ڏيندا هئا. افغان شاهيءَ جي زور پڄڻ کان پوءِ بہ ڪين سنڌ مان هڪ پئسو بہ ڪونہ ملندو آهي.

Gul Hayat Institute

افغان سلطنت هائي ٻچي ٽُني ڪنا ڪيرا ٽي ويئي آهي. دراني گهراڻي جي سروزئي پاڙي وارن حڪمرانن کي ڪڍي بارڪزي وارن پنهنجو اقتدار قائم ڪري ورتو آهي. ڇاڻايل حڪمراني ڪنور دلِ مائهن جي هٿ ۾ آهي. وٽن لشڪر جو وڏو تعداد آهي. هتان جو حڪمران شاه شجاع آهي جنهن پنهنجي ڀاءُ زمان شاه جون اکيون ڪڍرائي تخت تان لاهي ڇڏيو آهي. ڪنهن زماني ۾ شاه شجاع زمان شاه جو قيدي هو. هرات افغانستان کان جدا هڪ ملڪ آهي جيڪو افغان شاهي گهراڻي جي هڪ مائهوءَ جي هٿ هيٺ آهي. ٻيا علائقا. نيم آزاد آهن جيڪي مختلف ڀائرن جي هٿن ۾ آهن. انهن سڀني مان وڏيڪ اهل پيا ائين ڪٿي چئجي ته سڀني کان وڏيڪ سفاڪ دوست محمد آهي جيڪو ڪابل ۾ رهندو آهي. هو انهيءَ ڳالهه لاءِ جاکوڙي رهيو ته جيئن ٽڪرا ٽڪرا ٿيل دراني سلطنت کي ٻيهر جوڙي هڪ ملڪ بنائي سگهي. ان جو مطلب اهو ٿيندو ته سڪن جيڪي علائقا فتح ڪيا آهن تن کي وري ورتو ويندو. پر هيڏانهن رنجيت سنگهه وڏي تعداد ۾ فوج رکي هئي جنهن ۾ لباس ۽ سکيا يورپي طرز تي هئي. ڪمانڊ فرينچ جنرلن جي حوالي هئي. فوج ۾ فرينچن، انگريزن ۽ آمريڪن مائهن جوخاصو تعداد هو جيڪي ڪڏهن ڪمپني بهادر جي نوڪريءَ ۾ هوندا هئا. سندس اها فوج خطرناڪ ويڙهاڪ هئي ۽ ڪليل مقابلن ۾ پناڻن کي ڀڄائي ڪڍڻ جي لائق هئي. پر جيڪڏهن علائقو جابلو آهي ته پوءِ ته پناڻ به وڙهڻ جو ڏاڍو آهي. معلوم ائين ٿيندو ته سکن وٽ جيڪو موجوده علائقو آهي تنهن جي هو پوريءَ ريت حفاظت ڪرڻ لائق آهن. رنجيت سنگهه پنهنجي فطري عمر کان گهٽو ڪرازو لڳندو آهي. ان جو ڪارڻ اهو آهي ته شراب تمام گهٽو پيئندو آهي، سونهن ۽ جوانيءَ جو به شوقين آهي. سندس پٽ ته هن کان به به رتيون ڪسر. ڏاچي هٽي ڏهه ته توڏو هٽي تيرهن واري ڳالهه آهي. حڪومت هلائڻ جي ته لائق ئي ڪونه ڏسبو. اتر پنجاب واري پاسي تي راجپوت ڀائر آهن. جيڪي اتان جي ٽاڪرو علائقي جا حڪمران آهن. سندن فوج مضبوط آهي ۽ اوسي پاسي جي ملڪن تي حملن ڪرڻ جا به ڪوڏيا آهن تن سان به صلح ڪرڻ جا جتن ڪيا ٻيا وڃن. جيڪڏهن روس ۽ هندستان جي وچ واري علائقي ۾ وڳوڙي حالتون پيدا ٿي پيون ۽ اتر هندستان به ان جي لپيٽ ۾ اچي وڃي ٿو ته پوءِ برطانيه سرڪار لاءِ ڏچو پيدا ٿي پوندو. تنهن ڪري في الحال سندس دلي تمنا اها آهي ته شل جاڏي ڪاڏي خير هجي.

هندستان جي فضائن ۾ اهڙن ڪارن ڪڪرن جي موجودگيءَ کي نظر ۾ رکي لارڊ آڪلنڊ کي گورنر جنرل ڪري موڪليو ويو آهي ته هو وچ هندستان جي سياسي صورتحال تي ڪَرڙي نظر رکي. هن کان علاوه روس جي اڳتي وڌڻ واري اُگري نيت کي تَڪ ۽ تاڙ ۾ رکي. جيڪڏهن اهڙين ڳالهين کان اکيون ڪٽي وئي ته لوٽي کان اُبنگ ڳورو ٿي پوندو ۽ اهو به امڪان آهي ته متان نئپولين دور جهڙا خوف خطرا نئين سر ڪَر موڙي جاڳي پون.

Gul Hayat Institute

ايشيا جي حدن کي کولڻ جي ڪوشش

مٿي اهڙو حوالو ڏنو ويو آهي تہ جڏهن جنرل لارڊ منٽو هندستان جو گورنر هو تہ هن شاه شجاع الملڪ ڏانهن مائونٽ اسٽيوئرٽ ايلفنسٽون" جي اڳواڻيءَ ۾ هڪ مشن رواني ڪئي هئي. ان مشن جي افغانستان جي شاه گهڻي آجيان بہ ڪئي هئي. انگريز نمائندو ان جي شخصيت کان گهڻو متاثر ٿيو هو. افغان ويساه جوڳا دوست ڪونہ هوندا آهن پر سندن ظاهري اخلاق سوهي وجهندو آهي. ان ساڳي شاه شجاع جو هاڻي وري حال اهو آهي جو پڇي اچي هندستان ۾ لڪو آهي. هن کي يا وري سندس ٻاءِ شاه زمان کي پنهنجي ڏاڏي جي گهوڙي تي چڙهڻ جو بہ اختيار نہ آهي. سندن پيءُ تيمور جو حال ڪونہ هو. هن پنهنجي پيءُ احمد شاه جي نالي جو ڪتيو ڪاڏو هو. دراني شهنشاهيت هاڻي ٽڪرا ٽڪرا ٿي ڳڙڏاڻي ٿي وئي آهي. مٿي جن ٻائرن جو ذڪر ڪيو ويو آهي سي بارڪزئي گهراڻي سان تعلق رکن ٿا. سندس پيءُ جو نالو پاينده خان هو. بارڪزئي بہ سدوزئي قبيلي جيان دراني گهراڻي جي هڪ نچ آهي. شاه زمان جڏهن اقتدار ۾ هو تہ پاينده خان کي قتل ڪرائي ڇڏيو هئائين. شاه محمود، شاه زمان جو ڀاءُ جيڪو ٿوري وقت لاءِ ڪابل جو حڪمران بہ ٿيو هو ۽ پاينده خان جو وڏو پٽ فتح خان سندس وزير هو. دوست محمد خان هڪ وحشي قسم جو ماڻهو هو. هن شاه زمان جي محلات ۾ ٿپي سندس ڌيءُ سان زيادتي ڪئي هئي. ڇوڪريءَ جي ڀاءُ ڪامران، ان جي پلاند ۾ وزير فتح خان جون خنجر سان اکيون ڪڍرائي ڇڏيون هيون. چون ٿا تہ جڏهن جلاد سندس اکين ۾ خنجر هڻي ڪنورتا وارو ڪڌو ڪم ڪري رهيو تہ فتح خان دانهن ڪري چيو هو تہ توهان منهنجون اکيون نہ ٿا ڪڍو پر سدوزئي خاندان جي حڪومت جو خاتمون ڪري رهيا آهيو. ان کان پوءِ هنن پنهي گهراڻن ۾ سنڌ ۽ ايڪو ڪونہ رهيو هو.

بارڪزي ڀائر موقعي جي تڪيءَ تاڙ ۾ هئا. اهي سيئي ڪنهن نہ ڪنهن علائقي جا گورنر هئا ۽ گورنر مان بادشاه بڻجڻ جو تياريون ڪري رهيا هئا. انهن سڀني مان دوست محمد وڏيڪ ذهين ۽ قابل ماڻهو هو. عام ماڻهو بہ سندس گهڻي عزت ڪندا هئا. هو ڪابل ۾ ويهي غزنيءَ ۽ جلال آباد تي حڪومت ڪندو هو ۽ سدوزئي وارن تي ڪرڙي نظر رکيون ٿي آيو. سندس ٻيو ڀاءُ ڪشمير ٽيون ڀاءُ پشاور ۽ چوٿون ڀاءُ قنڌار جوگورنر هو. هرات وارو علائقو ڪامران جي هٿ هيٺ

هو جيڪو شاه شجاع الملڪ جو بدقسمت پائيٽو هو. افغانستان جي حڪومت ٽڪر ٽڪر ٿي ڪنا ڪيئي ٽڪي بڻجي چڪي هئي. سک ڦوت سنہ ١٨٣٧ع ۾ پشاور تي قبضو ڪري ورتو هو. هن ڪان اڳ ڪشمير تي حملو ڪري سک حڪومت سان ملايو ويو هو. افغانن پشاور ۽ ديره جات وارن علائقن کي سکن ڪان ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا. هنن بارڪزئي ڀائرن مان هر هڪ، برطانيہ حڪومت کي هڪ طاقت سمجهي، بار بار امداد ڏيڻ ۽ سندن حڪومتن کي مجڻ لاءِ ايلاز منٿون ڪري رهيو هو. رنجيت سنگهہ بہ انگريز سرڪار کي پشاور واري علائقي ڏيڻ جي آڇ ڪري رهيو هو.

شاه شجاع ڏنڊ جي پڪيءَ جيان ڪڏهن هن ڪپ تي تہ ڪڏهن هُنَ ڪپ تي، ڪڏهن لاهور ۾ تہ ڪڏهن برطانيہ سرڪار جي ماتحت لديانہ ۾ رهندو هو. ڪڏهن راجا رنجيت سنگهہ جو مهمان ٿي رهندو جنهن اتڪل ڪري ڪانئس مغل شهنشاهن وارو ڪوه نور هيرو ڦري ورتو هو. هو سدائين هن ڪوشش ۾ لڳو پيو هوندو هو تہ ڪيس پئسي ڏوڪڙ ۽ لشڪر جي امداد ڪئي وڃي تہ جيئن هو پنهنجا وڃايل علائقا ۽ تخت بيهر وٺي سگهي. ايڏو ويل بہ ڪونہ هو. هن سنہ ١٨٣٤ع ۾ يورپي- ايشيائي اريجيمنٽ جي مدد سان قنڌار تي وڃي قبضو بہ ڪيو هو.

تن ڏينهين گورنر جنرل کي هيٺيان مسئلا درپيش هئا:-

ان وقت آگبوٽ اچي چڪا هئا. سندس ڀهرين ڪوشش اها هئي تہ سنڌوءَ ۽ ان جي پنجن ڀرتي ڪندڙ شاخن وسيلي آگبوٽن معرفت تجارتي آمدرفت شروع ڪئي وڃي. گنگا ۾ تہ هن ڪان اڳ آگبوٽن وسيلي آمدوفت شروع ٿي چڪو هئي. درياءُ ساري دنيا جي ملڪيت هوندا آهن پر انهن ٽڙڪو حڪمرانن جي ملڪيت ڪونہ هوندا آهن جن جي ڪنارن سان سندن حڪومتون قائم هوندين آهن.

ٻيو مسئلو اهو هو تہ پشاور واري علائقي تي افغان ۽ سکن جي وچ ۾ ڦڏو چالو ٿي چڪو هو. افغانستان جي حقيقي حڪمران کي ٻي دخل ڪيو ويو هو جيڪو هيڏانهن هوڏانهن ڊومائون ۽ ڏڙڪيون ڪائيندو ٿي وتيو. اهو بہ ڇيو وڃي ٿو تہ ڪيس افغانستان جي ماٺهن جي وڏي حصي جي پنيرائي حاصل آهي ۽ اها ڳالهہ هرويرو ڪوڙي بہ ڪانہ آهي. بارڪزئي ڀائرن کي ڪير بہ پسند ڪونہ هو.

ٽين ڳالهہ اها هئي تہ هن دور ۾ سارو يورپ پر خاص طور تي انگلنڊ وچ ايشيا وارن ملڪن ۾ وڏي دلچسپي وٺي رهيو هو. بمبيءَ فوج جي هڪ ليفٽينٽ اليگزينڊر برنس کي هڪ غير سرڪاري سفر تي درياه آمون وارن علائقن تائين موڪليو ويو هو ۽ سندس واپس اچڻ تي هن جي ڏاڍي آجيان ڪئي وئي هئي. هن ڪان هڪ يا بہ سال اڳ لارڊ آڪلنڊ سائنس انگلنڊ ۾ ملي چڪو هو. وچ ايشيا جا

اڳيان حڪمران پنهنجي سياسي سگهه ۽ اثر رسوخ وڃائي چڪا هئا. انهن ملڪن کي هڪ نئين جوڙجڪ ۽ نيئن سياسي سوچ جي ضرورت هئي.

لارڊ آڪلنڊ، برنس کي دوست محمد سان ملڻ واسطي ڪابل روانو ڪيو هو انهيءَ مقصد سان ته جيئن هو وڃي سائنس تجارتي آمدرفت بابت ۽ روس کان بچاءُ واسطي سائنس گفتگو ڪري.

برنس اتي وڃي محسوس ڪيو ته دوست محمد برطانيه سرڪار جو به دوست آهي. افغانستان جا سڀ بارڪزئي انگريز سرڪار ۽ انگلنڊ جي وڏي عزت ڪن ٿا. ڪين انگريز حڪومت جي مدد جي وڏي ضرورت آهي. هو تجارتي آمدرفت جي مستقبل بابت به هڪ روشن ضمير رويو رکن ٿا.

سندن خيال آهي ته اهڙي تجارتي آمدرفت سان ملڪ شاهوڪار ٿيندو ۽ جيڪڏهن انگريز سرڪار سندن ٿوري به واهر ڪئي ته وڃايل علائقا سولائيءَ سان وٺي سگهبا ۽ افغان شهنشاهت پيهر متحد ٿي سگهي ٿي. سندس شخصيت برنس کي صفا موهي وڌو هو. اهڙيءَ ريت هر ملاقاتي ڪائنس تمام گهڻو متاثر ٿيندو آهي. هن برنس سان پڪو واعدو ڪيو ته روس جي سفير کي افغانستان حڪومت جي حدن ۾ اچڻ ئي ڪونه ڏيندو جيڪو ان وقت روس ڪان هي افغانستان پهچڻ وارو هو. پر برنس کيس صلاح ڏني ته کيس افغانستان اچڻ کان نه روڪيو وڃي. سندس رويي مان ائين پاسجي رهيو هو ته کيس ڪهڙي به ڪم لاءِ استعمال ڪري سگهجي ٿو. سندس اها به دعويٰ هئي هئي ته افغانستان جا گهڻا ماڻهو هن جي پنيان آهن.

ٽه ڌريو ناهه

ان زماني ۾ برطانيه سرڪار جي اختيار ڪيل حڪمت عمليءَ تي گهَرو ويچار ٿي رهيو هو ۽ لارڊ آڪلنڊ جي عملي سان لاڳاپيل ٿي مشهور سيڪريٽري هن معاملي تي سوچي ويچاري رهيا هئا. هڪ مئڪ ناٽن هو جنهن جو ابتن جي مشهور گهراڻي سان تعلق هو، ٻيو ٽورين ۽ ٽيون ڪلو وِن هو. گهڻي سوچ فڪر کان پوءِ هن نڪتي تي اچي بيٺا ته افغانستان جي دوست محمد سان ناه ڪرڻ سان برطانيه سرڪار جي اثر رسوخ کي وڏي ٺيڪ ۽ هٺي ملي ويندي. هن ڪان علاوه امن آشتيءَ پيدا ٿيڻ سان گڏ تجارتي آمدرفت به وڌي ويندي. مئڪ ناٽن ۽ ٽورين بنيادي طور فوجي هئا ۽ هڪ فوجي جي حثيت سان پنهنجي زندگيءَ جي شروعات ڪئي هئائون ۽ بعد ۾ ڪين بدلي ڪري سول سروس ۾ رکيو ويو هو. باقي ڪلوين هئليبري جي

Gul Hayat Institute

پيداوار هو. اهي نئي ماڻهو مشرق جي حالتن کان گهٽو واقف ۽ مشرقي ٻولين جا ڄاڻو هئا ۽ ان دور جي سياسي لاهين چاڙهين جو بہ کين گهٽي معلومات هئي، اها بہ هڪ حقيقت آهي تہ برنس کي گورنر جنرل ٻاران ڪنهن ناهہ ڪرڻ جو ڪو اختيار بہ ڪونہ هو ۽ افغان حڪومت جيڪي رعايتون روس کي آڇڻ واري هئي سي سندس ڄاڪوڙ سبب رڪجي ويون هيون. ظاهر ۾ دوست محمد دِليو بي دِليو روس جون ڳالهيون ٻڌي رهيو هو پر برنس جي سوچ وري ڪجهہ مختلف هئي، ڪيپٽن ويڊ هڪ ذهين ۽ ڳيري هينان آنا ڪدي ونڻ وارو ماڻهو. انگريز سرڪار جو سياسي صلاحڪار آهي ۽ لاهور ۾ رهندو آهي. هو ڪنهن زماني ۾ لڌيانہ ۾ بہ رهندو هو ۽ هاڻي راجا رنجيت سنگهہ جي دربار ۾ رهي ٿو. هن جا سائس سنا لڳ لاڳاپا قائم آهن. افغان شاه سان سندس چڱا تعلقات هئا جيڪو ڪڏهن ڪڏهن گهرياتين سان گڏ اچي لڌيانہ ۾ رهندو هو.

مٿي ڄاڻايل ذهين سيڪريٽرين کي ڪيپٽن ويڊ Wade جي بہ ڪنهن حد تائين پنيرائي حاصل هئي. سندن خيال هو تہ جيڪڏهن شاه شجاع کي سندس پيءُ واري افغان حڪومت حوالي ڪئي وئي تہ پوءِ سارو افغانستان سندن کيسي ۾ آهي. رنجيت سنگهہ سان ڪيل ناهہ موجب انگريز سک ۽ افغان ڌرين ۾ پيدا ٿيل رنجشن کي دور ڪرڻ لاءِ ڄاڪوڙي رهيا هئا. هن راجا رنجيت سنگهہ کان پشاور موٽائي ونڻ ۾ ڪيس سهائتا ڏني هئي. هن کان علاوه سومنات ڏانهن ويندڙ رستي جي بند ٿيل ڦاٽڪن کي بہ هن لاءِ کولڻ جي ڪوشش ڪئي هئائين. پر لارڊ ايلنبرو اهڙي اجازت نہ ڏني. هر انگريز هن ڳالهہ کان شايد واقف ڪونہ آهي تہ هن قسم جو ساڳي خيال جو اظهار خود رنجيت سنگهہ بہ ڪيو هو. لارڊ آڪلنڊ ۽ لنڊن ۾ رهندڙ ماڻهن ۾ رهندڙ ماڻهن جو خيال آهي تہ سندن مفادن جو تنگي تڙقي بہ تحفظ ڪيو وڃي. انگريزن کي هندستان ۽ روس جي وچ تي وچ ايشيا جي ملڪن ۽ سنڌءَ جي ڪنارن سان امن امان جي جهوري ڪين جهوريءَ رکيو آهي. لارڊ آڪلنڊ ۽ سندن صلاحڪار انهيءَ اوسيڙي ۾ آهن تہ پٺاڻن جي ڦرلٽ ڪري سک مسلمان تصادم ڪڏهن ٿو اُڀار کائي پنيٺ تي پڙڪي اليگزيڊر برنس دوست محمد جي ملاقات کان پوءِ پنهنجي راءِ جو اظهار ڪندي چيو هو تہ اهو ماڻهو انگريزن لاءِ سوني ڪڪڙ آهي. ان وقت ڪيس اهو بہ پتو پيو هو تہ انگريزن جي هڪ ٻي بہ حڪمت عملي آهي جيڪا وڏيڪ آهم آهي. برنس هڪ نوجوان فوجي عملدار هو. هن جيڪو بہ اندازو لڳايو هو سو بلڪل صحيح هو. پر سندس خيال کي ڪٿان بہ پنيرائي ملي ڪانہ سگهي هئي. جڏهن هن پنهنجي راءِ جو اظهار ڪيو تہ اختياريءَ وارن جو ڪن بہ ڪونہ لڏيو. ڄڻ رڍ اڳيان رباب. طئي اهو ڪيو ويو هو تہ جيسٽائين انگريز هن مامري ۾ ڌر نہ بنبا تيسائين رنجيت سنگهہ جون فوجون

Gul Hayat Institute

افغانستان ۾ داخل ڪونہ ٿيندئيون. اهڙيءَ ريت جون سنہ ١٨٣٨ع (١) ۾ سملا ۾ هڪ ٽہ ڌريو ناهہ ٿيو هو جنهن ۾ انگريز، رنجيت سنگهہ ۽ شاہ شجاع صحيحون ڪيون.

اهو ڪم توقع ڪان وڌيڪ ڪامياب ٿيو. من ڪوره ناهہ تحت شاہ شجاع، انگريز ۽ سک اتحادين جي واهر سان افغانستان تي حملو ڪندو ۽ پنهنجي تيار ڪيل فوج جو هو پاڻ سپہ سالار هوندو. هن پيري اهو طئي ڪيو ويو هو تہ سندس فوج ۾ عام يورپي يا يورپي ايشيائي مائهن بدران انگريز فوجي آفيسر هوندا جن جو معاوضو شاہ ادا ڪندو.

ان زماني ۾ هڪ ٻيو مونجهارو پيدا ٿي پيو جو ايران هرات واري علائقي تي حملا شروع ڪري ڏنا هئا. شاہ شجاع ڪي آسرو هو تہ روس وٽ ايران خلاف دانهين ٿي هن خوشحال صوبي جي نقصان جي ازالي طور چار ڏوڪڙ وٺڻ ۾ سوپارو ٿيندو. هرات هڪ اهڙو علائقو رهيو آهي جيڪو سکئي ستابي هٿڻ ڪري. صوبيداري يا حڪمراني طور گهڻين ڦيرين گهيرين جو شڪار رهيو آهي. جيڪڏهن ڪا سگهاري ڌر ان تي دعوي ڪندي هئي تہ پنهنجي مالڪي ثابت ڪرڻ ۾ ڪيس مشڪل درپيش ڪانہ ٿيندي. برطانيہ سرڪار جو طهران ۾ رهندڙ سفير، هرات تي ڪاهيندڙ ايراني فوج جي ڇانوڻيءَ ۾ اچي اختياري وارن سان ڳالهايو. ايران ۾ اهو لشڪر ان وقت هرات سامهون منزل ڪيون وينو هو. انگريز سفير جي ڪوشش هئي تہ شاہ ڪي ائين ڪرڻ ڪان روڪي. هڪ حقيقت اها بہ هئي تہ ايران ۽ افغانستان سان هڪ ناهہ ٿيل هو جنهن ۾ افغانستان جي سالميت جي ضمانت ڏني وئي هئي. ٻئي پاسي روس ڪيس اڳتي وڌڻ لاءِ اپاري رهيو هو تنهن ڪري انگريز سفير ڪجهہ بہ ڪري ڪونہ سگهيو. اتفاق اهڙو ٿيو جو بمبئي توبخاني جو هڪ فوجي آفيسر هنيري پاٽنجر پنهنجي خانگي سياحت سانگي اچي اتي نڪتو تنهن هن معاملي ۾ پنهنجي طرفان ڪوشش شروع ڪئي ۽ ڪامياب ٿيو.

ان وقت هرات تي گهيرو هلي رهيو هو. صورتحال کي نظر ۾ اهو طئي ڪيو ويو تہ جنرل "سر هئيري فين" هڪ وڏي گهلِ ڇاڙهي افغانستان وچي ۽ ايران کي پوئتي هٽڻ لاءِ مجبور ڪري ان سان شاہ جي بہ واهر ڪري. هن ڪان علاوه گورنر جنرل، ايراني نار واري ڪاري بيٽ کي والارڻ لاءِ ساموندي فوج رواني ڪئي جيڪو شرط العرب ڪان گهٽو پري ڪونہ هو.

ڪجهہ وقت اڳ مسٽر "مئڪ نائن" کي افغانستان جي شاہ ڏانهن روانو ڪيو ويو هو انهيءَ لاءِ تہ جيئن ڪيس رنجيت سنگهہ سان ناتن ٽوڙڻ لاءِ مڃائي سگهي. پر هاڻي ڪيس شاہ جي دربار ۾ انگريز سرڪار جو سفير مقرر ڪيو ويو هو. تنهن ڪري هيءَ ساري جنگي مهم بہ ڪيس سونپي وئي هئي.

Gul Hayat Institute

برطانيہ سرڪار جي حڪمت عمليءَ جو اخلاقي پهلو

هتي اسان کي نظر ايندو تہ برطانيہ سرڪار جي اختيار ڪيل حڪمت عملي بريءَ ريت ناڪام ٿي وئي جيڪا انگريزن لاءِ وڏي صدمي ۽ بي شرميءَ جي ڳالهہ هئي. ڇڪيوسين نڪ تہ نڪري آيو پيٽ. هن فوجي حملي انگريزي عزت ۽ وقار واري بيٺل ڳالهہ جي ڏائي مچ ڏار ڪري ڇڏي. ڪتو بہ ڪاڏو ڪک بہ ڪانہ پري. انگريزن جي بدناميءَ واري هن دور بابت ڪيترن مصنفن تبصرا ۾ ڪيا آهن ۽ پنهنجي راءِ جي اظهار مهل اهو بہ چو چنديائون تہ پاڙيسري دوست ملڪ تي اره زورائي ڪري ڪاهي وجڻ بد اخلاقي هئي. ناڪامي پنهنجي پاڻ ئي هڪ وڏي سزا آهي. باقي رهي ڳالهہ افغانستان تي حملي جي بداخلاقي جي تنهن لاءِ فقط ايترو چئي سگهجي ٿو تہ جيڪي ماڻهو حالتن کان بي خبر آهن سي ضرور ائين چوندا يا وري هو ڄاڻي ٻجهي غلط بيانيءَ کان ڪم وٺي رهيا آهن. برطانيہ سرڪار جي اختيار ڪيل اها يا ان کي وڏيڪ صحيح نموني سان عملي جامون پهرائي سگهجي پيو اهو هڪ جدا مامرو آهي. پر امڪان ان ڳالهہ جو آهي تہ هن اهم معاملي کي جهڙو تهڙو تڇَ سمان قصو سمجهي غلط اندازو لڳايو ويو آهي. اهو ايڏو تہ ڳنڀير معاملو هو جو ڪيترن ماڻهن مٿان ڇڻ تہ ڏک جا ڏونگر ڪري پيا. ايڏي وڏي شڪست ڪري اسان جڳ کي منهن ڏيکارڻ جهڙا ڪونہ رهياسون. اها شڪست فقط هڪ اوڻائيءَ ڪري ڪانہ ٿي پر ان جون ذميوار ڪيتريون ڪوتاهيون آهن جيڪي ان دور سان لاڳاپيل ذميوار ماڻهن جي سوچ سمجهہ کان ڪجهہ مٿڀرو هيون. افغانستان وڳوڙن جي آنڌارين ۾ اڙيل آهي ۽ مختلف ملڪن جي واسطي جنگ جو ميدان بڻيل آهي. هيءُ ملڪ پکيڙ ۾ فرانس کان بہ وڏو ٿيندو. سندس ويجهو ملڪ پنجاب آهي، جنهن جا حڪمران سک آهن. سکن ۽ پٺاڻن جي وچ ۾ سدائين تراريون اڀيون آهن. امن امان جا تہ وڻ ئي وڍجي ويا آهن. تجارت تڙ تپ ٿي بيهي وئي آهي. هڪ جائز حڪمران کي پنهنجي ملڪ مان بي دخل ڪيو ويو آهي. جيڪڏهن هن حقيقي حڪمران کي پنهنجو تاج تخت موٽي ملندو تہ سندس ملڪ ۾ موجود وڳوڙي حالتون ياٺمرادو ختم ٿي وينديون. هي ڪو ايڏو وڏل ۽ ڇڙ حڪمران ڪونہ آهي. هن ٿورو اڳ هندستان وارن علائقن مان فوجي گڏ ڪري قنڌار تي حملو ڪيو هو ۽ دشمن کي شڪست ڏني هئائين. هن کان علاوه شڪارپور واري علائقي ۾ ٽالپرن سان جنگ ڪري ڪجهہ علائقا واپس ورتا هئائين. حقيقت بہ ائين آهي ۽ برنس جو بہ خيال ساڳيو آهي تہ شاه شجاع اهم ماڻهو آهي.

انگريزن جي ڀرپور رٿ اها هئي تہ شاہ شجاع کي ابائي تاج تخت وٺي ڏيڻ ۾ سندس سهائتا ڪجي. اهو منصوبو بلڪل سوچي سمجهي اڳ پيچو ڏسي وائسي ناهيو ويو هو. شڪست فقط ان ڪري آئي جو آمدرفت جا ذريعہ ڪونہ هئا ۽ جنگ سان لاڳاپيل ضروري شيون مهل سر پهچي ڪونہ سگهيون

دوست محمد کي افغاني عوام جي پنيرائي حاصل ڪانہ هئي. جڏهن شاهہ شجاع ۽ سندس اتحاين جي فوج ڪابل پهتي تہ هو راجڌاني ڇڏي ڪيڏانهن هليو ويو. هن ڪان سواءِ افغانستان اصلي مغل شهنشاهيءَ جو هڪ حصو آهي. تنهن ڪري مغل تخت ۾ تاج جا وارث هائي فقط انگريز آهن.

مناسب ائين آهي تہ برطانيہ سرڪار جي اختيار ڪيل هن حڪمت عمليءَ تي اجائي تنقيد ڪرڻ بند ڪئي وڃي. ان بدران غلط اندازي لڳائڻ وارن تي تنقيد ڪئي وڃي يا انهن ماتهن کي تنقيد جو نشانو بڻايو وڃي جن هن سٺي منصوبي کي سٺو عملي جامو نہ پهرايو. جڏهن ٿورو گهَرو سوچبو ويچاربو تہ معلوم ٿيندو تہ انگريزن جي هن ساري خواريءَ جي ذميواري، لارڊ آڪلنڊ جي حڪومت آهي. هن ڪان علاوہ ڪابل جي محاذ تي وڙهندڙ فوج جو سپهہ سالار بہ ڏوهي آهي. ڏنو وڃي تہ انهن سڀني ڳالهين مٿان هڪ سياسي نظام جو ضابطو هو ۽ سڀني ڪان وڏو مجرم ان کي سمجهڻ کپي ۽ انهن سڀني عنصرن گڏجي شڪست جي خواريءَ جو ڪارو ٽڪو انگريز قوم جي مٿي تي رکي ڇڏيو.

سنڌ جي فوج

هن قسم جي اختيار ڪيل حڪمت عمليءَ کي برطانيہ سرڪار جي وڏي پنيرائي حاصل هئي جنهن کي عملي جامي پارائڻ واسطي بنگال جي ڪمانڊر ان چيف کي حڪم ڪيو ويو هو تہ فوج جون بہ ڊويزنون اٽي ستلج جي ڪناري "فيروزپور" وٽ ٻئي حڪم جي انتظار ۾ وهي. ٻئي پاسي ڪان بمبئي سرڪار کي گذارش ڪئي وئي هئي تہ هڪ ڊويزن فوج ڪراچي ۾ وهاري وڃي. اها فوج سوين ميل پنڌ ڪري جاٽايل ماڳن وٽ پهتي هئي جنهن کي جنگ شروع ٿيڻ ڪان پوءِ وري ٻيا سوين ميل پنڌ هٿي جنگ جي ميدان تي پهچڻو هو. هن جنگ ۾ شريڪ ٿيندڙ ٻي ڌر رنجيت سنگهہ هو جنهن جي فوج هڪ وڏي درياہ "سنڌوءَ" جي ڪناري منزل ڪيون ويني هئي. ڪيس پنجاب جي شير جي نالي سان بہ سڏيو ويندو هو. هو عيش عشرت جو ڪوڏيو ۽ شراب ۽ شباب جو شوقين هو تنهن ڪري وقت ڪان اڳي

ڪرائو ني ويو هو. پر پوءِ به ڏاڍو هوشيار ۽ ڏاهو. هن اها جنگ ڪانه ٿي چاهي پر سمجهيائين پئي ته هن جهيڙي سان يا ته افغان سرحد جو فيصلو ٿي ويندو يا جنگ ۾ ڪڏي پوندڙ ڏر انگريز، شڪست کائي ويندو. هن لاءِ هي مڙهي ڏٺي ته به فتح فقير جي، هوءَ مڙهي ڏٺي ته به فتح فقير جي هئي.

لارڊ آڪلنڊ ۾ شاهه شجاع به منزلون ماري اچي پڙ تي پهتا هئا. هاڻي اهڙو هڪ تماشو شروع ٿيڻ وارو هو جنهن ۾ هندستان ته گهٽي ناڻءِ چڙهيل هو.

تنهن زماني ۾ جنگ يا صلح واسطي فوجي سربراهن سان صلاح مشورو ڪونه ڪيو ويندو هو. جنگ ڪرڻ جا غلط سلط منصوبا حڪومت جوڙيندي هئي ۽ بعد ۾ فوج کي حڪم ڪيو ويندو نه ڪيئن ڪري به فتح حاصل ڪئي وڃي. هن جنگ سان لاپاڻيل فوجي آمدرفت به ڏاڍي ڏکي هئي. نه ريل هئي نه رستي جي سهوليت موجود هئي. اڪيلي ڪمانڊر اِن چيف کان سواءِ ٻئي ڪنهن فوجيءَ کي ڪنگهيو به ڪونه ويندو هو.

افغان سرحد اندر داخل ٿيڻ ڪا اڪ مان ماڪي لاهڻ ڪانه هئي ۽ وڏيءَ سوچ ۽ فڪر جو به ڪم هو. برطانيه سرڪار جي سرحد ستلج هئي جتي لڌيانه ۾ فوجي ڇانوڻي قائم هئي. ان سرحد کان خيبرلڪ تائين وچ تي پنجاب جي سک جي حڪمراني هئي. جاٿايل ماڳ تائين پهچڻ لاءِ پنجاب جا پنج درياه، ڇهون سنڌو پار اڪرٽو هو. سک فوج وڙهاڪ ته هئي پر ونس به ويساه جوڳا آمدرفت جا وسيلا ڪونه هئا. رنجيت سنگهه کي به اتر ڏانهن ويندڙ مشهور سٽڪ ڏسڻ جو شوق ڪونه هو جيڪا وچ ايشيا لاءِ آمدرفت جو هڪ وڏو ذريعو هئي.

برطانيه سرڪار جو نقطئه نظر اهو هو ته جيڪڏهن پشاور کان ڪابل تي حملو ڪبو ته مختلف لڪ لتاڙي ان ماڳ تائين پهچڻ لاءِ هڪ جبل کان ٻئي جبل تائين هڪ ڊگهي خشڪ علائقي منجهان نوڪرون کائي گذرڻو پوندو. پر جيڪڏهن قنڌار واري پاسي کان حملو ڪبو ته ڪابل تائين اهو سفر وڌيڪ سولو هوندو ۽ فوج کي رسد واري سازو سامان پهچائڻ ۾ وڌيڪ سهنجائي هوندي. لشڪر به سڪر سڌائي وارن علائقن مان سفر ڪري ڪابل پهچندو. پر اهو فاصلو ڊگهو ضرور هو. پهريائين فيروز پور کان سکر پهچڻو هو جيڪو ۴۴۶ ميل فاصلو آهي. اتان کان قنڌار ۴۰۶ ميل پنڌ ٿيندو. اهڙيءَ ريت فيروز ۽ قنڌار جي وچ ۾ ۸۵۰ ميل فاصلو ٿئي ٿو. وري اتان کان ڪابل ۳۲۵ ميل آهي. ٻيئي پاسي کان سکر تائين اهو فاصلو درياه رستي طئي ڪيو ويندو. فوجي سفر ۾ وڌيڪ ضرورت پاڻيءَ جي هوندي آهي هن سفر ۾ پاڻيءَ جو مسئلو پيدا ٿيڻ جو خدشو ڪونه هوندو.

طئي اهو ڪيو ويو هو ته بنگال فوج جون به ڊويزنون (۲) مٿي ڄاڻايل رستو ڏئي ڪابل پهچنديون. جڏهن ته شاهه شجاع جو وڏو پٽ ۽ شاهه جي گهر جا

پاتي ۽ سک فوج خيبرڪ لنازي ڪابل ڏانهن رواني ٿيندي.

رائي وڪٽوريا جي دور سان لاڳاپيل برطانيہ سرڪار جي فوج جي هيءَ پهرين پيش قدمي هئي جا اڳتي هلي راس ڪواري ڪان وٺي سنڌوءَ تائين انگريز حڪومت قائم ڪرڻ ۾ مددگار ثابت ٿي هئي. هن فوج اڄ واري انگريزي هندستان جي تشڪيل بہ ڪئي. بعد ۾ وري ١٨٥٧ع ۾ انگريزن خلاف بغاوت بہ هن فوج ڪئي هئي. هيءَ فوج جيئن تہ سنڌ منجهان گذري هئي، تنهن ڪري ان کي ”سنڌ واري فوج“ جو نالو ڏنجي ويو هو.

هيءَ ڳالهہ ڪنهن دلچسپيءَ کان خالي ڪانہ آهي تہ سياري جي موسم جون هندستان فوجن جون ورديون يورپي فوجن جي لباس جهڙيون مقرر ڪيون ويون هيون ۽ اهڙيءَ ريت هندستاني پيادل ۽ گهوڙيسوارن جو لباس انگريز فوجي سپاهين ۽ گهوڙيسوارن جهڙو هو. اها حڪومت عملي ان ڪري اختيار ڪئي وئي هئي تہ جڏهن اها فوج هڪ جهڙي لباس ۾ گڏجي هلندي تہ انگريز دشمن ڏيهي حڪمرانن مٿان ڏپ ۽ ڏاءُ ويهي ويندو. واقعي اها حڪمت عملي ڪامياب وئي هئي.

هن جنگي مهم ۾ بنگال هارس آرٽيلري جي جوانن کي مٿي تي پتل جا خود ڍڪيل هئا جن جي وِٽ تي واڳهہ جي کل جي پٽي ۽ مٿان هڪ ڪلنگي لڳل هئي. هيٺ هرڻ جي کل مان ٺهيل گهوڙيسواري واري سوڙهي پتلون ۽ ڏگها فوجي بوٽ پاتل هئا. اريگيولر هارس واري فوجي حصي کي اها وردي پاتل هئي جيڪا اڄ ڪلهہ جا هندستاني فوجي پائيندا آهن.

انهيءَ ڍنگ ۽ رنگ ۾ هندستان جي انگريزي فوج ڏاڍي شاندار معلوم ٿي رهي هئي ۽ جنگ ۾ بہ بهادري جو مظاهرو ڪيو هئائين. حقيقت اها آهي تہ ان کي هٿيار ۽ سکيا ڏئي هن قسم جي جنگ لاءِ تيار ڪونہ ڪيو ويو هو. هيءَ هڪ نئين طريقي واري جنگ هئي جيڪا فوجي اڏن ۽ رسد ڪان تمام پري وڙهي پئي وئي. عام طور تي ائين سمجهيو ويندو آهي تہ قدرت پاڻي وسيلي فوجي خوراڪ پيدا ڪندي آهي. هتان جا ماڻهو ڇربيءَ ياسٽپ ڪائڻ جا گهڻا هيراڪ هوندا آهن. صحت ڪيئن بحال رکي سگهجي، تن اصولن کان هتان جا ماڻهو ايترا باخبر ڪونہ آهن.

هندستان ۾ فوج جي سکيا مغل طريقي مطابق ڪئي ويندي هئي. اهڙيءَ مکيا جو رواج، مغلن کان بہ گهڻو اڳي جو آهي. جڏهن مغل شهنشاه هندستان جي هڪ ڇيڙي کان ٻئي ڇيڙي تائين سفر ڪندا هئا تہ فوج ڇرپر ۾ اچي ويندي هئي. ڪڏهن وري جنگ جي موقعي تي فوج کي ميدان تي آندو ويندو هو. جڏهن بہ فوج ڪيڏانهن پيش قدمي ڪندي هئي تہ ڪاپي واري شي جي بازار هن سان گڏ سفر ۾ هوندي هئي. لارڊ ليڪ جي زماني تائين فوج جون ٻاهريون چونڪيون راشن

ونڊيون هيون، فوج سان لاڳاپيل واپاري ۽ گماشتا کاڌي خوراڪ جون شيون، بوٽ ۽ ٻيون ضروري شيون مهيا ڪندا هئا. ٻگي ٽٽيءَ جي مرمت بہ سندن ذمي هوندي هئي. جنگ سان لاڳاپيل هٿيارن پنهوارن کان سواءِ ٻي هرشيءَ فوج سان گڏ هلندڙ بازار مان خريد ڪئي ويندي هئي. (٣)

مغل شهنشاهن جي منزل يا فوج سان گڏ تنبن هٽڻ وارن جو هڪ وڏو تعداد هوندو هو جيڪي پنهنجي ڪم جا ڏاڍا ماهر هئا ۽ اک ڇنبِ ۾ پنهنجو ڪم اڪلائي ونندا هئا ۽ انهن جو اڄ بہ رواج آهي. سندن صلاح مشوري سان فوج سان گڏ هلندڙ "شهر" مناسب ۽ بنا دير جي قائم ڪري سگھبو آهي.

اهڙيءَ ريت بازار سان لاڳاپيل هڪ اعليٰ عملدار هوندو آهي جيڪو فوج سان سواءِ بازار جي هر مامري تي ضابطو رکندو آهي. جڏهن فوج جو ڪوارٽر ماستر جنرل منزل ڪرڻ لاءِ ڪنهن ايراضيءَ جي چونڊ ڪندو آهي تہ ان سان گڏ بازار ڪرڻ واري جاءِ پسند ڪندو آهي. پوءِ بازار سان لاڳاپيل عملدار پنهنجو جهنڊو وڃي ان جاءِ تي کوڙيندو آهي، واپارين ۽ سندن گماشتن کي بعد ۾ پتو پوندو آهي تہ سندن تنبو وغيره ڪٿي نصب ٿيڻ گهرجن. ڪم ايترو تہ ڦڙتائي سان ڪيو ويندو آهي جو هڪ ڪلاڪ اندر بازارين ۽ چوسول جڙي ويندا آهن. هٽ بہ هڪ ٻئي سان ٻولائتي نموني لاڳاپيل هوندا ۽ سچ اپرئي کان سچ لٿي تائين سچو ڏينهن ٻئي ڏيتي ليتي هلندي آهي. هندستان ۾ اهڙي قسم جون بازاريون آخري ڀيرو تيره Terah واري جنگي مهم دوران سنہ ١٨٩٧ع ۾ درگيءَ Dargai وٽ ڏٺيون ويون هيون.

بازار سان لاڳاپيل هزارين ماڻهو جڏهن بازار قائم ڪرڻ لاءِ تنبو هڻندا هئا تہ ڀرپائين ايتري تہ صفائي ڪندا هئا جيڪا ڇڻ انسان جي وس کان ٻاهر پئي نظر ايندي هئي. جيڪڏهن ائين نہ ڪيو وڃي ها تہ ڪانہ ڪا وبائي بيماري تباهي مچائي ڇڏي ها.

ان فوجي بازار جي ڏنڌي ۾ واپارين، هٽ وارن ۽ فوجين جا لاڳاپيدار هوندا آهن ۽ انهن جو هندستان جي ڪنهن نہ ڪنهن شهر جي واپاريءَ سان مٽي مائٽي يا ڏيٺ ويٺ هوندي آهي.

جڏهن فوجي چرپر عمل ۾ ايندي آهي تہ اهڙي ڪاروبار شروع ڪرڻ لاءِ ماڻهو واجهہ پيا وجهندا آهن. هندستان ۾ اهڙيون ڪيتريون واپاري برادريون آهن جيڪي پيڙهيءَ بعد پيڙهيءَ هي ڌنڌو ڪندا اچن ۽ اناج ۽ ٻيون گهربل شيون ڪٺي اچي فوجي وانڊ وٽ پهچندا. اها ڇڻ تہ فوج جي وڏي سهائتا آهي. اهوئي سبب آهي تہ اڻويهينءَ صديءَ جي ڀرپائين اڌ ۾ اريگيولر گهوڙيسوار دستن جي انگ ۾ گهٽو واڌارو اچي ويو هو. اوسي پاسي جي وڻجارن کي جڏهن خبر پوندي هئي تہ فوج

Gul Hayat Institute

اڃي ويجهو منزل ڪئي آهي ته ڪابي جون شيون ڍاندن ۽ ڍاند ڳڏين تي ڪئي پهچي ويندا هئا. اهو نسل اهڙي قسم جي هلڪي سلڪيءَ ڏبتي ليتيءَ ۾ تمام گهڻو مشهور آهي. ۽ جيڏانهن به فوج ويندي پيچ جيان سندس ڪڍ لڳو وتندو. سر آرٿر ويزلي جڏهن دکن خلاف جنگي مهم وٺي ويو هو ته هن نسل جا مائهو ڏنا هئائين جيڪي فوجي گهرجن سان لاڳاپيل هلڪيون سلڪيون شيون ڪئي ايندا هئا ۽ اهو جنرل به سندن گهڻو خيال رکندو هو. پر اڄ فوج جي اڳين پراڻي نموني واري چرپر ۽ آمدرفت ڪانه رهي آهي.

هندستان ۾ توبخاني جا فوجي حصا گهوڙن سان لاڳاپيل هوندا هئا. هائي گهوڙيسوار دستن کي توبخاني ۾ڪتب آڻڻ جو رواج گهٽجي ويو آهي. قلعن کي پڃڻ وارا اوزار ۽ هٿيار ڍاندن جي مدد سان هڪ ڪان ٻئي هنڌ ڍويا ويندا هئا. هائي اهو رواج به گهٽبو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. گهوڙن جي مدد سان هلندڙ توبون جڏهن ڪم کان بيڪار ٿي ويندڻيون هيون ته گهوڙا ڪين پوئتي ڇڪي ويندا هئا جتي اهي نهي تيار ٿينديون هيون جيڪي وڏيون توبون هونديون ۽ آهستي هلي سگهديون هيون تن کي هڪ ڪان ٻي جاءِ ڏانهن نيڻ لاءِ هاٿي ڪتب آندا ويندا هئا. ڪڏهن وري هن ڪم لاءِ ڍاند به جوٽيا ويندا هئا. اڳئين زماني ۾ توبخاني جي اِجها اها شڪل هوندي هئي. توب کي ڪنهن وڏيءَ گاڏيءَ تي رکي جنگ جي ميدان تي رسائڻ جو نالو نشان به ڪون هوندو هو. جتي زمين سئين سڌي ڪانه هوندي آهي ته اهڙن وسيلن جي تمام گهڻي ضرورت محسوس ٿيندي آهي. (۴)

جنگ جو نقشو ۽ فوج جو وچور

شروع ۾ اهو طئي ڪيو ويو هو ته هن ساريءَ جنگ جي ڪمان جنرل "سر هٽري فئن" ڪندو جيڪو بنگال ۽ هندستان جي برطانيه سرڪار جي فوج جو ڪمانڊر ان چيف هو. هيءُ نهايت ڇاٽو ۽ تجربيڪار فوجي هو جنهن تي ساري فوج جو پورو ويساه هو. هو ٻن ڊويزنن فوج سان بنگال مان آيو هو جن مان هڪ جو سپهه سالار "جنرل ڪاٽن" ۽ ٻئي جو "جنرل ڊنڪن" هو. جڏهن برطانيه سرڪار جي فوج فيروز پور سکن سان گڏجي مشقون ڪري رهي هئي ته ڄاڻ ملي ته ايران هرات تان گهيرو ڪئي هٽيو ويو آهي. انگريز فوج جي افغانستان وڃڻ جو هڪ مکيه سبب ڇڻ ختم ٿي چڪو هو. تنهن ڪري فيصلو اهو ڪيو ويو ته هڪ ڊويزن فوج واپس روانى ڪئي وڃي ۽ سرجنرل هٽري فوج سان گڏ افغانستان نه وڃي. بنگال

Gul Hayat Institute

جي باقي هڪ ڊويزن فوج سر ڪاٽن جي سپهہ سالاريءَ هيٺ پيش قدمي ڪري. افغان جنگ ۾ ساري فوج جي ڪمان جنرل سرن جا ڪين (۵) Jhon Keane جي هٿ هيٺ رکي وئي هئي جيڪو بمبئي ڊويزن سان گڏ پيش قدمي ڪري رهيو هو.

پر هتي هڪ حقيقت ضرور ڌيان ۾ رکڻ گهرجي تہ اها جنگ افغانستان خلاف ڪانہ هئي. افغانستان جو شهنشاهہ اسان سان گڏ هو جنهن سان پنهنجو هڪ جدا لشڪر هو. ڪيترا اتحادي ۽ يار دوست سندس فوج سان گڏ سفر ڪري رهيا هئا. هو پنهنجي پيءُ ڏاڏي جو تاج تخت پيهر هٿ ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌي جاڪوڙي رهيو هو. انگريز فوج افغانستان ۾ دشمن جيان داخل ٿي ڪانہ رهي هئي. پر ان بدران اسان هڪ دوستن ۽ گهڻگهرن جيان سندن ملڪ ۾ داخل ٿي رهيا هئاسون. هن فوج سان مکيہ شخصيت، گورنر جنرل جو نمائندو هو جيڪو شاهہ شجاع جي دربار ۾ سفير بہ هو ۽ هن ساٿ سان گڏ سفر ڪري رهيو هو. شاهہ شجاع جي پنهنجي شخصيت "سر مئڪ ناٽن" ڪان گهٽ ڪانہ هئي. هن سان جيستائين ڪا دشمني پيدا نہ ٿي ٿئي تيستائين هيءُ نهايت اعليٰ مرتبي وارو شخص آهي.

ان وقت جي فوجي ضابطي موجب پيادل برگيڊ ۾ ٽي بٽالنون هونديون هيون جن ۾ هڪ حصو يورپين ۽ بہ حصا ڏيهي ماڻهن جا هوندا هئا. گهوڙيسوار دستن ۾ بہ اها ساڳي ترتيب رکي وئي هئي.

باقي رهيل هڪ ڊويزن فوج سان گڏ "سر ولوبي ڪاٽن" افغانستان ڏانهن وڌي رهيو هو جنهن ۾هڪ گهوڙيسوار ۽ ٽي پيادل برگيڊون هيون. سرجان ڪين بمبئيءَ ڪان ڪراچيءَ رستي پنهنجي هڪ ڊويزن فوج سان پيش قدمي ڪري رهيو هو جنهن ۾ هڪ گهوڙيسوار ۽ بہ پيادل برگيڊون هيون. ٢- بنگال ڊويزن فيروز پور ۾ رهائي وئي هئي. برطانيہ سرڪار جو اتي فوجي ڇانوڻي قائم ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو. فوج جي ترتيب ۽ وچور هيٺ ڏجي ٿو:

Gul Hayat Institute

(١) ١- بنگال ڊويزن ---------- ميجر جنرل سر ولوبي ڪاٽن

(٢) ١- برگيڊ------------- ١٣- پيادل فوج
برگيڊير سيل------------- ١٦- بنگال ڏيهي پيادل
٤٨- بنگال ڏيهي پيادل
(٣) ٢- برگيڊ ------------ ٤٨- بنگال ڏيهي پيادل

برگيڊير ناٽ-------------- ٣١- بنگال ڏيهي پيادل
٤٢- بنگال ڏيهي پيادل
٤٣- بنگال ڏيهي پيادل

(٤) ٣- برگيڊ---------- ٢- بنگال ڏيهي پيادل
برگيڊير ڊيني ---------- ٢٧- بنگال ڏيهي پيادل

(٥) گهوڙيسوار برگيڊ ----- ١٦- لانسرس
برگيڊير ٽئڪ ويل ------- ٢- بنگال نيم مسلح گهوڙيسوار
٣- بنگال نيم مسلح
بمبئي ڊويزن----------- ليفٽيننٽ جنرل سرجان ڪين

(١) ١- برگيڊ---------- ٢- ڪئينس
برگيڊير ولٽ شاير ------- ١٧- پيادل
١٩- بمبئي ڏيهي پيادل

(٢) ٢- برگيڊ
برگيڊير گورڊن--------- ١- بمبئي ڏيهي پيادل
٢- بمبئي ڏيهي پيادل
٥- بمبئي ڏيهي پيادل
(٣) گهوڙيسوار برگيڊ ١٤- نيم مسلح ڊرئگون
برگيڊير اسڪاٽ (بہ اسڪئاڊرن)
١- بمبئي نيم مسلح گهوڙيسوار
ءِ
پونا اِگزيلري هارس.

Gul Hayat Institute

شاهه شجاع جي پنهنجي فوج

هن دور جي تاريخ سان لاڳاپيل حقيقتن مان شاهه شجاع جي فوج جي ڳالهه به نهايت دلچسپ آهي. ان بابت سارو حال احوال اڃا هاڻي ڏنو ويندو جنهن ۾ هن ڳالهه جو ذڪر ڪيو ويندو ته هن جڏهن سنه ۱۸۳۴ع ۾ پنهنجي تخت هٿ ڪرڻ لاءِ جاکوڙيو هو ته ڪيس لڌيانه ۾ ويهي پنهنجي خرچ تي فوج جوڙڻ جي موڪل ڏني هئي. ان فوج ۾ ڪي اهڙا ماڻهو هئا جيڪي جنگ دوران قرلت جي آسري تي جنگ ۾ اچي شريڪ ٿيندا هئا. ان جي فوج جو ٻيو حصو هندستانين تي مشمل هو جن جو اوڌ سان واسطو هو. انهيءَ علائقي جا ماڻهو ڪن صدين کان وٺي ٻيڙهي به پيڙهي پيادل فوجيءَ طور داخل ٿيندا پيا اچن. انهن مان گهڻا ته ڪنهن زماني ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي فوج ۾ به نوڪري ڪري چڪا آهن. هتي هن حقيقت جو به ذڪر ڪيو ويندو ته يورو- ايشين عملدارن جي سپهه سالاري هيٺ هنن بٽالين قنڌار ۽ شڪارپور واريون جنگيون ڪيئن وڙهيون هيون. هن لشڪر ۾ ڇهه هزار فوجي شامل هئا جن ۾ برطانيه سرڪار جا ڪميشنڊ ۽ نان ڪميشنڊ عملدار به شامل سمجهڻ گهرجن. اهڙن عملدارن جي چونڊ ريگيولر فوج مان ڪئي وئي هئي تنهن ڪري ان فوج کي نهايت اهم سمجهيو پئي ويو. اهڙيءَ ريت شاهه شجاع جي مٿي ڄاڻايل فوج هيٺين حصن ۾ ورهيل هئي:

(۱) ٦ بٽالين پيادل

(۲) ۲ گهوڙيسوار ريجمنٽون.

(۳) توبخاني سان لاڳاپيل گهوڙيسوار دستو.

(۴) جبل مان سفر ڪرڻ وارو باربردار دستو.

(۵) قلعن کي ڊاهڻ ۽ ڪاٽ هڻڻ سان لاڳاپيل هڪ فوجي ڪمپني.

هن ساريءَ فوج جون ورديون ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي فوج جهڙيون هيون. ان جو ڪمانڊر ۱۹- بنگال پيادل جو برگيڊير "سپسن" هو.

هن لشڪر کي پنهنجي سڪيا پوري ٿيڻ کان اڳ محاذ ڏانهن روانو ڪيو ويو هو. رستي ۾ هن فوج سان ٻيا ماڻهو به شامل ٿيندا ويا. سندس پهرئين ۽ شروعاتي جوڙجڪ ۾ "هندستاني، پٺاڻ ۽ پنجابي مسلمان" شامل ٿيا هئا. هڪ بٽالين گورکن جي به هئي هي ماڻهو فوج ۾ شامل ٿيڻ جي مقصد سان نيپال مان اچي اتر هندستان جي علائقن ۾ پهچندا هئا. هن کان علاوه ڪي سک ۽ ڪجهه برطانيه سرڪار جا ماڻهو به ڀرتي ڪيا ويا هئا. هنن ڇا ڪيو ۽ ڇا نه ڪيو تنهن بابت بيان

Gul Hayat Institute

اڳتي ايندو. پر هيءَ ڳالهه دلچسپيءَ کان خالي نه آهي ته ڪابل پرسان هن لشڪر جي سپهه سالاري ٿوري وقت لاءِ فيلڊ مارشل جي پيءُ. برگيڊيئر "رابرٽس" جي حوالي ڪي وئي هئي. (٦)

جنهن وقت شاه جي شڪست ۽ تباهي اچي رهي هئي ته لشڪر، مينهن جي مٿين ڏندن جيان گم ٿي ويو. پر شاه شجاع جي. ٣- پيادل سر ترين تي رکي دشمن سان مقابلو ڪيو ۽ قلات-گلزئي کي بچائڻ لاءِ ننهن چوٽيءَ جو زور لاتو ۽ آخر تائين جنرل ناٽ جي فوجين سان گڏ وڙهندو رهيو. بعد ۾ ان فوجي حصي کي هندستان جي قلات گلزئي ريجيمنٽ ۾ ضم ڪيو ويو هو. اها ريجمينٽ ١٨٥٧ع واري بغاوت تائين پنهنجي نالي سان موجود هئي، بعد ۾ ١٢- بنگال پيادل سان ملائي وئي جنهن کي ١٩٣٢ع تائين ٢/٢ بمبي پايونيئرس (قلات- گلزئي) جي نالي سڏيو ويندو هو.

لارڊ آڪلنڊ جو خيال هو ته مٿي ڄاڻايل فوج افغان مسئلي کي نبياهي ڇڏيندي. برنس کي وڌيڪ تازه ترين معلومات هئي جنهن جي صلاح هئي ته ڪابل ڏانهن برطانيه سرڪار جي فوج نه رواني ڪئي وڃي.

سنڌ ۽ بلوچستان

سنڌ، افغان حڪمرانيءَ، برطانيه سرڪار بابت مٿي ڪجهه اشارا ڏنا ويا آهن. حقيقت اها آهي ته سنڌ صدين کان وٺي دهلي جي مغل شاهيءَ جو هڪ حصو رهي آهي. نادر شاه جڏهن دهلي فتح ڪئي ته صلح نامي جي طئي ڪيل شرطن موجب سنڌ ايران جي حڪمرانيءَ سان شامل ڪئي وئي. نادرشاه جي وفات کان پوءِ جڏهن احمد شاه دراني پنهنجي حڪومت جو بنياد رکيو ۽ هن سنڌ کي به پنهنجي حڪومت ۾ شامل ڪري ڇڏيو هو. جڏهن افغان حڪمراني زوال جو شڪار ٿي ته سنڌ کي هڪ آزاد ملڪ جي حيثيت ۾ رهڻ جو موقعو ملي ويو. ان زماني ۾ ٽالپر گهراڻي جا ڪي فرد سنڌ جا حڪمران هئا. سنڌ جا ماڻهو ڏاڍي مانيئي سياءَ وارا آهن. هنن ٽالپرن حڪمرانن مٿن ڏاڍ سان ڪونه ڪهڻايو. سنڌ ن فوج ۾ يا جابلو بروچ شامل هئا. يا وري وچ ايشيا جا ترڪ هئاجن جو واسطو قرلٽ ڪرڻ ۽ ڌاڙن هڻڻ وارين ذاتين سان هوندو هو.

مير جيڪڏهن مٿن ڪو زور بار وجهندا هئا ته افغانستان جي فوج ۾ وڃي شامل ٿيندا هئا. جيڪڏهن ڪين اتي جاءِ نه ملندي هئي برطانيه سرڪار جا لشڪري

ٻڌجي ويندا هئا ڇاڪاڻ جو ان زماني ۾ هندستان جي حڪومت انهن جي حوالي هئي. اهڙي قسم جا ماڻهو پيو ڪجهه چاهيندا به ڪونه هئا. دل جا پڪا. ظالم ۽ ڪنور هئا. تنهن ڪري ٻئي ڏنڌي ڌانهن اک ڪٿي به ڪونه نهاريندا هئا. اها حقيقت مٿي به بيان ڪئي وئي آهي ته شاه شجاع سنه ١٨١٨ع ۽ ١٨٣۴ع ۾ سنڌ جي ميرن کي ٻولايو هو ته هو سندن حڪمران آهي ۽ ساليانو ڏن فقط ڪين ادا ڪيو. جيڪڏهن رهيل ڏن جي ادائگي ڪئي وئي ته هو ٻوءِ هميشه لاءِ اهڙي بار کان آجا رهندا. پر ته ڏرئي ناه ڪان ٻوءِ سنڌ جا حڪمران انهن سڀني ڪان بارن آجا ٿي ويا هئا.

جيتري قدر برطانيه جي تجارتي ۽ افغان حڪمت عمليءَ جو تعلق آهي ته سنڌ بابت ڪي ڳالهيون اهڙيون به هيون جيڪي وڌيڪ ڌيان طلب هيون. انگلنڊ جي ڪن انگريز ڌرين، جن جو گهڻو ڪري وڪٽوريا دور سان واسطو هو تن سنڌ بابت برطانيه سرڪاري حڪمت عمليءَ خلاف گهڻي ٻوءِ ٻوءِ ڪئي آهي. پر حقيقت ۾ ڳالهه رڳي ايتري هئي جو انگريزن سنڌ سرڪار کان افغانستان وڃڻ لاءِ سنڌوءَ وسيلي "لشڪري رستي" جي تقاضا ڪئي. هڪ نهايت معمولي طلب هئي. ڪانئن اها به گهُر ڪئي وئي هئي ته ٿوري وقت لاءِ ٻکر جو قلعو به انگريزن جي حوالي ڪيو وڃي. ڇاڪاڻ ته قلعو سنڌوءَ جي وچ ٻيٽ ۾ آهي ۽ دنيا جي مضبوط ترين قلعن مان هڪ آهي. پر سنڌ جا حڪمران نٽ نتاءَ ڪندا رهيا. برطانيه سرڪار اهڙي دعويٰ دراني هڪ حڪمران جي نمائندي طور ڪئي وئي. تن ڏينهن سنڌ جا حڪمران ان جا ڏن ڀرو هئا. جيڪڏهن انهن اهي مناسب مطالبا مڃيا ۽ سنا حڪمران ۽ سنا انسان ثابت ٿيا ته برطانيه سرڪار به سندن تحفظ جو ذمون کڻندي. نه ته ٻيءَ حالت ۾ برطانيه سرڪار کي سندن خلاف هر قدم کڻڻ جو اختيار هو. سنڌ جي اها هڪ واضح حيثيت هئي. انگريزن جيڪي ڪانئن طلبون ڪيون هيون سي به ڪي غير مناسب ڪونه هيون. نيٺ اهڙا مطالبا مڃيا ويا ۽ انهيءَ ۽ ئي سندن پلو هو. برطانيه سرڪار سنڌ جي حڪمرانن جو نهايت گهڻو احترام ڪيو آهي. پر اهي واقعا ڪهڙي طريقي سان ڀيانڪ صورت اختيار ڪندا ويا جو انگريزن کي سنڌ فتح ڪري پنهنجي حڪمرانيءَ ۾ شامل ڪئي هئي تن جو بيان اڳتي ڪنهن مناسب جاءِ تي ڪيو ويندو. اهڙ واقعا ان ڪري رونما ٿيا جو سنڌ جا حڪمران پنهنجو جهنگلي رويو ڇڏي ترقي پسند سوچ پنهنجائڻ ۽ ورتائڻ لاءِ تيار ئي ڪونه هئا.

سنڌوءَ جو هيٺيون ڀاڱي وارو علائقو سندن حڪمرانيءَ ۾ شامل هو. ان ڪري سنڌوءَ وسيلي آمدرفت جي موڪل ڏيڻ نه ڏيڻ، سندن مرضي هوندي هئي.

جڏهن بمبئيءَ واري فوج مٿي وڌڻ لڳي ته هنن حڪمرانن ان جي مخالفت

ڪئي هئي. تنهن زماني ۾ بنگال واري افغانستان ڏانهن ويندڙ فوج بکر ۾ ترسيل هئي.

سر هئري فئن، ڪمانڊر- ان چيف، هيٺ ڪراچيءَ وچڻ پئي چاهيو ۽ سرجان ڪين مٿي پيش قدمي ڪرڻ پئي گهري، سنڌ جي حڪمرانن کان اهڙي اجازت ڏيڻ نه ٿي چاهي. جڏهن معاملو گنڀير صورت اختيار ڪري ويو ته "سر هئرن" ان مسئلي کي طاقت جي زور تي نبيرڻ لاءِ بنگال فوج کي درياه سان هيٺ وڃڻ ضروري ڄاتو تڏهن سنڌ جي حڪمرانن مجبور ٿي انگريز سرڪار کي سنڌوءَ وسيلي سفر ڪرڻ جي موڪل ڏني. بنگال واري اڳتي رواني ٿيل فوج موٽي وڃي بکر پهتي. اهڙيءَ ريت افغانستان ڏانهن ويندڙ فوج کي اڳتي رواني ٿيڻ مُهت مليو.

اتر، سليمان جبل ۾ بولان لڪ کان وٺي سمنڊ تائين بلوچستان جو علائقو آهي جنهن ۾ بروچن جا ڪيترا قبيلا رهندا آهن. هر هڪ قبيلي جو لٽ سردار جدا هوندو آهي. پر سيئي قلات جي خان جي سڳي ڏاڍي ۾ هوندا آهن. هيءُ حڪمران ڪنهن زماني ۾ مغل شاهيءَ جو فرمانبردار هو. جڏهن وري افغانستان جي دراني گهراڻي زور ورتو ته ان جي اطاعت قبول ڪيائين. جڏهن وري افغان حڪومت زوال جو شڪار ٿي ته هيءَ ملڪ به آزاد ٿي ويو. برطانيه سرڪار جي ڪوشش اها هئي ته هيءَ حڪمران شاه شجاع جي واهر لاءِ ويندڙ سنڌس اتحادين جي فوج کي پنهنجي ملڪ مان لنگهڻ جي موڪل ڏئي ۽ دراني حڪمران جي نئين سر اطاعت ۽ فرمانبرداري قبول ڪري. معلوم ائين ٿيو ٿي ته افغان حڪمران جي اطاعت ۽ فرمانبرداريءَ واري ڳالهه هن لاءِ قابل قبول ڪانه هئي.

Gul Hayat Institute

باب ٻيو

سنڌوءَ وسيلي فوج جي قنڌار ۽ ڪابل ڏانهن روانگي

قنڌار ڏانهن، پيش قدمي
غزني ۽ ڪابل
شاهه شجاع جو ابائي تخت تي وهڻ
سنڌ جي لشڪر جو حصن ۾ ورهائجڻ
سفير ۽ سياسي خدمتون
سنه ١٨٤٠ع وارا معاملا
رٿيل جوڙ جڪ جو ٽٽڻ

بنگال فوج جيڪا "سنڌ واري فوج" جي نالي سان مشهور هئي تنهن جو ڪل انگ ٩٥٠٠ هو. شاهه شجاع جو لشڪر ٦٠٠٠ هو. هنن ٻنهي فوجن نومبر جي اڳياڙيءَ ۾ فيروز پور کي الوداع چئي ۽ ستلج جو ڪاٻو ڪنارو ڏئي اڳتي وڌڻ لڳي هئي ۽ بهاولپور رياست جي حدن مان لنگهي نيٺ وڃي خير سان سکر پيڙي ٿي. هن ساري سفر ۾ شاهه شجاع جي فوج اڳواٽي ڪري رهي هئي. سفر ڏاڍو سٺائو گذريو. سنڌ ۾ رسد واري سامان سڙي جو جوڳو بندوبست ڪيل ڪونه هو.

بنگال جي فوجي انجنيئرن بکر بيٽ ٻنهي پاسن کان درياهه تي ٻيڙين جي پل ٺاهي ورتي هئي. سنڌ جي حڪمرانن من ڪوره بيٽ لاچار ٿي ڏنو هو. فوج ڏکيو سفر ڪري ٿڪي ٿي. مس هتي اچي پهتي هئي. جڏهن ٻيڙين جي ٺهيل پل تان اڪري بکر ڏانهن وڃي رهي هئي تہ ڏاڍو خوش پئي لڳي ۽ اها فيبروريءَ جي ١٨ تاريخ هئي. سنڌوءَ کي پار ڪرڻ مهل هندستاني سپاهي هيسيل ۽ ڏنل ڪونہ

هئا. شايد ان وقت اهو دور ياد ڪري رهيا هئا جڏهن ڪابل تائين هندن جي حڪمراني هوندي هئي. بمبئي واري فوج سيني ڪان پنيان هئي. شاه شجاع شڪارپور واري پاسي کان پل اڪري بکر پهتو هو.

هتي پهچي فوج مٿان ڇڻ ڏکيان جا ڏونگر ڪري پيا هئا. منصوبه بنديءَ مان لاڳاپيل عملي جو ڪم غير تسلي بخش ۽ غير معياري هو. بکر ۾ ڪيتري عرصي رهڻ کان پوءِ به اها رٿا ڪانہ جوڙي وئي هئي تہ لشڪر ڪيئن گنداوا وارو بريٿ کهڙي طريقي سان گذرندو. ڇاڪاڻ تہ اتان سفر ڪرڻ مهل باربردار وهٽن مرڻ جو گهڻو ڀؤ هو. هن کان علاوه اتان جي ماڻهن جي اوچتن حملن جو بہ خدشو موجود هو. انهن ڳالهين کي نظر ۾ رکي اپريل جي اڳياڙيءَ ڏاران ڪوئيٽا ۾ فوج انگ وڌائڻ جو فيصلو ڪيو ويو. وڌيڪ ناڪامي ان ڪري بہ ٿي جو ڪاڏي خوراڪ جو جوڳو بندوبست ڪونہ ٿي سگهيو هو.

مغل دور جي فوجي چرپر وقت رسد وارو طريقو بلڪل ناڪام ثابت ٿيو هو. اڳي اهو بہ رواج هوندو هو تہ فوج کي ڪاپي جون شيون واپاري مناسب اگهہ تي آڻي ڏيندا هئا. هن کان علاوه وڻجارا بہ هلڪيون سلڪيون شيون ڪٺي پيش قدمي ڪندڙ فوج جي واندين ۾ پهچائي ويندا هئا. پر هن موقعي تي اهي سڀئي طريقا فوج کي گهربل شيون پهچائي ڪونہ سگهيا هئا. فوج جي رسد واري ڪاتي کي اهڙو ڪو تجربو بہ ڪونہ هو. هن قسم جي معاملي نباهڻ لاءِ پنهنجو هڪ خاص طريقہ ڪار هوندو آهي. هن ڪاتي سرڪاري طور اُت خريد ڪري فوجي ضرورتن کي پوري ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي پر اهڙو انتظام بہ ناڪافي ثابت ٿيو هو.

ان لاءِ ڪوئيٽا جي فوج مرڪز ۾ ڪي تدبيرون ڪيون ويون هيون. پر اتان جي فوجي ڇانوڻي ۾ رهيل عملدارن خواجہ عمران نالي هڪ ماڻهوءَ جابلو علائقي واري رستي تائين بہ فوجن جي ضرورتن سان لاڳاپيل ڪنهن بہ شيءَ جو بندوبست ڪونہ ڪيو هو. تنهن ڪري هنگامي حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ فوج کي اڌ ۽ ٻئي عملي کي راشن جو چوٿون حصو ڏئي وقت ٽپايو ويو. فوج جڏهن قنڌار جي ڏکڻ واري ڪرم علائقي ۾ پهتي تہ ان کي اچا بہ وڌيڪ ڏچي سان منهن ڏيڻو پئجي ويو جو درانين جي هڪ قبيلي اچي جهيڙو ڳنڍيو. پر انهيءَ کان وڌيڪ انهن قبائلين کان پريشان هئا جن کي جنگ ڪرڻ جو ڪو پتوئي ڪونہ هو.

نيٺ هٽندي مارينڊي ۲۴ اپريل ۱۸۳۹ع تي شاه شجاع جي اڳواڻيءَ ۾ اچي قنڌار سهڙياسين. اتان جي رهاڪن مان نہ ڪنهن مقابلو ڪيو نہ اڳتي وڌي ڪنهن آجيان ڪئي. سندس پهچڻ کان بہ ڏينهن پوءِ برطانيہ سرڪار جي فوج بہ اچي قنڌار پهتي.

غزني ۽ ڪابل

قنڌار جي ڪهنه دل خان ۽ سندس ڀائر، هڪ گڏيل فوج وٺي گير شڪ رستي هرات روانا ٿيا. برطانيه سرڪار جو لشڪر لڪ لتاڙي ڏونگر ڏوري قنڌار پهتو ته ٿڪجي مري پيو هو تنهن ڪري ڪجهه ساهه پٽڻ پئي چاهيائين. غير فوجي عملو ۽ وهٽ به وچ واري بربٽ بيابان علائقي مان اُجيا بکيا اچي هتي پهتا هئا تن کي به ٿوري وقت لاءِ پوري ڪاڏي پيتي جي ضرورت هئي. ٿوري وقت کان پوءِ اهي ڪجهه تازا توانا ٿيا. ڪجهه عرصي کان پوءِ برطانيه سرڪار جي ٻيءَ فوج کان پهريائين، برگيڊير سيل، گير شڪي ڏانهن اُسهيو جتي شاهه شجاع جي هڪ بٽالين اڳئي وينل هئي. جڏهن اتان جي اميرن کي انگريزي لشڪر اچڻ جون خبرون پهتيون ته اهي نڪري سيستان هليا ويا. اتان جو سفير هن خوش فهميءَ ۾ مبتلا هو ته شاهه شجاع جو افغانستان ۾ هڪ والهانه استقبال ڪيو ويو آهي تنهن ڪري هو جڏهن ڪابل ۾ پهچندو ته سندس مقابلي لاءِ ڪنهن کي به همت ڪانه ٿيندي. فوج ملڪ جي صحيح حالتن کي سمجهڻ لاءِ پنهنجي جاسوسي واري اداري کي ڪم ڪونه آندو ۽ سياسي عملدارن جي معلومات تي آسرو رکي ٻانهن سيراندي ڏئي ويهي رهي. جنهن جي سوچ سمجهه جو معيار پنهنجو هوندو آهي ۽ جلدئي پنهنجي نقطئه نظر موجب هڪ خيالي خاڪو جوڙي ڇڏيندي آهي. حقيقت اها هئي ته هيءَ فوج حالتن کي منهن ڏيڻ جهڙي ڪانه هئي. هن سان سفر جو سامان ۽ اڙد به تمام گهڻو هو.

١٦- لانسز جي هڪ نوجوان آفيسر پنهنجي ڊائريءَ ۾ هن ريت لکيو آهي ته ”هڪ هٽ- بٽيءَ وسيلي فوجي واند کي باه وچڙي وئي. خوشقسمتي سان منهنجو تنبو نندو ۽ منجهس سامان ٿورو هو. مون سان سترهن ماڻهن گڏجي اُن جي باه وسائي“. ٽي سگهي ٿو ته اهي گهوڙن جا سيئس، گاهي يا تنبن کوڙڻ وارا هجن. ٿي سگهي ٿو ته انهن مان هڪ يا ٻه سندس ذاتي اردلي به هجن امڪان آهي ته متان مائهو ايترا گهڻا هجن جو ماڪڙ جيان جيڏانهن ڪيڏانهن ملڪ ۾ پکڙجي ويا هجن. ٻر هي اهو ڏکيو دور هو جنهن ۾ فقط هندستان جا ماڻهو هن قسم جي جنگ وڙهي پئي سگهيا.

٢٧ جون تي ”جنرل ڪين“ اڳتي وڌڻ لاءِ تيار ٿيو ۽ فيصلو ڪيائين ته سائنس گڏ فوج جو وڏو حصو موجود هجڻ کپي. ٢١ جولاءِ تي هيءَ فوج وڃي غزنيءَ پهتي. رستي ۾ ڪنهن روڪ رنڊڪ ڪانه ڪئي. باقي فوج سان جيڪو غير

Gul Hayat Institute

فوجي عملو گڏ هيو سو گهڻو مري ويو. قلعي جي پرسان پهچي معلوم ٿيو تہ دشمن مقابلي لاءِ گهڻو بندوبست ڪري انگريز فوج جي اوسيئڙي ۾ ويٺو آهي. سفر ۾ توبن ڇڪڻ وارا جانور تمام ڪمزور ٿي چڪا هئا تنهن ڪري جنرل صاحب توبون قنڌار ۾ ڇڏيون آيو هو. وٽس اهڙو جنگي سامان ڪونہ هو جنهن جي مدد سان غزني قلعي کي ڀڃي سگهي. هن قلعي اندر دوست محمد جو لشڪر موجود هو جنهن جو سپهہ سالار دوست محمد جو پٽ حيدر خان هو. اصل ڳالهہ اها هئي تہ قلعي اندر مقابلي لاءِ گلزئي قبيلو سر ترين تي رکي تيار ويٺو هو جيڪي ڪنهن ڌاريئي جو پير بہ پنهنجي ڌرتيءَ تي ڪونہ سهي سگهندا هئا. غزنيءَ جو شهر حملہ آور فوج جي گهيري ۾ هو. قلعي کان ٻاهر رهندڙ گلزئي قبيلي جي ماڻهن لشڪر جي ان حصي تي وڃي حملو ڪيو جيڪو شاهہ شجاع جي ڪمانڊ هيٺ وڙهندڙ فوج کي جهليون بيٺون هو. حقيقت ۾ اهو حملو اتر واري فوجي حصي تي ڪرڻو هو. جڏهن بنگال جي فوجي انجنيئرن ڪئپٽن پيئرس ۽ ليفٽيننٽ ڊيو رنڊ قلعي جي پٽ ڀڃي وڌي تہ فوج جو ٻيو حصو غزني قلعي جو ڪابل ناني وارو ڦاٽڪ کولڻ ۾ سوڀارو ٿيو هو. ڦاٽڪ واري راهداري ۾ دشمن فوج جي تلوار بازن سان سخت مقابلو هلي رهيو هو. ٿوري عرصي جي وڙهڻ ويڙهہ کان پوءِ دشمن جو قلعي جي راهداريءَ تان قبضو ٿي ويو. قلعي جي اندرئين پاسي بچاءَ لاءِ ڪو خاص بندوبست ڪونہ ڪيو ويو هو جتي ۴۰۰۰ کان ۵۰۰۰ لشڪر موجود هو. انهي مان ۱۶۰۰ جنگي ٻانڌي بڻايا ويا ۽ ۵۰۰ قتل ٿي ويا هئا.

اندر رسد سان لاڳاپيل بي انتها سامان پيو هو. جانور بہ بي شمار هئا. جنگ ۾ ڪتب ايندڙ اوزارن هٿيارن جو بہ ڪاٿو ڪونہ هو. اهو سارو سامان برطانيہ سرڪار جي لشڪر جي هٿ لڳي ويو. انگريزن جي فوج مان فقط ۲۰۰ ماڻهو مارجي ويا هئا. فوج جو ڪجهہ حصو بيمار ۽ زخمي فوجي غزني ڇڏي برطانيہ سرڪار جي فوج ڪابل ڏانهن وڌڻ لڳي. هن لشڪر غزني قلعي جي فتح ڪرڻ ۾ اهو ڪردار ادا ڪيو هو.

جڏهن دوست محمد کي پتو پيو تہ غزنيءَ جو قلعو دشمن فوج فتح ڪري ورتو آهي تہ پنهنجن اهم سردارن کي صلاح مشوري لاءِ طلب ڪيائين. ڳالهہ طئي ٿيڻ کان پوءِ پنهنجي هڪ ڀاءُ نواب جبر خان کي فاتح فوج جي ڪمانڊر ڏانهن روانو ڪيائين جنهن کي انگريز "سڌو نواب" ڪري سڏيندا هئا. نواب انگريزن کان پڇڻ آيو هو تہ دوست محمد جي پيش پوڻ جا ڪهڙا شرط آهن. انگريزن جو جواب ان ورائيءَ کان بهتر هو جيڪو هئرولڊ بادشاهہ اسٽئمفورڊ برج وٽان "هئرولڊ هارڊ ڊاڊا" ڏانهن موڪلي هئي تہ "توکي انگلنڊ جي فقط ڇهہ فوٽ ڌرتي ڏني ويندي". ان بدران ڪيس جواب موڪليو ويو تہ هن کي هندستان ۾ عزت

Gul Hayat Institute

آبروءَ سان رهڻ لاءِ جڳهه ۽ ٻيون سهولتيون فراهم ڪيون وينديون.

اهو پيغام ڪٺي نواب جبر خان دوست محمد وٽ پهتو جنهن ان کان اڳ ئي تيرهن هزار فوج ۽ ڇيهه توبون آڻي "آرگنده" ڏانهن پيش قدمي ڪري غزنيءَ واري سڙڪ سان مورچه بندي ڪئي. پر ڪين هن ڳالهه جي ٻه پوري سڌ هئي ته ڪوبه ماڻهو هن لاءِ دل جان سان وڙهڻ لاءِ تيار ٿي ڪونه هو. سندس پانهن ٻيلي لشڪر ۾ نه وڙهڻ جي سگهه هئي نه وري اهي سائس وفادار ٿي هئا. هتان جون حالتون لارڊ آڪلنڊ جي نقطئه نظر سان سهمت هيون جنهن جو خيال هو ته افغانستان ۾ پنهنڻ دوست محمد جي سڀڪي ڏاڍي ۾ ڪونه آهن ۽ سندس جوڻ تي جنگ جي آزاد ۾ ٿيو ڪونه ڏيندا. اها ٻه سندس هڪ نمايان خوبي هئي جو هن ڪاميابيءَ سان افغانستان ۾ برطانيه سرڪار جي فوج پهچائي ۽ شاه شجاع کي سندس ابائي تخت وني ڏنو هئائين. هن ڪان پوءِ اسانکي اها ڪوجنا ڪرڻي پوندي ته هو ناڪام ڪيئن ٿيو. حقيقت اها آهي ته افغان بادشاه اميرن ڪان سخت بچان ڪندا هئا. اهڙا مثال اسانکي پوئين دور ۾ به نظر ايندا. امان الله اهڙن اميرن کان پجي پنهنجي حياتيءَ سان گڏ پنهنجو اکيون به نڪرڻ کان بچائي ورتيون هيون.

اهو چيو ويندو آهي ته دوست محمد گهوڙي تي چڙهي وچي پنهنجي لشڪر اڳيان بيٺو. سندس هٿ ۾ قرآن شريف هو. ڪين الله ۽ الله جي رسول جا واسطا وجهي رهيو هو ته هو پنهنجي وطن جي آزادي ۽ سندس بچاءَ خاطر وڙهن. ڪين چئي رهيو توهان بس آخري ڀيرو فتح خان جي پاءَ جا ننگ پال ٿيو ۽ هنن ڏارين ڪتن کي پنهنجي مقدس ڌرتي تان لوڏي ماري ڪڍي ڇڏيو. جيڪڏهن اوهان ائين نه ٿا ڪري سگهو ته شاه شجاع جي لشڪر سان وڃي ملو" لشڪر مان هڪ چئي ٻه پاڦ ڪانه ٻولي. هارلن نالي هڪ آمريڪي فوجي جيڪو ڪڏهن رنجيت سنگهه جي لشڪر ۾ شامل هو سندس بيان آهي ته هو تن ڏينهن ڪابل ۾ هو ۽ دوست محمد جو پڳهادار هو. وڏيڪ ٻڌائي ٿو ته جڏهن دوست محمد جي هار جي پڪ ٿي وئي ته سندس پهريدار به ڪيس ننڌڪو ڪري ڇڏي هليا ويا هئا. ڪن وڳوڙين وچي سندس تنبوءَ تي حملو ڪيو ۽ سندس سامان ٻه ڦري لٽي ڪٺي ويا. ٻيو ته ٺهيو پر سندس پلنگ به ڪونه ڇڏيائون. ڪيس زوري لاهي اهو به ڪٺي ويا. نماز پڙهڻ وارو مصلو به ڪائنس زوري ڦريو ويو ۽ سندس تنبوءَ کي ڦاڙي ڇيهاڙيون ڪري ڇڏيائون. جيڪڏهن هيءَ ڳالهه صحيح آهي ته پوءِ فارسيءَ جو هيءُ پهاڪو به سچو آهي ته "افغان- افغان- بي ايمان بي ايمان-" هيءَ ڳالهه هن حقيقت کي به لوڏي ڇڏي ٿي ته برطانيه سرڪار شاه شجاع کي تخت تي وهارڻ واري ساري جاڪوڙ به اجائي ڪئي آهي جنهن سان ٻڻ فارسي پهاڪو لاڳو ٿي سگهي ٿو ته پناهڻ تي ويساه ڪرڻ غلطي آهي.

Gul Hayat Institute

اهي حالتون ڏسي دوست محمد تاج تخت ۽ فوج کان سواءِ باميان ۽ رو گس ڏئي ڪابل ڇڏي ڀڄي ويو. سندس پٽ اڪبر خان ٿورن گهوڙيسوارن سان گڏ سندس پٺيان پاسي جي سنيال ڪندو ٿي ويو. آئوٽ رام ٻين فوجي عملدارن سان گڏ سندس پيڇو ڪيو پر ڪيس پڪڙي ڪونه سگهيو هو. پير پناڙن تي رکي ايتري تيز رفتاريءَ سان نڪري ويو جو دشمن کي پنيان اڏامندڙ ڌوڙ به نظر ڪانه آئي. حاجي خان ڪاڪڙ، دوست محمد هڪ مشهور امير هو تنهن هڪدم پنهنجون وفاداريون بدلائي وڃي شاهه شجاع جو ساٿاري ٿيو.

شاهه شجاع پنهنجي اباڻي تخت تي

تاريخ ٦ آگسٽ تي سرجان ڪين پنهنجي فوجي واند اچي ڪابل پرسان قائم ڪئي. هن کي ارگنده ۾ دوست محمد جون ڇڏيل توبون هٿ لڳي ويون جيڪي هو ڀاڄ وقت جيئن جو تيئن ڇڏي هليو ويو هو.

٧ آگسٽ تي شاهه شجاع الملڪ پنهنجي فوجي دستن سان ڪابل پهتو. ڏکهي ڏاڙهي سندس منهن تي ڏاڍي شاندار لڳي رهي هئي ۽ محسوس ٿي رهيو هو ته واقعي هڪ بادشاهه آهي. سندس هڪ پاسي ۾ برطانيه سرڪار جو سفير ۽ ٻئي پاسي برنس هو جنهن کي سڪندر جي نالي سڏيو ويندو هو. (١) هڪ طرف بندوقن جون سنگينون ايئون ڪري ڪيس سلامي ڏئي وئي ته ٻئي طرف توبن گجگوڙون ڪري سندس ٻيهر تخت نشينيءَ جي آجيان ڪئي. ڪابل جي قديم شهر پرسان ٿڪرين جو قطارون هيون ۽ ڏيک ڏاڍو دل لڀائيندڙ هو. چيو ويندو آهي ته جڏهن هو ڪابل ۾ پهتو هو ته اتان جي رهاڪن ماٺ ميٺ ۾ سندس استقبال ڪيو هو ۽ سمجهيو پئي ويو ته سندس تخت نشيني ڪري ڪين ڪا خوشي محسوس ڪانه ٿي هئي. پر ڳالهه ائين ڪانه آهي. مشرق جا ماڻهو خوشيءَ جي اهڙن موقعن تي يورپ جي ماڻهن جيان هنبوڇيون ڪونه هڻندا آهن.

انگلنڊ جو بادشاهه جڏهن سنه ١٩١١ع ۾ دهليءَ پهتو هو ته اتان جي ماڻهن ڪوبه گوڙ شور ڪونه ڪيو هو. جيڪڏهن شاهه شجاع جي آجيان وقت ڪابل جا ماڻهو گوڙ شور ڪن ها ته اتان جي رواج موجب ڪين سزا ملي ها. تنهن ڪري ائين سمجهڻ غلط آهي ته سندس ڪابل ۾ اچڻ ڪري ماڻهو خوش ڪونه هئا.

چيو ويندو آهي ته شاهه شجاع بالا حصار قلعي ڪان پورا ٽيهه سال پري

رهيو هو. جڏهن هو ڪابل پهتو ته پهريائين هو مذڪوره قلعو ڏسڻ ويو هو. ان وقت ڪيس ڏاڍو ڏک ٿيو جڏهن ڏٺائين ته ڪٿان ڪٿان اهو جُهري پيو آهي ۽ ورهن ڪان سندس ڪنهن مرمت ئي ڪانه ڪرائي هئي.

اهڙيءَ ريت شاه شجاع پنهنجي اباڻي تخت تي ويٺو ۽ سڀ ڳالهيون صحيح نموني سان هلي رهيون هيون. دراني شهنشاهيت پنهنجي روايتي افغاني نموني سان هلڻ شروع ڪيو هو.(٣) هڪ دربار عام به ڪوٺائي وئي هئي جنهن ۾ ڪن عملدارن کي خطاب القاب مليا. وڏن تي وڏيون ۽ ننڍيون تي ننڍيون نوازشون ڪيون ويون. جن ماڻهن کي ڪجهه به نه مليو ته به ڏاڍو خوش پئي معلوم ٿيا. حقيقت اها هئي ته اهو خوشيءَ جو هڪ سچو پچو موقعو هو. مئڪ ناٽن کي انهيءَ موقعي تي نواب جو خطاب مليو جڏهن ته سرجان ڪين کي غزني جي لارڊ جو لقب ڏميو. (۴) ڪابل جي قلعي فتح ٿيڻ جي خوشيءَ ۾هڪ ٻلو به کيس مليو هو. شاه، ڪابل جي تخت تي نه ويٺو هو پر معلوم ائين ٿي رهيو هو ته هتان جي عام ماڻهوءَ ۽ تخت جي ٻين وارثن جي مرضي ائين ڪانه هئي. پر اهو تاج ۽ تخت کيس سملا ٺاه ۽ برطانيه سرڪار جي توبن ۽ بندوقن وسيلي مليو هو. سروليم مئڪ ناٽن به اهڙو اطلاع ڏنو هو ته شاه شجاع جو شاندار نموني ۾ والهانه استقبال ڪيو ويو آهي. پر اها پڪ ڪانه ٿي پئي پنهنجي فوج جي سهاري، سندس حڪمراني قائم رهي سگهندي الائي نه هن پنهنجي فوج جي هڪ وڏي حصي کي ڪڍي ڇڏيو. پر برطانيه سرڪار جي موڪليل فوج جيئن جو تيئن رهڻ ڏني وئي. ملڪ جا امير ۽ نواب، شاه جي دربار کان ٿنوائي رهيا هئا. انهيءَ ڪري صوبن جا گورنر به مقرر ٿي ڪونه سگهيا هئا. معلوم ائين ٿي رهيو هو ته شاه شجاع ڪان ملڪ جو ڪاروبار سنڀالجي ڪونه سگهندو. تنهن ڪري اهو ڪم به انگريزن کي ڪرڻو پئجي رهيو هو. جڏهن ملڪي انتظام ۾ انگريزن هٿ وڌو ته ساري ڳالهه ئي ڊانوانڊول ٿي وئي ۽ ائين ٿيڻو به هو. ڇاڪاڻ ته هن ساري مانداڻ ۾ ڪٿي اوڻائي ضرور هئي.

Gul Hayat Institute

ڪابل جا دوستاڻا لاڳاپا

برطانيه سرڪار جي فوج سنه ١٨٣٩ع ۾ افغانستان پهتي هئي. اها نهايت خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو ڪيس جهيڙي جي ڪا نيت به ڪانه هئي ۽ نه وري ڪنهن جنگ جي توقع ئي هئي.

هن دور جي پهرئين مرحلي کي پهرين افغان جنگ ڪري سڏيو ويو. جنهن ڪري ڪجهه غلط فهمي پيدا ٿئي ٿي. ڇاڪاڻ جو اها جنگ اتفاقي ٿي وئي

هئي ۽ سوچيل سمجهيل ڪانه هئي. تي سڌي نه ته اها جنگ انتظام جي اوڻائيءَ ڪري ڳچيءَ ۾ پئي وئي هجي. (٥)

جڏهن دوست محمد پنهنجي ساٿين سان گڏ ڪابل ڇڏي ڀڄي ويو هو ته جنگ جي ميدان ۾ سندس ڇڏيل توبون قطارن ۾ بيٺيون هيون ۽ سندن پرسان ڪوبه وٽي وانگي ڪونه هو.

جڏهن اسان ڪابل ۾ داخل ٿياسون ته ڪٿي به ڪانه پونکي ۽ قلعي اندر به اٿين داخل ٿياسون جڻ ماڻهو پنهنجي گهر ۾ بنا ڪنهن اڙڪي هليو ويندو آهي. ڪوبه ماڻهو دوست محمد لاءِ پنهنجو رت ڦڙو وهائڻ لاءِ به تيار ڪونه هو. جڏهن شهر تي قبضو ڪيو ويو ته ڪنهن ماڻهو اڙي به ڪانه ڪئي.

شهر جون بازاريون ۽ منڊيون کليون رهيون. انگريزن به فوجي واند اٿين بنا ڪنهڪي وڃي هنئي جڻ هندستان ۾ هجن. ڪنهن عام پٺاڻ جو منهن چڙهيل ڪونه هو نه وري ڪنهن امير جي منهن ۾ گهنج هئا. انگريز فوجي عملدار ڪنهن اردليءَ ڪان سواءِ ٻهراڙين ۾ پيا هيڏي هوڏي گهوڙن تي ڦرندا هئا. جان نڪولسن نالي هڪ نوجوان عملدار جو به اهڙو بيان نظر ايندو جنهن ۾ ٻڌائي ٿو ته بنا ڪنهن پهريدار عملي جي انگريز عملدار غزنيءَ ڪان ڪابل اچي. گهوڙن جي ميڙ ۾ شرطون رکي گهوڙا ڀڄائيندا هئا. گهوڙن ڀڄائڻ جي هن ميڙ ۾ پٺاڻ پاڻ به گهوڙا کهي اچي شريڪ ٿيندا هئا. پٺان ڪين دعوتون ڏئي پنهنجي ٻهراڙيءَ وارن گهرن ۾ آڻيندا هئا جتي بند قبازي جا مقابلا ٿيندا هئا ۽ بازن وسيلي گڏجي شڪار به ڪندا هئا.

ان دور سان لاڳاپيل هڪ ٻيو بيان هيٺ ڏجي ٿو:

١٨٣٩ع واري ساري سياري ۾. انگريز آفيسر پنهنجن گهوڙن تي چڙهي ڏاڍي اعتماد سان ساري ملڪ ۾ پيا ڦرندا هئا. ان وقت هن ملڪ ۾ هو نوان نوان آيا هئا. هتان جي پٺاڻن ۾ انگريزن جي ايمانداري جو جڻ سڪو ويهي ويو هو".

........انگريزن ڪي جتي به ڏسڻ وائسڻ جهڙي شيءِ جي موجود هجڻ جي سڌ پوندي هئي ته ريل جيل پيا اوڏانهين ايندا ويندا هئا.

.... گهوڙي ڊوڙ ۾ ڪوڪيٽ راند ڪابل جي پرسان ڪائي ميدان تي کيڏي ويندي هئي. هتان جا عام پٺاڻ ۽ سردار انهن ٻنهي راندين ۾ تمام گهڻي دلچسپي وٺندا هئا. شاه شجاع به هڙين ڳالهين جي همت افزائي ڪندو هو. گهوڙي ڊوڙ وارن ميدانن تي پٺان سردار پنهنجا گهوڙا به آڻي ڀڄائيندا هئا ۽ شرطون به تمام وڏيون رکندا هئا. جڏهن اهي ڪرڪيٽ واري ميدان تي ايندا هئا ته بالنگ ۽ بيٽنگ ڏسي اچرج ڪان سندن وات ئي کُوڙا ٿي ويندا هئا. جڏهن پٺان ڪڪڙ،

Gul Hayat Institute

پيتر يا ٻيا جانور ويڙهائيندا هئا ته انگريز ۾ وچي ڊوڙني جوڙ شريڪ ٿيندا هئا. پٺاڻن جيان شرطون رکندا، هارائيندا ۽ کٽندا به هئا. مطلب ته پٺاڻن سان رلي ملي چڻ پٺاڻ ٿي ويا هئا. اهڙيءَ ريت انگريز وري ڪين پنهنجي پهلواني وارين راندين ۾ شريڪ ٿيڻ جي نيند ڏيندا هئا ۽ سنڌن پهلوانيءَ جا ڪرتب ڏسي ڪابل جا مشهور پهلوان دنگ رهجي ويندا هئا.

پٺاڻن سان رلي ملي هڪ ٿيڻ مان انگريزن جو مقصد هو ته جيئن هو پنهنجي فاتحن سان قربائتي نموني هلڻ ۽ ٿيون ويچا وساري ڪين پنهنجو سمجهن. پٺاڻن جا امير امرا به انگريزن کي پنهنجي شهر وارن گهرن ۾ ٻهراڙيءَ ۾ زمين تي اچڻ جي دعوت ڏيندا هئا ڪين شڪار الغار به ڪرائيندا هئا ۽ پنهنجي قلعن گهمائڻ جي ڪوٺ به ڏيندا هئا.

ساڳيو مصنف ٻڌائي ٿو ته انگريز فوجي جڏهن برف تي اسڪيٽنگ ڪندا هئا ته پٺاڻ سندن عجيب غريب ڪرتب ڏسي اچرج ڪندا هئا ۽ رڙيون ڪري چوندا هئا ته،" اسان کي هاڻي خبر پئي آهي ته اوهان تر جا ڇاوا آهيو. برفن ۾ پليا ۽ جوان ٿيا آهيو. توهان جانِ جسي ۾ به سگهارا آهيو ته توهان جا دماغ به طاقتور آهن."

پٺاڻن جا امير امرا ۽ عام ماڻهو انگريزن سان رلي ملي کائيندا پئندا هئا. نه رڳو مکيه انگريز عملدارن جي دعوتن ۾ کلئي نموني شريڪ ٿيندا هئا پر فوجين جي جيڪا عام ماني هوندي هئي سا به ساڻن گڏ وچي کائيندا هئا. ڪوبه اِڙ ۽ دوشو ڪونه ڪندا هئا. هزمئجسٽي جي ١٣- پيادل جي ميس ۾ ته هر روز اچي ماني کائيندا هئا. اها ته چڻ سندن پنهنجي گهر جيان هئي.

پر بدقسمتي اها ٿي، جو هڪ انگريز فوجي عملدار نهايت سهڻو هوندو هو. ڪابل جي نوابن جون زالون ڪيس گهڻو چاهينديون هيون ۽ ساڻن راهل مائل به گهڻو ٿي ويون هيون ان ڪري پٺاڻن جي دلين ۾ وسوسا پيدا ٿي پيا جنهن جا نتيجا سٺا ڪونه نڪتا.

قصو ڪوتاه، شاه جي اتحادي فوجن سندس دشمن کي ڀڄائي ڪيس تخت تي وهاريو. ان ڪري هتان جي عوام ٻاهران ايندڙ ماڻهن جي آجيان ڪئي. پر ڪن ڏکدائڪ واقعن جو هڪ ڏکهو سلسلو آهي جن کي ورجائيندي به افسوس ٿئي ٿو. اهي واقعا اهڙا هئا جن جو اڳواٽ ئي انومان ڪرڻو هو ۽ جن ڪري بگڙي ويل ماحول کي سڌارڻ ئي ممڪن ڪونه هو.

سنڌ جي فوج جا حصا

برطانيہ سرڪار، افغانستان ۾ پنهنجي فوج رهائي تہ سهي پر ان جو خرچ پڪو سهڻ جوڳو ڪونہ رهيو هو. پر ان سان گڏ فوج جو ٻئي سال تائين افغانستان ۾ رهڻ بہ نهايت ضروري سمجهيو ويو هو. تنهن ڪري اهميت هن ڳالهہ کي ڏني وئي تہ غير ضروري فوج کي هڪدم گهٽائڻ گهرجي. اهڙيءَ ريت سيپٽمبر مهيني ۾ جنرل "ولٽ شاير" واري فوج کي خيبرلڪ وسيلي پنهنجي صوبي بمبي رواني ٿيڻ جو حڪم ڏنو ويو جنهن سان گڏ گهوڙيسوار دستا ۽ توبخاني وارا گهوڙا ۽ انهن سان لاڳاپيل عملو بہ موڪليو ويو هو. جنرل ولوبي کي ڪابل ۾ باقي رهيل فوج جو سپهہ سالار مقرر ڪيو ويو. قنڌار ۾ رهندڙ فوج جي ڪمان جنرل ناٽ جي حوالي هئي. ساري فوج جي ورهاست هن ريت هئي ۽ جئي ڪونہ ٿو سگهجي تہ هن مقصد واسطي مقرر ڪيل اها گهٽي فوج هئي يا گهٽ.

ڪابل ۽ جلال آباد جي وچ تي:

٣- بنس ٤٨ - بنگال ڏيهي پيادل
١٣- پيادل ٢ - بنگال ڏيهي پيادل
٣٥- بنگال ڏيهي پيادل ٢٧ - بنگال ڏيهي پيادل

غزنيءَ ۾ مقرر لشڪر

٢- بنگال نيم مسلح گهوڙيسوار ٦ - بنگال ڏيهي پيادل

قنڌار ۾ رکيل فوج

٤٢- بنگال ڏيهي پيادل اسڪنرس هارس.
٤٣- بنگال ------- (ان جو هڪ اسڪئادرن غزني ۾)

ڪل جوڙ هن ريت بيهي ٿو:

برطانيہ سرڪار جون ڏيهيءَ فوج تي مشتمل ست بٽالنون ۽ ڏيهي گهوڙيسوارن جون بہ ريجمنٽون هيون. هن کان علاوه شاه شجاع جي ماتحت برطانيہ سرڪار طرفان ڏنل فوج جو حصو بہ موجود هو.

ان ئي سياري ۾ باميان ان پرئين پار واري روه واري ايراضيءَ ۾ دشمن جي ڏر سان بہ ٿي جهڙپون ٿي ويون هيون. ان پوري جاءِ هجڻ ڪري انگريز فوج کي وڏي ڏچي سان منهن ڏيئو پئجي ويو هو. هو علائقو گهڻي پاڳي پٽ هو.

جڏهن بادشاه اتان گذريو تہ هو گهڻي بند تائين نظر اچي رهيو هو ۽

Gul Hayat Institute

معلوم ٿي رهيو هو ته پراڻي زماني جا حڪمران ڪهڙي طريقي سان سفر ڪندا آهن ۽ هن سياري جا سيءَ انگريز سفير سان گڏ جلال آباد ۾ گذاريا. ٻه يورپي بٽالنون ڪابل ۾ رهيل هيون جن هيءَ ٿڌي رُت بالا حصار قلعي ۾ رهي ٽپائي. هيءُ هڪ تاريخي قلعو آهي جيڪو ڪابل شهر پرسان هڪ ٽڪريءَ تي اڏيل آهي.

هيءَ ساري جوءِ، چيٽ جي رُت اچڻ تائين برف سان ڍڪي اچي لڳي پئي هوندي آهي. هتان جا رهاڪو هن موسم ۾ ڪم ڪونه ڪندا آهن. ڪين پنهنجي مستقبل جو ڪو ڳڻتي ڳاراٺو ڪونه هوندو آهي ۽ انهن جا حملا آورن انگريزن سان ناتا لاڳاپا نهايت سٺا آهن.

برطانيه سرڪار جو سفير ۽ سندس سياسي خدمتون

هيءُ اهو دور آهي جڏهن سفير وارين سياسي خدمتن ڪان ماٺهو ونئن وجڻ لڳا هئا ۽ ڪانئس بچان ڪرڻ لڳا هئا. پر ڏنو وڃي ته ان زماني ۾ هنن خدمتن کي هڪ نمايان حثيت هوندي هئي ۽ اهڙي قسم جي اهم خدمت جي ضرورت ٻي افغان جنگ ۽ شروعاتي سرحدي جهيڙن تائين تمام گهڻي محسوس ٿيندي رهي آهي. يا جڏهن سياست واري ڪاتي سان لاڳاپيل عملدار پنهنجو فرض نمايان حثيت ۾ ادا ڪندو آهي ته سفارتي خدمتن جي ضرورت رهندو ٻه وڏي ويندي آهي. هندستان اندر "سياسي" اطلاح، ڪنهن ٻئي ملڪ سان دوستاڻا ناتا پيدا ڪرڻ يا سفارتي لاڳاپا قائم رکڻ واري ساري ڪارڪرگيءَ جو مفهوم ڏيکاريندو آهي. هن ملڪ ۾ انگريزن جيڪي ٻه جنگيون ڪيون آهن يا لشڪر ڪشي ڪئي آهي سا رڳو اندروني دشمنن کي مات ڪرڻ لاءِ ڪئي آهي ۽ گهڻي رتوڇاڻ ڪانسواءِ ڪئي آهي. يا واري جڏهن سرحدن وارن علائقن ۾ وگوڙي قسم جي ماڻهن امن امان واري وايو منڊل کي بگاڙڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته اهڙي سياسي مصلحتن کي ڪم آندو ويو آهي. اهڙين جنگي مهمن مان انگريزن جو مقصد اهو هوندو آهي ته جيئن ماٺهو قانوني ضابطن جي پوئواري ڪري ۽ سندس حياتي باقاعدگي ۽ ترتيب سان گذري. اهي ماٺهو جيڪي هندستان جي مختلف حڪمرانن سان يا نيم آزاد قبائلي سردارن سان باهمي تعلقات پيدا ڪرڻ لاءِ ڳالهه ٻولهه ڪندا آهن تن کي سياسي ڪاتي سان لاڳاپيل عملدار سڏيو ويندو آهي. اهڙي ڪاتي جا عملدار ضرورت مطابق فوجي ۽ غير فوجي ڪاتن مان ڪنيا ويندا آهن.

هن ڪاتي جو حڪم اهو هوندو آهي ته جيئن جنگ ڪان هتر ڪجي ۽ دشمن کي بنا ڪنهن هٿيار هلائڻ جي هٿ ڪپڙي ۾سوڙهو ڪجي. جڏهن ٻه

جھيڙي لاءِ فوج رواني ڪئي ويندي آھي تہ ان سان گڏ "پوليٽيڪل" عملدار ضرور ھوندو آھي. پھريون آھي جتي ڪيا ويندا آھن تہ جيڪا شيءِ ننھن سان ڇڄي تنھن لاءِ ڪاتي ڪتب نہ آئي. پر جڏھن پاڻي سرڪان ٽپي ويندو آھي تہ پوءِ جنگ ڪانسواءِ ٻيو ڪُس ڪنيل ڪونہ ھوندو آھي. انھن سياست جي ڪاتي سان لاڳاپيل عملدارن کي حملہ اور فوج سان گڏ ھلڻ مھل تمام وڏا اختيار ھوندا آھن. پر جيئن تہ اھي پنھنجي فوجي عھدي ۾ گھٽ ھوندا آھن يا ڪنھن وڏ گھرائي مان لياقت بدران سفارش تي ڪنيا ويندا آھن جنھن ڪري گھڻو مشھور ٿي ڪونہ سگھندا آھن. افغانستان خلاف فوجي مھم وقت برطانيہ سرڪار کي ھڪ ذھين سفير جي ضرورت ھئي. ڇاڪاڻ تہ اھڙو شخص گريٽ برٽن جو نمائندو ھوندو آھي ڪيس برطانيہ سرڪار جي اختيار ڪيل حڪمت عملي جي پيچيد گين کي چڱيءَ ريت سمجھڻ جو اھل سمجھيو ويندو آھي. ان ڪري ڪيس مددگارن جي گھڻي ضرورت ھوندي ۽ ضرورت مطابق سندس عملو وڌندو رھندو آھي. پر ھندستان جو. سياست سان لاڳاپيل ھيءُ ڪاتو گھڻا ماڻھو رکي ڪونہ سگھندو آھي. تنھن ڪري ھيءُ ڪاتو گھڻا ماڻھو رکي ڪونہ سگھندو آھي. تنھن ڪري ھن ڪاتي ۾ اھي ماڻھو مقرر ڪيا ويندا آھن. پر ھنن فوجين کي وڌيڪ اھميت ان ڪري ڏني ويندي آھي جنھن جو سبب مٿي بيان ڪيو ويو آھي.

جڏھن اھڙي عملدارن جي چونڊ ڪئي ويندي آھي تہ ھيءُ شعبي ۾ پھچڻ کان پوءِ اھي ڪامورا پاڻ کي وڌيڪ بااختيار بہ سمجھندا آھن ڇاڪاڻ تہ سندن پگھارون بہ خاشيون ھونديون آھن ۽ سونيپل نين ذميوارين ڪري ڪين اھم بہ سمجھيو ويندو آھي. حالتن جي خاص حد تائين سندن حثيت کي وڏي اھميت حاصل ھوندي ھئي. ھن قسم جي ڳالھين ۾فوج انڻ لاڳاپيل ذر سمجھي ويندي ھئي. افغانستان جو شاہ انگريزن جو اتحادي ھو. سندس رعيت کي بھترين دوست سمجھيو ويندو ھو. ھن ڪاتي سان لاڳاپيل نوجوان عملدار جيڪي برطانيہ سرڪار طرفان مختلف علائقن تي مقرر ڪيا ويندا ھئا سي اتي جي مقرر ڪيل سفير جا زيردست ھوندا ھئا. اھو معاملو ڪجھہ وقت تائين تہ چڱي نموني ھلندو رھيو. پر جلدئي پوءِ خود انگريز فوج بد نظميءَ جو شڪار ٿي وئي. ضروري قسم جي جنگين لاءِ اھم فيصلا برطانيہ سرڪار جو سفير ڪرڻ لڳو ۽ فوج جي سپھہ سالار سان ڪنھن صلاح مشوري ڪانسواءِ ڪيڏانھن بہ لشڪر موڪلي ڇڏيندو ھو. عام طور تي ڇا ٿيندو ھو جو تجربيڪار فوجي عملدارن سان گڏ سياست واري شعبي سان لاڳاپيل الھڙ ۽ نوجوان عملدار گڏ ھوندا ھئا جن کي جنگ ڪرڻ جو ڪو تجربو ئي ڪونہ ھوندو ھو پر جنگ بہ سندن مشھوري مطابق ڪئي ويندي ھئي. انڻ جاڻ نوجوانن جي غلط سوچ ۽ بي جا مداخلت سبب فوج کي ڪيترين شڪستون

ڪائيٽون پونديون هيون. (۵)

انگريز جيئن افغانستان جي راڄنيتيءَ جي معاملن ۾ وڏيڪ ٽنگ اڙائيندا ويا تيئن وايو منڊل وڌيڪ ڳنڀير ٿيندو ويو. جڏهن حالتون صفا چوٽ تي چڙهي ويون تہ وڏن فوجي عملدارن جي بداخلاقين بہ پنهنجو رنگ ڏيکاريو. ان ماحول جي خرابيءَ ۽ ناڪاميءَ جا ذميوار فوجي عملدار پاڻ هئا. انگريزن جو غير فوجي معاملن ۾ بہ جيڪو زوال آيو تنهن جو ڳيڙ بہ فوجين جي ڳچين ۾ آهي. انگريز، فوجي نقطئہ نگاه کان ڪئي تباه بہ ٿي چڪا هجن ها پر غير فوجي طور تہ سندن عزت ۽ وقار بحال هجي ها پر اهو بہ ڪونہ ٿي سگهيو ۽ موجوده دور ۾ اهڙين غلط ڳالهين کي ورجايو ڪونہ ويندو.

سنہ ۱۸۴۰ع وارا معامل

ٻئي سال جي چيٽ واري رت تائين وايو منڊل ۾ گهٽي مانار هئي. سياري ۾ روسي حملي بابت جيڪي چوڏس چوبول هئا تن ۾ بہ هاڻي ناپر اچي وئي هئي. تن ڏينهين روس جون فوجون اڳتي وڌي اچي خيوا پيڙيون ٿيون هيون. ان معاملي ۾ برطانيہ سرڪار جي سفير جو خيال هو تہ بخارا ڏانهن ڪي فوجي دستا روانا ڪري دوست محمد جي واٽ لهي سگهجي، جنهن، حالتن کان پڇي وڃي اتي سر لڪايو هو. هن کان علاوه سندس خيال هو تہ روس جي اڳتي وڌندڙ فوج سان مڙس ٿي مهاڏو اٽڪائڻ گهرجي. پر سر جان ڪين ڪيس منهن تي ڪتو جواب ڏنو. ان سمي روس جون فوجون سياري واري رستي سان ايندي سخت برفباريءَ سبب پاٺمرادو ئي ناس ٿي ويون ۽ خيوا تائين بہ پُڄي ڪونہ سگهيون. شاه شجاع ۽ برطانيہ جو سفير بہ موٽي اچي ڪابل پهتا. هن شعر جيان

چيٽ جي رت ۾ جڏهن ٿا گاهہ ڳس، ڳس تي ڦٽن
تا تڏهن خير منجهانران قافلا لڏندا لنگهن

غزني ۾ بہ گلزئي قبيلي وارن بغاوت جو ڦريرو ڦڙڪايو هو. جنرل بہ پنهنجي سُرت کان ڪم وٺي قلات- گلزئي ۾ اچي ڪيما کوڙيا هئا انهيءَ مقصد سان تہ جيئن ملڪ جي وڳوڙي وايو منڊل کي سولائيءَ سان ضابطي هيٺ رکي سگهجي.

قنڌارڪان وٺي سنڌوءَ جي ڪنار تائين آمدرفت جوهڪ ڏکهو رستو هو جنهن سان بہ پڻ گڙ ٻڙ پيدا ٿي پئي هئي. نومبر ۱۸۳۹ع ۾ جنرل "ولٽ شاير"هندستان ڏانهن موٽندي وڃي قلات تي حملو ڪيو هو. هتان جي حڪمران

Gul Hayat Institute

انگريزن آڏو آڻ مڃڻ کان انڪار ڪيو هو سو پنهنجي ملڪ جو بچاءُ ڪندي وڙهندي مارجي ويو هو. هن جي جانشين سنه ١٨٤٠ع ۾ پنهنجا ڪونڌ قطاري اچي ڪوٽيا تي حملو ڪيو. هن کان سواءِ بروچن جي ٻين نياتن بہ انگريزن کي توٽي پٽائي ڏئي هئي. ڇاڪاڻ تہ انهن بہ جنرل ناٽ جي هٿان ڏاڍا ڏنب سٺا هئا. وليعهد تيمور کي افغان سردارن ۽ انگريز سرڪار ڀاران ڪا سٺي موٽ ڪانہ ملي هئي تنهن ڪري هن بہ پنهنجي فوج وٽي قنڌارجي اوسي پاسي واري جوءِ ۾ انگريزن سان مقابلا شروع ڪري ڏنا هئا جن ۾ برطانيہ سرڪار جي فوج گهڻو پاڻ ملهايو هو. ائين معلوم ٿي رهيو هو تہ شاه شجاع جي غير موجودگيءَ ۾ ماڻهو سائس وفادار هئا. ڇيٽ ۾ دوست محمد بخارا مان نڪري اچي خولم ۾ پهتو هو ۽ اتان ازبيگن جو وڏو لشڪر وٺي باميان طرف وڌڻ شروع ڪيو هئائين. ١٣- پيادل جي برگيڊير ” ڊيني“ مناسب فوج ساڻ ڪري اڳتي وڃي سائس مهاڏو ڏنو. ان زماني ۾ ڪنهن وٽي ڍهڪ ڍاهيا تہ ڪابل پرسان روهہ واري علائقي ۾ ڪن قبائلن، دوست محمد جو پاسو وٺي بغاوتن جي باه ٻاري ڏني آهي. نومبر ۾ برگيڊير فوج وٺي اوڏانهن روانو ٿيو. اتي پهچي ڪيس پتو پيو اهي افواه ڪونہ هئا. دوست محمد پنهنجي سر پاڻ منجهن موجود هو ۽ هڪ ننڍڙيءَ پناه گاه ۾ وڃي پاڻ لڪايو هئائين. پر ونده جي محاذ تي حالتون مونجهاري جو شڪار ٿي ويون هيون جتي ٢- بنگال نيم مسلح گهوڙيسوارن پنهنجي فتح سمجهي بي وقتو حملو ڪيو هو ۽ پنهنجي اعليٰ عملدارن جي حڪم عدولي ڪندي پنهنجا ڪميت ڪڏائي پناڻ تلوار بازن جي وچ ميڙي ۾ اکيون ٻوٽي ڪاهي پيا هئا. اهو جنگي محاذ گهٽيءَ جوءِ ۾ پکڙيل هو. قبائلين جو انگ بہ تمام گهڻو هو. حالتون ڳنڀير هيون. اليگزينڊر برنس برگيڊير سيل سان محاذ تي گڏ هو. هن حالتن جي نزاڪت مان اندازو لڳائي، برطانيہ سرڪار، سفير کي فوج کي واپس گهرائڻ جو مشورو ڏنو ۽ کيس اهو بہ ڄيائين تہ ساري لشڪر کي هڪ جاءِ تي گڏ ٿيڻ جو حڪم صادر ڪيو وڃي. ان دوران خوشقسمتيءَ سان هڪ اهم واقعو ٿي ويو. قصو هيئن آهي تہ سر وليم مئڪ ناٽن، گهوڙي تي سوار ٿي ڪابل کان ٻاهر نڪري ڪيڏانهن وڃي رهيو هو جو هڪ اڪيلي گهوڙيسوار اچي سائس ملاقات ڪئي ۽ کيس ٻڌايائين تہ دوست محمد پيش پوڻ لاءِ اچي رهيو آهي ۽ واقعي اها حقيقت هئي. هو هيڏانهن هوڏانهن ڊمائون کائي ٿڪجي پيو هو. اهڙو ٿڪ سندس منهن ۾ بہ بکي رهيو هو. پناڻ پنهنجي اصلي طبيعت مطابق ڪڏهن هِن پاسي ۽ ڪڏهن هُن پاسي هئا جيڪي بي انتها خود غرض ۽ لالچي هئا.

هن ائين ڪري هڪ حقيقت ڏانهن اشارو بہ ڪيو هو ۽ اها حقيقت ڪڏهن انگريزن جي دلين ۾ ٻڙاڏو ڪري ٻُرندي بہ هئي. اها حقيقت هيءَ هئي تہ

Gul Hayat Institute

افغانستان جي ماڻهن جون دلي همدرديون شاه شجاع بدران هن سان هيون. انگريزن طرفان سندس گهڻو آدرڀاءُ ڪيو ويو ۽ عزت ۽ احترام سان هندستان نيڻ واسطي سر ولوبي ڪاٽن کي سائس گڏ روانو ڪيو ويو. دوست محمد پنهنجي ملڪ مان نڪري برطانيه سرڪار جو معزز مهمان طور هندستان وڃي رهيو هو.

برطانيه سرڪار جي اختيار ڪيل حڪمت عملي ڪامياب ٿيڻ ۾ هائي ڪابه روڪ رنڊڪ موجود ڪانه هئي ۽ سر وليم مئڪ ناٽن جا پوءَ پولا به پڄي پيا هئا ۽ سڀ ڪجهه انگريزن جي مرضيءَ مطابق ٿي رهيو هو. ١٨٤٠ع وارو سال سنائيءَ ۽ سولائي سان گذري ويو. شاه شجاع به برطانيه سرڪار جي سفير سان گڏجي افغانستان جي سياري گذارڻ لاءِ جلال آباد جي هيٺاهين پٽن ڏانهن نڪري ويو هو.

ان زماني ۾ برطانيه جي سفير ڪان اهڙي هڪ ڀُل ٿي وئي جنهن جو ازالو ڪرڻ مشڪل آهي. هن فوجي صلاح مشوري ڏانهن ڪن لاتار ڪري اِهو حڪم صادر ڪيو ته لشڪر، بالا حصار قلعو ڇڏي ڪابل کان پري پنهنجي الڳ ڇانوڻيءَ ۾ رهي. اهو ماڳ پٺاڻ نوابن جي باغن جي وچ تي ۽ ان ٿاڪ وٽ هو جتي ڪن مشهور بزرگن جا قديم مقبرا تمام گهڻا هئا. ان قسم جي ماڳ کي دهليءَ يا حيدرآباد دکن ويجهو ڇانوڻين جهڙي جُوءِ سمجهيو ويو هو ۽ انگريز به اتي اهڙي آزاد نموني واري زندگي گذاري رهيا هئا جڻ افغانستان بدران هندستان ۾ هجن. ڪين اها ڳالهه ذهن ۾ ڪانه هئي ته هتان جا ماڻهو هن قسم جي ڇانوڻين کان نفرت ڪندا آهن. سفير "ليڊي مئڪ ناٽن" کي به گهرائي هندستاني نموني تي ٺهيل بنگلي ۾رهايو ۽ اتي ويهي هي معزز عورت پئي سخاوتون ڪندي هئي. هندستان جا انگريزي عملدار، فوجي ۽ ليڊي مئڪ ناٽن پنهنجن ڪٽنبن ڏانهن سوکڙيون پاکڙيون پيا موڪليندا هئا. تن ڏينهن پنجاب، برطانيه سرڪار جي حڪمرانيءَ ۾ شامل ڪونه هو ۽ ساري هندستان ۾ ريل جو هڪ ميل به وڇايل ڪونه هو. خيبر جي اوسي پاسي واري علائقي ۾ رهندڙ ماڻهن به امن امان بگاڙي ڇڏيو هو.

هن کان علاوه پنجاب جو شير دل مڙس به وفات ڪري ويو هو جنهن کي ٻارنهن مهينا گذري ويا هئا. ان ڪري پنجاب جي راڄڌاني لاهور ۾ وڳوڙي وايو منڊل هو ۽ ڪابل ۾ رهيل انگريز فوج حالتن مطابق قدم کڻي رهي هئي.

Gul Hayat Institute

ساريءَ اڏاوت جو ڇيهون ڇيهون ٿيڻ

سال ١٨٣٩ع کان نڪري ١٨٤٠ع ۾ پهتاسون جنهن ۾ ڪجهه امن امان هو ۽ انگريزن جي جون به ننڊ ۾ هئي. سنه ١٨٤٠ع وارو عرصو ڪجهه گوڙ شور وارو هو. پر پوءِ به سک سانت سان لنگهي ويو. ليڪن ١٨٤١ع وارو سال ڪجهه ڳورو هو. ان ڪي انگريزن جي پرک وارو سال به به چئي سگهجي ٿو. اها ڳالهه عام ۽ مشهور آهي ته سر وليم مئڪ ناٽن هڪ غير فوجي اعليٰ عملدار هو ۽ راجيتني معاملن ۾ گهڻيءَ ڏاهپ جومالڪ هو. پر افغانستان جهڙي منجهيل معاملي ۾ سندس چوڻ غير دانشمندانه قدم هو. هو نهايت ذهين سيڪريٽري هو پران سان گڏ ڏاڍو سادو به هو. جيڪي مامرا اوچتو منهن ۾ اچي ويندا هئا تنهن ڪي عقلمنديءَ سان ۽ هڪدم نبيرڻ جهڙو ڪونه هو. ماڻهن سامُنهان مُنهن ته ملندو ئي ڪونه هو.هر معاملي ڪي ڪرسيءَ تي ويهي هڪ سيڪريٽريءَ جيان حڪم ڏئي نبيرڻ جا جتن ڪندو هو.ڪيس مشرقي قسم جي معاملن نبيرڻ جوته ڪو تجربو ڪونه هو. قديم گهراڻن جي سردارن سان هن جي پوندي ئي ڪانه هئي. سندس رڪارڊ به ڏري گهٽ هيندري لارينس جهڙو هو. مالڪم ۽ ابلفن اسٽون جهڙو سياڻو به ڪونه هو جو مشرقي ماڻهن جي سازشن ڪي چڱيءَ ريت سمجهي سگهي ۽ نه وري پوئين دور جي هوشيار ماڻهن جهڙوڪ ڊيوڊبار ۽ هئرولڊ ڊيني جهڙو تيز فهم هو جيڪي عالم به هئا ته ماڻهن سان همدردي به ڪري ڄاڻندا هئا.

هن شاه شجاع ڪي غلط ڳالهين ڪرڻ جي کُلي موڪل ڏئي ڇڏي هئي. هن جي ڪڌن ڪرتون ۾ سائس اهي ماڻهو پٺ ۽ جُهٽ هئا جيڪي سندس پنهنجا امير هئا ۽ هن سان ئي گڏ هتي موٽي آيا هئا. سندس وڏو وزير ملا شڪور به هن جو دوست هو جيڪو حافظي کان چٽ ۽ ڪنن کان گهبرو هو. انگريزن کان نفرت ڪرڻ کان سواءِ ڪيس ٻيو ڏنڌو ايندو ئي ڪونه هو. هو ماڻهن ڪي ماري بد ديانت ۽ بي ايمان بڻائيندو هو. عيش عشرت ۾ به سندس مٽ ثاني ڪونه هو. هو ڪوشش ڪري پاڻ جهڙا اکيوت ۽ ڪنور ماڻهو سرڪاري ملازمت ۾رکندو هو. برنس لکيو آهي ته. "بد ديانت وزير بدنام هوندا آهن. پر مان سمجهان ٿو ته شاه شجاع جو هي وزير ڪوڙه جو چٽو آهي. اٿو ٻڌي گهمبو ته ساري دنيا گهمي وري به اچي هن تي هٿ رکبو".

شاه شجاع به پنهنجي ليکي گهٽ ڪونه هو. جڏهن برطانيه سرڪار جا عملدار وٽس دانهين ويندا هئا ته ڪين سزا ڏيڻ جو حڪم ڪندو هو ته هو فرياد

Gul Hayat Institute

ڪري حو آيا آهن. شهزادو تيمور قنڌار ۾ عيش عشرت جي ناتي گهڻو نالي چڙهيل هو. اوپر وارن ملڪن ۾ جڏهن دل جي اوڳاڙي شروع ٿيندي آهي ته ڏاڍ ۽ ڌهڪاءُ جو به نئون دور شروع ٿي ويندو آهي. نئون سج نوان سور ڪٺي ايرندو آهي. بغاوتون به گهڻيون ان زماني ۾ ٿينديون آهن. افغانستان ۾ پيءُ ۽ پٽ جو پنو ڏاڍ هلندو رهيو. مظلوم بغاوتون ڪري پنهنجي اندر جو اوبر ٻاهر ڪڍندا آهن. مائهن جي اهڙي اپار کي دٻائڻ واسطي برطانيه سرڪار جي سياسي عملدارن کي استعمال ڪيو ويندو آهي، جيڪي انگريزي فوج ميدان ۾ آئي بغاوت جي پنيٺ کي بارود جي پاٺيءَ سان ماٺار ڪرائيندا آهن. نتيجو اهو نڪرندو هو جو برطانيه سرڪار جي عملدارن جون ڏاڍايون ۽ ڏنگايون شاهه شجاع جي کاتي ۾لکبيون وينديون هيون. جيڪو ڪجهه به ٿي رهيو هو غلط هو. جيڪڏهن اهڙن مامرن ۾ شاه شجاع پنهنجي عملدارن کان ڪم وٺي ها ته لازمي طور نتيجا سٺا نڪرن ها.

هتي هيءَ ڳالهه به ياد رکڻ ضروري آهي ته افغانستان ۾ انگريزن جي موجودگيءَ ڪري هو راجنيتيءَ جا مشرقي طريقا ڪتب آڻي ڪونه ٿي سگهيو. جيڪڏهن هو اڪيلو هجي ها ته پنهنجي اقتدار لاءِ تلوارون توبون ۽ ڦاسيون ضرور ڪتب آڻي ها. پر انگريزن ڪيس ائين ڪرڻ کان منع ڪري ڇڏي هئي.

جڏهن اتان جانواب ٿورا گهڻا پاسيرا ٿي ويا ته برطانيه سرڪار جي سفير هڪ نئين حڪمت عملي تجويز ڪئي هئي، جيڪا ملڪي حالتن ڪري مناسب ته هئي پر ان ڪري اتان جا امير نواب ڇڙي پيا هئا. سفير جو ويچار هو ته جيئن ته حالتون شاه جي ضابطي کان ٻاهر آهن تنهن ڪري ملڪي انتظام لاءِ فوج ۽ ٻين هٿياربند ايجنسين کان ڪم ورتو وڃي. انڪري افغانستان جي وڳوڙي وايو منڊل کي هٿ وس ڪرڻ واسطي تمام گهڻي فوج ڀرتي ڪئي وئي. اهڙيءَ فوج جون پگهارون شاه شجاع کي ڀرڻيون هيون تنهن ڪري اندازو ڪيو پئي ويو ته اهي ضرور سندس وفادار رهنديون. هيءَ هڪ اهڙي حڪمت عملي هئي جيڪا انگريز حڪومت هيٺ هندستان ۾ ضرور ڪامياب ثابت ٿئي ها. اهڙيءَ صورت ۾ وڳوڙ واري علائقي ۾ فوج رواني ڪئي وڃي ها ته ماڻهن کان هٿيار ڦٽا ڪرائي ڪين هر هٽ ۾ ڏينڻ ۾ ضرور سوٻاري ٿئي ها. جيڪڏهن افغانستان جا ماڻهو امن امان جو گهورا هجن ها ۽ ملڪ ۾ آمد رفت جوڳو هجي ها ته اهڙي حڪمت عملي هتي به ضرور ڪامياب ٿئي ها. اُها فوج جانباز (٧) ۽ ڏيهي گهوڙيسوار دستن تي مشتمل هئي. اهڙي فوج کان ضرور اهي ماڻهو ڇرڪندا جن کي پوُ هوندو ته اهو سارو معاملو سندن تباهي لاءِ تيار ڪيو ويو آهي.

سنه ١٨٤١ع جي اڱيارڙيءَ ۾ گلزئي ۽ درانين گهڻي مڳي ڏيکاري هئي. پر جنرل ناٽ ڪين اهڙي سڏو ڪيو جو هن ۾ ور ٽڪ ۾ ووُ. پر موڳي مٿر مٿڪ نائن

هڪ رپورٽر ڏانهن لکيو هو ته. " موڪور Mookoor کان خيبر لڪ تائين ست خير لڳا پيا آهن. جوڌس امن امان ۽ صلح سانت لڳي پئي آهي. انگريزن جو هر جاءِ احترام ڪيو وڃي ٿو. جتي به پهچندا آهن ماڻهو دل جي گهراين سان سندن آجيان ڪندا آهن ۽ هتي انگريزن جو مستقبل روشن آهي.هتان جو ماڻهو ٻارن جهڙو آهي. سائين رويو به اهڙو رکڻو پوندو."

جنرل ناٽ هڪ تجربيڪار فوجي عملدار هو سائنس ميجر رالنسن جهڙو ذهين سياسي عملدار گڏ هو. جنهن جي صلاح مشوري سان علائقي ۾ امن امان قائم ڪري ڇڏيو هئائين. هن مٿي ڄاڻايل نظام کان نفرت جو اظهار ڪندي پنهنجي هڪ جدا نقطئہ نظر جو اظهار ڪيو آهي. هو ٻڌائي ٿو:

" سياست سان لاڳاپيل سڀني انگريزن عملدارن، انگريزن جي مفادن کي ڏاڍو ڇيهو رسايو آهي. انهن هتي رهندڙ هر يورپيءَ جي ڳچيءَ کي جملي پناڻن ۽ بروچ جي تلوار آڏو جهليو آهي. شاه شجاع اهڙو نڳ ماڻهو، جي اتو ٻڌي گهمبو ته اهڙو پيو ڪونه ملندو."

سنہ ۱۸۴۱ع جي سيپٽمبر تائين برطانيہ جو سفير ڏاڍو خوش هو.ڪيس سندس خدمتن جي مڃتا طور بمبئي جو گورنر مقرر ڪيو ويو ۽ برنس کي سندس قائم مقام بڻايو هو. پر سال جو پويون حصو ڏاڍو ڳورو ثابت ٿيو هو. اهو ڏڃو انگريزن جي اختيار ڪيل غير فطري حڪمت عمليءَ ڪري ٿيو هو. هو افغانستان تي ٿيندڙ خرچ، پنهنجي مٿان هڪ وڌو بار سمجهي رهيا هئا. وقت جي سفير کي مٿان حڪم پهتو هو ته پٺاڻ مردارن کي انگريزن طرفان ملندڙ رقم جو انگ گهٽايو وڃي.گلزئي سردارن انگريزن کان اها رقم ونئي دوست محمد جو پاسو ڇڏي شاه شجاع ۽ انگريزن جو پاسو ورتو هو. جڏهن کين اها رقم گهٽ ملڻ لڳي ته خيبر کان جلال آباد تائين سارا لڪ بند ڪري ڇڏيائون. ان وقت دوست محمد جو پٽ اڪبر خان خولم ۾ موجود هو. پٺاڻ سردار انگريزن سان پئسي جي معاملي تي اڳئي ڇڙيا وينا هئا ۽ اڪبر خان وجهہ ونئي کين پنهنجي پاسي ڪري ورتو.تنهن زماني ۾جنرل ڪاٽن جي جاءِ تي ميمبر جنرل ايلفن استون سپهہ سالار مقرر ٿي آيو هو جيڪو برطانيہ سرڪار جو هڪ جهونڙو فوجي هو ۽ قبر ۾ ڄنگهون لڙڪايون وينوهو.ڪيس پيشابن جي پراڻي بيماري هئي. سنڌن جي سور جو به دائمي مريض هو جيڪو هن انّ ڏني ڏيهہ ڏانهن وڃڻ کان اڳين پئي ونئن ويو جيئن گنجو ياڪيءَ کان. مٿان وري هيءَ ڳالهہ به ٿي جو ڪابل ۾ رهندڙ فوج کي آرام لاءِ موڪلي ڏني وئي. هن کان علاوه ۱۳ـ نيم مسلح فوجي دستن کي يورپ موڪليو ويو. فوج جو هي حصو هندستان جي اچڻ ڪارن فوجين سان گهڻو رائل مائل هو ۽ افغانستان جي

انچ انچ ڪان بہ واقف هئا. ٣٥ ۽ ٢٧ برگيڊ ڪي سنڌن ڪمانڊر سميت موڪل تي روانو ڪيو ويو هو. ١٣- پيادل جي جاءِ تي ٤٤- پيادل اچي پهتي هئي. هندستاني فوجين سان سنڌن رويو نفرت جوڳو هو. موٽ ۾ هندستاني فوجي سنڌن اهڙي رويي سبب ڪانئن نفرت ڪندا هئا. نازڪ موقعن تي اهڙي قسم جو نفاق ڏاڍو خطرناڪ ثابت ٿيندو آهي.

ان زماني ۾ جنرل سيل واري برگيڊ موٽي پنجاب وڃڻي هئي. تنهن ڪري گلزئي قبيلن کي سيکت ملڻ ۽ اڪتوبر جي پڇاڙي ڌارن ان برگيڊ سفر شروع ڪيو. سخت جنگ ڪان پوءِ هي فوج مس وڃي گنڊا ماڪ پهتي. جنهن ۾ ڪيترا انگريز فوجي مارجي ويا ۽ سنڌن سامان سڙو بہ دشمن جي هٿ لڳي ويو. خود جنرل پاڻ بہ گهائجي پيو هو. گلزئي قبيلن کي سيکت ڏيڻ بدران پاڻ سبق سکي ويا. باقي هڪ جاءِ تي الائي ڪيئن فتح حاصل ڪئي هئائون. وهڻ جي ڏس ۾ بہ ڪين گهٽو نقصان رسيو هو. تنهن ڪري جنرل سيل ٿوريون توبون سائڪري ٣٥- پيادل کي جڏي اڪيلو وٺي ڪڙين تي زور رکيائين. گنداماڪ جي ماڳ وٽ شاه شجاع جا گهوڙيسوار دستا موجود هئا جن جو سپهہ سالار هڪ انگريز عملدار هو. جڏهن هن گهوڙيسوار دستن مخالفن جي سوڀ ڏٺي تہ پاڻ بہ ڀڄي وڃي سنڌن پاسو ورتائون.

Gul Hayat Institute

باب ٽيون

آنڌاري ڳهڻ کان پوءِ

ڪابل ۾ قتل عام
جلال آباد ۽ غزني
قنڌار
انتظام ونندڙ فوجون
ڪابل واري آخري ويڙهه
ڪمانڊر- ان- چيف جو تبصرو
دوست محمد جي ڪابل ڏانهن واپسي

ڪابل ۾ قتل عام

ڪابل جو وايو منڊل گهڻو وِڳوڙي ٿي چڪو هو. برطانيه جي سفير ڪي، جنرل سيل کي گهرائڻ واسطي اهڙو پيغام موڪلڻو پيو. پر ليڊي سيل جي لکيل ڊائري موجب آڪٽوبر جي پڇاڙيءَ ۾ طاقت ۾ مانار هئي. سندس ڊائريءَ جي لکت ٻڌائي ٿي ته هوءَ ڪابل واري بنگلي ڇڏيندي اداس ٿي وئي هئي جنهن ۾ اندر گلن جو باغيچو ۽ سبزين ترڪارين جي هڪ ننڍڙي واڙي هئي جنهن کي سندس پٽاڻ ساهيڙيون گهڻو ساراهينديون هيون.

تاريخ ٢ - نومبر تي اوچتو ئي بغاوت جي آنڌاري ايڙي آئي. بنا ڪنهن اڳواٽ ٻڌائڻ جي برنس جي گهر کي گهيرو ڪري ويا. سائنس گڏجيڪي به ماڻهو موجود هئا تن کي وڏي گجرن مورين جيان ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيائون. پهريدارن جو ٽولو جيڪو برنس ۽ اتي رکيل سرڪاري خزاني مٿان پهريدار مقرر هو تن مان ڪو وانگي به جيئرو ڪونه ڇڏيائون. هن ڪوس جو ڪهڻو اثر وڌن سرڪاري

Gul Hayat Institute

عملداري تي گهڻو پيو.

هائي سفير جي حثيت غير اهم ٿي وئي هئي جيڪا اڳئين ڏسجي رهي هئي. ماڻهو بہ هوريان هوريان شاه شجاع جي فوج مان نڪرندا ٿا وڃن، جوڦي جهڪائي پانڌيائي پير جي. نہ چڏڻ وارن کي حملا ڪري قتل ٿي ڪيو ويو. برطانيہ سرڪار طرفان مقرر ڪيل ڪابل واري برگيڊ بہ هيان هاري مايوس وينِي هئي. چاريڪار ۾ گورکا فوج موجود هئي جن جو واسطو شاه شجاع سان هو.انهن مان پانجهر ڪونہ بچيو. جن لاءِ جيترو اوسيس ڪجي ٿورو آهي. هن واقعي جي جهوري ڪان مٿڪ ناٿن جڻ جهجي ۽ پڇي پُري پيو هو.

ٿورو گهڻو ڪارناموں انگريز فوجين ڪري ڏيکاريو. برگيڊير شيلٽن پنهنجي ۴۴- پيادل سان بالا حصار ڏانهن وڌيو. شاه شجاع بہ پنهنجا فوجي "ڪيمبيل" جي مهنداري هيٺ سندس واهر لاءِ روانا ڪيا. هن بنا ڪنهن سوچ ويچار جي شهر ۾ داخل ٿيڻ جي ڪوشش ڪئي جيڪا ناڪام رهي. مجبور ٿي ڪيمبيل کي واپس ٿيڻو پيو. سيل ۳۵- پيادل کي لَڪن جي نظرداريءَ لاءِ مقرر ڪيو هو. وڳوڙي حالتن کي منهن ڏيڻ واسطي انهن فوجين کي پوئتي گهرائي ورتو ويو ۽ اهي فوجي ضابطن مطابق مقرر قطارن جي شڪل ۾ واپس اچڻ لڳا هئا. ان زماني ۾ فوج جي وڏن عملدارن ۾ بہ ڦيٽارو پئجي ويو هو. ڪنهن بہ هڪ ڳالهہ تي متفق راءِ ڪونہ ٿي ڏنا. سندن سپاهَ ۾ڪاوڙ ۽ ڪروڌ پريل هو. هن گنڀير وايو منڊل ۾ هن جنگ سان لاڳاپيل فوجي مجلس شورا بنائي وئي جيڪا پنهنجي نقطئہ نظر ۾ واضح ڪونہ هئي. هن کان اڳ برطانيہ جي ڪمانڊر کي جنگي مجلس شورا ٺاهڻ جي ضرورت پيش ڪونہ آئي هئي. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ افغانستان ۾ ڏارين لاءِ نفرت ڏينهون ڏينهن ڪوڙيءَ ول جيان وڌي رهي هئي.

لارڊڪ آڪلنڊ جي اختيار ڪيل غلط حڪمت عملي، سفير جو بيهودو طريقئہ ڪار ۽ جنرل ايلفن اسٽون جي،حالتن کي ضابطي هيٺ رکڻ جي ڏس ۾ نااهلي،فوج ۾ نظم ۽ ضبط جي کوٽ، بلڪ عدم موجودگي، وڏن فوجي عملدارن جي چڙ واڳي، اهي اهڙيون ڳالهيون هيون جن ڪري خراب حالتون وڌيڪ خراب ٿيڻ لڳيون هيون. غلط طريقا اختيارڪري هڪ بهادر فوج کي ڀڄيءُ ۾ ڏئي بزدل بڻائڻ ڏاڍو سولو ڪم آهي. معلوم ٿئي ٿو تہ لارڊ آڪلنڊ جي عملي جي اهل ۽ ڪم لائق ماڻهن کي ڪم ڏسجي ٿو. ان زماني ۾ بہ انتظاميہ کي هڪ وبائي روڳ لڳو هو. ڳاڙهين قمصن وارا هزارين ماڻهو هندستاني فوج جي سامهون بغاوت جا نعرا هڻندا ٿي رهيا. هڪ بزدل ماڻهوءَ جي اڳوائي، برطانيہ سرڪار کي گهڻو ڇيهو رسائي سگهي ٿي.

ايلفن اسٽون جي مهنداري هيٺ گهڻي ۽ نهايت بهادر فوج ڪم ڪري

Gul Hayat Institute

رهي هئي ۽ هن کان وڌيڪ خراب صورتحال تي ضابطي رکڻ لائق هئي. بالا حصار تي حملو ڪرڻ نهايت سولو هو. هي ماڳ ڪابل تي ضابطو رکندو آهي. انگريزن جون ۾ ٻتالنون ۱۸۳۹ ته بالا حصار تي انگريزي قبضي کان پوءِ ڪابل ڏانهن هر قسم جي رسد بندش وجي ها.

بيوقوفيءَ جو ٻيو مظاهرو هن ريت ڪيو ويو جو فوجي ڇانوڻي ٻاهران رسد واري قلعي جو خيال نه ڪيو ويو جيڪو دشمن فوج جي هٿ لڳي ويو. هي اهو ماڳ هو جتي افغان نيڪدار پنهنجو سامان وڪري لاءِ ڪٿي ايندا هئا ۽ رسد جو سامان به انن وسيلي ڪجهه هتي اچي پهچندو هو جيڪو انگريزي فوج جي ڇانوڻي جي پاسي ۾ هو. اهو ڪيڏو نه اهم هو جو اهڙي اهم ناڪ کي بچائڻ لاءِ جتن ڪونه ڪيا ويا. ٻنائن کان اها جاءِ واري وٺڻ لاءِ ڪنهن به هٿ ٻيرڪونه هلايو آهي ۽ اها ڪيڏي نه ڏک جهڙي ڳالهه آهي. اهڙيءَ گهٽتائيءَ ڪري انگريزن جا فوجي پنهنجا هيانءَ هاري ويٺا آهن. ۴۴ پيادل ڪنهن حد تائين ٻانڻ ملهايو آهي توبخاني سان لاڳاپيل گهوڙيسوار دستن پنهنجي مان ۽ مرتبي لاءِ گهڻو ڪجهه جاکوڙيو. اهڙيون هلڪيون سلڪيون اوٿايون هڪ ٻئي پٺيان لڳاتار ٿينديون رهيون. هڪ وڏو الزام فوج جي اعليٰ عملدار تي مڙهيو وڃي ٿو جنهن ڪنهن به ماڻهوءَ جي ڇٽي آڪٽي ڏانهن ڪن ئي ڪونه ڏنو. سندس خيال هو ته ساري راند هارجي چڪي آهي. هاڻي ويهن ننهن جو زور لائبو پر ورندو ڪجهه به ڪونه. جڏهن نڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو ته برف پوڻ کان اڳ وارا سفر لائق ڏينهن گسر ۾ گذري ويا ڇاڪاڻ ته فوج سان گڏ سامان تمام گهڻو هو. سڪر ماڻهو پنهنجو اهڙو سامان ڇڏي سر وٺي نڪري هليا ويا. باقي فوج جيڪا سامان سان گڏ هوريان سفر ڪري رهي هئي تنهن جو وڏو حصو برف ۾ مري ويو.

فوجي ۽ غير فوجي عملدارن جيڪو فوج کي هاڃو رسايو سي ڳالهيون ته ڳچ ڳاري ٿيون جڏين. اهي ڳالهيون پنهنجي روپ ۾ ڏکيون به آهن ته وڏيون به ۽ انهن کي وستار سان هتي ورجائڻ ٻائي ولوڙڻ آهي. مثال طور ڪيٽن رسد جي ڪاٽي سان لاڳاپيل اهم ناڪ دشمن جي هٿ لڳي ويو. نوجوان فوجي عملداران ناڪ کي واري وٺڻ لاءِ سر ترين تي رکي وڙهڻ لاءِ ڪيڏا اتاولا هئا جن کي وڏن فوجي عملدارن ڏچي روڪي ورتو هو ته متان لوٽي کان اپنگ نه ٻوڙو ٿي وڃي. وٺن فوجي سوچ ڪانه هئي. بهادري جي خصلتن کان وانجهيل. نه منهجوئي جي اڻ تڻ- پرجهه پروز کان ڪوهين دور. هن سڀني ڳالهين جي نه هجڻ ڪري سارو وايومنڊل ڳنڀير ٿي ويو هو. اهي فوجي دستا جيڪي اڳم بالاحصار قلعي اندر رهي چڪا هئا تن برطانيه جي سفير جي سخت مخالفت ڪئي جيڪو بالاحصار کي دشمن باغين جي حوالي ڪرڻ لاءِ ساٿن ناهه جون ڳالهيون هلائي رهيو هو. دوست محمد جو ٽ

اڪبر خان، شاه شجاع انگريز دشمن پٺاڻن جو اڳواڻ هو. سفير هڪ بهادر انسان هو پرهو هن وقت حوصلا هاري چڪوهو. هو پاڻ سان ڪجهه ماڻهو گڏي ٢٣ ڊسمبر تي دربار ۾ وڃي حاضر ٿيو هو. هن اهڙين اجاين ڳالهين ۾ پٺ رَتِ جا پورا ٽي هفتا وڃائي ڇڏيا هئا. انهن ڳالهين جو نتيجو اهو ٿيو جو آخر کيس به قتل ڪيو ويو. سندس ٻانهن ٻيلي عملدارن کي قيد ڪري ڇڏيائون. اهو سڀ ڪجهه اڪبر خان جي اشاري سان ٿي رهيو هو. امڪان آهي ته اهو قتل اوچتي اپار، ڀهرائي ۽ ڪاوڙ ڪري ٿيو هجي. اصلي ڳالهه کين جهلي قيد ڪرڻ جي هئي. پر جهيڙو وڌي ويو. بد قسمت سفير اڪبر خان جي ٻانهن ڪان جهلي ڪيس ٻاڌائي رهيو هو "سائين خداجي واسطي" ۽ اهي سندس آخري لفظ هئا " ٽريوور" به سائس گڏ هو جنهن کي به پڻ قتل ڪيو ويو. باقي لارينس ۽ ميڪنزي کي گرفتار ڪيو ويو هو.

سفير جي قتل ٿيڻ ڪان پوءِ انگريزن آڻ مڃي. ان ڪانپوءِ هڪ ناه عمل ۾ آيو جنهن ۾ انگريزي فوج کي لڪن مان لنگهڻ جي ضمانت ڏئي وئي هئي. پر ان ڪان اڳ سخت برفباري شروع ٿي چڪي هئي جنهن هندستاني فوج کي وائڙو ڪري ڇڏيو هو. ان جو مکيه ڪارڻ اهو هو ته سائن گهڻو سامان هو جنهن کي ڇڏڻ لاءِ هو تيار ڪونه هئا. جيستائين ان سامان کي کڻڻ جو بندوبست نه ٿيو تيستائين هو اتي ويٺا رهيا. تاريخ ٦ جنوري تي اهو فوجي قافلو روانو ٿيو. فوجي ڇانوڻيون برف ڪان محفوظ (٢) هيون. هنن سخت برفباريءَ دوران سفر شروع ڪيو هو. هن فوجي قافلي ۾ ۴۵۰۰ ماڻهو هئا جن مان ٦٩٠ يورپي ٢٨۴٠ ماڻهو هندستاني پيادل ۽ باقي ٻيا ٩٧٠ گهوڙيسوار هئا. گهوڙن جي مدد سان هلندڙ ڇهن ۽ جبل ۽ ڪم ايندڙ ٽن توبن ڪان سواءِ ٻيون سڀ توبون اتي ڇڏيون ويون هيون. جنرل ايلفن اسٽون، ناٿ ۽ سيل ڏانهن جاين خالي ڪرڻ جو پيغام روانو ڪيو هو. پر هنن سندس اهڙي حڪم مڃڻ ڪان ڪليو انڪار ڪيو هو. هڪ ته واپسيءَ واري فوج جي حالت خراب هئي. ٻيو ته لڪن وارا رستا ڏکيا ۽ اڻاڳا هئا. مصيبتن جي ماريل فوج جي ٻڇڙي حالت ڏسڻ جهڙي ڪانه هئي. سندن سورن جي ڳالهه ڪيتري ڪجي ۽ ڪهڙي ڪجي جن کي پنهنجي فوجي ڪماندرن ڏکن ۽ ڏولاون سهڻ لاءِ هن سنج ۾ اڪيلي ڇڏيو هو. اڪبرخان انگريزن جي فوج جو سک سلامتي سان لڪن لنگهي وڃڻ جو واعدو ضرور ڪيو هو. انگريز واعدي پاڙڻ لاءِ کيس مجبور ته ڪري ڪونه پئي سگهيا. جيڪڏهن هو سندن سفر جي سٺائيءَ لاءِ ڪجهه بندوبست ڪري ها ته هن لاءِ ممڪن ۽ سولو هو. هڪ طرف اتر جي اوڪ ٻئي پاسي سخت برفباري، ٽئين طرف ڏونگر جا ڏکيا ڏاڪا ۽ چاڙهاڪا. هزارين فوجي لڪن مان لنگهندي برف ۾ ڳڱانجي مري ويا. ڪن عملدارن ۽ سندن گهر وارين ٻچي وڃي دوست پٺاڻ قبيلن ۾ سر بچاءُ ڪيو. ڪي وري دشمن افغان قبيلن جي ور چڙهي ويا پر پوءِ به کين

برف ۽ تلوار جي موت کان تحفظ ملي ويو. فوج جو وڏو حصو راهه هنندي مري ويو. ڪجهه وري توبخاني سان لاڳاپيل فوجي عملدار "جگدال لڪ" Jagdal lak وٽان لنگهندي تہ سيڪاٽي ڇڏيا هيا. سگهارن فوجين جاڪي تولا جلال آباد ڏانهن وڌڻ لڳا جن کي پٺاڻن دغا سان قتل ڪري ڇڏيو. انهن مان رڳو "بريڊن" نالي هڪ ڊاڪٽر بچيو جيڪو ٿڪل ڏٻري گهوڙي کي سٽيندو ڪٽيندو مس وڃي جلال آباد پهتو هو.

هيءَ هڪ ڪڙي حقيقت آهي تہ برطانيہ سرڪار جي ۴۵۰۰ جوانن تي مشتمل فوج، جنرل جئنويئر جي بانڌي بڌڻ سان قبائل پٺاڻن ماري فنا ڪري ڇڏي. ليڊي سيل تن ڏينهن ڪابل ۾ موجود هئي تنهن پنهنجي مڙس ڏانهن لکيل خط ۾ کي حقيقتون ظاهر ڪيون آهن. هن برطانيہ جي سفير تي گهڻا چوهه ڇنڊيا آهن جنهن کي بعد ۾ پٺاڻن نِگهو (قتل) ڪري ڇڏيو هو. سندس خيال هو تہ هيءَ ساري تباهي فوج جي وڏن عملدارن جي بي وقوفيءَ ڪري ٿي آهي ۽ اهڙي غلط سوچ ڪري ائين اوس بہ ٿيڻو هوجنهن ۾ ٻين نقصانن سان گڏ ساري فوج کي هٿ سان وٺي موت جي ٻَهي ۾ ڏيڻو پيو.

ڪابل مان رواني ٿيندڙ ايلفن استون جي برگيڊ ۾ هيٺ ڏنل فوجي دستا شامل هئا.

(۱) ا بنگال هارس آرٽيلري .	۹۰مائهو .
(۲) ايچ- ۾. ۴۴- بنگال هارس آرٽيلري	۶۰۰
(۳) ۵- بنگال نيم مسلح گهوڙيسوار دستا (بہ اسڪئاڊرن)	۲۶۰
(۴) ۵- ڏيهي پيادل	۷۰۰
(۵) ۳۷- ڏيهي پيادل	۶۰۰
(۶) ۵۴- = =	۶۵۰
(۷) ۵- شاه اريگيولر	۵۰۰ مائهو
(۸) ٻي اريگيولر	۲۱۰
(۹) شاه جي پيادل	۸۷۰
(۱۰) قلعن کي ڪاٽ هڻڻ وارا	۲۰
ڪل	۴۵۰۰

هن فوج سان گڏ ٻيا فوجي عملدار سندن گهر واريون ٻار ٻچا سان هئا. جن جو انگ ۱۵۰۰ کان وڌ هو. مائهن جو هي هڪ وڏو قافلو هو جن کي ضابطي ۾ رکڻ ۾مناسب بندوبست ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو هو. هن قسم جا مائهو فوجين مٿان هڪ وڏو بار هئا.

Gul Hayat Institute

سيلن جي واقعي ڪري فوج ۾ جڻ هڪ قسم جو ڏڪندڙ احساس جاڳي پيو هو. ڪيس واپس ٿيڻ واري آخري مرحلي دوران افغان انگريز صلح موجب افغان سرڪار جي حوالي ڪيو ويو هو.

هن فوجي آفيسر بابت سر جان ”فورٽسڪ“ جو بيان هيٺ ڏجي ٿو:

”هيءُ هڪ اهڙو فوجي عملدار هو جنهن مٿان ايلفن اسٽون جي خيالن جو اثر وينل ڪونہ هو..... هو ڪولن ميڪنزي کان سواءِ سڀني قيدي ساٿين سان جهڳڙندو رهندو هو....... سندس موت ڊبلن ۾ واقع ٿيو. فوجي ڇانوڻيءَ ۾ هڪ تيز رفتار گهوڙي تسان ڪري پيو ۽ مري ويو. جڏهن هن جي ريجيمينٽ کي سندس موت جي خبر پئي تہ هنن ٻاهر نڪري ٿي پيرا پنهنجي خوشيءَ جو اظهار ڪيو هو. جڏهن ڪابل مان انگريز فوج واپس رواني ٿي رهي هئي تہ نهايت خطرناڪ موقعن تي بہ هتيسن خالي ڏسبو هو. هن تيسياري ماڻهوءَ کي ڪاوڙ تہ سدائين ڪنڌي تي چڙهيل هوندي هئي. پر فوج جيس هر چرپر تي سدائين سندس اک هئي. سار سنڀال لهڻ ۾ تہ ٽڪبو ئي ڪونہ هو. ڪٿي بہ ڪا ڪوٽ ڏسندو هو تہ ان جي ٺواري ڪرڻ لاءِ ويهي تنهن جا زور لائيندو هو.

هر ماڻهوءَ کي دم دلاسا پيو ڏيندو ۽ دل ٻڌرائيندو هو. پاڻ بهادريءَ جاکي عملي ڪم ڪري لشڪر جي ڏنبالي واري حصي جي فوجن کي اتساهہ ڏياريندو هو. ڏاڍو ڏڳ جوان هو. هن جي ٿورين ٽڪين اوٺاين کي سندس بهادريءَ ۽ بي ڊپائيءَ جي خوبين ڍڪي ڇڏيو هو.

جلال آباد ۽ غزني

ڪابل ۾ رهندڙ فوج ناس ٿي چڪي جنهن جو احوال مٿي ڏنو ويو آهي. هن مان هرگز سمجهڻ نہ گهرجي تہ برطانيہ سرڪار جي ساري فوج جو اهو ساڳيو حال ٿيو هوندو. تنهن ڪري ڪن حقيقتن کي ڇنڊ ڪرڻ ضروري آهي. ڏکڻ افغانستان ۾ ناٽ جي مهنداري هيٺ رهندڙ فوج اڃا مستحڪم هئي. جڏهن ڪيس افغانستان ۾ ايرندڙ وڳوڙن جو احساس ٿيو تہ هن مئڪ لارنيس جي برگيڊ کي هندستان ڏانهن وڃڻ کان روڪي ورتو هو. برنس جي قتل ٿيڻ کان پوءِ مئڪ ناٽن جي خاص گذارش تي ان کي ڪابل موڪليو ويو هو. پر هو برفباريءَ کان مجبور ٿي اڳتي وڌي ڪونہ سگهيو ۽ موٽي اچي جنرل ناٽ جي فوج سان مليو جنهن جا حوصلا نهايت بلند هئا.

Gul Hayat Institute

هن لشڪر ۾ اسڪنرس هارس، ۴۰- پيادل (۴)، سپاهين جون ست بٽالنون ۽ شاهه جا گهوڙيسوار دستا شامل هئا. هنن ٻه غزنيءَ جيان قلات- گلزئي ناني واري فوج رهائي وئي هئي. جلال آباد ۾ سيل موجود هو جيڪو افغاني وڪوڙن سبب ڍڪائجي ۽ سرايجي چڪو هو. پر ڪئپٽن براڊفوٽ سندس دل ٻڌائڻ لاءِ جتن ڪري رهيو هو. ڪيس پيغام موڪليو هئائين ته سندس پهچڻ ڪان پهريائين هو اها جاءِ نه ڇڏي. پر جڏهن وٽس ڊاڪٽر برائڊن پهتو ته ڪيس شڪست خورديءَ جو تمام گهڻو احساس ٿيو هو، جنهن ڪري لڙهي پيو هو.

آڪلنڊ جي هنيانءَ هارڻ ڪان پوءِ جلال آباد ۾ رهيل فوج گيدي ٿي پئي هئي. جنگي مجلس شورا جو مئڪ جارج اٿتر ۽ بي ڊيو سياسي عملدار هو جنهن جو خيال هو ته افغانن سان ناهه ڪيو وڃي. انهيءَ لاءِ ته جيئن فوجون امن امان سان افغانستان ڇڏي نڪري وڃن. توڙي جو ڪيس اها ڄاڻ ٻه هئي ته هن ڪان اڳ اهڙي ناهه ڪانپوءِ ٻه ڪابل ۾ رهنڊڙ فوجن سان ڪهڙي ٻجڙي حالت ڪئي وئي هئي.

بئڪ هائوس جابلو توبخاني جو آفيسر هو ۽ براڊ فوٽ جو انجنيئر ڪاتي سان واسطو هو. جن سندس هن نقطهء نظر جي سخت مخالفت ڪئي. "مونٽيٿ" ٻه هڪ سڄاڻ فوجي عملدار هو. هيزي هيو لاڪ ٻه برگيڊ- ميجر هو. سندن نقطهء نظر اهو هو ته افغانن سان ناهه ڪيو وڃي. مئڪ جارج وڏيڪ اها ٻه وضاحت ڪئي هئي ته جيڪڏهن ناهه نه ڪيو ويو ته وڏن فوجي عملدارن کي سربچاءَ لاءِ ڪنان ٻه واهر ڪانه ملندي. پر بئڪ هائوس ۽ براڊفوٽ جرئت سان ڳالهائي ڪيس گهڻو ڦڪو ڪري ڇڏيو.

۱۳- فوٽ، ۳۵- ڏيهي پيادل، براڊفوٽ جا ماتحت قلعي کي ڪاٽ هڻڻ وارا فوجي ۽ بئڪ (۵) هائوس جي جابلو توبخاني واري فوج پنهنجي بهادري ڪري گهڻو مشهور هئي. سيل جيڪي بچاءَ جو تدبيرون ڪيون هيون سي بلڪل نه جهڙيون هيون. اها ٻي ڳالهه هئي ته ڪوشش جي باوجود ٻه دشمن فوج قلعي فتح ڪرڻ ۾ سوڀاري ڪانه ٿي سگهي هئي. جيئن جڙهيو ته قلعي مان اندران نڪري دشمن فوج تي حملو ڪيو ويو ۽ سندن گهيرو ٽوڙيو ويو. هيءَ هڪ آکاڻي جوڙي آهي ته "فاتح ۽ مفتوح ٻنهي جي رويي ۾ گهڻو فرق هوندو آهي."

غزنيءَ ۾ ڪرنل پامير جي ڪمانڊ هيٺ ۲۷- بنگال پيادل موجود هئي: هنن جوانن مزمتي ڪري ساڍن ٽن مهينن تائين مقابلو ڪيو ۽ پٺاڻن کي جي قلعي ويجهو اچڻ ڪونه ڏنو. نيٺ هنن مجبور ٿي تاريخ ٦ مارچ ۱۸۴۲ع تي هن واعدي تي هٿيار ڦٽا ڪيا ته کين امن امان سان افغانستان مان نڪرڻ ڏنو ويندو. پر هنن پوءِ ڪيل واعدن جو ڌجيون اڏائي ڇڏيون. هڪ ته برفباري کين ماري ناس ڪري

Gul Hayat Institute

چڏيو هو. مٿان پٺاڻن کين قتل ڪري لاشن جا ڍير ڪري ڇڏيا. وڏن فوجي عملدارن کي جنگي باندي بڻايو ويو جن مان هڪ نوجوان آفيسر نڪولسن به هو. پامير مٿان خزاني ڏسڻ لاءِ تمام گهڻو تشدد ڪيو ويو هو. قلات- گلزئي نالي واري فوج ڪرنگي ماتحت هئي جن پٺاڻن جو سخت مقابلو ڪيو. پر ان وقت ناٽ ڏانهن پيغام پهتو ته پنهنجو لشڪر وٺي سنڌ اچي. ان ڪان پوءِ فوج (٦) اتان نڪري اچي قنڌار پهتي.

قنڌار

قنڌار ۾ ناٽ پنهنجي بچاءَ ۽ دشمن سان مقابلي جو جوڳو بندوبست ڪيو هو. پر جنرل انگلنڊ ڪوئيٽا ڪان رسد جي روانگي جو ڪو خاص بندوبست ڪونه رکيو هو. جنرل ناٽ جي اٽل ارادن ۽ بلند حوصلن ڪري قنڌار جي چوڌاري گڏ ٿيل مخالف پٺاڻ سردار بلڪل بي وس ٿي چڪا هئا. شاه شجاع جون فوجون به هن علائقي ۾ پهچي چڪيون هيون، تنهنڪري هو تمام گهڻو مضبوط ٿي چڪو هو. جيڪڏهن گورنر جنرل ڪهڙي به حڪمت عملي تيار ڪري ڪيس ڏئي ها ته هو ان کي ڪامياب ڪرڻ جو اهل هو.

پٺاڻن ڪان پلاند ڪرڻ وارو لشڪر

سنه ١٨٤٢ع جي اڱيارڙيءَ ۾ لارڊ آڪلنڊ جي جاءِ تي لارڊ ايلنبرو گورنر جنرل مقرر ٿي آيو هو. ان ڪري انگريزن جي اختيار ڪيل حڪمت عمليءَ ۾ گهڻي سگهه اچي وئي هئي. هن منجهيل وايو منڊل ۾ لارڊ آڪلنڊ هر شيءِ ۽ هر ماڻهوءَ کي اڪيون بوٽي الله جي آسري تي ڇڏي ڏنو هو. بنگال جو ڪمانڊر. ان- چيف " جنرل جاسپر نڪولس" هڪ ڏاهو فوجي عملدار هو. ڪيس جابلو علائقن ۾ جنگ ڪرڻ جو گهڻو تجربو هو جيڪو پنهنجي نقطئہ نگاه ڪان هڪ اهم ماڻهو هو. لارڊ آڪلنڊ برگيڊير وائيلڊ کي بنگال جون چار پيادل بٽالنون پشاور ۾ آڻي گڏ ڪرڻ جو حڪم ڏنو هو. سندس اهو به حڪم هو ته برگيڊير هڪ ڪاسڪل" ماتحت ڪي يورپي يونٽ به ان جاءِ تي موجود رهڻ گهرجن. تن ڏينهن برطانيه سرڪار

Gul Hayat Institute

جو نمائندو مسٽر ڪلرڪ لاهور ۾ موجود هو. هن جي به اها ڪوشش هئي ته سکن جون به وڏيڪ فوجون پشاور موڪليون وڃن. پر سک حڪمران ڪي هن ڳالهه ڏانهن آماده ڪرڻ واسطي گهڻيءَ جاکوڙ جي لوڙ هئي. پشاور ۾ رهندڙ برگيڊير وائيلوس ماتحت فوج جي سپاهين کي تياونيءَ سوڙهو ڪري رکيو هو. پٺي پاسي کان سک فوجين جي آزاد کان به تنگ هئا. هن کان علاوه کين ٿڌن پيرن ٿيڻ جي بيماري شروع ٿي وئي هئي. مشرق جي فوجين ۾ هن قسم جي بيماري تڏهن ٿيندي آهي جڏهن کي کم بنا ڪنهن اصول ۽ ضابطي جي ڪيا ويندا آهن. ان وچ ۾ خبير لڪ تي حملي جي ڪوشش ڪئي وئي هئي جنهن ۾ دشمن کان عملي مسجد واري واري جوءِ جدائي وئي هئي. پر اتي رهندڙ فوج کي ڪا رسد پهچي ڪانه سگهي، تنهن ڪري لاچار ٿي اتان واپس موٽڻو پيو هو. ان کان سنت ئي پوءِ جنرل پولاڪ فوج جي مهندار جي حيثيت ۾ بدلي ٿي اچي پشاور پهتو هو ۽ مڪ ڪاسڪل وار برگيڊ به هن سان گڏ هئي. هن کان علاوه سندس ڪڏ ئي يورپي گهوڙيسوار دستا ۽ توبخانو به اچي رهيو هو.

فوج جو پشاور ۾ گڏ ٿيڻ ان وقت عمل ۾ اچي رهيو هو جڏهن برطانيه سرڪار جي حڪمت عملي اچا واضح ڪانه ڪئي وئي هئي ته ڇا ٿيندو ۽ ڇانه ٿيندو. پر بعد ۾ افغانستان ڇڏڻ جو آخري فيصلو ڪيو ويو هو تنهن کي ڏوئي صاف ڪرڻ جو ارادو ڪري رهيا هئا. پنهنجي عزت ۽ وقار بحال ڪرڻ ڪانپوءِ هنن پناڻن کي پنهنجيءَ قسمت تي ڇڏي ڏيڻ جو ارادو ڪيو هو.

جنرل پولاڪ تاريخ ٥- اپريل تائين گهڻي فوج گڏ ڪري ورتي هئي. ان وقت تائين برگيڊئر وائيلڊ ۽ ان جي فوج جي دل ڏڏائيندو رهيو. انهيءَ لاءِ ته جيئن هو پنهنجو سونپيل ڪم نهايت دليري سان سرانجام ڪري سگهي. هن جنرل سان سک فوجون به گڏ هيون جيڪي خيبرلڪ جهڙي خطرناڪ لنگهه ڏانهن وڌڻ واسطي اتاوليون هيون. سندس ڪمانڊ هيٺ وڙهڻ واريءَ فوج جو انگ اٺ هزار هو جيڪو اٺن ٽنالين تي مشتمل هو جن مان به انگريزن جون ۽ ٽي گهوڙيسوار دستن جون هيون. سندن وچور هيٺ ڏجي ٿو:

٩- فوٽ
٣١- فوٽ
٦- بنگال ڏيهي پيادل
٢٦- بنگال = =
٣٠- بنگال = =
٣٣- بنگال = =
٥٣- بنگال = =

٦۴- بنگال = =
٣- لائيٽ ڊرئگون
١- نيم مسلح گهوڙيسوار
١٠- نيم مسلح گهوڙيسوار
هي ٻئي گهوڙيسوار دستا ٻن ڊويزنن تي مشتمل هئا.

هن وقت تائين جنرل پولاڪ کي اهڙيون هدايتون ڪونه مليون هيون تہ برطانيہ سرڪار پنهنجي ڪَرَ تي جيڪو شڪستن جو ڪچو رايو هو اهو ڪهڙي طريقي سان ڌوئي پنهنجو دامن صاف ڪري. انگريزن کي پنهنجي سنگينن جي سگهہ سان پنهنجي ڌيل ۽ ڌيا کي مچائڻو هو. ڪابل وارين فوجن جو جيڪو قتل عام ڪيو ويو. تنهن جو بہ پلاند چڪائڻو هو. پٺاڻن جيڪي قسم کڻي پڪا واعدا ڪيا ۽ پوءِ دوڪا ۽ دولاب ڪيا هئا تن جو ڪين سبق سيکارڻو هو. ڪائن جنگي باندي بہ ڇڏائڻا هئا. فوجي عملدارن ۽ سپاهين جون جيڪي گهرواريون وٺن قيد هيون تن کي بہ آجو ڪرائڻو هو جن ۾ ليڊي مؤڪ ناٽن ۽ ليڊي سيل بہ هئي.

اپريل جي ۵- تاريخ تي جنرل پولاڪ پنهنجون فوجون وٺي خيبر ڏانهن روانو ٿيو ۽ لڪ لنگهڻ مهل پٺاڻن سندس ڏهہ بہ ڪانہ جهلي. آرام سان پيش قدمي ڪندو وڃي جلال آباد پهتو. رستي ۾ ڪنهن بہ پٺاڻ سردار ۾ مٿس حملي ڪرڻ جي جرئت ئي ڪانہ ٿي هئي. ڪيس اتي وڃي معلوم ٿيو تہ جلال آباد ۾ ترسيل انگريزي فوج سندس پهچڻ کان اڳ پٺاڻن کي زبردست شڪستون ڏنيون هيون جن موٽي جلال آباد ڏانهن منهن ئي ڪونہ ڪيو هو. ان ڪري ڪابي جي هر چيز وٺن پهچڻ شروع ٿي وئي هئي. عام طور تي اهو چيو ويندو آهي ۽ حقيقت بہ ائين آهي تہ جيڪڏهن سيل سياري گذارڻ لاءِ تڪڙ ۾ جلال آباد وڃڻ بدران گنداماڪ ۾ ڪپ ڪوڙي مڙسيءَ سان ويهي رهي ها تہ نہ رڳو انگريزن جي بيٺل ساک وري بہ بحال ٿي وڃي ها پر جنرل ايلفن اسٽون جي ساري فوج بہ ناس ٿيڻ کان بہ بچي وڃي ها.

"سيل" جي مهنداري هيٺ وڙهندڙ فوج نهايت مضبوط هئي جيڪا ڪٿي بہ، ڪهڙي مهل بہ دشمن کي مهاڏي ڏيڻ لائق هئي. پر شرط اهو تہ سندس لشڪر کي گهربل شيون ۽ (٧) باروت جي رسد جاري هجي.

نئين گورنر جنرل، هڪ نئون پڌر نامو جاري ڪيو هو جنهن ۾ هن صاحب وڏي هام هنئين هئي. پر سندس ڪم ۾ ايتري ڦڙ تائي ڪانہ هئي جيترو جوش سندس لفظن ۾ هو. نظر ائين اچي رهيو هو تہ برطانيہ سرڪار جي اختيار ڪيل حڪمت عمليءَ کي عملي جا مون ڊڪائڻ ايڏو سولو ڪونہ هو. شاهہ شجاع اڃا بہ ڪابل جي تخت تي موجود هو. سندس ڏنل بيانن مان وسهجي رهيو هو تہ

Gul Hayat Institute

سنڌس عقل کانئس الوداع ڪري ويو آهي. سنڌس چوڻ هو تہ انگريزن جي تباهي انهيءَ ڪري ٿي هئي جو هنن سنڌس چوڻ تي عمل ڪونہ ڪيو هو. ڪنهن جوان وجهہ وٺي ڪيس ان ڏينهن قتل ڪري ڇڏيو. جنهن ڏينهن جنرل پولاڪ خيبرلڪ مان لشڪر سان گڏ لنگهڻ شروع ڪيو هو.

هي جنرل جڏهن جلال آباد پهتو تہ ڪيس مٿان هدايتون ملڻ بند ٿي ويون تہ هن کي ڇا ڪرڻ ۽ ڇا نہ ڪرڻ گهرجي گورنر جنرل، هن ۽ ناٽ، ان سان گڏ لاهور ۾ رهندڙ انگريز نمائندي مسٽر ڪلرڪ ڏانهن خط لکي سنڌس خاص حثيت کي واضع ڪيو هو ۽ برطانيہ سرڪار جي حڪمت عملي بہ کين سمجهائي هئائين. پر انهن ڏانهن ڪي واضح حڪم ڪونہ موڪليا ويا هئا.

قنڌار ۾ رهندڙ جنرل ناٽ کي اطلاع ڏنو ويو هو تہ ڪوئٽيا علائقي واري جنرل انگلنڊ جي هٿ هيٺ رهندڙ فوج سنڌس ڪمانڊ ۾ ڏني وئي آهي. هن کان علاوه رسد واري ڪاتي سان لاڳاپيل مائهن کي رسد جي سامان گڏ ڪري، هن ڏانهن جلد موڪلڻ جو حڪم ڪيل هو.

٦- جنوري ١٨٤٢ع تي گورنر جنرل جنگي مجلس شورا کان هڪ اهڙي ڳالهہ بہ منظور ڪرائي ورتي هئي. جيڪا جيڪڏهن هن کان اڳ ٿي وڃي ها تہ هزارن فوجين جون حياتيون بچي پون ها. اها اهم ڳالهہ هيءَ هئي تہ سياست جي ڪاتي سان لاڳاپيل نوجوان عملدارن کي فوجي ڪماندرن جي ماتحت رکيو ويو هو.

جنرل پولاڪ اونهاري جي ڇتيءَ گرمي دوران پنجاب وڃڻ کان لهرائي رهيو هو. سنڌس مرضي هئي تہ سياري تائين هو جلال آباد ۾ رهي. پر ان وقت تائين انگريز حڪمت عمليءَ بابت ڪي واضح حڪم اڃا بہ جاري ڪونہ ٿيا هئا. ٤- جولاءِ تي لارڊ ايلنبرو ناٽ ڏانهن لکيو هو تہ هو بہ ڪابل وسيلي افغانستان ڇڏي هندستان هليو اچي پر اچي ضرور. جنرل پولاڪ ڏانهن بہ اهڙو حڪم پهتو هو تہ هندستان ڏانهن رواني ٿيڻ لاءِ ناٽ جي مدد ڪري. حڪم اهڙو هو جيڪو فوجين لاءِ سَنَدَ هو ۽ جنهن جي آڌار تي هو پاڻ ۾ رابطو بہ قائم ڪري پئي سگهيا. ان حڪم جي پوئواري لاءِ "ناٽ" کي ڪابل پهچڻو هو ۽ پولاڪ کي بہ اتي پهچي هندستان اچڻ لاءِ سنڌس واهر ڪرڻي هئي. ويچارن جنگي باندين لاءِ ڪو واضح حڪم ڪونہ پهتو هو. پر پوءِ بہ هنن جي مرضي هئي تہ سنڌن آجپي لاءِ هو ضرور هٿ پير هلائيندو پوءِ ڪتائي سنڌن ڀاڳ.

گورنر جنرل جو. ٤- جولاءِ وارو ڪليل خط ناٽ کي ٢٠- جولاءِ تي پهتو هو. جنهن ۾ ڪيس ڪابل رستي افغانستان ڇڏي هندستان اچڻ جو حڪم ڪيل هو. ٧ آگسٽ تي پنهنجي ۽ جنرل انگلنڊ واري فوج سان گڏ قلعي ٻاهران فوجي واند هنئي، انهيءَ لاءِ تہ جيئن هو سولائيءَ سان سنڌوءَ ڏانهن وڌي سگهي. انهيءَ ڪري هو بہ ڏينهن اتي رهيو پيو هو.

Gul Hayat Institute

۹- آگسٽ تي هو ڪابل روانو ٿيو. هن سان گڏ ۴۰- فوٽ، ۴۱ فوٽ پنهنجون فوجي بٽالنون هيون. جنرل انگلنڊ سان، بامبي آرمي، شاهه شجاع جون ٽي ريجمينٽون. بامبي انفنٽري، شاهه شجاع جو توبخانو، بامبي هارس آرٽيلري گڏ هئي. شهزادي تيمور جهڙو هڪ بيڪار مائهو هن سان گڏ ڏنو ويو هو. قنڌار جي حڪومت سنڌس ننڍي ڀاءُ صفدر جنگ جي حوالي ڪئي وئي هو جيڪو افغان سردارن وٽ وڏيڪ قابل قبول هو. ۳۰- آگسٽ تي گوهاني جي ماڳ وٽ گلزئي قبيلي جي مائهن کي زبردست شڪست آئي هئي. ان واقعي کان جلد ئي پوءِ غزني خالي ٿي چڪي هئي. ۱۷- سيپٽمبر تي ناٽ پنهنجي لشڪر سميت اچي ڪابل واري جوءِ ۾ پهتو ۽ ڏنائين ته بالا حصار جي قلعي تي يونين جئڪ جو جهنڊو جهولي رهيو هو. جنرل پولاڪ هن کان ٻه ڏينهن اڳ سفر تي اسهيو هو. سنڌس فوج پٺاڻن کي سخت شڪست ڏني. خاص طورتي گلزين کي اهڙي ته سيڪت ڏنائين جو ڪين جٽيءَ جو ڪير ياد اچي ويو. انهن سان هلڪيون سلڪيون جهڙپون جلال آباد کان ٻاهران، ۲۰ آگسٽ کان ئي شروع ٿي ويون هيون.

ناٽ پٺاڻن کي شڪست ته ڏني هئي پر پوءِ به وياڪل ۽ نراس نراس پئي لڳو. جنرل پولاڪ ڪيس باميان ڏانهن هڪ برگيڊ فوج رواني ڪرڻ لاءِ چيو هو انهيءَ لاءِ ته جيئن سر رچمنڊ شيڪسپيئر جي واهر ڪري سگهجي جيڪو قزلباشن جا ۶۰۰ گهوڙيسوار وٺي جنگي باندين کي آجي ڪرڻ لاءِ اوڏانهن ويو هو. پٺاڻ انگريزن جي مهم کي ڏسي ڏڄي ويا چڻ ڪڪڙ تي ميڻهن. ۽ جنگي باندين کي پاڻمرادو آجو ڪري ڇڏيو هئائون. انهن جنگي باندين مٿان هڪ اهڙو فوجي عملدار مقرر ڪيو ويو هو جيڪو ڪنهن زماني ۾ شاهه شجاع جي هڪ ريجيمينٽ ۾ صوبيدار جي عهدي تي رهي چڪو هو. ڪيس انعام اڪرام ۽ پينشن وٺڻ جي لالچ هئي تنهن ڪري هن وجهه وٺي مٿي ڄاڻايل قيدين کي آجو ڪري ڇڏيو هو. انهن فوجين ڇا ڪيو جو هن قلعي تي يونين جئڪ جو ڦريرو ڪٽي ڦڙڪايو. هينري پاٽجر به اتي موجود هو جيڪو سياسي کاتي جو تجربيڪار اهلڪار هو. سنڌس ڪوشش هئي ته اوسي پاسي جا پٺاڻ سردار انگريزن جي آڻ مڃن ۽ فرمانبرداري قبول ڪن. انهن ڏينهن ۾ پٺاڻن مٿان انگريزن جو هائو ويٺل هو ايئن پئي چرڪيا جيئن ڪانوڪمان کان. تنهن ڪري کين ڊيڄارڻ ۽ ڌمڪائڻ وارو طريقو نهايت ڪارگر ثابت ٿيو. ان کان سُتت ئي پوءِ خاميون خبرون اچڻ لڳيون ته سر رچمنڊ شيڪسپيئر ويجهو اچي پهتو آهي. سائس صالح محمد خان جا ۲۵۰ بندوقباز به گڏ هئا. اهي تِڪا تِڪا باميان مان نڪري هندو ڪش مان اڪري اڳتي وڌي رهيا هئا جو کين "سيل" وارو فوجي برگيڊ مليو جيڪو هنن جي آهر ۽ واهر لاءِ هنن ڏانهن وڃي رهيو هو. پاڻ ۾ اوچتو ملي ڏاڍو خوش ٿيا. ان زماني تائين ويچارو جنرل ايلفن

اسٽون بہ هي دنيا ڇڏي ويو هو جنهن ٢٣- اپريل تي وفات ڪئي هئي. هو ذهني ۽ جسماني طور تي گهڻو بيمار هو ۽ اڪيلائي ۾ وفات ڪري ويو.

آخري پيرو ڪابل ۾

ڪابل جو ڏيک نهايت شاندار هو. پرسان ئي هڪ ماٿريءَ ۾ انگريز فوج منزل ڪيون ويٺي هئي. اها فوج اپتري تہ گهٽي هئي جو پناڻن ڪڏهن ڏٺي بہ ڪانہ هوندي. ڇهہ يورپي ريجمينٽون ميدان تي موجود هيون. سپاهين جو بٽالنون ۽ توبخانو ان ڪان سواءِ هو. لشڪر جا تنبو اهڙي ريت هنيا ويا هئا جو گهٽيون ۽ بازاريون بنجي پيون هيون ۽ نيڻ- نهار تائين رڳو تنبو ئي تنبو هئا. فوجي وردين ۾ چوڏاري سپاهين جي پريڊ هلي رهي هئي جن جي مٿن وارا پتل جا چمڪندڙ ٽوپلا سج تي جهڳي ۽ جهرڪي رهيا هئا. قطارن ۾ بيٺل توبون برطانيہ سرڪار جي سگهہ جي علامت بنيون بيٺون هيون. جيڪي وڪٽوريا دور جي فوجي سگهہ جي ساک ڏئي رهيون هيون. سنڌن هيٺون هيٺ ۽ مٿيون مٿي رهجي ويون هيون ۽ سوچي رهيا هئا تہ هاڻي الائي ڇا ٿيندو ۽ جيڪڏهن هنن انگريزن سان مهاڏو ڏنو تہ نتيجو ڇا نڪرندو.

ايلفن اسٽون جي لشڪر جڏهن ڪابل ڇڏيو تہ ڪهڙي صورتحال هئي تنهن تي هلڪي سلڪي ٽيڪا ٽپڻي ڪرڻ بہ ضروري آهي. شاهہ شجاع کي پڪ ٿي وئي هئي تہ انگريزن مٿان جيڪا آپدا آئي سا سنڌن پنهنجن ڪرتوتن ڪري آئي هئي. ان جو هڪڙو ڪارڻ اهو بہ هو جو هنن سنڌس صلاح مشورون تي تر جيترو بہ عمل ڪونہ ڪيو. هن جو تہ پڇاڙيءَ تائين اهو مشورو هو تہ بالاحصار ۾ رهي ڪري مصيبتن جو مقابلو ڪريو. ڪيس جڏهن برطانيہ سرڪار جي فوج جي قتل عام جي ڪل پئي تہ ڪيس ڏاڍو ڏڪڪو آيو هو. ڪيس هن لشڪر جو گهڻو ڏڪ هو. سنڌس خواهش هئي اهو لشڪر يا تہ تباہ ٿي وڃي يا تہ وري وڳوڙي وايو منڊل سان سگهارپ سان هٿ ڳنڍي، سوڀ ۽ سرسي مائي. ڪجهہ وقت لاءِ ڊانواندول ٿيل حالتن سان مڙس ٿي منهن ڏيندو رهيو ۽ هن هڪ سچي پٺاڻ جيان هڪ ڏر کي ٻيءَ خلاف ۽ هڪ سردار کي ٻئي سردار خلاف خوب ويڙهايو ۽ استعمال ڪيو. ٥- اپريل تي جيئن هو پنهنجي بهريدارن. محافظن ۽ هندستاني فوج سان گڏ اهو ڏسڻ لاءِ جلال آباد وڃي رهيا آهن تہ ان وقت هڪ سردار ڪيس نڳهو (قتل) ڪرڻ جي نيت سان لڪي ويٺي رهيو ۽ وجهہ ملڻ تي ڪيس ۽ سائس گڏ لشڪر جي ڪجهہ

ماڻهن کي قتل ڪيو ويو. ٻيءَ ڌر جا ڪيو جو سندس ٻٽ فتح جنگ کي آڻي سندس تخت تي وهاريو. غلام حيدر خان پاپلزئي سندس وزير بڻيو. اهڙيءَ ريت سيپٽمبر تائين ڏڪيو سڪيو راڄڌانيءَ ۾ رهيو. پر جڏهن جنرل پولاڪ جي ويجهي اچڻ جي خبر پڌائيڻ ته ڊوڙندو اچي سائنس فوجي وانڍ ۾ مليو. سندس حال ڏاڍا بڇڙا هئا جڻ ڪيس ڪنهن گپ مان ڪڍي فوجي ڪئمپ پهچايو هجي. لارڊ ايلنبرو نهايت سياڻو ماڻهو هو جنهن حالتن مان اندازو لڳائي سيئي سياسي اختيار جنرل پولاڪ حوالي ڪري ڇڏيا هئا. ڪيس ڊڄ هو ته متان ماضيءَ جيان ڪو گنگڻ نه ڪچيءَ پوي. سياسي ڪاتي سان لاڳاپيل هڪ تجربيڪار عملدار ميجر رالنسن ڪيس پانهن ٻيلي ڪري ڏنو ويو جيڪو نات سان گڏجي آيو هو. سندن خيال هو ته برطانيه سرڪار جي حڪمت عمليءَ کي افغانستان ۾ ڪامياب ڪرڻ لاءِ، افغان حڪمران کي پنهنجي هٿ وسيڪو رکڻ نهايت ضروري آهي. پڻاڻ سردار به حالت جو خوب اندازو لڳائي اچي ڳڙ تي مکين جيان مڙي نئين حڪمران جي چوڌاري ڦرڻ لڳا.فتح جنگ کي وڏي شان شوڪست تخت تي وهاريو ويو. هن تخت نشينيءَ کان به ڏينهن اڳ يونين جئڪ جو جهنڊو بالا حصار قلعي جي ڦاٽڪ متان وڏي ٺٺ سان جهولايو ويو هو.

هن کان پوءِ اهو فيصلو ڪرڻ لازمي هو ته ڪابل شهر کي ڪهڙي سخت سزا ملڻ گهرجي. افغان فوجن کي اڳيئي اهڙيون سخت شڪستون نصيب ٿيون آهن جو ڪين وڌيڪ ذليل ڪرڻ جي ضرورت ئي ڪانه هئي. پر انفرادي طور انهن ماڻهن کي سزا ملڻ ڪپي جيڪي ڪنهن نه ڪنهن لالچ تي، ڦري وڃي دشمن ڌر سان ٻٽ ۾ جُهٽ ٿيا هئا. ڪابل جي پنئين پاسي ڪوهستان واري ماڻريءَ ۾ اهڙا ماڻهو هئا جن کي اڃا به ڪجهه مڱي هئي ۽ ڪنهن زماني ۾ برطانيه سرڪار جي فوجن سان به ڦيٿون ڪاڏيون هئائون. ان جوءِ ۾ استاليف ۽ چاريڪار نالي قلعن جي تباه ڪرڻ جي جوند ڪئي وئي. چاڪاڻ ته انهيءَ جوءِ جي ماڻهن شاه شجاع جي گورڪا پلٽڻ جو اهڙو ته قتل عام ڪيو هو جو سندن وانگي به ڪونه بچيو هو. اهڙي قتل عام جو وٺن ڪو سبب به ڪونه هو. سندن خلاف سخت ڪاروائي جو سيل کي حڪم ڏنو ويو. هيءَ فوج انهيءَ جوءِ مان پيش قدمي ڪري اڳتي وڌي هئي سندن دوست فوجين جا هڏا پکڙيا پيا هئا. جگرال- لڪ واري ساري ايراضي به قتل ٿيل فوجين جي هڏاون پڃرن سان ڀري پئي هئي. جن جي پرسان ليڙن ٿيل لٽن ۾ ڪي فقير گهمي رهيا هئا جيڪي منڊا، ٽنڊا ۽ ٺونا هئا. اهي ماڻهو برطانيه سرڪار جا سپاهي هئا جيڪي ان جهڙپ ۾ زخمي ٿيا هئا (٨) ۽ ڪين مئڪ سمجهي ڇڏي ڏنو ويو هو.

برفباريءَ ۾ سندن حال ڏاڍا بڇڙا هئا. انهن معزور فوجين ڏي اڻڻ لاءِ پولاڪ خاص آفيسر مقرر ڪيو هو. سندن انگ ڪجهه گهٽو هو. انهن مان ڪي ير

وارن سردارن جا غلام ٿي چڪا هئا. (٩) ٿوري وقت ڪانپوءِ يورپين جا ڪي بار به هٿ لڳا هئا جيڪي جنگ ۾ پنهنجي مائٽن کان وڇڙي ويا هئا ۽ پناٽن ڪين پالي وڏو ڪيو هو.

پر انهن کي وٺي اچڻ واسطي موڪليل مائٽهن سان گڏ ڪو طبي عملو روانو ڪرڻ به ضروري هو. ان سفر دوران ڪين همدرديءَ ۽ مهربانيءَ جاڪيترا مثال نظر آيا. افغانستان جي ڪيترن علائقن جي ماڻهن ۾ اهو احساس به ڏٺو ويو ته انگريزن هن ملڪ جي پنهي لاءِ گهڻيون ڪوششون ڪيون هيون.

عام ماڻهوءَ جي سزا واسطي هي فيصلي ڪيو ويو هو ته ڪابل بازار واري چهر چوڪ کي ڊاهي تباهه ڪري ڇڏجي ڇاڪاڻ جو سروليم ميڪ ناٽن جي ويڍيل ڳتيرا ٽيل جسم کي سندس توهين ڪرڻ جي نقطئه نظر کان اتي گهليو ويو هو سو اتان جي رهواسين کي اتان ڪڍي فوج جي انجنيئرن، شاهي بازار جي ان مشهور چوڪ کي ڊاهي ناس ڪري ڇڏيو. بدقسمتيءَ سان ان مهل ڪيترا فوجي اچي اتي پهتا جن ماڻهن سان ڏاڍيون زيادتيون ڪيون.

جڏهن سياري ۾ اسان افغانستان ڇڏڻ وارا هئاسون ته هتان جي حڪمران فتح جنگ به پنهنجو ملڪ ڇڏي انگريزن سان هندستان هلڻ جي خواهش ڏيکاري.

هندستان ڏانهن موٽ

فوج جي اها واپسي ڏاکي به ڏاکي شروع ٿي. اڳيم جنرل پولاڪ ۽ ان جي فوج هئي. تنهن کان پوءِ مئڪ ڪاسڪل ۽ ان کان بعد جنرل ناٽ هليو. لشڪر ١٢ آڪٽومبر تي روانو ٿيو هو. جنرل پولاڪ نهايت ڏاهو فوجي عملدار هو. هن پيش قدميءَ دوران فوج ۾ نظم ضبط واسطي چوڪيءَ جو بندوبست ڪيو هو تنهن ڪري ڪوبه اڻ وڻندڙ واقعو پيش ڪونه آيو. مئڪ ڪاسڪ کي البت گلزيَ ۽ خبير وارن گهڻو ڪجهه ستايو ۽ تپايو هو. جنرل ناٽ کي قنڌار جهڙي ميداني علائقي جو تجربو هو. هن جي سخت گير روبي ڪري ڪيتريون انساني جانيون تلف ٿيون ۽ ڪيترا جانور گم ٿيا هئا. ان جي جاءِ تي جيڪڏهن ڪو ٻيو فوجي علمدار هجي ها ته ايترو نقصان ڪونه ٿئي ها.

خير اها ڳالهه ڪيئن به ٿي پر ايڏي پراهين ۽ ڏکئي سفر تان ايڏيءَ گهڻي فوج جو واپس موٽڻ هڪ وڏي سوب هئي. برطانيه سرڪار جي فوج دشمن جي هر اتحاد کي شڪست ڏني هئي ۽ ائين ڪري ڏيکاريو جيڪو هن چاهيو پئي. هن

ٻنائڻ کان ڇڪي ڇڪي پلاند ورتو پر مٿن ظلم ڪونہ ڪيائون جنهن ڳالهہ واسطي ايڏي وڏي مهم جوئيءَ کان ڪم ورتو هئائون سا ڳالهہ پوري ڪانہ ٿي. رهندو وٽي کان اپنگ ڳورو ٿي پيو. سگهن سان ڳڏ ڪن ڪيپائي موٽيا هئا. انهن آني واري اڻ کي ٻارنهن آنا ڏئي ٻاهر ڳهلائي ڪڍيائون. پر پوءِ بہ پنهنجي ڳالهہ ۽ ساک اهڙي بيهاري ڇڏيائون جو دشمن جا وات ٻنجي ويا. افغانستان جي شڪست ڪري ڳلا جو ڳهانگهو اچي هندستان ۾ رهندڙ انگريزن جي ڳچيءَ ۾ پيو هو. پر هن افغانستان ۾ جڏهن پنهنجي ڳالهہ بهاري تہ هندستان وارا انگريز هيٺ نهارڻ بدران منهن مٿي ڪري اوچي ڳاٽ سان هلڻ لڳا هئا.

شاه شاپور، شاه شجاع جو ننڍو پٽ هو جيڪو ڏاڍو بهادر ۽ عقل وارو نوجوان هو. سردارن ڪيس پيءُ جي تخت تي وهڻ جي آڇ ڪئي هئي. برطانيہ سرڪار هن ڳالهہ تي سختيءَ سان ڌيان ڏئي رهي هئي تہ افغانستان وارو جلال آباد وارو علائقو سک حڪمران کي ڏنو وڃي. ان ڪري جنرل پولاڪ کي ان قلعي کي ڍاهڻ جي سختيءَ سان منع ڪئي وئي هئي. پر اهڙيون هدايتون تمام دير سان پهتيون هيون. سک حڪمران افغانستان جنگ ۾ هڪ برگيڊ فوج ڏني هئي جيڪا جنرل پولاڪ سان هندستان جي قديم علائقي ڪابل تائين ڳڏ هئي. پر سک حڪمران برطانيہ سرڪار جي هيءَ آڇ قبول ڪرڻ لاءِ تيار ڪونہ هو. هن حڪمران جي انڪار ڪرڻ تي اهو ساڳيو علائقو ڄموںءَ جي راجپوت راجا گلاب سنگهہ کي آڇيو ويو. وٽس گهٽي فوج هئي تنهن هوندي هن بہ انڪار ڪيو. جلال آباد جي اوسي پاسي هندو قديم آثار تمام گهڻا آهن پر پوءِ بہ اهو علائقو افغانستان سان شامل ۽ مسلمان حڪمرانيءَ جي حدن ۾ موجود آهي.

پنجاب مان گذرڻ وقت ڪا ڏکيائي پيش ڪانہ آهي. ڪابل جي واقعن کان پوءِ سک حڪمران ۽ هندستان جي ٻين سرڪاري ڪامورن جي رويي ۾ تبديلي اچي وئي هئي. اهوئي ڪارڻ هو جو لارڊ آڪلنڊ ۽ لارڊ ايلنبرو افغانستان کان پلاند وٺڻ ۾ دير لڳائي هئي. اهڙي فوج ڳڏ ڪري ڏاهپ جو ثبوت ڏنو هو ڇاڪاڻ تہ انهيءَ زماني ۾ پنجاب جون حالتون ڏانواڊول هيون.

Gul Hayat Institute

هن وقت گورنر جنرل، ۽ ڪمانڊر- ان- چيف فوج سميت افغانستان کان موٽندڙ فاتح لشڪر جي آجيان لاءِ اتاولا ۽ اٻهرا ويٺا هئا. سندن اکيون ٻيڙين وسيلي ٺهيل پل ۾ هيون تہ ڪڏهن ٿا جلال آباد جا محافظ پل اڪرن ۽ هو سندن فوجي اعزاز سان ڀليڪار ڪن

جنرل ناٽ سان ڳڏ سومنات مندر جا ڦاٽڪ هئا جيڪي هو غزني کان ڪٺايون آيو هو. اتان جو ملان اهي نہ ڪڻي وڃڻ لاءِ هنجون هاريندو ۽ ڏهہ ڏهہ ڳوڙها ڳاڙيندو رهيو پر جنرل ڪونہ مڙيو هو. هن ڪري ماٿهن لارڊ ايلنبرو تي

گهٽيون ڇٽرون به کيون هيون. سومنات جا اهي دروازا جڏهن هندستان پهتا هئا ته مائٽهن ۾ چوڻبول ٿي ويو هو. ڪنهن زماني ۾ مسلمانن سومنات کي ڍاهي تباه ڪري ڇڏيو ۽ ان سان لاڳاپيل هر قيمتي شيءِ وجي غزني پهتي هئي. پر هنن جي واپسيءَ جو خيال لاهور جي حڪمران رنجيت سنگهه جو هو ۽ سندس ئي چوڻ تي ائين ڪيو ويو هو.

سو افغانستان جي فوجي مهم هلي هلي نيٺ ڏاڍي شانائتي نموني ختم ٿي. ان جي مختلف مرحلن تي ڪڏهن آنڌاريون ايڙيون ته ڪڏهن روشن ۽ صلح سانت وارا ڏينهن به هئا. پر پنائن کي ڏينهن جو تارا نظر اچڻ لڳا هئا. جيڪڏهن ڪنهن ڪم لاءِ رٿا سوچي سمجهي جوڙي نه به ويندي آهي پر ان جي طريقئہ ڪار ۾ ڪو اصول ۽ ضابطو هوندو آهي ته ان جا نتيجا هروڀرو اوٿا پوٿا ڪونه هوندا آهن. انگريزن جيڪا ان زماني ۾ افغان شهنشاهيت قائم ڪئي هئي تنهن جي تاجي پيتي مان پتو پئي ٿو اڄ ١٩٢٩ع تائين به پنهنجي پيرن تي بيٺل آهي.

ڪمانڊر- ان - چيف جو تبصرو

موجود زماني جو اهو رواج آهي ته گذريل واقعن مان سبق پرائڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي آهي ۽ ناڪاميءَ جي حالت ۾ ان جا ڪارڻ ڳوليا ويندا آهن. ساڳئي نموني بنگال جي ڪمانڊر- ان چيف "جا سپر نڪولس" افغانستان ۾ انگريزن جي ناڪاميءَ جي سببن کي وائکي ڪرڻ جا جتن ڪيا آهن. هيءُ فوجي عملدار سر هئري فين جي جاءِ تي بنگال جو ڪمانڊر- ان چيف مقرر ٿي آيو آهي.

منهنجي نظر ۾ انگريزن جي ناڪاميءَ جا هيٺان سبب آهن:

پهريون- افغانستان حڪومت جي برطانيه سرڪار سان ڪوبه جهيڙو ڪونه هو. انگريزن آپَ ڪري مٿس حملو ڪيو هو.

ٻيو- وڳوڙي وايو منڊل واري علائقي ۾ وڏيهي فوجي ڪارروايون ڪيون ويون.

ٽيون- هندستان جون ڏيهي فوجون انهن علائقن ۾ استعمال ڪيون ويون. جيڪي اوپرا ۽ انهن يُونيان ۽ وڏيڪ ٽڏا هئا. اسان ٻئي ڏريون ان جوءِ ۾ ڏاريا هئاسون ۽ پنهي کي ڪافر سمجهيو ٿي ويو.

چوٿون- اهو هڪ غريب ملڪ هو. اسان جي وڏيءَ فوج لاءِ کاڌي خوراڪ ۽ واهپي جي پين شين ملڻ جو مسئلو هو. بار برادري ۽ سواري جا وهٽ تمام گهٽا هئا تن جي گاهه پٺي جو بندوبست هڪ ڏحو بنجي ويو هو.

پنجون- سياست واري ڪاتي سان لاڳاپيل عملدارن کي فوجي ڪماندرن کان وڌيڪ اهميت ڏني ٿي وئي.

ڇهون- سر وليم مئڪ ناٽن ڪنهن مسئلي تي سوچيندو ويچار ريندو گهٽ هو. پيو ته پنائن تي سندس گهڻو ويساه هو ۽ کيس ائين ڪرڻ نه کپندو هو.

ستون- انگريزن جو باروت ۽ خزانو اهڙيون جاين تي رکيل هو جن جو بچاءُ ڪرڻ مشڪل هو.

اٺون- فوجي بي ڏياني. جڏهن فوج ۾ انشار پيدا ٿيو ته ضابطي رکڻ جي ڪوشش کانه ڪئي وئي.

مٿيون تبصرو نه رڳو افغانستان ۾ انگريزن جي ناڪاميءَ بابت ٽيڪا ٽپڻي آهي پر انهن اهم سببن ڏانهن به هڪ واضح اشارو آهي جيڪي بعد ۾ جنگي مهمن جي ناڪاميءَ جو ڪارڻ بڻيا آهن. هن کان علاوه هن تبصري جا نڪتا حڪومت ۽ منصوبه بندي ڪندڙ فوجي ماهرن لاءِ به رهنما اصول هجڻ جي قابل آهن.

هن تبصري ۾ اهڙا به ڪي نڪتا آهن جن جي آڌار تي انگريز. مغل حڪمراني وارين حدن تائين پنهنجي جهنڊي ڦرڪائڻ جي لائق ٿي ويندا.

دوست محمد ڪابل ڏانهن

افغانستان جي فاتح انگريز فوج اتان جي تخت جو فيصلو جلديءَ ۾ ڪري کانه سگهي هئي. شاه شجاع جو قتل بارڪزئي قبيلي جي اشارن تي ڪيو ويو. فتح جنگ سندس ننڍو پٽ هو جنهن کي سندس پيءُ جي تخت تي وهاريو ويو هو. جڏهن برطانيه سرڪار جي فوج هندستان ڏانهن واپس ٿي ته هن به تخت تي وهڻ کان بيزاري ڏيکاري هئي. هن انگريزن کي گذارش ڪئي هئي ته کيس ۽ شاه شجاع جي ساري ڪٽنب ۽ نابين شاه زمان کي پاڻ سان گڏ هندستان وٺي هلن. ڪنهن زماني ۾ جنهن جو نالو ٻڌي مارڪئس ويلزلي تي دهشت طاري ٿي وئي هئي. پر انگريزن کي ڪنهن نه ڪنهن بادشاه جي ضرورت هئي جنهن جي آڌار تي پنهنجي حڪمت عمليءَ کي عملي جامون ڍڪائڻو هو. کين سدوزئي گهراڻي جو شاپور نالي هڪ حڪمران هٿ لڳي ويو جنهنجا ناناڻا باپلزئي هئا ۽ پاڻ به اجا ٻارڙو هو.

عين وقت تي گورنر جنرل اعلان ڪيو ته هندستان ۾ رهندڙ افغان جيڪڏهن پنهنجي ديس وڃڻ چاهين ته کين کلي موڪل آهي. ان زماني ۾ افغانستان جو اڳيون حڪمران دوست محمد ڪلڪتي ۾ موجود هو تنهن هن اعلان مان فائدي وٺڻ جي ڪوشش ڪانه ڪئي. کيس اها به ڪل ڪانه هئي ته افغانستان ۾ ڇا وهي واپري رهيو آهي. سندس خيال هو ته سدوزئي گهرائي جي ماڻهن ڏيهه ۾ ضرور ڪونه ڪو ڏڦيڙ ڪيو هوندو. سندس چوڻ هو ته اهو برطانيه سرڪار تي منحصر آهي ته کيس قيدي سمجهيو وڃي يا مهمان. حقيقت اها هئي ته انگريز سرڪار جو سائنس رويو نهايت شاندار هو. کيس اهو صدمو ضرور هو ته ١٨٣٩ع ۾ ڪائنس سندس ساٿيءَ ۽ ٻانهن ٻيلي هڪدم ڦري وڃي مخالف ڌر سان گڏيا هئا. معلوم ائين ٿي رهيو هو ته هو پنهنجي وطن وڃڻ کان بيزار بلڪ چڙيو وينو هو. پر هو آخر ۾ افغانستان وڃڻ لاءِ تيار ٿي ويو هو. سندس پٽ اڪبر خان اثر رسوخ ۽ سردارن جي مرضيءَ سان وڃي پنهنجي پرائي حڪمراني سنڀالي.(١٠) سندس اڳيان مقرر ڪيل بارڪزئي گورنرن به پنهنجن پنهنجن صوبن جي وڃي حڪومت سنڀالي هئي. ٻنان ٻانڻ ۾ ۽ ڌارين حملا آورن سان وڙهي ٿڪجي پيا هئا ان ڪري دوست محمد جي حڪومت ڪي ڪوبه مسئلو درپيش ڪونه هو.

هو هن وقت ڪابل، غزني ۽ جلال آباد جو حڪمران هو. تخت تي ويهڻ کان ڏهاڪو سال ڪن اڳ هن افغاني ترڪستان فتح ڪيو هو ۽ بلخ تي به قبضو ڪيو هئائين ۽ اتي پنهنجي پٽ افضل خان کي گورنر مقرر ڪيو هئائين، جيڪو عبدالرحمٰن خان جو پيءُ هو. سنه ١٨٥٤ع ۾ سندس ڀاءُ ڪهنه دل خان وفات ڪئي ۽ قنڌار وارو پرڳڻو به سندس حڪمرانيءَ ۾ شامل ٿي ويو. سنه ١٨٥١ع هن ڀهريون ڀيرو هرات وارو علائقو پنهنجي حڪومت ۾ شامل ڪيو هو.

Gul Hayat Institute

باب چوٿون

سنڌ جي فتح - ۱۸۴۳ع

قديم تاريخ
سر چارلس نئپيئر
سنڌ ۾ انگريز فوجن جي افغانستان مان موٽ
اميرن سان عهدنامو
مياڻيءَ سان عهدنامو
مياڻيءَ جي جنگ
حيدرآباد پرسان دبي واري جنگ.

قديم تاريخ

برطانيہ حڪومت جي گڏيل هندستان جي ترقيءَ ۽ خوشحاليءَ جي نقطئہ نگاهہ کان سنڌ کي فتح ڪرڻ (۱) نهايت ضروري قدم هو. هن ملڪ جي فتح ڪري مهان سنڌوءَ وسيلي تجارتي آمدرفت جي شروعات ٿي. سنڌ ۾ پيل لکين ايڪڙ غيرآباد زمين سکر واريءَ لائيڊ بئريج جي تعمير ڪري آباد ٿي وئي جيڪا لارڊ ولنگڊن جي زماني ۾ سنہ ۱۹۳۱ع ۾ جڙي راس ٿي هئي. سنڌ فتح ٿيڻ کان پوءِ اهو علائقو افغانستان جي ٻنان تسلط کان ڇڄي وري هندستان سان شامل ٿي ويو هو جيڪو هڪ ٻن پيڙهين کان وٺي جبل جي رهاڪو ٻروچن جي ور چڙهي ويو هو. انهن جهنگلي ۽ وحشي قسم جي حڪمرانن هٿان جي امن پسند انسانن کي نهوڙي ڇڏيو هو. هن ديس جي فتح ڪري برطانيہ سرڪار جي عملدارن ۾ اختلاف

راءِ سدا ٿي بڻي ۽ ان اختلاف راءِ ۾ اجا به ڪي دلچسپ ڳالهيون موجود آهن جن کي ظاهر ڪرڻ ضروري آهي. بهتر آهي ته انهن حقيقتن کي افغانستان واري فوجي موٽ واري قصي ڪهاڻي بدران تاريخي پس منظر ۾ تڪي توري ڏسجي. هيءَ ڳالهه سمجهڻ ۾ هرويرو سولي به ڪانه آهي جيڪا هر ڪنهن کي سمجهه ۾ اچي. اهي ماڻهو جيڪي بمبئيءَ جي اخبارن کان گهڻو متاثر هوندا يا جن تي وڪٽوريا دور جي ڪن مورخن جي لکڻين جو اثر هوندو تن کي هيءَ قصو هڪ ڳجهارت معلوم ٿيندو. حقيقت تي ڪک رکڻ لاءِ ٻيهر ڪوڙي ۽ منيون ڀڪوڙي ڪارا ڪوڙ هنيا ويا آهن. ان واقعي ڪان ڪجهه وقت پوءِ لارڊ ايلنبرو جا خط ۽ ٻيو مواد ڇپيو آهي. جنهن مان انگريزن جي اختيار ڪيل حڪمت عملي کي چٽيءَ ريت سمجهي سگهجي ٿو.

سنڌ بابت انگريزن جي نقطئہ نظر کي هن ڪتاب جي ٻئي باب ۾ بيان ڪيو ويو آهي. پر بهتر اهو ٿيندو ته هن حقيقت کي اجا به وڌيڪ گهرائيءَ سان بيانيو وڃي. وڌيڪ چڱو ائين ٿيندو ته هن ملڪ جي تاريخ کي ترڪ نسل جي ايراني حڪمران نادرشاه کان اڳ مغل دور کان شروع ڪيو وڃي. هن هندستان تي حملو ڪري ان جو اتر وارو ڀاڱو ۽ سنڌوءَ ڪناري وارا مختلف علائقا فتح ڪري ايران حڪومت سان ملائي ڇڏيا هئا. سنہ ١٧۴٨ع ۾ نادر شاه يا نادر قلي کي قتل ڪيو ويو ۽ ان کانپوءِ احمد شاه ابداليءَ جي دراني شهنشاهت جي شروعات ٿي. سنڌ، سنڌو درياه انتها ڏاکڻين پاسي وارو هڪ ميداني علائقو آهي. جنهن جو تهذيبي ۽ ثقافتي لاڳاپو هندستان سان آهي. هتان جا رهاڪو پنجاب ۽ دهلي جي اوسي پاسي رهندڙ جاٽن جهڙا آهن. هي ملڪ پنجاب جي ڀيٽ ۾ ترڪن، مغلن ۽ پٺاڻن جو تمام ٿورو وقت غلام رهيو آهي. ان جو ڪارڻ اهو آهي ته پنجاب وچ ايشيا کان دهليءَ ويندڙ ماڻهن جو جڻ ته گس رهيو آهي جن هن علائقي جي ايندي ويندي گهڻي ڇيڙاڙ ڪئي آهي. ملتان کان اتر واري پاسي جي ماڻهن جي ڳچين مان غلاميءَ جا ڳٽ جڻ ته لٿا ئي ڪونہ آهن. اٺين صديءَ جي شروع ۾ عربن سنڌ فتح ڪئي هئي ان کانپوءِ بصري حڪومت جي راڄ نيتيءَ ۾ شامل هئي. هيءُ اهو زمانو هو جڏهن سڪسن قوم انگلنڊ تي حملو ڪيو هو. هن ڌرتيءَ تي اسلام، هندستان جي ٻين علائقن کان گهڻو اڳي پهتو هو ۽ عرب خلافت ختم ٿيڻ سان سنڌ مان عربن جي راڄ جي به پڄاڻي ٿي هئي. هاڻي اهڙي هڪ جهڙائي فقط دجلہ ۽ سنڌوءَ جي ٻيراڻن ۾ ڏسجي ٿي. ان جو ڪارڻ اهو آهي ته اٺينءَ صديءَ ۾ سنڌ شط العرب ۾ اچي وئي ۽ ويهينءَ صديءَ ۾ سنڌ شط العرب ۾ اچي وئي.

اورنگزيب، مغل حڪمرانن مان آخري وڏو بادشاه هو. سنڌ ان دور ۾ دهليءَ جو هڪ صوبو هو. هن ملڪ جي رهاڪن جو وڏو انگ هاري هو. سنڌن

وسنديون انهن پوئن ۽ پٽن تي آباد هيون جن تائين سنڌوءَ جي اٿل جو پاڻي پهچي سگهندو هو. ماڻهو ڏاڍا ٻورهيت هئا. جڏهن سنڌوءَ جو پاڻي لهي ويندو هو ۽ ٻني کيڙڻ لائق ٿڃي ويندي هئي تہ پوکي ڪرڻ شروع ڪندا هئا. هاڻي سنڌوءَ ۽ پنجاب جي پنجن درياهن جو پاڻي ٻئريجن وسيلي چوڏس پکڙجي ويو آهي، ويران زمينون آباد ٿي ويون ۽ هتان جي رهاڪن جا صدين جا سپنا ساڀيا ٿي پيا آهن. سکر وارو ٻئريج هاڻي اجهو تيار ٿيو. اتان جا رڻ پٽ ميدان ساين ڪٺڪن سان ڇانئجي ويندا. ڌن دولت پيدا ٿيندو. هرڪو ريان ڪيان هوندو. لکين ماڻهو پورهئي سان لڳي ويندا. تلوار راجا ۽ ڏڪار رائي جي راڄ کان پوءِ سخت گير ۽ ڪافر انگريزن جي حڪومت آئي آهي. هتي قديم زماني جي پنچ Punch جا لفظ ورجائڻ ضروري آهن جنهن چيو هو Peccavi جنهن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿيندو I have Sinned يعني "مون پاپ ڪيو آهي. پر هن جو مطلب هي بہ ٿي سگهي ٿو:

I have sind مون سنڌ فتح ڪئي آهي. هيءَ جوٽي جڻ هڪ ڳجهارت آهي جنهن جي پڄاڻي هيءَ وڃي بيهندي تہ "مون سنڌ فتح ڪري جڻ تہ مهاپاپ ڪيو آهي". جنهن ماڻهوءَ اهي لفظ چيا هئا تنهن لاءِ سنڌ فتح هڪ سپنو هو جيڪو ساڀيا ٿي ويو. ڏوهہ پاپ جيڪو بہ سو لارڊ ايلنبرو جي چوڻ تي ڪيو ويو هو (٢).

جڏهن احمد شاه ابدالي پنهنجي افغان سلطنت قائم ڪئي تہ ان وقت سنڌ درياه کان پار مغل علائقو هو جيڪو هن فتح ڪري پنهنجي ملڪ سان ملائي ڇڏيو. مشرق جي ملڪن جو بلڪ ساري دنيا جو اهو رواج آهي تہ حڪمران پاڻ ۾ وڙهندا ۽ دشمنيون پاڙيندا آهن ۽ پنهنجي مفادن جو فصل اتان لڻندا آهن جتي هر ٻج ئي ڪونہ ڇٽيندا آهن. ڪڏهن ماڻهن کي بچاءَ جو بهانو ڏئي ڪانئن هر چيز ٻهاري ونندا آهن. اهڙي قسم جي بچاءُ جو ڪين جڻ هڪ قدرتي حق مليل هوندو آهي. جيڪڏهن نہ بہ هوندو آهي تہ وري اهڙو جواز پيدا ڪري ونندا آهن. ويچارا ٻورهيت هڪ جاگيردار کي ايندو ۽ ٻئي کي ويندو ڏسندا آهن. نارمن جي ڪد سئڪسن ايندا، ترڪن پٺيان مغل تن جي پٺيان افغان ايندا. هو ويچارو ٻنيءَ ۾ هر بہ پيو هلائيندو ۽ سائينءَ کي بہ پيو سوال ڪندو تہ يا ڏٽي هي حڪمران، شل اڳئين ظالم حڪمران کان چڱو هجي. دهليءَ جي سڀني شهنشاهن مان هڪڙو اڪبر مغل چڱو ماڻهو هو جيڪو پڇا ڳاڇا ڪندو تہ هو تہ هارين نارين جو ڇا حال آهي.

باقي ٻيا حڪمران پنهنجي محصول جو حصو ونندا هئا. سندن فوج جو خرچ نڪري پوندو هو. هاري جي خوش نا خوش جو ڪين ڳڻتي ڳارائو ڪونہ هوندو هو.

ارڙهين صديءَ جي شروعات ۾ جڏهن دهليءَ ۽ ايران جا حڪمران

افغانستان تي وڙهي رهيا هئا تہ ڪلهوڙا گهراڻي سنڌ تي پنهنجي حڪومت قائم ڪري ورتي هئي، سنہ ١٧٧٨ع ۾ ڪلهوڙن کي ٽالپرن بلوچن Baloochin سنڌ جي حڪمرانيءَ تان ٻي دخل ڪري پنهنجو راڄ قائم ڪيو (٣). هن خاندان حڪومت ڪارڻ سنڌ کي مختلف سردارين ۾ ورهائي راڄ ڪيو. افغانستان جي دراني قوت بہ سندن حڪومت کي تسليم ڪيو. ٽالپرن جبل مان گهرايل ماڻهن جي مدد سان هڪ نهايت ظالمائو راڄ شروع ڪيو. سندن ڏاڍائي جو شڪار هن ملڪ جو هاري طبقو رهيو. ٽالپر گهراڻي جو وڏو ١٧٨٠ع ۾ وفات ڪري ويو. ان کان پوءِ سندن پٽن چوياريءَ جي صورت ۾ سنڌ تي حڪومت ڪرڻ شروع ڪئي، جن کي سنڌ جا مير ڪري سڏيو ويندو هو. هر هڪ علائقي ۾ وڏي پاءُ تي پڳ هوندي هئي ۽ ان کي وڏو ڪري سمجهيو ويندو هو. حيدرآباد ۽ ميرپورخاص وارا سنڌ جي لاڙ واري پاڱي جا حڪمران سڏيا ويندا هئا. خيرپور جي ميرن کي اتر سنڌ جو حاڪم سمجهيو ويندو هو. پر انهن سڀني جو وڏو حيدرآباد وارو مير هوندو هو. جڏهن افغانستان جي سدوزئي حڪمراني زوال وهيٽي ٿي ۽ تخت تاج بارڪزئي گهراڻي وٽ پهتو تہ سنڌ جي ميرن بہ ڪابل ڪان منهن موڙڻ شروع ڪيو.

چيو وڃي ٿو تہ ان زماني ۾ افغانستان مختلف ٽڪرن ۾ ورهائجي ويو ۽ هر ٽڪري تي هڪ جدا حڪمران قابض هو. مگر اهي سڀ سياسي هيٺ مٿانهيون عارضي هيون. پر بہ تاريخي يا جاگرافيائي حقيقتون موجود ضرور هيون تہ سنڌ افغانستان جو حصو هئي يا هندستان جو. چيو ويندو آهي تہ ننڍڙا ٿانو واهڻ ۾ گهڻي وقت تائين تري ڪوهہ سگهندا آهن. مٿي اهڙن اندرين ۽ ٻاهرين منصوبن جو ذڪر اچي ويو آهي جن تحت مختلف ملڪن هڪ اتحاد جوڙي زار ۽ روس سان مقابلي ڪرڻ لاءِ سوچيو ويچاريو هو. شاه شجاع پنهنجي تخت حاصل ڪرڻ لاءِ سنڌ جي شڪارپور شهر وسيلي جاکوڙيو هو. هن پهرين ڪوشش ١٨١٨ع ۽ ٻي ڪوشش ١٨٣٤ع ۾ ڪئي هئي. هو شڪارپور ۾ پهتو تہ سنڌ جي اميرن وڃي مٿس حملو ڪيو ۽ ڪابل جو رهيل پنج لک روپيہ ڏن ڪيس ڏنو هئائون. مٿي اهو بيان بہ اچي ويو آهي تہ انگريزن جو سنڌ ۾ مفاد، سنڌوءَ وسيلي هڪ آزاد تجارت قائم ڪرڻ هو ۽ ان کان وڌيڪ نہ.

ائين ڪٿي چئجي تہ سنڌ جي هن واپار ۾ ساري دنيا ۾ تجارتي مفاد هو. سنڌوء وسيلي واپار پنجاب ۽ سنڌ جي وچ ۾ هڪ وڏي تڪرار جو باعث بڻيل هو. سنڌوء وسيلي هلندڙ واپار تي جيڪو محصول اگرندو سو مناسب هئڻ گهربو هو ۽ ان جي ورهاست بہ مناسب هجڻ ڪيندي هئي. اڻويهين صديءَ جي ٽئين ڏهاڪي جي اڳڀاڙيءَ ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ هينري پاٽنجر کي سنڌ روانو ڪيو هو تہ هن ڌس

۾ وڃي سنڌ جي حڪمرانن سان ڳالهه ٻولهه ڪري. ٻئي طرف پنجاب جي راجا رنجيت سنگهه سنڌوءَ جي ڪنڌين سان افغان علائقا فتح ڪري پنجاب سان ملائي ڇڏيا هئا. هاڻي سنڌ کي فتح ڪري پنجاب سان ملائڻ واسطي ويهن ئي ننهن جا زور لائي رهيو هو. هوڏانهن ميرن جي ڪوشش هئي ته هو سنڌ ڏانهن اڳتي نه وڌي- انگريزن جي مرضي هئي ته سنڌوءَ جي ساري وهڪري سان امن امان هجي. هن ڪڏهن به سنڌ يا پنجاب کي پنهنجي حڪومت سان ملائڻ جو ڪونه سوچيو هو. پر قدرتي طور حالتون اهڙيون بڻيون جو انگريز سنڌ ۽ پنجاب کي فتح ڪري پنهنجي حڪومت ۾ شامل ڪرڻ لاءِ مجبور ٿي پيا هئا. پر هيءَ حقيقت به ياد رکڻ گهرجي ته انگريز ان وقت مغل شهنشاهت جا جانشين هئا ۽ هن هندستان جي مختلف ٽڪرن کي گڏي مغلن وارو هندستان بنائي ورتو هو. اهڙيءَ ريت انگريزن کي مغل شهنشاهيءَ جي مختلف علائقن تي حڪومت ڪرڻ ۽ پنهنجي اثر رسوخ نافذ ڪرڻ جو پورو پورو حق هو جيڪي ڌار ڌار دورن ۾ دهلي حڪومت کان ڇڄندا الڳ ٿيندا رهيا هيا. معلوم ائين ٿئي ٿو ته مقدر سندن مرضيءَ خلاف کين (انگريزن کي) دهليءَ جو حڪمران بنايو هو. جڏهن اهي حڪمران بنجي ويا ته اهو سندن فرض هو ته ان حڪمرانيءَ جا پراڻا علائقا فتح ڪري وري ساڳيءَ شهنشاهت ۾ شامل ڪن. سنڌ جي فتح جو سڌو واسطو دراني افغانستان جي ٽٽل حصن کي گڏي هڪ ملڪ ڪرڻ واري ڪوشش سان آهي. ڇاڪاڻ ته پهرينءَ افغان جنگ دوران افغانستان جون حالتون وڌيڪ خراب ٿي ويون هيون. هن فتح جو ڪنهن حد تائين انهن واقعن سان به واسطو آهي، جن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي ته انگريزن سنڌ ٽالپرن سان هڪ ناهه ڪيو جنهن مطابق انگريزن سنڌ رستي افغانستان ڏانهن پنهنجي فوج وٺي وڃڻ جي اجازت گهري هئي. ان نقطئه نگاه کان هن سنڌ جي ٻن ماڳن جي چونڊ ڪئي هئي جن مان هڪ اتر ۾ ٻيو ڏکڻ سنڌ ۾ واقع هو. هن کان علاوه شاه شجاع جون فوجون به هن ملڪ رستي افغانستان ويڃيون هيون. سنڌوءَ جي وهڪري سان بکر اهڙو ماڳ هو جيڪو دنيا جي وڏي تجارتي آمدرفت جي سلسلي سان لاڳاپيل مشهور گس تي هڪ اهم ناڪ هو. مٿي ڄاڻايل ميرن سان ڪيل عهدنامي تي جلدئي عمل ڪرڻو هو. هن قسم جو مطالبو ڪرڻ انگريزن جو حق هو ڇاڪاڻ ته اها هندستان جي اقتدار اعليٰ جي وارث ۽ عظيم طاقت هئي. مذڪوره ناه ۾ نائي جي لالچ يا ڪو ٻيو مقصد ڪونه هو. جيڪڏهن سنڌ جا حڪمران عهدنامي جي شرطن جي پوري پابندي ڪن ها ۽ سندن دربار ۾ رهندڙ انگريز ريذيڊنٽ جي چوڻ مطابق عمل ڪن ها ته سنڌ جي آزادي به بهاولپور جيان ساليانی خراج جي شرط تي برقرار رهي ها

افغان جنگ جي لاهين چاڙهين ڪري انگريزن کي ڪراچيءَ ۾ فوج رهائڻي

Gul Hayat Institute

پنجي وئي هئي. اهڙيءَ ريت بکر ۾ به فوج مقرر مدت کان وڌيڪ ترسي پئي هئي. افغان جنگ دوران ۽ ان کان پوءِ امير ۽ سنڌ ن دربار جا ماڻهو انگريزن خلاف سازشن ۾ رڌل هئا. سنڌن دربار ۾ رهيل انگريز ريزيڊنٽ انهن ڪوششن ۾ لڳا رهيا ته سنڌ ۾ انگريزن خلاف ڪا بغاوت نه ٿئي ۽ پنهنجين اهڙين ڪوششن ۾ هو سوڀارا به ٿيا هئا. ڪرنل انگلنڊ سنڌ ۾ رهيل فوج جو ڪمانڊر هو. ان زماني ۾ ناٽ قنڌار ۾ ترسيل هو. کيس فوجي رسد پهچائڻ ڪرنل انگلنڊ جي ذميواري هئي. ڪوئٽا کان پريان رهندڙ هڪڪزئي قبيلي جا ماڻهو جنرل ناٽ تائين اهڙي رسد پهچڻ ۾ وڏو ڏچو بڻيل هئا.

جڏهن جنرل ناٽ گورنر جنرل جي حڪم موجب ڪابل ڏانهن روانو ٿيو ته رسد پهچائڻ اڃا به وڌيڪ ڏکي ٿي پئي هئي. ڪرنل انگلنڊ کي ڪوئٽيا پار هڪلزئي وارن جي ڏچي جو اڳيئي پتو هو. کيس اهو به خدشو ٿيڻ لڳو ته متان سنڌ جا حڪمران به رسد جي آمدرفت ۾ رنڊڪون پيدا ڪن. تنهن ڪري کين سوڙهو گهٽيو هئائين. سنڌ جي فتح جي رام ڪهاڻي ان دور کان وٺي شروع ٿئي ٿي.

سرچارلس نئپيئر

سرچارلس نئپيئر پنهنجي دور جو نهايت ذهين فوجي عملدار هو. ائين ڪٿي چئجي ته برطانيه جي تاريخ ۾ فوجي خدمتن جي ناتي هي ماڻهو امتيازي حثيت جو مالڪ هو. هن قسم جو اعزاز کيس ڪوشش ڪندي ڪونه مليو هو يعني هن پنهنجي زندگي جا سٺ سال انهيءَ اعزاز ملڻ جي آسري جدوجهد ڪندي ڪونه گذاريا هئا. کيس نوجوانيءَ دوران هڪ ايبيٽ تي جهيڙيندي سخت گهاءَ به رسيا هئا ۽ ١٨٣٧ع ۾ هو ميجر جنرل جي عهدي تي پهتو هو. هن کان اڳ هو آيونيا جي "سيفالونيا" نالي هڪ ٻيٽ تي گورنر هو. هندستان ڏانهن اسهڻ کان ٿورو اڳي اتر انگلنڊ جي چارٽسٽ تحريڪ سان منهن ڏيڻ واسطي کيس اتي مقرر ڪيو ويو هو. توڙي جو سندس همدرديون ان تحريڪ سان هيون پر هن ڏاهپ ۽ مسرت کان ڪم وٺي حڪومت کي ان اٿ وٺندڙ وايو منڊل مان ڏاڍي سٺي نموني ٻاهر ڪڍي آيو. ان کان پوءِ ڪمانڊر- ان- چيف، لارڊ هل کيس هندستان جي فوجي خدمتن جي آڇ ڪئي جيڪا هن قبولي. هو سنه ١٨٤١ع ۾ هندستان پهتو ۽ اتي کيس پونا ڊويزن جو ڪمانڊر مقرر ڪيو ويو. برطانيه سرڪار جي، افغانستان ڏانهن

Gul Hayat Institute

موڪليل فوج جي حالت نهايت خراب هئي. ڪابل جي برڪبد جو نهايت بي دردي، سان قتل عام ڪيو ويو هو. غزنيءَ ۾ رهندڙ انگريز فوج دشمن آڏو آڻ مڃي چڪي هئي. جلال آباد واري توهين به گهٽ ڪانه هئي. هندستان ۾ هر مائهو جي زبان تي انگريزن جي شڪست جون ڳالهيون هيون. ائين سمجهڻ کپي ته فوج جو ٻوسي ڪتي جيان پڇ هيٺ لڙڪيل هو. Tails of the army were down ان فوج جي تباهي ان ڪري ڪانه ٿي هئي ته انهن پنهنجون ذميواريون خوش اسلوبيءَ سان سر انجام ڪونه ڪيو هيون پر ان جو اڪيلو ڪارڻ افغانستان جو اڻ ڇتو ۽ منجهيل سياسي صورت حال هئي. ٻهرين ڳالهه ته ڪيس اهو تاثر به ختم ڪرڻو هو ته جا ميڪدار بندوقون، تفنگ ڪان بهتر هيون. جنهن کي انگريزن جي شڪست جو بهانو بنايو هو. ڪيس تفنگ هلائڻ جو ٻين فوجي عملدارن ڪان وڌيڪ تجربو هو. هن پنهنجي منهن به هن ڏس ۾ ڪي تجربا ڪيا هئا ۽ اها ڳالهه ثابت ڪئي هئائين ته بمبئي واري فوج نائين مار ڪرڻ، هٿيار جو پنهنجو ڪمال ڪونه هو پر اهي نڪرين جي چوٽين تان ويهي انگريزي فوج تي استعمال ڪيون ويون هيون. جڏهن ته انگريز فوج هيٺان ڪان مٿي بندوقن کي ڪتب آڻي رهي هئي. دشمن فوج قلعي ڏاهڻ واري لشڪر تي به ڏاڪٽيون رکي نڪرين تان مٿان بندوقون چوڙيون هيون.

ايبيٽ وارين فوجي ڪارروائين ڪان پوءِ هي ٻيو ڀيرو ڪيس ٻاڻ ملهائڻ جو وجهه مليو هو. پر ان سان گڏ هيءَ حقيقت به ياد رکڻ کپي ته هن مائهوءَ جي ڪردار جوڙڻ ۾ سندس عظيم ماءُ جو به هٿ هو جيڪا چارلس ٻئي جي پڙ پوٽي هئي. سندس پاءُ وليم ۽ سندس سوٽ ايڊمرل سرچالس نئپيئر سيئي اعليٰ مرتبي وارا مائهو هئا. ان زماني ۾ لارڊ ايلنبرو نئون گورنر جنرل ٿي آيو هو. هن محسوس ڪيو هو ته افغانستان ۾ انگريزي فوج جي شڪست اتان جي سياسي ابتري ڪري آئي آهي. هن سياسي عدم استحڪام کي بنجو ڏيڻ پئي چاهيو. ان ناتي هن افغان جنگ وارن ٻوين مرحلن ۾ هن هڪ اهم قدم کنيو هو ۽ سياسي کاتي جي عملدارن کي فوجي ڪماندرن جي ماتحت ڪري رکيو هئائين. سندس خيال ۾ سنڌ جا حڪمران به انگريزن سان نڀاءَ ۽ دوکي ڪرڻ ۾ رڌل هئا ۽ سائڻ ڪيل عهدنامن تان ڦرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا. تنهن ڪري هن چارلس نئپيئر کي سنڌ ۾ رهيل فوج جو ڪماندر مقرر ڪيو ۽ اتان جا سياسي اختيار به سندس حوالي ڪري ڇڏيائين. ميجر آئوٽ رام بمبئي واري فوج جو هڪ ڏاهو عملدار هو جيڪو سنڌ جي شڪار جي شوقين حڪمرانن جي دربار ۾ گهڻو وقت ريزيڊنٽ طور رهيو هو ۽

Gul Hayat Institute

سائن ڪيترن معاهدن ڪرڻ ڪري گهڻو مشهور ٿي ويو هو. جڏهن برطانيہ سرڪار پنهنجون فوجون افغانستان روانيون ڪيون هيون تنهن زماني ۾ بہ هو ان دربار سان وابستہ هو ۽ اتان جي ميرن سان ڪامياب ڳالهيون ڪري پنهنجي نقطئہ نظر جو حامي بنائي ورتو هو. افغان جنگ جي شروعاتي دور ۾ بہ هن ڪيتريون نمايان خدمتون سرانجام ڪيون هيون. هو هڪ نوجوان سياسي عملدار هئڻ ڪري نئين آيل گورنر جنرل کي ڪونہ وڻندو هو. مٿس ڪرنل انگلنڊ جي فوجي دستي تي اوچتي حملي ڪرڻ وقت لڪي وڃڻ جو بہ الزام هو. جيو ڳجي ٿو اهي فوجي بنا سوچي سمجهي اوڳن اُن جي وڳ جيان ان واريءَ ۾ ڪاهي پيا هئا جنهن تي دشمن فوج جو اڳيئي قبضو هو. ان زماني ۾فوج ايتري ڪمزور هئي جو ڪماندر طرفان ملندڙ معلومات ۽ پنهنجي بچاءَ تي ڌيان ئي ڪانہ ڏيندي هئي. ميجر آئوٽ رام جو نقطئہ- نظر اهو هو تہ اهي نوجوان عملدار ڪا " نرس" جوڪري ڪانہ هئي جو ڪين ڇيني جڳو ٻلو ڪري ڇڏي ها. اتفاق وري اهو بہ ٿيو جو اهو نوجوان عملدار زخمن جو تاب نہ سهي پاڻ بہ مري ويو. جنرل نئپيئر جون ميجر آئوٽ رام سان همدرديون هيون جنهن ڪيس مکيہ صلاحڪار طور پاڻ وٽ رکيو. هن سندس عوامي خدمتن ڪري ڪيس گهڻو مشهور بہ ڪيو هو. تنهن ڪري هن ٻنهي جي جوڙي ڏاڍي سٺي نهي وئي.

نئپيئر سپٽمبر ١٨٤٢ع ۾ سنڌ پهتو هو. سائس فوج گڏ ڪانہ هئي. ڪراچيءَ جي ننڍي بندر تي فوج اڳيئي موجود هئي. پر سندس هينان ڪم ڪندڙ لشڪر اتر سنڌ ۾ بکر واري بيٽ تي فوجي ڇانوڻيءَ ۾ هو ڪرنل انگلنڊ جي قنڌار مان موٽي اچڻ تائين هن جي فوج جو انگ تمام ٿورو هو. ڪيس اهڙي هدايت مليل هئي تہ جڏهن هو سکر واري فوجي ڇانوڻيءَ ۾ پهچي تہ بنگال فوج پنجاب رواني ڪري ڇڏي. ان ڪان پوءِ بہ وٽس ١٢٠٠٠ لشڪر موجود هو. انهيءَ فوج سان، ڪرنل انگلنڊ جي قنڌار کان واپس ٿيڻ واري فوج کي. جابلو علائقن جي ڀروچن جي حملن ڪان تحفظ ڏيڻو هو. ميجر آئوٽ رام نئپيئر جي مکيہ صلاحڪار جي حيثيت ۾ انهيءَ مقصد سان ڪوٺيا ويل هو تہ جيئن اتان وچي ماڻهن کي انگريزن خلاف ٿڌو ڪري سگهي ۽ موٽندڙ لشڪر سولائيءَ سان منزل تي رکي سگهي. واپس ٿيندڙ انگريز فاتح فوج جا ٻئي حصا اچي ڪابل ۾ گڏ ٿيا هئا ۽ اهو ائين هو جڻ انگريزن پنهنجي ڪمزوريءَ کي پاڻ ئي قبول ڪري ورتو هو.

Gul Hayat Institute

سنڌ ۾ انگريزن جو افغانستان مان موٽڻ

جنرل انگلنڊ، هن جنگ ۾، هڪ فوجيءَ جي حيثيت ۾ ڪو اعزاز جوڳو نالو پيدا ڪونہ ڪيو هو. ماٿهن جي وات تي رڳو "هٽڪلزئي" قبيلي جي بهادريءَ جو نالو هو. پر جڏهن سنڌس فوج لڪن تان هيٺ لٿي تہ هن جي بي شمار فوج جي انتظام ڪي ڏسي جنرل نئپيئر سمجهي ويو تہ جنرل انگلنڊ ڪنهن وڏي پائي جو فوجي عملدار آهي ۽ ان ڪري ڏانهس مبارڪ باد جو هڪ خط بہ لکيائين. بعد ۾ ڪيس معلوم ٿيو تہ سنڌس فوج ۾ نظم ضبط نالي واري ڪا شيءَ ئي موجود ڪانہ هئي. هٽڪلزئي قبيلي جي حملن دوران زخمي ٿيل فوجين جي ڪنهن بہ نظر داري ڪانہ ٿي ڪئي. هو سيپٽمبر جي پيڇاڙيءَ ۾ آگبوٽ وسيلي سکر پهتو هو ۽ ڪمانڊنگ آفيسر کي حڪم ڪيائين تہ جنرل انگلنڊ جي موننڊڙ فوج کي وچي سهائتا ڏئي. اتي ئي ميجر آئوٽ رام سان سنڌس پهرين ملاقات ٿي هئي. هي ٻئي فوجي هڪ ٻئي سان ملي ڏاڍا خوش ٿيا. ان کان پوءِ ميجر آئوٽ رام ڏکهي موڪل تي هليو ويو ۽ موٽيو تہ ڪيس جنرل نيپيئر جو ڪمشنر مقرر ڪيو ويو.

بنگال- فوج جڏهن سکر مان نڪري پنهنجي منزل مقصود ڏانهن رواني ٿي تہ ان وقت مس وچي سر چارلس سک جو ساہ ڪنيو. ڇاڪاڻ تہ هن ۽ بمبئي واري فوج وچ ۾ هڪ قسم جو ڦيناڙو پئجي ويو جيڪو هن جي وڃڻ ڪري ماٺ ٿي ويو. بعد ۾ هن فوج جي بچاءَ لاءِ پڪو بندوبست ڪيو. جيڪو ڪيس ايندڙ اونهاري تائين پورو ڪرڻو هو. اتان جي اوسي پاسي کي بہ گهمي ڏٺو هئائين. هن کان علاوہ سياسي نظم ۽ ضبط کي بہ صحيح ڪيائين جيڪو سنڌس خيال موجب گورنر جنرل پنهنجي قلم جي هڪ ئي جهٽڪي سان ڏانوا ڏول ڪري ڇڏيو هو.

هن وقت گونر جنرل سنڌ کي فتح ڪرڻ واسطي پڪو پهہ ڪري چڪو هو ۽ نئپيئر کي بہ ان کان واقف ڪري ڇڏيو! هئائين. ڪيس اهو بہ اطلاع ڏنو ويو هو تہ جڏهن جنرل ناٽ خيبر کان واپس ٿيندو تہ سنڌس فوج بہ هن جي مهنداري هيٺ ڪم ڪندي. پر ڪيس اها ڳالهہ پسند ڪانہ هئي. هن جي مرضي هئي تہ گهوڙيسوار دستن کي وڌائجي ۽ ڪئپٽن جيڪب جي ماتحت جيڪي اريگيولر هارس مري ڳهي رهيا آهن سي سنڌس حوالي ڪيا وڃن. بعد ۾ ڪيس بہ ريجمينٽون ۹- بنگال ۽ پونا هارس بہ ڏني وئي هئي.

جڏهن جنرل ناٽ جون رهيون کهيون فوجون قنڌار کان بولان ۽ ڪڇ- گندوا وسيلي پهتيون تہ سر چارلس جي ڪنڌ تان بہ چڻ بار لهي پيو هو. ان کان پوءِ ڪيس خبر هئي تہ سنڌ تي حملو ڪيو ويندو.

سنڌ جا حڪمران ۽ انهن سان ڪيل عهدنامو

هن کان اڳ سنڌ جي حڪمرانن کي مجبور ڪري هڪ عهدنامون ڪيو ويو هو جنهن ۾ انگريز، ٽالپر ۽ شاه شجاع ڌريون هئا. اهو صحيح هو يا غلط هو بس ٿي ويو. گهڻي وقت گذرڻ کان پوءِ هائي تہ چونداسون تہ اهو بلڪل غير واجبي هو. جيڪڏهن هن جنگ جي ناتي، برطانيہ سرڪار جي ان وقت جي حڪمت عمليءَ کي جاچي ڏسبو تہ اهڙي قسم جو معاهدو وقت جي اهم ضرورت بہ هو. لارڊ ايلنبرو بہ خيال هو تہ ميجر آئوٽ رام لکيل عهدنامي کي ڏسي هو اڳين معاهدن کان بہ ڦرڻ جون ڪوششون ڪري رهيا آهن. هن جنرل نيپئيئر کي سختيءَ سان هدايت ڪئي هئي تہ اهو معاهدو ضرور ٿيڻ گهرجي. جيڪڏهن سنڌ جا حڪمران اهو ساڳيو عهدنامون قبول نہ ٿا ڪن تہ انهيءَ کي ٿورو ڍگهو ڪري ۽ لفظن جي اهڙي ڦير گهير ڪئي وڃي جيئن هنن کي اهو عهدنامو قابل قبول نظر اچي. سرچارلس نئپيئر جڏهن اصلي عهدنامون ڏٺو تہ سمجهيائين تہ سنڌ جي حڪمرانن سان ڏاڍي وائڻي زيادتي ڪئي وئي آهي. ۽ اها سندن ملڪ سان دست اندازي ڪرڻ جي برابر هئي. پر اهي بدنام ۽ نهايت گندا حڪمران هئا جيڪي اتان جي اهڙن امن پسند هارين نارين ۽ ڪڙمين ڪاسبين تي ظلم ڪندا هئا جن جهڙو شريف انسان سڄي هندستان ۾ ڪونہ هو. جيڪڏهن اهڙي قسم جو عهدنامون ڪانئن لکائي ورتو ويو هو تہ سمجهڻ کپي هتان جي غريب مائهن جي بهتر مستقبل جو پڌرنامون هو. هن کان علاوه هيءَ حقيقت بہ ياد رکڻ گهرجي تہ هنن ميرن جي ابن ڏاڏن جابلو بروچن جي واهر سان سنڌ جي اڳين حڪمرانن کان تخت ڦريو هو. هائي تہ سندن حڪومت انهن قبائلي سردارن جي لٺ باٺي سان برقرار آهي. ان کان سواءِ هنن ميرن جابلو بروچ ۽ پٺاڻ بہ پگهارن تي فوج ۾ ڀرتي ڪري ڇڏيا آهن. سنڌجي هنن حڪمرانن انهن کي ڀليون ڀنيون ۽ جاگيرون ڏئي ڇڏيون آهن. هتان جي اصلي ڌرتيءَ ڌڻين سان ڦهري ڪلور ڪري ڇڏيا اٿن. سنڌين جا ڳوٺ ۽ وسنديون بہ سندن ڏاڙن کان آجيون ڪونہ آهن.

افغانستان واري ڏچي پيري ميجر آئوٽ رام سائن ڳالهيون ٻولهيون ڪندو ۽ کين ماٺ ڪرائيندو آيو. پنهنجي طبيعت ۾ بہ ڪڏهن مڻ تہ ڪڏهن ماسو هوندا هئا. ميجر جون هنن سان همدرديون هونديون هيون. جڏهن هيانءِ هاري وهندا هئا تہ کين آٿت بہ ڏيندو هو. هينري لارينس جيان هي بہ ان جاکوڙ ۾ لڳو رهندو هو تہ ميرن جي حڪومت ختم ڪرڻ بدران کين آتاري آتاري ڪنهن ڳالهہ تي

ائجي. ميرن وٽ ويڙهاڪ ماڻهو بہ جام هئا. ڪوٽ تي ڪدرڪون ڪَڏ ني ويندبون هيون. ميڙي جوندي هنن ڏن جو دنيون لاٽي جڏيون هيون. سندن گهڻي اپٽ درياهي تجارتي آمدرفت مان ٿيندي هئي جنهن تي هو ڪُپ ڪوڙيون وينا هئا. ڪين عوام جي ڀلايين لاءِ ڪا اِئَ تنڻ ڪانہ هوندي هئي. منِي جاٽايل فوج قبائلي ٻروج سردارن ۽ انهن جي مائهن تي مشتمل هوندي هئي. ٻر هنن جي فوج ۾ وڏو انگ ٻنائن جو هوندو هو.

هو انگريزن سان ڪيل عهدنامن جي شرطن کي پوري ڪرڻ لاءِ گهٽو نٽ نتاءِ بہ ٻيا ڪندا هئا. اهڙيءَ ريت پنجاب سان ڪيل واپاري ناهہ ۽ تجارتي محصول تي بہ جڻ دلئون راضي ڪونہ هئا. سائن نَون عهدنامن ڪرڻ جي تمام گهڻي ضرورت هئي. اهڙيون سڀ ڳالهيون هاڻي جنرل سرچارلس جي حوالي ڪيون ويون هيون. هو بہ هڪ ڳالهہ وارا ڪونہ هئا آليءَ ٻاهري ڪانيءَ جيان ترين تي فري ويندا هئا. سندن دربار انگريزن خلاف سازشن جو مرڪز بڻيل هوندي هئي. بئسي جي ڏيتي ليتيءَ جا بہ ڪوس هئا ٻيا سياڻي سياڻي ڪندا هئا. ميجر آئوٽ رام جو خيال هو تہ نئين عهدنامي تي هوريان ڏاڍيان ضرور صحيح ڪندا ۽ انگريزن خلاف ڪجهہ نہ ڪرڻ جي بہ پڪ ڏياريندا. پر نيپيئر ۽ سندس ماڻهن کي چڱيءَ ريت خبر هئي تہ سياسي طور خوشفهمين ۽ غلط اندازن لڳائڻ ڪري انگريزي فوج جي افغانستان جي معاملي ۾ ڪيڏي بي عزتي ٿي هئي. ڪين ٻنائن بابت شڪ شبها ۽ ان جي نتيجي ۾ پيدا ٿيل ڏنڌ اٿيل وايو منڊل دل ۾ هُري رهيو هو. تنهن ڪري هو ميجر آئوٽ رام جو سياسي نقطئہ- نظر ۽ جاسوسي اطلاعن کي مڃڻ لاءِ تيار ئي ڪونہ هئا. سندن ويچار هو تہ آئوٽ رام کي سندس مقرر ڪيل جاسوس غلط اطلاع ڏئي گمراهہ ڪري رهيا آهن. سندس سوچ موجب سچي ڳالهہ اها هئي تہ سنڌ جا حڪمران جهيڙڻ لاءِ سازشون ڪري رهيا آهن ۽ وڏي فوج ڪٺي ڪرڻ جي ڪوششن ۾ رڌل آهن. جيتري قدر لشڪر گڏ ڪرڻ جو سوال آهي تہ آئوٽ رام ڪين يقين ڏياريو هو تہ اهو ڪارو ڪوڙ آهي ۽ ميـــر ڪڏهن بہ اهڙيءَ ڪوشش ۾ مصروف ڪونہ آهن. پر اتفاق سان جنرل نئپيئر کي مليل معلومات بلڪل ڪري ۽ سچي هئي تہ ميرن انگريزن سان جهيڙڻ واسطي پنجاه هزار ڪان سٺ هزار باقاعده مسلح فوج گڏ ڪري ڇڏي هئي. جنرل نئپيئر گورنر جنرل جي خواهش مطابق عمل ڪري رهيو هو. سنڌ جا حڪمران جاٽي ٻڇهي نئين تيار ڪيل عهدنامي تي صحيحن ڪرڻ ڪان لنوائي رهيا هئا. ڪيس توقع هئي تہ جنهن هو پنهنجي فوج وٺي حيدرآباد جي ويجهو پهچندو تہ ٽالپر سمجهندا تہ انگريز متن ڪاهي اچي رهيا آهن تہ هڪدم ڊچ ڪان نئين تيار ڪيل عهدنامي تي صحيحون ڪري ڇڏيندا. ميجر آئوٽ رام صحيحن ڪرائڻ جي ارادي سان اڳيئي اتي موجود آهي اهڙيءَ ريت نئين

Gul Hayat Institute

عهدنامي تي صحيحن ڪرڻ ۾ دير اصلي ڪانہ لڳندي. مٿي ذڪر ڪيل پرائو ۽ نئون عهدنامو ميرن کي ضابطي هيٺ رکڻ لاءِ ٺاهيو ويو هو. جيڪڏهن ڏٺو وڃي تہ اهي ٺاهيا بہ ميرن جي فائدي لاءِ ويا هئا. درياهن جي ڪنڌين ڪنارن سان جيڪي ماڻهو پرائي طرز جي زندگي گذاري رهيا هئا تن ۾ نواڻ آڻڻ جي ڏس ۾ هيءُ هڪ ضروري قدم هو.

سرچارلس نئپيئر ريجيمينٽ جو هڪ سچو سپاهي هو. فوج ۾ نظم ۽ ضبط پيدا ڪرڻ ۾ خاص خوبين جو مالڪ هو. هن افغانستان مان موٽيل هيانءَ هاريل ڊٺل ڦٽل فوج کي نئين سر منظم ڪري ان کي اتساهہ ۽ حوصلو ڏنو هو جيڪا هاڻي باحوصلہ ۽ وڙهڻ لائق بنجي چڪي هئي. فوجي اصطلاح موجب سندن" پيچ ڪنڊي تي هو" ۽ ڪنڊيءَ ڪِرڙيءَ کي بہ وڙهسان وڙهسان ڪندي ٿي وئي. سندن جنگهن کان هيٺ لڙڪيل پيچ ورهن کان پوءِ وري اچي ڪنڊي سان لڳو هو. سندن سپہ سالار بہ اهڙي ڳالهہ پروڙي ورتي هئي. سنہ ۴۳-۱۸۴۲ع وارو سيارو گذري رهيو هو. سنڌ جو سيارو سنڌ جي سخت گرميءَ واري اونهاري سان گڏيل هوندو آهي. سياري گذرڻ کان هڪدم پوءِ اهڙي ڪوسي رت شروع ٿي ويندي آهي جنهن کي سهڻ ڏاڍو ڏکيو هوندو آهي. نئپيئر نئين عهدنامي کان و يسلو ڪونہ هو. کيس توقع هئي تہ ان جي نتيجي ۾ ضرور ڪجهہ ٿيندو. هو عهدنامي بابت ٿيندڙ ڳالهہ ٻولهہ کي سياري جي اچڻ تائين اينگهائي رهيو هو. سندس خواهش هئي تہ موسم ۾ ماٺار اچي تہ فوج کي ميرن بہ پاڻي ڪرڻ لاءِ ميدان ۾ لاهجي.

اتر سنڌ واري مير جي راڄڌاني خيرپور هئي جيڪا سکر کان گهٽو پري ڪانہ هئي. هتان جو حڪمران مير رستم هو جيڪو قبر ۾ پير لڙڪائي موت جي اوسيڙي ۾ وينو هو. جن ميرن ڪلهوڙن کان سنڌ جو راڄ کسيو هو تن مان اڪيلي نشاني وڃي بچيو هو. سندس پٽ جي خواهش هئي تہ هو جيئري ئي کيس حڪمران بنائي. رسم ۽ اصول مطابق حڪومت سندس چاچي جو حق هو. اهڙيءَ ريت مير رستم پنهنجي حڪومت مير علي مراد جي حوالي ڪئي. مير رستم جا پٽ ۽ سندس ڀيا پائر پنهنجي فوج وٺي امام ڳڙهہ نالي هڪ قلعي ۾ وڃي ويٺا جيڪو سندن خيال موجب ڪنهن جي فتح جوڳو ئي ڪونہ هو. نئپيئر خيال ڪيو تہ ٽالپرن جو اهو تصور ختم ڪرڻ گهرجي تہ اهو قلعو ڪنهن جي فتح ڪرڻ جوڳو ڪونہ آهي. تنهن ڪري هو ٢٦- ڊسمبر تي پاڻ سان فوج وٺي وڃي ڏجيءَ (ڪوٽ ڏجي) پهتو جيڪو سکر کان ۳۰ ميل پري ڏکڻ طرف واقع هو. وڏيڪ فوج اتي ڇڏي ۲۲- پيادل جي ۳۵۰ فوجين کي ساڻ ڪري ۽ ۲۴- پائونڊن جون بہ توبون ڪٽائي روانو ٿيو. سواريءَ ۽ بار برداري لاءِ جيترا بہ اٺ ٿي سگهيا ڪتب آندا ويا. هن کان علاوه ۱۵۰ سنڌي گهوڙيسوار بہ پاڻ سان ڪنيائين. پاڻ سان پاڻي ڪٺي وارياسي مان

Gul Hayat Institute

ٿورو سفر ڪري وڃي تجل پهتا. هيءُ ماڳ نر جي ڪناري ۽ ڪوٽ ڏجي کان چاليھہ ميل پري هو. هن ٿاڪ کان امام ڳڙهہ جو قلعو سٺ ميل ڏور هو. ۽ هن اڳتي سفر ڪري ١٢ جنوري ١٨٤٣ع تي وڃي اتي رسيو. پاڻ سان پاڻي ۽ کاڌو خوراڪ بہ ساڻ کنيو هئائين. نيپيئر جڏهن اتي پهتو تہ قلعي ۾ وانگي بہ ڪونہ هو. باقي ڏهہ هزار پائونڊ دارون پيو هو جنهن سان هن اهو قلعو اُڏائي پٽ ڪري ڇڏيو. اهو قلعو تباه ڪري هن چڱو ڪم ڪيو هو. هيءُ قلعو ميرن پنهنجي اولاد لاءِ تعمير ڪيو جيڪو ڍهڻ ضروري هو. هو اتان پير ابو بڪر ڏانهن روانو ٿيو جيڪو سکر-حيدرآباد واري رستي تي ۽ سکر کان چاليھہ ميل پري هو. ڪوٽ ڏجي ۾ رهايل فوج کي بہ اوڏاهين اچڻ جو حڪم ڏنو هئائين. آئوٽ رام کي حڪم ڪيو هئائين تہ هو خيرپور وڃي ۽ مير علي مراد جي انهن مائٽن کي پاڻ وٽ گهرائي جيڪي سندس حڪمران هجڻ جي مخالفت ڪري رهيا هئا. پر اهي مير آئوٽ رام جي سڏ تي وٽس ڪونہ آيا. تنهنڪري هن جنرل نيپيئر کي صلاح ڏني تہ هو حيدرآباد واريُ ريزيڊنسيءَ ۾ پهچي ۽ حيدرآباد مير نصير ۽ ميرپور جي مير شير محمد کي نئين عهدنامي تي صحيح ڪرڻ لاءِ مجبور ڪري. نيپيئر کي اهي بہ خبرون پئجي رهيون هيون تہ ميرن جي فوج جي انگ ۾ ڏينهون ڏينهن واڌارو اچي رهيو هو ۽ بلوچستان جي جبلن جا رهاڪو بروچ، رند، لغاري ۽ چانڊيا ڪٽڪن جي صورت ۾ هن جي ڪيڏ اڳتي وڌي رهيا هئا. هن سوچيو تہ جيستائين هي بروچ حيدرآباد پهچن تنهن کان اڳ هو وڃي ميرن مٿان ڪڙڪي.

هن سان گڏ لشڪر جو انگ تمام ٿورو هو جنهن جو وچور هيٺ ڏجي ٿو.

(١) پونا هارس
(٢) ٩- بنگال- نيم مسلح گهوڙيسوار دستا
(٣) سنڌ هارس
(٤) هز- مئجسٽي- ٢٢- فوٽ
(٥)١- بامبي گرينا ڊيئرس
(٦) ١٢- بامبي- انفنٽري
(٧) ٢٥- بامبي انفنٽري.
(٨) مدراس سئپرس
(٩) هٽ- بيٽريز
(١٠) لائيٽ بيٽريز

سنڌن ڪل انگ ٢٨٠٠ هو. هيءُ فوج گهڻي بهادر هئي. سازينڊز گرميءَ ۾ منزلون هڻندي ١٦- فبروريءَ تي مٽياري نالي هڪ ٿاڪ وٽ پهتي جيڪو حيدرآباد کان ويهہ ميل اتر ۽ سکر کان ١٦٠ ميل هيٺ ڏکڻ طرف واقع هو.

Gul Hayat Institute

مياڻيءَ واري خونخوار جنگ

مياڻيءَ وارو جهيڙو انهن مشهور جنگين مان هڪ آهي جنهن ۾ برطانيه سرڪار جي انگريز ۽ هندستان فوج پاڻ ملهايو ۽ بهادريءَ جون روايتون برقرار رکيون. مٽيارن پرسان فوجي واند ۾ جنرل نئپيئر کي معلومات ملي هئي ته ميرن بيشمار فوج، ڦليلي وهڪري جي پراڻي پيٽ جي اڙ ۾ منزل ڪيو ويٺي آهي. ميجر آئوٽ رام ريزيڊنسي کان سنيهه مُجيو هو ته ميرن جي مرضي جنگ ڪرڻ تي ڪانه آهي ۽ مذڪوره ماڻهو ميرن گڏ ڪونه ڪيا آهن. جهيڙي جي نيت سان جيڪي ماڻهو وٺن اچي مڙيا هئا تن کي به هنن واپس ڪري ڇڏيو آهي. جڏهن ته جاسوسن نئپيئر کي هن ريت معلومات ڏني هئي ته ميرن جي گڏ ڪيل ٽيهه هزار فوج انگريزن جي فقط ٢٨٠٠ لشڪر کان ڏهن ميلن جي فاصلي تي موجود هئي. جيڪا سرچارلس جي حيدرآباد ڏانهن وڃڻ واري رستي کي روڪيو بيٺي هئي. تنهن ڪري هن اها خبر ٻڌي آڌيءَ رات جو مياڻي ڏانهن پيش قدمي شروع ڪئي ۽ ٻيءَ ڦٽيءَ ڌاران ميرن جي فوج سامهون اچي پنهنجي واند هنئين. ان جي ساڄي پاسي ٢٢- فوٽ (پيادل) ۽ کاٻي پاسي گهوڙيسوار دستا هئا. هن لشڪر جي ساڄي طرف، پرسان هڪ وسيع شڪار گاه جي ٻارهن فوٽ اتاهين ڀت هئي جنهن کي آسانيءَ سان ٽپڻ مشڪل هو. ڄاڻايل شڪار گاه وارو ٻيلو تمام گهاٽو هو جنهن کي پار ڪري انگريزي فوج وٽ رسڻ گهٽو ڏکيو هو. ان شڪار گاه جي آرپار هڪ ٻهو هو جنهن تي نئپيئر، ٢٢- فوٽ جا سرڦريا نوجوان مقرر ڪيا هئا. کين حڪم هو ته آخري ماڻهوءَ ۽ آخري گهڙيءَ تائين دشمن جي ڪنهن به ماڻهوءَ کي هتان لنگهڻ نه ڏنو وڃي. اهڙيءَ ريت فوج جو اڳ، پُٺ ۽ سامان جي بچاءَ لاءِ تمام سٺو بندوبست ڪيو ويو هو.

فوج سان لاڳاپيل سامان ٻونا هارس جي پهريداري هيٺ رکيو ويو هو. اهڙيءَ ريت جنگ جي تياري مڪمل ٿي چڪي هئي. حملو ڪري دشمن فوج کي ٻنهي پاسن کان گهيري ۾ آڻڻو ڪونه هو. هتي فقط هارڻ ۽ جيتڻ جو سوال هو. تلوار جو بندوق جي سنگين سان مقابلو هو. انگريزي فوج، هڪ قطار جوڙي ڦليليءَ جي پيٽ ڏانهن وڌڻ لڳي هئي. جنهن جي اورئين پاسي کان دشمن فوج بندوقن سان مسلح هئي. هنن انگريز فوج کي ڏسڻ سان بندوقون ڇوڙڻ شروع ڪيون. تلوار سان مسلح فوج به حملي لاءِ اڳتي وڌي. ٻوءِ دست بدست جنگ شروع ٿي وئي. مقابلي کان ٻوءِ سُنت ئي دشمن جي تلوارباز فوج ٻوئتي هٽڻ لڳي. ان کان ٻوءِ

انگريز فوج جي ٻي مسمار لشڪر تي نظر پئي جيڪو ٽنون سان مسلح اڳتي وڌي رهيو هو. ڪين مختلف رنگن جا ڪيڙا پاتل هئا ۽ ڏسڻ ۾ جهنگلي پئي لڳا. برطانيه سرڪار جي ڪاٻي پاسي تي موجود گهوڙيسوارن جي حملن ۽ جوابي حملن کان پوءِ دشمن فوج پوئتي هٽڻ لڳي ۽ انگريزي گهوڙيسوار دستن ڦليلي اُڪري ٻيءَ پر تي موجود دشمن تي جلهه ڪئي هئي. ان ڪري بلوچن ۾ ٽاڪوڙو پئجي ويو. منجهائن ڪي ڀڄڻ لڳا پر گهڻن مڙس تي مقابلو ڪيو. ڏاڍا بانڪا ۽ بهادر جوان هئا. مڙس وڃي مڙس کي ڳرو ڏنو. ڪو هوش حوصلو ڪونه هو ته ترار ڪٽان تي اچي ۽ ڪاٽي تي لهي. پروچن مان پنج هزار جوانن پنهنجي جوانيءَ جو نذرانو ڏنو هو. انگريز ۽ هندستاني فوج کي هن قسم جي سخت جنگ جو پهريون تجربو هو. ٢٢- ريجيمينٽ پنهنجي بهادريءَ جو هڪ مثال قائم ڪيو هو. سنڌ جي حڪمرانن ۽ سندن متن مائٽن آڻ مڃي هئي ۽ حيدرآباد انگريزن جي حوالي ڪئي وئي هئي.

هن جنگ کان هڪ ڏينهن اڳ ريزيڊنسي ۾ رهندڙ آئوٽ رام ۽ هندستاني فوج تي لغارين وڃي حملو ڪيو جن کي وڏيءَ جاکوڙ کان پوءِ مس ڪري پٺتي هٽايو ويو هو. ان ڏينهن ويهه هزار جابلو بروچ درياهه اُڪري حيدرآباد واري پاسي آيا هئا. آئوٽ رام پنهنجا اڳبوٽ پوئتي موٽائي جنرل نئپيئر سان سرسبتو احوال اوريو جنهن جنگ واري ڏهاڙي پاڻ سان ٿوري فوج وٺي انهن کي شڪارگاهه واري جهنگ مان ڪڍي ڇڏيو هو.

شهر تي قبضي ڪرڻ کانپوءِ قلعي ۾ ٤٠٠ فوجي وهاريا ويا. ان کان پوءِ نئپيئر پاڻ وڃي سنڌوءَ جي ڪناري سان منزل ڪئي هئي ۽ هنگامي ضرورت کي منهن ڏيڻ واسطي اتي ڪاهيون ڪوٺائي مورچه بندي ڪرائي هئي پر پاڻ رهندو ڪليءَ زمين تي هو. هاڻي وٽس باقي ٻه هزار فوج هئي. ٻيو لشڪر ڪرنل رابرٽس ڏانهن سکر ۽ ڪجهه ڪراچيءَ موڪلي ڏنو هئائين. سکر کان حيدرآباد ۽ اتان ڪراچيءَ تائين سنڌوءَ جون ٻئي ڪنڌيون بروچن ٻاري ڇڏيون هيون ۽ انگريزن جا فوجي جٿا ۽ فوجي چونڪيون محفوظ ڪونه هيون. هر پاسي وڳوڙي وايو منڊل هو. لارڊ ايلنبرو کي جڏهن سنڌ جي هنن حالتن جو پتو پيو ته ڊرتي ڏٺين جي اهڙي بغاوت ختم ڪرڻ لاءِ ستلج واري ڇانوڻيءَ ۾ رهيل فوج، سنڌ رواني ڪرڻ جو هنگامي حڪم جاري ڪيو. اسٽئڪ جي مهنداري واري فوج، ٣- بامبي جا نيم مسلح گهوڙيسوار دستا، بلڊ ۽ ليزلي وارا توبخانه ۽ ٻٽالنون سنڌ روانيون ڪيون ويون. ٻئي پاسي رابرٽس وٽ سکر ۾ رهيل فوج کي ضروري سامان سميت حيدرآباد ڏانهن وڃڻ جو حڪم ڪيو ويو هو. وقت تکو تکو گذري رهيو هو ۽ حالتون جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ بگڙنديون ڳنڀير ٿينديون پئي ويون. ٻئي طرف کان ميرپور جو مير شير محمد ويهه هزار جوان گڏ ڪري اڳتي وڌي رهيو هو جن مان گهڻا مياڻيءَ

Gul Hayat Institute

جي ميدان تي مُهاڏو ڏئي چڪا هئا. هن جنرل نئپيئر کي بيس ٻون جو پيغام روانو ڪيو هو. ڪيس للڪاريو هئائين ته جيڪڏهن پيس نه پوندين ته ماري اهڙو حال ڪندو ساڻ جهڙو افغانستان ۾ اوهان جو ٿيو هو. مارچ تائين سرچارلس وٽ ڪٿان به پهر ڪانه پهتي. جنهن ڏينهن ڪيس خبر پئي ته اسٽئڪ جون فوجون پهچي رهيون آهن ته ان ساڳئي رستي سان نيپئر به پنهنجي فوج وٺي اڳتي روانو ٿيو. هو مير شير محمد ء ان جي فوج ڏهڪائجي ويا هئا. نئپيئر ڪيس پنهنجي فوج بيٺي ڪرڻ جو حڪم ڏنو ء جان جيڪب جا گهوڙيسوار دستا به سندس واهر لاءِ روانا ڪيا ويا هئا. انهن ٻنهي جي پٺيان نئپيئر به پنهنجي مضبوط فوج وٺي نڪتو هو. هڪ ڏينهن نئپيئر شير محمد سان مقابلي ڪرڻ کان لهرائي ويو. ٢٢ تاريخ تي نيپئر جو سارو لشڪر سنڌوءَ جي ڪنڌي سان اچي ڪنو ٿيو. ٢٣ تاريخ ڪراچيءَ مان به آگبوٽن رستي مدد پهچي وئي. ٻئي پاسي سکر واري طرف کان سنڌوءَ جي سير ۾ سڙهن جون قطارون نظر اچڻ لڳيون جن جو ڪيس ڪو وهم گمان به ڪونه هو. اها فوج رابرٽس رواني ڪئي هئي جنهن ۾ ڪيتريون بٽالنون ء ناليرا توبچي هئا.

دٻي يا حيدرآباد واري جنگ

اسٽئڪ سان گڏ آيل فوج کي ساهي پٽڻ واسطي هڪ ڏينهن ڏنو ويو. سرچارلس نئپيئر ٢٣- مارچ جي رات جو مير شير محمد ڏانهن پيش قدمي شروع ڪري ڏني هئي. جنهن انگريزن سان ڳالهه ٻولهه ڪرڻ جون سڀ واٽون بند ڪري ڇڏيون هيون. ڏهه ميل خشڪيءَ سان سفر ڪري باک ڦٽيءَ مهل ڪيس سڌس پئي ته شير محمد جي فوج هڪ پراڻي واهه جي ڪاپي ڪناري مورچه بند ٿي ويٺي آهي. جيڪو اڳتي وڃي ڦليليءَ سان ملي رهيو هو ء فوج جي ساڄي طرف دٻي نالي هڪ ڳوٺ هو. سرچارلس. فوج مير جي نقشي کي ڏسي پنهنجي ڪجهه فوج ان جي سامهون بيهاري باقي ٻي فوج کي وٺي قطار جي صروت ۾ ان جي ڪاپي کان ڦري آيو. ان قسم جي ڪڙي چاڙهڻ جي اڳوائي ٢٢- ريجيمينٽ ڪري رهي هئي. مير شير محمد جي پاسي پندرهن توبون هيون. جڏهن ڪين انگريز فوج جي ويجهي اچڻ جي ڪڙڪ پئي ته پندرهن ئي توبن گولا وسائڻ شروع ڪري ڏنا. انگريزن جي فوج ميرن جي لشڪر کان تمام ٿوري هئي پر ميائي واري لشڪر کان ٻوءِ به گهٽي هئي. صفبندي هن ريت ڪئي وئي هئي:-

بونا هارس

٩- بنگال- نيم مسلح گهوڙيسوار دستا

٢٢- فوٽ (پيادل)

١- بامبي- نيٽو انفنٽري

١٢- == == ==

٢١- == == ==

٢٥- == == ==

٣- نيم مسلح گهوڙيسوار دستا

سنڌ هارس-

مناسب جڳهين تي ١٩ توبون بيهاريون ويون هيون. انهن سڀني سان فقط هڪ توب وڏيڪ سنو ڪم ڏنو. هيءَ به ميانيءَ جهڙي خطرناڪ جنگ هئي. حملي جي شروعات ٢٢- فوٽ ڪئي. جنهن ڦاٽ اڪري وڃي ڳوٺ تي گهيرو ڪيو. ٻنالين ٻنيان ٻنالنون. ڪيئڻون ڪري اڳتي وڌڻ لڳيون ۽ سنڌ جي تلوار باز فوجين جي وچ ۾ اچي پهتيون جتي سنڌي فوج جهنڊا جهليون بيٺي هئي. نئپيئر باڻ ٢٢- فوٽ کي حملي شروع ڪرڻ جو حڪم ڏنو. دشمن فوج به ڪا گهٽ ڪانه هئي. انهن جون قطارون به ڪونڌن سان سنواريل هيون، جيڪي انگريز فوج جي تلوارن جو حملو نه سهي پوئتي هٽي رهيون هيون ۽ واهه جي هڪ ڪنار ڪان ٻيي پئي ڪناري جي اڙ جهلي رهيون هيون انگريز فوج جا گهوڙيسوار دستا ساڄي طرف بيٺل هئا جن به عين وقت تي دشمن متان اوچتو حملو ڪري جنرل نئپيئر کي حيران ڪري ڇڏيو. ناليرن جي لشڪر انگريزن جي پيادل، گهوڙيسوارن جا زبردست حملا ڏسي ميدان ڇڏڻ لڳا. ڪيترا ماڻهو مير شير محمد جي ڪڍ وڃڻ لڳا جيڪو لڪڻ لاءِ ٽر وڃي رهيو هو. جبل واري علائقي سان واسطو رکندڙ لشڪرسنڌو پار ڪري اوڏاهين وڃڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. جيڪي وري ميدان جا مڙس هئا سي ترارين هٿن ۾ ڪري مرڻ مارڻ لاءِ ڄمي ويا. مرندا مري ويا پر پٺتي پير به نه هٽايائون برطانيه سرڪار جي هڪ آفيسر ۽ سنڌن زال کي تازو قتل ڪيو ويو هو. برطانيه سرڪار جي هر فوجي سپاهيءَ جي زبان تي انهن ٻنهي جو نالو هو. جيڪڏهن ڪانئن ڪنهن جئدان تي گهريو ته پلاند وٺڻ خاطر هٿن ڪنهن کي به جئدان ڪونه ٿي ڏنو.

ڏاڍي سخت جنگ لڳي هئي. هن ميدان تي برطانيه سرڪار جي فوج جا ماڻهو ميانيءَ واري جنگ کان گهٽ قتل ٿيا جن جو ڪل انگ فقط ٢٧٠ هو. جن مان ١٤١ رڳو ٢٢- فوٽ جا ماڻهو هئا. دشمن لشڪر جا پنج هزار جوان ٻڙ تي پرزا ٿيا. هن کان علاوه پندرهن توبون ۽ سترهن جهنڊا به انگريزن کي هٿ لڳا. سنڌن

Gul Hayat Institute

ننگ ۽ ناموس کي ڌاڍو ڇيهو رسيو ۽ انگريزن سان وري مهاڏي ڏيڻ جا ارادا به ختم ٿي ويا. مير شير محمد جنگ جي ميدان مان نڪري پنهنجي راڄڌانيءَ جو رخ ڪيو هو ۽ پونا هارس سندس ڪڍ هئي. جڏهن اهي ميرپور پهتا ته اتان جي ماڻهن قلعي جا ڦاٽڪ کولي کين ٻڌايو ته مير پنهنجي اهل عيال سان نڪري ٿر واري قلعي عمر ڪوٽ ڏانهن هليو ويو آهي. نئپيئر پاڻ ميرپور ڏانهن وڃڻ لڳو. جيڪب ۽ اٿن تي لڏيل قلعي ڍاهڻ وارو سامان عمرڪوٽ ڏانهن موڪليو ويو جنهن سان ٢٥- نيٽيو انفنٽري گڏ هئي. ان واقت تائين سنڌوءَ جي اٿل واري رت به اچي مٿان ڪڙڪي هئي. برطانيه فوج جو ڪمانڊر پنهنجي لشڪر جي پوئتي هٽڻ لاءِ اتاولو هو تنهن ڪري عمر ڪوٽ ڏانهن ڪاهي ويندڙ فوج کي پوئتي موٽائي اچي سنڌوءَ جي ڪنڌيءَ سان بيهاريو. توبخاني جي آفيسر ڪمانڊنگ ڪئپٽن وٽلي کي معلوم ٿيو ته مير شير محمد اهو قلعو ڇڏي ڪيڏانهن هليو ويو آهي ته هن اهڙو اطلاع ٿي ڏياري موڪليو بعد ۾ ڪيس قلعي ڏانهن وڃڻ جي موڪل ملي. اتي پهچي ڪيس معلوم ٿيو ته قلعي اندر فوج موجود آهي پر مير ڪيڏانهن نڪري هليو ويو هو. اتان جي فوج کي جڏهن توبن ۽ ٢٥- بامبي انفنٽري جي اچڻ جي خبر پئي ته هنن به آڻ مڃي. فتح کان پوءِ ان قلعي اندر به انگريزن جي فوج رهائي وئي. ٽالپرن جو هيءُ آخري قلعو جيڪو برطانيه فوج فتح ڪيو ويو ۽ اهو حيدرآباد کان اٽڪل هڪ سو ميل پري هو. هن وقت اونهاري جي ڪوسي رت جوٽ تي پهچي چڪي هئي تنهن ڪري لشڪر کي بچاءَ جي لوڙ هئي. اهڙي ريت سنڌ تي ڪيل ڪاهه پڄاڻيءَ تي پهتي.

سر چارلس کي هڪدم پوءِ سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو هو جنهن کي جلدئي انگريزي راڄ ۾ شامل ڪيو ويو هو. پوءِ هوريان هوريان وڳوڙي بروچن کي ماري مڃايو ويو. ان دور کان پوءِ سنڌ جي باضابطه انتظام جي شروعات ٿي هئي. بعد ۾ غير فوجي انتظاميه مقرر ڪئي وئي هئي. سنڌ ڪيترو وقت تائين انگريزي عملدار جو پاڻ ڏانهن ڌيان ڇڪائيندي رهي. اهي سرڪاري ڪامورا به سر چارلس نئپيئر جيان سنڌ جي هر شيءِ ۾ دلچسپي وٺندا هئا. سنڌ ۾ رهي اهو محسوس ٿيو ته سنڌ وارا نيهي ۽ نيپاهو مڙس آهن. ڪامورا شاهيءَ ۾ کين امتيازي حثيت حاصل آهي. هتان جي فن تعمير جو به هڪ الڳ ۽ نيارو نمونو آهي جيڪو اٺويهن صديءَ تائين قائم رهيو ۽ جنهن جو اثر اڄ سوڌو محسوس ڪيو پيو وڃي. هاڻي هيءُ صوبو جنهن کي سر چارلس نئپيئر انگريزن تي ڪٿڻ جيترن فوجين وسيلي فتح ڪيو هو سو هڪ ٻاٽ واري دور مان لنگهي لاٽ واري سان هلڻ شروع ٿيو. سنڌوءَ جو پاڻي بئراج وسيلي پري پري پٽين ٻنين تائين پهچايو پيو وڃي. ڪراچي جيڪو اڳي ننڍڙو بندر هو سو دنيا جي وڏن بندرن ۾ شمار ٿئي ٿو. اهو زمانو پري ڪونه آهي

Gul Hayat Institute

جو هي علائقو ساري هندستان جي وڏن ساهوڪار صوبن ۾ شمار ڪيو ويندو.

ميجر آئوٽ رام ۽ سرچالس نئپيئر جي وچ ۾ به ويڇا بڻجي ويا هئا. ڇاڪاڻ ته ميجر آئوٽ رام انڊيا آفيس کي پنهنجي نقطئه نگاه موجب يادداشت نامو موڪليو هو جنهن کي سرڪاري ڪاغذن سان شامل ڪري روانو ڪونه ڪيو ويو هو. اتفاق سان اهي ڇپجي به چڪا هئا. اها ڳالهه معمولي ڪانه هئي ۽ ڇپجائي ڪرڻ جوڳي هئي. سرڪار طرفان ڪيس ڏاڍو سوڙهو ڪيو ويو هو ۽ ڏاڍو حيران ۽ پريشان گذاريندو هو. ساري هندستان جي فوج جو عام نقطئه نظر اهو هو ته چارلس نيپيئر کي پنهنجي مرضيءَ مطابق سرڪاري انتظام هلائڻ گهرجي ۽ ڪيس پنهنجي اندازن ۽ انومانن تي ڪم ڪرڻ جي اجازت هجي. هائي ان ڳالهه ۾ ڪنهن شڪ شبهي جي گنجائش ڪانه رهي آهي ته سنڌ جا حڪمران انگريز فوج جي مقابلي واسطي پنهنجون فوجون ميدان ۾ لاهي چڪا هئا. جيڪڏهن ميجر آئوٽ رام جي اطلاعن جي آسري لڳي پير پساري ويهي رهجي ها ته ماڳهن لوٽي ڪان اينگ ڳورو ٿي پوي ها ۽ انگريزن جا پير پٽيءَ تي ٿي ڪونه هجن ها. سر چارلس منهل ۾ مڙس ٿي ڏيکاريو هو ۽ آڱرين تي ڳڻڻ جيتري ٿوري فوج جي آهز ۽ واهر سان سوڀارو ٿيو هو. اها سندس ويڙهو ذهني سگهه هئي جنهن جهيڙي سرسي ماٿي هئي نه ته وڏو امڪان هار جو هو. هندستان جو گورنر جنرل ۽ ولنگٽن جو ڊيوڪ هو ٻئي ڄڻا برطانيه سرڪار جي هن فوج جي ساراه ڪندي ٿڪبا ئي ڪونه هئا. نيپيئر کي پنهنجي اختيار ڪيل انتظامي طريقه ۽ ڪار ۾ به سندن پٺڀرائي حاصل هئي. سر چارلس جنهن ڪتاب تي لشڪر ۾ نظم ۽ ضبط پيدا ڪرڻ، فوجي عملدارن کي گهٽي سامان نه رکڻ جون لکت ۾ هدايتون ڪندو هو يا سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ ڇانيل مانار تي پنهنجا تاثر لکيا هئائين سو اڳي به مشهور هو ۽ هاڻي به مشهور آهي. ان جو ڪارڻ اهو آهي ته نئپيئر هڪ اهم ڪردار هو. جيڪو ڪجهه هو چوندو هو ته پرپور انداز ۾ بيان ڪندو هو. سنه ١٨٤٦ع ۾ پهرين سک جنگ لڳي هئي ته هو پنهنجي فوج وٺي سنڌوءَ ۽ راوي جي سنگهه واري ٿاڪ وٽ پهتو هو انهيءَ لاءِ ته جيئن هو لارڊ گوف جي لاهور ۾ واهر ڪري سگهي. ان کان پوءِ لارڊ خلاف شڪايتن جو هڪ طوفان اٿي ڪڙو ٿيو هو جنهن جو لاڳاپو "چليان والا" واري محاذ سان هو. ان ڪري برطانيه سرڪار سندس جاءِ تي سرچارلس نئپيئر کي مقرر ڪيو. اهڙو احوال ڪنهن مناسب جاءِ تي بيان ڪيو ويندو سندس ڪمانڊر-ان- چيف واري دور جون ڪيتريون ڳالهيون مشهور آهن. اهو به معلوم ٿيندو ته سندس حڪم ۽ يادداشت نامه به بلڪل صحيح هوندا هئا. ان جي خوبين جو هڪ هيءُ به مثال آهي ته تن ڏينهن طلاق جا معامله ڪورٽ مارشل وسيلي نبيريا ويندا هئا. جيڪڏهن ڪو به فوجي عملدار ڏوهي معلوم ٿيندو هو ته ان کي فوج مان

Gul Hayat Institute

ڪڍيو ويندو هو. اهڙي معاملي ۾ هڪ فوجي عملدار کي ڏوهي قرار ڏئي فوج مان ڪڍيو ويو هو. شاهدين مان پتو پيو ته اها طلاق ڏنل عورت ڏاڍي جهيڙالو هئي. جڏهن اهو فيصلو بحال ڪرڻ لاءِ سرچارلس وٽ پهتو ته ان کي رد ڪري ڇڏيائين ۽ لکيائين ته: " اِهَ هن فيصلي کي رد ڪريان ٿو. تاريخ ۾ ڪهڙ پڻي يوسف جي گنجائش ڪانه آهي."

لارڊ ڊلهاسي پنهنجي وقت جو ذهين ۽ ذڪيو گورنر جنرل هو جيڪو ڪنهن سان گهٽ نهندو هو. اهڙو دور به آيو جو هن ۽ سرچارلس نئپيئر جي وچ ۾ گهڻي اڻبڻت پيدا ٿي پئي هئي.

افغانستان جنگين لاءِ سنڌ ناني وارو تمغو ڏنو ويندو هو جيڪو اندلث جي شڪل جهڙو اڌ گول هو. حقيقت ۾ اها اپرندڙ سج جي تصوير هئي. گواليار جي سوڀ لاءِ ستاري جي شڪل جهڙو تمغو هوندو هو. وقت جي رسم رواج مياڻيءَ ۽ حيدرآباد جي جنگين لاءِ به تمغا هئا جن جي مُهر واري پاسي " مياڻي" "حيدرآباد" يا مياڻي/ حيدرآباد لکيل هو ۽ دبي واري جنگ کي سرڪاري طور حيدرآباد واري جنگ سڏيو ويندو آهي.

Gul Hayat Institute

باب پنجون

گواليار خلاف جنگي مهم

مرهٽن جي ملڪ گواليار ۾ وڳوڙ
مشقن لاءِ فوجن جو گڏ ٿيڻ
برطانيہ سرڪار جي فوج جو جنگي نقشو
گورنر جنرل جو فوج سان گڏ اچڻ
چمبل درياه وارو رستو
گواليار تي ٻن پاسن کان حملو.
مهراج پور واري جنگ
پُنير واري جنگ

"مرهٽن جي ملڪ گواليار ۾ وڳوڙ"

Gul Hayat Institute

مرهٽن سان ٿيءَ ٿين جنگ سمجهڻ کپي. توڙي جو هيءَ پنهنجي صورتحال جي نقطئہ نظر سان نهايت خطرناڪ جنگ هئي. ان هوندي بہ موجود دور جي ڳالهہ ٻولهہ موجب اها ڄڻ وڏي ڏڻ عيد ملهائڻ جهڙي جنگ هئي. هاڻي اسان ڪي ڪي تاريخي ڳالهيون ياد ڪرڻيون پونديون. هن واقعي کان چاليهارو سال کن اڳ جي ڳالهہ آهي تہ لارڊ ليڪ ۽ آرٿر، لارڊ مارننگٽن جي حڪمن کي عملي جامون پارائي رهيا هئا. هنن فوجي جنرلن مرهٽن کي ايترو مجبور ڪيو هو جو ماتحت يا ڏن ڀرو حڪمرانن جيان اڄي انگريزن جا اتحادي ٿيا هئا. سندن سگهہ وارو مکيہ علائقو وچ هندستان هو جيڪو سياسي نقطئہ نظر کان بہ نهايت اهم هو. انگريزن سان

اتحاد ڪرڻ کان پوءِ بہ سندن فوجن جي انگ ۾ ڪا گهٽتائي ڪانہ آئي هئي. سنڌ يا گواليار جو مهاراجا هو جيڪو ۱۸۰۲ع واري ڪيل عهدنامي کان ڪنهن حد تائين ڪونہ ڦريو هو ۽ ۱۸۱۸ع واري انگريز مرهٽا جنگ ۾ شريڪ ڪونہ ٿيو هو. ان زماني ۾ برطانيہ سرڪار جي ڏکڻ- اولهہ واري سرحد گنگا جمنا تائين هئي. پئي پاسي کان سنڌيا جي علائقن جو بہ ساڳيو ڏنگ هوندو هو. جنرل ايلفن اسٽون جي فوجن افغانستان ۾ سخت شڪست کاڌي هئي. ان ڪري هندستان اندر ايسٽ انڊيا ڪمپني جي مان ۽ مرتبي ۾ بہ گهڻي گهٽتائي اچي وئي هئي. هن کان علاوه جنرل مونسن Monson هولڪر جي مقابلي ۾ پڻ هار کاڌي هئي. هوڏانهن جنرل ليڪ ڀرتپور کي چورن جيئن حملن کانپوءِ بہ فتح ڪري ڪونہ سگهيو هو.

اها ڳالهہ مٿي بہ ورجائي وئي آهي تہ انهن حقيقتن ڪري انگريزن جي اها ساڳي مان مرجاتا ڪانہ رهي هئي. افغانستان جي پلاند ڪرڻ واسطي پشاور ۾ جڏهن سنہ ۱۸۴۱ع ۾ لشڪر گڏ ڪيو پئي ويو تہ انگريزن جون اوٿائي واريون ڳالهيون رنڊڪ بڻيل هيون.

هندستان جي برطانيہ حڪومت کي اها پوري خبر هئي تہ مرهٽا رياستن جو لاهور سان پيدا ٿيل تعلق ڪو غير فطري ڪونہ آهي ۽ لاهور وارو علائقو انگريز سرڪار جي سياسي اثر کان گهٽو پري بہ هو. هنن ڳالهين کي غير اهم سمجهڻ نہ کپي ڇاڪاڻ تہ انهن ملڪن جون فوجون بہ وڏيون هيون ۽ سندن جنگ ڪرڻ جا اصول بہ ضابطا بہ اولهہ جي فوجن جهڙا هئا. گواليار تہ ملڪ لاءِ نيم- يورپي قانون نافذ ڪيو هو جيڪو انگريزن لاءِ هڪ شديد خطرو هو. گنگاپار ائوڌ ۾ بہ وڳوڙي وايو منڊل هو. اها صورت حال بہ پڻ انگريزن لاءِ گهٽ تشويشناڪ ڪانہ هئي. انهن ملڪن جي وچ ۾ انگريزن جي حڪمرانيءَ جي هڪ سوڙهي پٽي هئي جيڪا الله آباد کان ستلج تائين پکڙيل هئي.

افغانستان کان واپس ٿيندڙ فوج جڏهن پلاند چڪائي پنهنجي مختلف فوجي ڇانوڻين ڏانهن ستلج اڪري برطانيہ هندستان ڏانهن وڌي رهي هئي تہ ڏاڍي ٿڪل ٽٽل هئي. هو پنهنجين زالن ۽ ڪٽنبن کان ڏکهو عرصو ڌار رهيا هئا. تنهن ڪري انهن لاءِ ساه پٽڻ ۽ آرام ڪرڻ بہ ضروري هو. فوجي چرپر ۽ جنگ ۾ جيڪو عوامي خرچ ٿئي ٿو تنهن جو بہ اونو رکڻو هو. سنڌجي فتح هن قسم جي جنگين جو پيو مرحلو هو جيڪو خير سان هلي پورو ٿيو هو. معلوم ٿيندو تہ مٿي ڄاڻايل جنگ ۾ افغانستان ۾ ڪتب آندل فوج کي هتي ڪم ڪونہ آندو ويو هو. صورت حال مان بکي رهيو هو تہ جنگيون آخر ڪيستائين وڙهبيون ۽ انهن جي تڪ ۾ هائي ڏيرج ۽ ڏيما هئڻ کپي.

پر افسوس جو اها صورتحال گهڻو هلي ڪانه سگهي. گواليار جي راجا اوچتو ماڻهن جي چٽي لڳي منهن مٿي ڪنيو هو. ۷- جنوري ۱۸۴۳ع تي جنڪوجي راءِ سنڌيا مري ويو. کيس اولاد ڪونه هو. سنڌس عمر اڃا ايتري هئي جو کيس پنهنجي اولاد ٿيڻ جو آسرو هو تنهن ڪري ڪو ٻار گود به ڪونه ورتو هئائين. سنڌس گهر واري تيرهن سالن جي ڇوڪري هئي. هن پنهنجي مائٽن مان هڪ ڇوڪري کي پنهنجي گود جو پٽ بڻايو. برطانيه سرڪار به ان کي قبول ڪيو هو. پر اهم مسئلو اهو هو ته ان ٻار بدران سنڌس قائم مقام تي حڪومت ڪير هلائي. جيڪو ماڻهو هتان جي ملڪن جي راجائن جي رسمن رواجن کان واقف هوندا تن کي اهو ضرور پتو هوندو ته هن منجهيل مامري کي اڪلائڻ سولو ڪونه آهي. هن ننڍڙي حڪمران جي قائم مقام ٿيڻ لاءِ ٻه ماڻهو دعويدار هئا جن مان هڪ هو ماما صاحب جيڪو اڳئين راجا جو مامون هو. ٻيو هو "دادا ڪاسجي ولا" جيڪو ملڪ جو خزانچي ۽ حاجب به هو. هندستان جي انگريز حڪومت کي مرهٽن جي هن ملڪ جي ڀلي جي ڊاڍي ڳڻتي هئي. هن حڪومت کي هن ڌرتيءَ جي محصول ۽ ماڻهن جي به گهڻي اون هئي. ڇاڪاڻ ته اها هندستان جي مغل شهنشاهيءَ جي جانشين هئي. هندستان جي ملڪن جو ايترو فڪر ڪرڻ سنڌس فرض به هو. هنن سڀني ڳالهين کي نظر ۾ رکي هندستان جي انگريز سرڪار مرهٽن جي هن ملڪ جي ڀلي ۽ بهبوديءَ خاطر مٿي ڄاڻايل ماما صاحب کي ان ننڍڙي حڪمران جو قائم مقام مقرر ڪيو. جوان راڻي ۽ ان جي پاسي وارا ماڻهو دادا ڪاسجي جي فائدي ۾ هئا. ٻيو وري ته سنڌس ڪردار ڪجهه مشڪوڪ هو. تنهن ڪري انگريز سرڪار ۽ گواليار جي راڻيءَ وچ ۾ سخت قسم جو اختلاف پيدا ٿي پيو. هر قسم جو سازشون چوٽ چڙهيل هيون ۽ اهي سازشون جڻ ته زنده رهڻ واسطي ساهه کڻڻ جيتري اهميت حاصل ڪري ويون هيون. ماما صاحب جي اهڙي مقرريءَ تي سخت اعتراض ڪيو ويو ۽ آخر ۾ راڻيءَ طرفان ان کي رد ڪيو ويو.

گواليار جي فوج نهايت مضبوط هئي. ايتري مضبوط جيتري قدر انگريز سرڪار جي وچ ۾ موجود ملڪ جي فوج کي سهارو هجڻ کپي. هتي گهوڙيسوارن جو انگ ڏهه هزار، پيادل ٽيهه هزار ۽ بهترين توبخانو هو جنهن کي ڪائونٽ ڊي بنائڻ پنجاه سال ڪن اڳ منظم ڪري ويو. وٽن منهن جي ڀرڻ واريون بندوقون به جام هيون جن کي ڪتب آڻڻ وارا ماهر نشاني باز هئا. وقت گذرڻ کان منجهن وڏيڪ مهارت ايندي ٿي وئي. فوج ۾ قديم روايتون موجود هيون ۽ هڪ ٻن نسلن کان وٺي هن فوج ڪنهن تي حملو ڪري فتح ڪونه ڪيو هو. جڏهن هن فوج ٻڌو هو ته برطانيه سرڪار ماما صاحب جي مدد ڪري رهي آهي ته ان جو هڪ حصو دادا ڪاسجي جي مدد ڪري رهيو هو. گواليار جي فوج ڪنهن حد تائين ڄڻ باغي

Gul Hayat Institute

لشڪر هو چاڪاڻ تہ اهو پنهنجي حڪمران سان بہ گهٽ وفادار هو تنهنڪري هتي ڪجهہ پڌتر وارا احساس هو. نئين صورتحال مطابق اهو ٽن ڀاڱن ۾ ورهائجي ويو هو. هڪ حصو ماما صاحب جي واهر ڪري رهيو هو. ٻيو دادا ڪاسجيءَ جي پاسي هو. ٽيون حصو پنهي ڪان بيزار هو. دادا جي پاسي واري لشڪر جي مهنداري ڪرنل جنڪب ڪري رهيو هو جيڪو يوريشين نسل سان لاڳاپيل هو. ٻئي مخالف ڌڙا فوجي سپهہ سالارن کي پنهنجي پاسي ڪرڻ ۾ رڌل هئا. سارو ماحول غير يقينيءَ سان پريل هو. مهارائي تارا بائي ان وقت ٻارنهن تيرهن سالن جي جوان هئي. هن ١٨- مئي تي ريزيڊنٽ کي ٻڌايو تہ هن پنهنجي گود ورتل پٽ جو مگڻو قائم مقام ماما جي پائنيءَ سان ڪري ڇڏيو آهي ۽ ان جي مگڻي جي باقاعده رسم ٻئي ڏينهن شام جو ٿي رهي آهي ۽ ٻئي ڏينهن واقعي اها رسم ادا ڪئي وئي، ائين سمجهہ ۾ اچي رهيو هو تہ قائم مقام جو ڀاڳ ستارو افق ۾ چمڪي رهيو هو.

٢١- مئي تي اهو ڪجهہ ٿيو جنهن جي مشرق ۾ توقع گهٽ هوندي آهي. ان ڏينهن مهارائي ريزيڊنٽ کي ٻڌايو تہ هوءَ ماما ڪان جند آجي ڪرڻ ٿي چاهي. حقيقت اها آهي تہ ڪيس ائين ڪرڻ جو قانوني طور ڪو اختيار ئي ڪونہ هو. هن ڪيس ائين ڪرڻ ڪان سختيءَ سان منع ڪئي هئي پر هوءَ گمراهيءَ واري گس ڪان ٻاهر ڪانہ نڪتي. ٽورن ڏينهن ڪان پوءِ ماما صاحب راجڌاني ڇڏي هليو ويو. چيو وڃي ٿو تہ مهارائي ان وقت محلات جي هڪ مشهور عورت "نارنگا" جي هٿن ۾ ڪيڏي رهي هئي ۽ جنهن کي ٻاهران ڪو ماڻهو اهڙيون هدايتون ڏيندو هو. دادا جنهن کي ڪرنل جيڪب جي برگيڊ جي پٺڀرائي حاصل حڪومت جو ڪاروبار سنڀالي ورتو.

گورنر جنرل هن نئين صورت حال ڪان گهڻو پريشان ٿي ويو هو. جيڪڏهن اها ساڳي صورتحال هن دور ۾ هجي ها جڏهن ڪارون، ريلوي ۽ ٽيليگراف ۽ هوائي جهاز موجود آهن تڏهن بہ حڪومت پريشان ٿي وڃي ها. تڏهن تہ اهي سهوليتون موجود ڪونہ ڪيون ۽ گورنر جنرل کي پريشاني ٿيڻ هڪ لازمي ڳالهہ هئي. لارڊ ايلنبرو ڪنهن سخت قدم کڻڻ ڪان لهرائي رهيو هو. سندس مرضي هئي تہ هي ڪم ٽڏائي ۽ نهايت ڏاهپ سان ڪيو وڃي ۽ ڪنهن سوچ فڪر واري ماڻهوءَ کي هن ڪم ۾ هٿ وجهڻ گهرجي. اهو بہ معلوم هئڻ گهرجي تہ انگريزن جي ٿاڦيل قائم مقام کي رائيءَ تقڙا مٿي تي ڏئي ٻاهر ڪري ڇڏيو هو. جڻ تہ اهو ڪو محلات جو ڪم عام رواجي پهاريدار هجي ۽ اهو ساور ڪم ريزيڊنٽ جي تنبيهہ ڪرڻ جي باوجود ٿيو هو. ظاهر ۾ تہ ائين ٿي معلوم ٿيو تہ اهو ٻارنهن سالن جي راڻي پاڻ ڪري رهي هئي. اوپر جو ماڻهو ڪيڏو بہ ذهين هجي ۽ پنهنجي عمر ڪان پلي وڏيڪ ڏاهو بہ هجي پترو ڳنڀير ۽ سچيت ڪونہ هوندو آهي. جڏهن

ريزيڊنٽ جو ڪو اثر ڪونہ ٿيو تڏهن هو بہ اسان نڪري ڊول پور هليو ويو. هن پاڻ کي بي اختيار سمجهيو هو ۽ حالتون وڳوڙن جي ور چڙهي ويون هيون. رنجيت سنگهہ جي مرڻ کان پوءِ لاهور جو راجنيتڪ وايومنڊل بہ ڏانوانڊول هوجيڪو ڏينهوڻ ڏينهن ويو ٿي بگڙندو. هي اهڙيون ڳالهيون هيون جن ڪري گورنر جنرل گهڻو پريشان رهندو هو. لاهور ۾ سٺر هزار کان اسي هزار تائين لشڪر موجود هو جنهن کي سنڀالڻ وارو ڪونہ هو. ان جي بغاوت ڪرڻ جو بہ وڏو امڪان هو. هن فوج ۾ چاليهہ هزار اضافي مائهو بہ شامل ڪري سگهجن ٿا. هن کان علاوه وٽن پنج سو توبون هيون. حالتون هوريان هوريان اهڙيون ٿينديون ٿي ويون جو انگريزن جي دست اندازي جڻ تہ ناگزير بڻجي وئي هئي. ڇاڪاڻ تہ هن ڳالهہ جو بہ قوي امڪان هو تہ مرهٽا ۽ لاهور فوج پاڻ ۾ ملي هڪ سگهہ نہ بڻجي پون.

اونهارو گذري رهيو هو ۽ سوچيو ويو هو تہ ايندڙ سياري ۾ حالتون کي سلجهائڻ ۽ سڌارن جا جتن ڪيا ويندا. گواليار ۾ تہ پاٽون چاٽون وڳوڙ ڪاهي پيا هئا. خاص ڪري انهن جو زور اولهہ پاسي تمام گهڻو هو جيڪو علائقو جابلو ۽ سفر ڪرڻ جوڳو ڪونہ هو.

ان زماني ۾ گورنر جنرل اهو سوچيو هو تہ سياري ۾ جمنا جي ڪنار سان وڏو فوجي مظاهرو ۽ مشقون ڪرايون وڃن. انهيءَ لاءِ تہ جيئن ڪن مٿي ڦرين ماڻهن مٿان ڪو نفسياتي اثر ويهي. هو افغانستان مان فوجن جي واپسيءَ وقت سندن آجيان لاءِ اتي موجود هو پر پوءِ اونهارو وڃي ڪلڪتي ۾ گذاريو هئائين. هن اهي بہ هدايتون جاري ڪيون هيون تہ سندس اجازت کان سواءِ گواليار تي چڙهائي نہ ڪئي وڃي. سندس مرضي هئي تہ گواليار سان جنگ وقت ميدان تي ڪيس موجود هجڻ گهرجي. هن سان گڏ گواليار جي سرڪار سان صلح جون ڳالهيون ٻولهيون ڪرڻ جون ڪوششون بہ ڪيون ويون. سوچيو ويو هو تہ هيءُ ڪم ڪنهن سچاڻ ۽ سچيت ماڻهوءَ کان ڪرائجي. انهيءَ ڪري ڪرنل سليمان جي چونڊ ڪئي وئي. جنهن بنديلکنڊ جي ماڻريءَ کي ٺڳن کان صاف ڪري هڪ پرامن خطو بنائي ڇڏيو هو. گواليار سان دوستاڻن لاڳاپن وڌائڻ واسطي سال جي پڇاڙي ڌاران ڪيس دربار ڏانهن روانو ڪيو ويو هو. مهاراڻي پنهنجي ڪيل ڳالهين بابت پڇتاءُ ڪيو هو پر تمام ٿورو. پر اهو واعدو ڪونہ ڪيائين تہ دادا کي ڪڍي هوءَ صلح جو عهدنامون طئي ڪندي. ناهہ جون ڳالهيون ڪندي اهو بہ چيو هئائين تہ گواليار جي فوج سندس مڪمل ضابطي هيٺ آهي. وڌيڪ اهو بہ ٻڌايائين تہ دربار جي خواهش آهي تہ فوج تي ايندڙ خرچ کي گهٽائجي پر فوج ائين ڪرڻ تي راضي ڪانہ آهي. ان جي خواهش آهي تہ فوجي خرچ اجا بہ وڌائجي. گواليار سرڪار وٽ انگريزن طرفان هڪ مختصر فوج رکيل هئي جنهن جا عملدار بہ انگريز هئا. ان

Gul Hayat Institute

فوج مکيهه ڪم اولهه واري سنڌ تي امن امان بحال ڪرڻ ۽ آمدرفت جوڳو بنائڻ هو. انگريز سرڪارجي خواهش هئي تہ گواليار دربار، پنهنجي بيءَ فوج کي گهٽائي هن فوج جو انگ وڌائي.

نظم ائين بيٺي آيو تہ حالتن کان مجبور ٿي اهو فيصلو ضرور ڪيو ويندو. پر وڌيڪ سياسي احوال اورڻ کان اڳ انگريزن جي هندستان فوج واري موضوع تي بہ ٻول ڳالهجن ٿا.

فوجي مظاهري ۽ مشقن واسطي فوجن جو گڏ ٿيڻ

افغان جنگ جي ٻوين مرحلن دوران، سنڌ تي حملي وقت ۽ ان وقت سياسي صورت حال جي نقطئہ نگاه کان لارڊ ايلنبرو، ونگٽن جي ڊيوڪ سان لڳاتار لهوچڙ ۾ رهندو پئي آيو. هو جيڪي بہ فوجي ڪاروايون ڪندو هو سي ڊيوڪ ڏانهن لکي موڪليندو هو. لارڊ ايلنبرو ڏانهن سندس لکيل خطن مان پتو پوي ٿو تہ هو فوجي حڪمت عملين جو هڪ تجربيڪار ماهر ۽ هندستان جي سياسي حالتن کان بہ پوريءَ ريت باخبر (۱) هو. اهڙن چپيل ۽ اڻ چپيل خطن مان ڪي نيون حقيقتون جٽيون ٿي سامهون آيون آهن. جن مان پتو پوي ٿو تہ هن معزز ماڻهوءَ تي جيڪي بہ تنقيدون ۽ چٽرون ڪيون ويون هيون سي بي بنياد هيون ۽ جن الزامن ڪري ڪيس گورنر جنرل جي عهدي تان هنايو ويو هو سي سڀ ڪوڙا پوتاميل هئا. هن آگسٽ ۱۸۴۳ ۾ ڪلڪتي مان ڊموڪ ڏانهن هڪ خط لکيو هو تہ هو آگري ۾ فوجي مشقون ڪرائي رهيو آهي جنهن ۾ ۱۲ بٽالنون، ٦ گهوڙيسوار ريجمينٽون ۽ ۴۸ توبون حصو وٺنديون. اهڙيءَ ريت ۴۰۰۰ فوجي جهانسيءَ ۾ فوجي مظاهرو ڪندا ۽ ساڳيءَ ريت ماڳن تي فوجي مشقون ڪيون وينديون. هن قسم جون فوجي مشقون امبالا ۾ رهيل فوجين لاءِ وڌيڪ ڪمائيتون ٿينديون جيڪي پنهنجي سکيا ۾ پڙ نہ آهن.

ان وقت تائين افغانستان مان ورندڙ فوج ٿڪ پٽي تازي توانائي ٿي چڪي هئي. فوجي عملدارن کي ان قسم جي زندگي گذارڻ ۾ مزو ڪونہ ٿي آيو، ڇاڪاڻ تہ اهي هندستان ۾ گرم رُت ۾ اچي پهتا هئا ۽ وري موٽي فوجي ڇانوڻين ڏانهن وڃي رهيا هئا. انهن فوجين جي گهرن جا ڀاتي انهيءَ ڳالهہ ڪري ڪجهہ ناخوش هئا. تنهن ڪري سرڪار ڪين فوج مان ڪيڍي ڇڏيو هو. ڏيهي فوجي ڊگهيءَ موڪل کان واپس ٿي فوجي ڇانوڻين ۾ پهتا تہ ڏاڍا خوش هئا. افغانستان ۾ سندن ڏيکاريل جوان مڙسيءَ ڪري ڪين انعام ۽ آفرين نامہ ڏنا ويا هئا تنهن ڪري سندن حوصلہ

Gul Hayat Institute

بلند هئا. فقط هڪ ڳالهه رهيل هئي جيڪا لارڊ ايلنبرو سمجهي رهيو هو ته فوجي سپاهين کي گهٽي ۾ گهٽ ڪيئن استعمال ڪجي ۽ ڪين انعام اڪرام جلدي ۽ کهڙي طريقي سان ڏنا وڃن. ڪيس اها به هورا ڪورا لڳل هئي ته هندستاني فوج جي سالميت کي ڪيئن برقرار رکجي. ان ڏس ۾ هن انگلنڊ جي شاهي اختيارن کي ڪتب آڻڻ تي چاهيو ته اهڙن فوجين کي خوش ڪرڻ لاءِ تمغا ڏنا وڃن ته جيئن وڏيڪ ڪارڪردگي ڏيکاري سگهن. پر پوءِ اهي مبدل هڪ اهڙي مقصد سان ڏنا ويا جيڪو اهم ڪونه هو.

سياري جي رت آئي ته صبر سان سختيون سهندڙ انگريزن جي هندستاني فوج وري وڃي تنبن ۾ ويٺي ۽ ڏاڍيءَ ڪڙڪ ۽ ڪڙڪائي سان دادا- ماما دنگل ڏسي رهي هئي جيڪو سياسي سگهه حاصل ڪرڻ جي مقصد سان گواليار جي ڌرتيءَ تي وڙهجي رهيو هو. سگهرن فوجي عملدارن انهيءَ ارادي سان ڀرين مسواڙن تي بنگلا ورتا هئا ته جيئن سياري جي ٿڌين مان وڌ کا وڌ لطف اندوز ٿين. هنن نون غاليچن ۽ پردن سان گهرن کي خوب سنواريو سينگاريو هو. ڇاڪاڻ ته هو پورا چار سال افغان جنگ ڪري پنهنجين ونين کان وڇڙيا رهيا هئا ۽ جنگ جي افسوسناڪ واقعن کي جڻ وسارڻ تي چاهيو. انگريز سهاڳڻيون ڍهاڳ جا ڏکيا ڏينهن گذاري هاڻي سک جي هندورن ۾ لڏي رهيون هيون ۽ ٻيا سڀ ڪم ڪار ڇڏي ناچ ۽ ناٽ نحرن ۾ ڪپي ويون هيون. فوج هيٺيئن طبقي جي انگريز عملدارن جون زالون به ساڳيءَ ريت خوش هيون ۽ پنهنجي پوتي آهر خوشين ملهائڻ ۾ مصروف هيون. پر جڏهن ڪين فوجي مظاهرن ۽ مشقن لاءِ گڏ ٿيڻ جو حڪم مليو ته اهي به ڪي گهٽ خوش ڪونه هئا. اتر هندستان ۾ فوجي ورديون پائي جڏهن قطارن ۾ بيهي پريڊ ڪندا هئا ته ڏيک ڏاڍو سهڻو پيو لڳندو هو. ائين محسوس ٿيندو هو ته جڻ اسڪاٽ لئنڊ يا آئرلئنڊ ۾ موجود آهيون ۽ اُهي سپاهي جڻ هندستان بدران اتي پريڊ ڪري رهيا هجن. جڻ اُهي ائٽڪنس ۾ هجن، جڻ اهي اتان جي گرانڊ ٽرنڪ روڊ سان مشقون ڪندا هجن. اسڪاٽ لئنڊ جيئي، منهنجي سک گلاب جي ڳاڙهي گل جيان نت ڳاڙهي آهي. منهنجو اتساه گاريو ون ۽ لنڪ شائر جي حور شڪارين جيان آهي جيڪي سوئرن ۽ انن لاءِ سارو ڏينهن ڇوڙ وڃهندا وتندا آهن.

انگريزي فوج جو جنگي نقشو

هيءَ جنگي ترتيب امڪاني طور هن نقطئه نگاه کان بنائي وئي هئي ڇاڪاڻ ته سياسي ضرورت مطابق وڌ کان وڌ فوج کي ڪتب آڻڻو هو. فوج جي ڊويزن، فوجين جي ان تعداد تي مشتمل هئي جيڪا عام طور تي برگيڊ ۾ هوندي آهي. اهو سمجهيو ويندو آهي ته ڊويزن پيادل فوج گهوڙيسوارن جي برگيڊ کان وڏي هوندي آهي.

ساڄو پاسو
جنرل سر هيُو گوف، هيڊ ڪئارٽر جي عملي سان گڏ
برگيڊيئر رينن

گهوڙيسوار ڊويزن
ميجر جنرل ٿئڪ وِلي
هزمئچسٽي-١٦- لانسرس
محافظ دستا
١- نيم مسلح گهوڙيسوار
۴- اريگيولر گهوڙيسوار
لينس ٽرپس
اليگزينڊر ٽرپس

برگيڊيئر اسڪاٽ

۴- نيم مسلح گهوڙيسوار
١٠ نيم مسلح = =
گرانٽس ٽرپس

٢- ڊويزن
ميجر جنرل ڊينس
برگيڊير اسٽئڪي

Gul Hayat Institute

١۴- نِٽو انفنٽري
٣١- = =
۴٣- = =
١٧- لائيٽ فيلڊ بئٽري

٣- ڊويزن
ميجر جرنل لٽلر
برگيڊير رائيٽ

۳۹- فوٽ
۵٦- نيٽو انفنٽري
۱۰- لائيٽ فيلڊ بيٽري

۳- برگيڊ
ميجر جنرل وئليئنٽ

۴۰- فوٽ
۲- گرينا ڊيئرس
۱۱- = =
هڪ طاقتور توبخانو جيڪو ۸- انچ هائوزرس تي مشتمل هو.

فوج جو ڪابو پاسو
گهوڙيسوار ريجيمينٽ
ميجر جنرل گري
برگيڊير هاريٽ

۹- لانسرس
۸- نيم مسلح گهوڙيسوار
۸- R. H هڪ ٽرپ

۱- برگيڊ
برگيڊير ڪلونڪ
بفس
۳۹- نيٽو انفنٽري
۲- برگيڊ
برگيڊيئر ائنڊرسن
هزمئجسٽي- ۵۰- فوٽ
۵۰- نيٽو انفنٽري
۵۸- نيٽو انفنٽري
سيپري مان ايل گواليار فوج

Gul Hayat Institute

گورنر جنرل جنگي محاذ تي

هن محاذ تي فوجي ڪمان سر جاسپر نڪولس جي هٿ ڪانه هئي پر سندس جاءِ تي سر هيوُ گوف هو جيڪو پيننزولا ۾ وڙهي چڪو هو ۽ چين ۾ ڪن سوين ڪان بوءِ هتي اچي پهتو هو. قد جو مڌرو پر ڦڙتيلو گهوڙيسوار هو ۽ هتان جي فوج ۾جهڻ بڻ مشهور ٿي ويو. ڏاڍو ويڙهاڪ جنرل هو ۽ فوجي حڪمت عمليءَ ۾ وڏي مهارت رکندو هو. جيئن ته گورنر جنرل پاڻ هن محاذ تي اچي رهيو هو. تنهن ڪري فوجي مرڪز ڪانپور کي بڻايو ويو هو. هي پهريائين گنگا ڪناري هڪ فوج ڇانوڻي هئي جنهن جا ٻه مقصد هئا. هڪ پاسي ڪان ائوڌ جي سياسي حالتن جو جائزو وٺي رهي هئي، ٻئي طرف گواليار تي ان جي مسلسل نظر هئي.

نومبر جي پڇاڙيءَ ڌاران گورنر جنرل آگري ڏانهن روانو ٿيو ۽ ١١ ڊسمبر تي اچي اتي پهتو. ڪرنل سليمان مهارائيءَ سان مسلسل رابطو رکيو پئي آيو جيڪا هائي ڏاڍو ڊڳل هئي. ان سان گڏ هو گواليار جي مکيه مائهن سان به لَهه وچڙ ۾ هو. گواليار جنرل چمبل درياه پار نه اڪري. اهڙين ڳالهين کي روڪڻ جا حيلا بهانا ته گهڻا ٿي ڪيا ويا پر اهڙي ڌر يا ڪو اهڙو صلاح مشورو ڪونه هو جنهن سان هي منجهيل مامرو نبري سگهي. گورنر فيصلو ڪيو ته هو پاڻ وڃي هن ڳالهه جي ڇيڙي نبيري ڪندو. درياه جي پيءَ پر دشمن ڌر جي اڪيچار فوج موجود هئي.

حمله آور فوج جي مکيه حصي آگري ڪان ١٢- ڊسمبر تي گواليار ڏانهن پيش قدمي شروع ڪئي. ١٣- ڊسمبر تي لارڊ ايلنبرو مهارائيءَ ڏانهن خط لکيو. جنهن ۾ ڏانهس اچڻ جو مقصد واضح ڪيو هئائين. هن خط پهچڻ ڪانپوءِ انگريز فوج جي اڳتي وڌڻ جو بڌي دادا ڪاسجي کي فوج جو نه رڳو سپهه سالار مقرر ڪيو ويو پر ملڪ جي هر معاملي کي نبيرڻ جا سڀ اختيار به کيس سونپيا ويا هئا. اهو ملڪ ۾ وڳوڙن کي ختم ڪرڻ ۽ وڏي فوج ڪرڻ ۽ قائم مقام جهڙي اهم مسئلي کي ته حل ڪونه ٿي ڪري سگهيو. بهر صورت فوج اڳتي وڌندي رهي.

ڪنهن وڏي فوجي ٽڪراءَ جو ڪو ڪنڪو موجود ڪونه هو. وائسراءِ جي اناالي سان گڏ چار عورتون هيون. جنهن جاءِ تي فوج لٿي هئي ۽ آمدرفت وارا وهٽ به بيٺا هئا اتان ڪجهه ڏوڙ اڏامي رهي هئي پر منظر ڏاڍو خوبصورت هو. لشڪر اتر پرديش جي سياري واري سٺي رت ۾ سفرڪري رهيو هو. گواليا جي مهارائيءَ جي مرضي هئي ته انگريز فوج ۽ گورنر جنرل چمبل درياهه پار نه اڪري ۽ پار نه

Gul Hayat Institute

اڪرن لاءِ ڳالهه ٻولهه شروع ٿي وئي هئي. هڪ ٻئي سان ڪي وڏا واعدا به ڪرڻا ڪونه هئا. پر گهڻي دير ٿي چڪي هئي ۽ گواليار ۾ اهڙو ماڻهو به ڪونه هو جو اڪيلي سر ڳنڀير وايو منڊل کي منهن ڏئي سگهي. گورنر جنرل مهارائي ۽ مهاراجا کي ڳالهين واسطي ونس اچڻ لاءِ پيغام موڪليو ۽ ڪين چيو ويو هو ته هو هنگونا وٽ اچي ملن ۽ ٢٦ تاريخ گڏجي گواليار لاءِ نڪربو. هتان جي فوج کي ماضيءَ جي حڪمرانن جي شان ۽ شوڪت بابت ڪو خيال دل تي ويٺل هو تنهن ڪري هنن ائين ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو.

چمبل کي پار ڪرڻ

اهو ضروري ٿي پيو هو ته هي درياه ناتال واري وسڪاري کان اڳي اڪرجي. سندس وهڪري ۾ ٽي فوٽ وڏيڪ جاڙهه اچي ويو هو. هن صورتحال ۾ ٻيڙين جي پل تيار ڪرڻ به مشڪل هو. وڏيءَ جاڪوڙ کان پوءِ جنوري جي پهرئين هفتي ۾ ان پل جو نهي تيار ٿيڻ جو امڪان هو. جنرل هيوگوف متي وچي ان علائقي مان ٻيڙين وسيلي فوج پار پهچائي جتان دشمن فوج جي مقابلي جو وڏو امڪان هو ۽ اها ايراضي ٽڪرائتي ۽ گهارن سان ڇني پئي هئي. ڏيک جي نقطئہ نگاه کان به هڪ نهايت دلفريب منظر هو جنهن کي بنگال انجنيئرس جي هڪ ڪئپٽن مسٽر ينگ ماهرانہ انداز ۾ چٽيو هو ۽ عنوان ڏنو هئائينس" Passage of the chambal جنهن ۾ ڏيکاريو ويو هو ته صبح جو سوير انگريزي فوج اتان اُڪري رهي اهي. منظر ۾ پٽڻ ۽ ٻيڙيون نظر ٿي آيون. چوڏاري ٻاهين جا مچ ٻربل هئا جتي فوج پنهنجا پنل ڪپڙا سڪائي رهي هئي. ٻاهه جي مچن جي دونهين مان اهو تاثر ملي رهيو هو ته جڻ اهو جنگ جو دونهون آهي. پس منظر ۾ پنهنجي وردين ۾ نيزي باز فوج بيٺي آهي جن جي ڏڦن جي ڦرن تي جڙهيل سفيد ڏڪ ڏسجي رهيا آهن. ڪمانڊر- ان- چيف ۽ ان جو عملو نمايان نظر اچي رهيو هو. جن جي ٽوپلن ۾ لڳل ڪنب به واضح هئا. پاسي ۾ جوٽيل ڏاند ٻوتن کي ڇڪي ويندي ڏيکاريا ويا هئا. هي فوجي نوعيت جي هڪ اعلي قسم جي تصوير هئي جيڪا رولنڊسن جي تصويرن کان ڪنهن ريت به گهٽ ڪانہ هئي.

فوجي هڪ ايڪيري پٽڻ وٽان درياه اُڪري ٻيءَ پر پهچي رهيا هئا جتي ننگونا نالي هڪ ماڳ تي فوجي واند هنيل هئي. گورنر جنرل به پرسان اچي منزل ڪئي هئي. ناتال واري ڏينهن گواليار جا به وڪيل جيڪي دربار جي رسد واري

ڪاتي جا عمدار هئا. اهو حٿي اِي هليا ويا تہ ملڪ تي فوج جو ضابطو آهي. تنهن ڪري رائيءَ يا ان جي صلاحڪارن کي هيڏانهن اچڻ ڪونہ ڏنو ويندو.

معلوم ائين ٿي رهيو هو جڻ تہ اها هڪ قسم جي جنگ هئي. اهي حالتون گورنر جنرل. بنديلکنڊ ۾ رهيل فوج کي گواليار ڏانهن پيش قدميءَ جو حڪم ڏنو ۽ جنرل گري حڪم مطابق وڌڻ لڳو. جنگ جو بندوبست ائين رکيو ويو جو شڪست جو تہ ڪو سوال ئي ڪونہ هو. ستلج جي ٻيءَ پر بہ هڪ وڏوڙي فوج بيٺي هئي. اهڙيءَ ريت امبالا ۾ هڪ ٿوري ۽ معمولي فوج جي ڇانوڻي هئي جيڪا سکن جي هڪ وسيع علائقي ۾ ۽ انگريز هندستان وچ تي هئي. فوجي صلاحڪارن ۽ وزارت خارجہ جي سيڪريٽرين گهڻي وقت کان هر دور جي وائسراءِ کي پنهي محافظ دستن جهڙي فوج تي هڪ وقت حملي ڪرڻ جون صلاحون ڏنيون هيون.

ٻئي پاسي کان هندستان جي انگريز حڪومت مداريءَ جو ڪردار ادا ڪري رهي هئي ۽ گوليون مٿي هواءَ جو هواءَ جهڙي رهي هئي سندس خيال هو تہ جيڪڏهن ڪرتب ڪندي هڪ گولي ڪري پئي تہ ٻي گولي پنهنجو پاڻ ختم ٿي ويندي. جيڪڏهن انهن پنهي گولين مان ڪا بہ هڪ هيٺ نہ ڪري تہ پوءِ مستقبل ڇائي مستقبل جون حالتون ڇائن. يعني ڇڏ منڊي کي واريءَ ۾.

گورنر جنرل هڪ بهادر ماڻهو ۽ حقيقتن کي مڙس ٿي منهن ڏيڻ جهڙو هو. سندس خواهش هوندي هئي تہ انگريز فوجن کي اڳتي وڌڻ گهرجي ۽ جنگ ڪرڻ کان سواءِ پنهن قدمن جا هائي ڏينهن ڪونہ رهيا آهن.

جيو ويندو آهي تہ ٽن ڏينهن ڪمانڊر- ان- چيف اهڙو هو جو حالتون جڏهن ٻڃيءَ ۾ اچي پونديون هيون تڏهن جنگ لاءِ تيار ٿيندو هو. ان وقت گواليار جون فوجون نفسياتي طور تي مايوس ٿي چڪيون هيون. ان کي هڪ طاقتور لشڪر سان مهاڏي ڏيڻ جي سگهہ اصلي ڪانہ هئي. ڪرنل سليمان ٻڌايو تہ گواليار جون فوجون جٿي رهيون آهن تہ چمبل درياہ پارڪرڻ معني جنگ جو اعلان هوندو. سندن اهڙين ڳالهين ڪري انگريز جي هندستاني فوج جو ڪن بہ ڪونہ لڏيو. جهڙيءَ ريت نئبولين اعتماد سان چيو هو تہ جيڪا بہ طاقت سندس فوج جي اڏو ايندي سا رتيون ٿي ويندي. ان وقت بہ انگريز فوج کي بہ اهترو پاڻ ۾ ويساهہ هو جو جيڪو هن جي مقابلي لاءِ سينو ساهيندو سلامت نہ رهندو. ڪٿانبراس فتح ڪرڻ کان پوءِ فرينچ شهنشاهہ کي هيءَ ڳالهہ ککي وئي هئي تہ سندس مقابلو انگريز ڪري سگهن ٿا. جڏهن هو برسيپز ڏانهن وڌي رهيو هو تہ هن ڏٺو تہ سندس مقابلي لاءِ ويلنگٽن سندرو سانهيو بيٺو هو. جڏهن ايشيا جا ماڻهو پنهنجي فوجن کي يورپي نموني تي سکيا ڏيندا آهن تڏهن انگريز سرڪار سمجهندي آهي تہ اهي فتح ڪرڻ ۾ سولا ٿي پوندا آهن. پنهي جنگين ۾ افغانن بہ سخت مقابلا ڪيا

Gul Hayat Institute

ير ٻير جمائي وڙهي ڪونہ سگهيا. ٻوين ڏينهن ۾ بہ سندن شڪست ناگزير هئي. گواليار جي بدقسمت فوج بہ جنگ جون تياريون ڪري رهي آهي سا بہ جڻ اڳي کان ٻاهر آهي ۽ خود پنهنجي حڪمران سان سينو ساهڻ لاءِ تيار بيٺي آهي. هندستان جي انگريز سرڪار جيڪڏهن سائن ٿوري بہ دست اندازي ڪندا تہ انهن سان بہ وڙهڻ لاءِ ڏوري تي هٿ رکيون ويٺا آهن. گواليار جي دربار سان وابستہ برهمڻن کي بہ پتو پئجي چڪو آهي تہ هندستان جي انگريز سرڪار جون سنگينون ئي ڪين سڌو ڪري سگهنديون ۽ ان کان پوءِ گواليا جي حڪومت صحيح نموني سان هلي سگهندي انگريز راڄ خلاف سڀ سازشون برهمڻ ڪري رهيو آهي ۽ وري ماٺ بہ ڏسڻ ۾ ايندو.

فوجي واند واري جاءِ تي ناتال جي خوشيءِ ڪري چوڌاري مچ دکي رهيا هئا. مختلف ريجيمينٽس جا عملدار هڪ ٻئي کي ناتال واڌايون ڏيڻ لاءِ هڪ کان ٻئي مچ تائين ٻئي آيا ويا. سندن ڪابل ۽ قنڌار وارين فوجن جا عملدار دوست بہ ڏاڍا ريان ڪيان هئا. ونن ڳالهائڻ لاءِ فقط هڪ ئي موضوع هو تہ صفائي ٿيندي الائي ڪانہ ٿيندي. اعلي فوجي عمدار اجرج ۾ هئا. انگريز نوجوان عملدار هندستاني فوجين تي کهڙو نہ عجيب نالو رکيو آهي جيڪي چاڪو Chako ۽ ٻمليڪو طرز جي واڱڻائي ڪوٽ واري لباس ۾ ڪجهہ عجيب غريب لڳي رهيا هئا. اتر هندستان ۾ ناتال جا مچ ڏاڍو سهڻو ڏيک ڏيندا آهن. هن ڀيري جنگ ڪري هن ۾ ڪجهہ وڌيڪ رونق هئي. جاڪاڻ تہ اهي جنگ ڪري اداس ڪونہ هئا. اهي ساڳيا ماڻهو افغانستان ۾ بہ جنگ ڪري آيا هئا.

گورنر جرنل واري ڪئمپ اهڙن ماڻهن هنئي هئي جن جو ٻيڙهين کان ڏنڏو ئي شاهي ڪئمپون هڻڻ هو. انهن ڪئمپ هڻڻ ۾ پنهنجي نموني سان ڪئمپ هنئي هئي. خاص طور تي اها جاءِ جنهن تي چار معزز عورتون رهي رهيون هيون سا اجا بہ بہ ريتون ڪسر هئي. لارڊ ايلنبرو کي اها سڌس ڪانہ هئي تہ اهي عورتون بہ فوج سان گڏ هونديون.

انهن مان ليڊي ڪوف ۽ بي سندس اها ڌيءَ هئي جنهن ڪرنل گرانٽ شادي ڪئي جنهن کي بعد ۾ فيلڊ مارشل ٿي ڪري سڏيو ويندو هو. ٽين مسز هئري سمٿ (٢) ڪرنل هئري سمٿ جي گهر واري ۽ جوٿين هئي مسز ڪرٽس.

گواليار تي ٻہ طرفي حملي جو فائدو

گورنر جنرل ناٽال واري ڏينهن محاذ تي هو. هو ڏاڍو ڏاهو ماڻهو هو ۽ هن معاملي تي گهرائيءَ ۾ سوچي ڪنهن نڪتي تي پهچي چڪو هو ۽ ان نڪتي کي برطانيہ سرڪار جو ڪو مائٽهو اڄ سوڌو سمجهي ئي ڪونہ سگهيو آهي. هن توهان انگريزن جو ڪيس ڏاڍي سهڻي نموني سان دنيا آڏو پيش ڪيو آهي. هن اهو ڪونہ چيو هو تہ هن گواليار تي حملو ڪيو آهي پر هن اعلان اهو ڪيو هو تہ هو ننڍڙي راجا ۽ مهارائيءَ جي ملاقات واسطي هتي اچي نڪتو آهي ۽ سندس اچڻ جو خاص مقصد انهن ۽ سندن اعتدال پسند صلاحڪارن کي اتان جي ظالم فوج وٽان آجو ڪرائڻ آهي. وڌيڪ هن اهو بہ مشهور ڪرايو تہ دربار سان ڪجهہ عهدنامہ ۽ ڪجهہ صلاح مشورا بہ ڪرڻا آهن. جڏهن فوج ٽوري هجي تہ ملڪ جي حڪومت ڪيئن هلائي سگهجي ٿي. هن ڏس ۾ ٢٨ تاريخ کي هدف مقرر ڪيو ويو هو. منافقين جو هڪ ڏينهن خاتمو ٿيڻ ئي گهرجي.

ان ڏينهن اهو بہ پتو پيو تہ گواليار جي فوج چونڊا ڳوٺ پرسان ان جوءِ ۾ وجي مورچہ بندي ڪئي آهي، جتان انگريز فوج کي گواليار ڏانهن وڌڻ جي جاءِ ئي ڪانہ ملندي ۽ انگريزن جي فوج جي پيش قدمي روڪڻ لاءِ هنن توبون بہ آڻي بيهاريون آهن.

جيڪڏهن چمبل درياه واري وهڪري ڪان ٿورو اڳتي وڌبو تہ ٽاڪرو علائقو ختم ٿي ويندو ۽ هموار ميداني علائقو شروع ويندو آهي. پر ان ميداني جوءِ ۾ جابلو نين جا گهارا آهن جيڪي جبلن تان ايندڙ مينهن جو پاڻي کڻي چمبل درياه ۾ چوڙ ڪندا آهن جن جي گهرائي ڏهن کان ويهہ فوٽ هوندي آهي. گهارن جي وچ تي نظر ايندڙ زمين تي جوئر جو فصل ٿيندو آهي جنهن جو قد ڇهہ فوٽ ٿئي. هنن علائقن کي نقشن ۾ غيرآباد ڏسبو ۽ بيڪار ڀيا پانئبا آهن.

جنهن جاءِ تي گوانيار جي فوج مورچہ بندي ڪئي هئي تنهن جي سامهون هڪ ڳوٺ ۽ مهراج پور نالي ڪنهن وسنديءَ جو پراڻو دڙو هو جنهن تي ڪابہ پهر ڪانہ هئي. باقي ڪڏهن جور جڪار سو اچي اچي لڪندا هئا. هئري سمٿ فوج جو ائڊجوٽنٽ جنرل هو. هو ٢٩ تاريخ صبح جو سوير جاچ پرتال ڪرڻ جي ارادي سان ٻاهر نڪري ويو. ڪيس معلوم ٿيو تہ پئي ڏينهن جنگ جي ميدان جي نقشي کي تيار ڪرڻ لاءِ ڊزن عملدار لڳا پيا هئا. پر ڪم ايترو ڪونہ ٿيو هو جيترو هجڻ ڪپي ها. انهن ٻڌايو تہ مرهٽن جي فوج چونڊا ڳوٺ آڏو ميدان ۾ مورچہ بند ٿي

ويٺي آهي جنهن جي ڪابي پاسي ٽئين وارو ’سان‘ وهڪرو هو. پر ساڄو پاسو ڪٺيل نظر آيو جنهن مان معلوم ٿيو ٿي ته اڃا به وڏيڪ فوج اچڻ واري هئي. سمٿ جي مرضي هئي ته مٿن، سندن اضافي فوج اچڻ کان پهريائين حملو ڪيو وڃي يا وري جنرل گري جي فوج اچڻ تائين ترسڻ کپي. جنرل هيو گوف به وڙهڻ لاءِ سدائين تکڙو هوندو آهي تنهن جو به خيال هو ته مرهٽن جي ٻيءَ فوج پهچڻ کان اڳ ۲۹ تاريخ تي حملو ڪيو وڃي. چونڊا واري ميدان تائين پهچڻ لاءِ اٺ ميل فاصلو هو ۽ مهراجپور ان کان ڏيڍ ميل ڪن اوري هئي.

ميجر جنرل گري بنديل کنڊ واري فوج جهانسي ۽ ڪونچ ۾ آئي گڏ ڪئي هئي جيڪا جهانسيءَ- ڪانپور سڙڪ کان گهٽي پري ڪونه هئي ۽ ۲۴ ڊسمبر تي ڪونچ واري سڙڪ تي سوندا نالي ماڳ وٽ اچي منزل ڪئي هئي. جيڪڏهن سوندا کان آنتري لڪ رستي گواليار ڏانهن اچبو ته ڪل فاصلو پنجونجاهه ميل ٿيندو. پر جنرل کي شڪ ٿيو ته متان دشمن فوج اچي لڪ تي گهٽ جهلي گهاڙي ويهي ۽ نقصان پهچائي تنهن ڪري بهتر ائين سمجهيو ويو دشمن فوج کان منزل، جيتري وڏيڪ پري اوتري نهايت چڱي آنتري سوندا کان چاليهه ميل پري هئي ۽ لڪ به سگهارو هو. ٻنهي انگريز فوجن جو مقصد اهو هو ته هڪ ٻئي جي ايترو ويجهو هجن جو هڪ ٻئي کي آئيءَ ويل واهر ڪري سگهن. ان ڪري گري کي هدايت ڪئي وئي هئي ته اڃا به ست ميل اڳتي وڌي سپري- گواليار سڙڪ سان پيش قدمي ڪري جيڪا پنير رستي ٽاڪرو علائقي مان لنگهندي آهي. ڪيس اهو اطلاع به ڏنو ويو هو ته سپريءَ کان، گواليار ڪنيجنٽ به ڪيس اچي ملندي. جنرل گوف کي توقع هئي ته ۳۰ ڊسمبر تي جنرل گري پنير ۾ پهچي ويندو ۽ سائس رابطو قائم ٿي ويندو ۽ گڏجي ويهي جنگ جي منصوبه بندي ڪنداسين. حقيقت اها هئي ته جنرل گري ۲۹ تي آنتري لڪ جي بلڪل سامهون اچي پهتو هو پر ڏٺائين ته توقع مطابق لڪ ني دشمن فوج گهٽ سنڀاليون ويٺي هئي. تنهن ڪري پاسو ڏئي هو پنير ڏانهن وڌڻ لڳو.

مهراجپور وارو محاذ

جنرل هيوُ گوف جي ساڄي پاسي وارو لشڪر ٽن قطارن جي شڪل ۾ ان ٽاڪ ڏانهن وڌيو هو جتي مرهٽا فوج منزل ڪيو ويٺي هئي ۽ ان کان ٽن ميلن جي وٿي رکي ڪيس مورچه بندي ڪرئي هئي.

Gul Hayat Institute

صفا ساڄي، قطار ۾ گهوڙيسوارن جو ننگ گهڻو هو ۽ انهن دستن جو مهندار جنرل ٿڪ ويل هو. فوج جي هن حصي ڪي ١٦- لانسرس سڏيو ويندو هو. ۽ جڏهن جنگ ڪنهن نازڪ مرحلي ۾ داخل ٿيندي هئي ته ڪيس ميدان تي لاٿو ويندو هو. هن محاذ تي گورنر جنرل جي محافظ دستي سان گڏ هن پين ڪيترين جنگي مهمن ۾ هي گهوڙيسوار دستو، ١- لائيٽ ڪيواري، ۴- اريگيولر ڪيولري، سان به گڏ وڙهيو هو. هن ڪان علاوه ليڻ ۽ اليگزينڊر جي گهوڙيسوار دستن آرٽيلري هارس سان گڏ به ڪيترا مارڪا ڪيا ويا. فوج جي قلب ۾ برگيڊيئر واليئنٽ جي برگيڊ کي بيهاريو ويو هو. کابي پاسي جنرل لٽلر جي فوج هئي، جنهن کي مرهٽا فوج جي ساڄي پاسي واري لشڪر سان به پائي ڪرڻا هئا. سندس هٿ هيٺ ٣٩- فوٽ ۽ ٥٦- نيٽو انفنٽري، ڊينس جي برگيڊ ۾ هنڪو توبخانو هو. ان جي پٺيئن حصي کي بچاءُ لاءِ اسڪاٽ واري گهوڙيسوار برگيڊ بيهاري وئي جيڪا ۴- لائيٽ ڪيولري، ١٠- لائيٽ ڪيولري ۽ گرانٽ جي هارس آرٽيلري تي مشتمل هئي. پوئين ناني واري فوجي عملدار کي "جارنس گرانٽ صاحب" سڏيو ويندو هو ۽ توبخاني جي گهوڙيسوار دستن ۾ هڪ ناني وارو بهادر ماڻهو هو ۽ جنگ جي ميدان ۾ ڪڏهن ڪاهي پوندو هو جنهن ڪان هندستاني فوج گهڻو واقف هئي. جڏهن هو پڙ تي پهچندو هو ته هر جيڙ پولڻ شروع ڪندي هئي. پٺيئن پاسي وچ تي توبخانو هو جنهن ۾ هر قسم جون توپون رکيل هيون. منجهن ٨- انچ هائوزرس به هيون جن جي ڇڪڻ واسطي ڏاند ڪتب آندا ويندا هئا.

گورنر جنرل، ڪمانڊر- ان- چيف ڪان پڇيو ته هو پنهنجي محافظن سان گڏ ڪٿان پيش قدمي شروع ڪري. هن کيس ورائيو ته هن کي توبخاني جي پٺيئن پاسي ڪان وڌڻ کپي. تنهن ڪري لارڊ ايلنبرو ڇڻ عورتن سان گڏ هاٿيءَ تي سوار ٿي توبخاني جي پٺيان اچڻ لڳو.

فوج جو کابو پاسو باک ڦٽيءَ ڪان اڌ ڪلاڪ ڪن اڳ نڪري چڪو هو. باقي بي فوج سج اڀرڻ ڌاري وڌڻ شروع ڪيو. سنڌين وٽين تائين فوج جو هر حصو پنهنجي پنهنجي جاءِ تي مستحڪم ٿي اڳتي وڌي رهيو هو ۽ مهراجپور ناني هڪ ڳوٺ ڪان هڪ ميل جي وٿيءَ تي پهتو هو. هٿري سمت هڪ ڏينهن اڳ هن ڳوٺ مان گهوڙي تي سوار ٿي گذريو هو. ان ڪان سنت ٿي پوءِ دشمن فوج اچي اتي پهتي هئي.

معلوم ٿيو ته ٿي هڪ نهايت مضبوط فوج ويٺل هئي. سائس توپون به هيون جيڪي هن پراڻي شهر جي ڊڙي تي بيهاريون ويون هيون. هن صورت حال کي نظر ۾ رکي پيش قدمي روڪي وئي. سوچيو ويو ته پهريائين ڳوٺ تي قبضو ڪيو وڃي. لٽلر واري فوج جڏهن سنڌي ڪان پهريائين پيش قدمي شروع ڪئي هئي تنهن

هن نئين صورت حال کي ڏسي پنهنجي پيش قدمي به روڪي ورتي هئي. لارڊ هيو گوف پهچي، اڳتي وڃي جاچ پرتال ۾ هڪ ڪلاڪ کن گذاري. تنهن کان پوءِ هن پنهنجي توبخاني کي ڪـهرائڻ واسطي پيـغام روانو ڪيـو جنهن کي هڪ جنگ ۾ استعمال ڪرڻ لئي وساري ڇڏيو هو. هن کان اها ڳالهه به وسري وئي هئي ته هن گورنر جرنل کي چيو هو ته توبخاني پنيان پيش قدمي ڪندو رهي. جنرل هيوگوف جڏهن توبخاني کي اڳتي وڌڻ جو حڪم موڪليو ته گورنر جنرل به ان جي ڪڍ لڳي پيو جيڪو هاٿيءَ تي رڪيل هودي ۾ چٽن صورتن سان گڏ وينل هو. جيڪو هلندو اچي جنگ جي وچ ميدان تي پهتو. مرهٽا فوج جي توبچين جي جڏهن هاٿيءَ تي نظر پئي ته سندن توبون باهه جا شعلا اوڳاڇڻ لڳيون. گورنر جنرل ۽ سندس سونهن پريا سائي هن اوچتيءَ اُپدا ڪري وسوڙجي ويا. ڪين اهو وهم گمان به ڪو هو ته هو وڃي محاذ جي ميدان تي نڪرندا سو به توبن جي گولن جي منهن ۾. پر گورنر جنرل ته ڪمانڊر- ان- چيف جي حڪمن تحت توبخاني جي پنيان لڳي پيو هو. جڏهن لارڊ هيوگوف ڏٺو ته لارڊ ايلنبرو هاٿي هلائي اوچتو اچي جنگ جي وچ ميدان ۾ بيٺو آهي ته اجرج کان سندس هينيون هيٺ. مٿيون مٿي رهجي ويون. پر پوءِ پنهنجي اوٺائيءَ کي ڍڪڻ واسطي چوڻ لڳو ته لارڊ ايلنبرو ڪيڏو نه ڪلنگي ڏر ۽ ڪلاونت مڙس آهي جو ڏسي وائسي باه جي آزاه ۾ ڪڏي ڪاهي پيو آهي ۽ پنهنجي هنياريءَ جي آڏار تي ليدي ۽ مس هيوگوف کي به آٽي آرڻ ۾ بيهاريو آهي. (٣)

ساڍي انين وڳين جهيـڙي جي شروعـات ٿي. بهـريائين گـرانٽ ۽ پوءِ اليگزينڊر، توبخاني وارن گـهوڙن کي ڊوڙائي توبن کي پنج سو گـز پري بيـهاري دشمن فوج مٿان گولن جو مينهن وسائڻ شروع ڪري ڏنو. وچ فوج ۾ بيهي وڏي رينج وارين توبن کي ڪتب آڻڻ ڏکيـو هو. پر هنگامي حالتن اندر ڪين ائين ڪرڻو هو. لٿلر کي دشـمن جي ڪاپي ۾ واليـئنٽ کي ساڄي پاسي کان حملن ڪرڻ جو حڪم ڏنو ويو هو ۽ اهڙي حڪم تحت اهي ٻئي برگيڊون اڳتي وڌي رهيو هيون. توبون اهڙي طريقي سان گولائيءَ ۾ بيهاريون ويون هيون جو جڏهن انهن گولاباري شروع ڪئي پنهنجي ٥٦- نيٽو انفنٽريءَ جا ئي فوجي جوان ماري وڌائون. تنهن ڪري ٥٦- انفنٽري کي حڪم ڪيو ويو ته اها جتي به آهي اتي بيهي وڃي ۽ ٣٩- فوٽ کي حڪم ڪيو ويو ته اها اڪيلي سر اڳتي وڌي. سر هيو گوف جي مرضي هئي ته ٥٦- نيٽو انفنٽري به اڳتي وڌي. هيو لاڪ سائس گڏ هو جنهن پنهنجي گهوڙي کي اڳتي وڌائي رڙڪري چيو." اها ڪهڙي ريجيمينٽ آهي."

"٢٦- نيٽو انفيـنٽري" هنن ڪيس جواب ڏنو. "نه..... نه، سندس اصل نالو ڇا آهي؟" هن گرجندي پڇيو. "لئمبورني جي پلٽڻ" ڪيس جواب مليو. هيءَ ريجيمينٽ انهيءَ نالي سان گهڻي مشهور هئي. عزت ۽ پيار وچان ڪيس انهيءَ نالي سان سڏيو ويندو هو.

"او! واه واه. شاباس. لئمبورني جي پلٽڻ..... بهادرو....... پنهنجا فرض جوان مڙسيءَ نباهيو........ شاباس.

پوءِ لنمبورني جي پلٽن سندس ڪڍ لڳي ۽ ۳۹- فوٽ سان ڪلهوڪلهي سان ملائي وڙهڻ لڳي جنهن جو هن ڪان اڳي گهڻو نقصان ٿي چڪو هو. هنن واليئنٽ جي برگيڊ جي ۴۰- ريجيمينٽ سان گڏ مهراجپور ڳوٺ تي وڃي قبضو ڪيو. دشمن جو توبون سندن هٿ لڳي ويون. آڏو دشمن به سخت مزاحمت ڪري رهيو هو. ڳوٺ جو گهر گهر جنگ جو ميدان بڻيل هو. سنگين جون دست بدست جوٽون هيون. پوءِ ڳوٺ مان باه جا اُلا اڏڻ لڳا. مهراجپور ۾ اها مختصر فوج مکيه لشڪر کان گهڻو پري هئي ۽ جيڪڏهن شڪست کائي ها ته مڪمل طور تي تباهه ٿي وڃي ۽ ڪو پانجهر به ڪونه بچي ها.

جڏهن هي جهيڙو ختم ٿيو ته برگيڊن جي نئين سر جوڙجڪ ڪئي وئي. يو چوندا ۾ مورچه بند مرهٽه مکيه فوج ڏانهن وڌڻ لڳا. واليئنٽ واري برگيڊ هاڻي لنلر جي فوج جي پٺ ۾ کابي طرف ۽ مرهٽا لشڪر جي ساڄي طرف واري فوج جي سامهون وڌي رهي هئي. جڏهن ته لنلر پنهنجي فوج سان نڪ سامهون سڌو پيش قدمي ڪري رهيو هو جنهن جي کابي پاسي تي اسڪاٽ هو جيڪو مرهٽا گهوڙيسوارن سان چوٽون کائي رهيو هو. ساڄي طرف تي هڪ مضبوط گهوڙيسوار برگيڊ هئي، جيڪا ڦري مرهٽا فوج جي کابي پاسي کي ڪڙو چاڙهي سوگهو ۽ سوڙهو ڪري وجهي ها ۽ سندن پٺ واري پاسي کي هٿي پڳڙن جيان پيچي رکي ها پر سائنس الائي ڪهڙي ويڌن تي جو پاڻ ڪونه ملهايائين. ان جو ائين نه ڪرڻ جو شايد اهو ڪارڻ هونه ان برگيڊ کي پندرهن فوٽ اونهي گهاري مان لنگهي پنهنجي جنگي ڪارروائي ڪرڻي هئي. هن فوج لاءِ ته مينهن پوڻ ڪري جبلن تان لهندڙ پاڻي ڌرتيءَ کي کائي گهڻو هيٺ مٽي ڪري ڇڏيو هو، جن مان اينتريءَ فوج جو آساني سان لنگهڻ اڪ مان ماکي لاهڻي ڪونه هئي. هن مان اهو ظاهر ٿي رهيو هو ته عملدار، عام گهوڙيسوار ۽ انهن سان لاڳاپيل بيو هيٺيون عملو سُست رفتاري سان اڳتي وڌي رهيو هو. محافظ دستي سان لاڳاپيل نوبلي نالي هڪ خانسامان هو جنهن لکيو آهي ته "تي سو گز اڳتي وڃي اهو گهارو هڪدم ختم ٿي ويو ٿي ۽ پوءِ سنئون ميدان شروع ٿي رهيو هو."

عين ان مهل هارس آرٽيلري جون ٽيهه هلڪيون توبون ۽ توبخاني سان لاڳاپيل به بيون توبون اچي ميدان تي بهتيون جن دشمن جي وڏين توبن سان اهڙي بهادري ۽ ڏاهپ سان مقابلو ڪيو جنهن جي جيتري ساراه ڪجي اوتري ٿوري آهي.

وڏي ڳالهه اها هئي ته ڳتيل فوج واري حصي مان اهڙي فوجي ڪارڪردگي. سرٽ ۽ سچيتائيءَ جو وڌو اهڃاڻ هو. ان وقت لنلر ۽ واليئنٽ به اچي

پڙ تي بيهنا جن بہ ڦري دشمن جي ساڄي تي حملو ڪيو ۽ ٻهرين، ئي جلهہ ۾ سندن ٻهرين صف کي اُگهي بيهي رهيا. واليئنٽ کي، دشمن جي ٽن مورچن کي تباهہ ڪرڻ جو حڪم ڪيو ويو هو. هن ائين ئي ڪري ڏيکاريو. پر ۴۰- ريجيمينٽ جا ٽي مهندار هڪ ٻئي پنيان مارجي ويا جيڪي دشمن فوج جي توبن جي منهن تائين وڃي پهتا هئا. سندن بهادريءَ جي مهابي دشمن، پنهنجن توبن کي ڇڏي پڇي هليا ويا ۽ پيادل فوج يا تہ پڙ تي پرزا ٿي وئي يا تہ پڇي جان بچائي.

ان جي پڇاڙي ايئن ٿيئي هئي. اها کا جنگ کانہ هئي جنهن جي سوب تي ڪمانڊر-ان - چيف کي فخر ڪرڻ کپي. ڇاڪاڻ جو هن ڦيٽ ۾ سندس ڪنهن جنگي حڪمت عمليءَ جو دخل اثرڪونہ هو. هن جهيڙي ۾ ڪنهن فوجي اصول ۽ ضابطي کي ڌنو ئي ڪونہ ويو هو. هيءَ هڪ کلي جنگ هئي جنهن ۾ هر هڪ سپاهيءَ کي دشمن جي توبن جي قطارن سان سر تريءَ تي رکي جوٽون ڪاٽيون هيون. اهڙين جنگين ۾ توبون توبن سان مقابلا ڪنديون آهن. گولن جو جواب گولا ڏيندا آهن. تلوارون ۽ بندوقون مينهن کي جونءِ جي ڇڪ برابر هيون. جنرل هيوُ گوف جا ڪمانڊر جيڪي وڏين توبن جي برگيڊ جا سنڀالو هئا سي بي صبريءَ سان اوسيڙو ڪندي ڪندي رهجي ويا.

چارلي گرانٽ پنهنجي زماني جو هڪ ارڏي ۽ امروٽ فوجي عملدار طور نالي رو هو. هن پنهنجي گهوڙيسوارن سان گڏ ٻارنهن توبن جي هڪ ڏکي قطار جي سامهون وڃي بيٺو هو جيڪي انگريز فوج جي پيادل تي گولا وسائي رهيو هيون. هن پنهنجي لياقت بهادري ۽ هٿيارن جو خوب استعمال ڪيو ۽ مرهٽا توبچين کي توبن ڇڏي پڇي وڃڻ لاءِ مجبور ڪري وڌو. سائس گڏ اگرين ڳڻ جيترا گهوڙيسوار هئا تنهن کي دشمن توبچين جهلي ڪونہ سگهيا هئا. هن بهادريءَ جو اهو ڪم گهڻو دير سان ڪيو هو.

انگريزي فوج مان اٺ سو جوان مارجي ويا جن مان پورو اڌ هزمئجستي ۳۹ - ۴۰ ريجيمينٽ جي جوانن جو هو. هندستاني فوجن مان ۱۶- گرينا ڊيئرس جنهن افغانستان جي جنگ ۾ حصو ورتو هو تنهن بہ پاڻ ڇڱو ملهايو. هن جو نالو جنرل ناٽ جي مشهور ريجيمينٽ طور مشهور هو جنهن اڪيلي سر ۱۷۹ جوانن جي قرباني ڏني هئي.

دشمن جي هيءَ مکيہ فوج هئي جنهن جو هيءُ حشر ٿيو هو. ۳۰ تاريخ وارو ڏينهن آرام لاءِ هو ۽ جنگ جو ميدان بہ ان ڏينهن صاف ڪيو ويو. ۳۱ تاريخ تي مهارائي پيش پوڻ لاءِ فوجي واندي ۾ لنگهي آئي. ان ڪان پوءِ گواليار ۽ ان جي خوبصورت قلعي تي انگريزن جو قبضو ٿي ويو.

هاڻي فوج جي ان حصي جو ذڪر ڪيو ويندو جنهن جهانسيءِ مان نڪري هڪ زبردست جنگ وڙهي هئي.

Gul Hayat Institute

پنبير جي جنگ

هن محاذ سان لاڳاپيل حال احوال تمام گهٽ نظر ايندو. ”هسٽري آف برٽش آرمي“ نالي ڪتاب ۾ سرجان فورٽسڪيو هن جهيڙي جو ذڪر ضرور ڪيو آهي پر مهراجپور واري محاذ جي بيان کان گهڻو گهٽ آهي. ڇاڪاڻ ته اها جنگ، اڳ ڪيل رٿا بنديءَ موجب ڪانه وڙهي وئي هئي.

گورنر جنرل جي حڪم موجب جنرل گري فوج وٺي اڳتي وڌيو ۽ آنتري واري ناڪرو علائقي ۾ داخل ٿيو جيڪو مينهن جي نين جي گهارن سان ڇنيو پيو آهي. سندس ساڄي پاسي ٽڪرين جي هڪ قطار هئي جيڪا ڪڏهن ويجهو ۽ ڪڏهن پري ٿي رهي هئي پر گهڻو ڪري اڌ ميل جيتريءَ وٿيءَ تي پورو ڇوٽ تي هلندي ٿي آئي. ڪيس پتو هو ته آنتري واري لڪ وٽ دشمن فوجون موجود هيون. پر اهو ڪونه سوچيو هئائين ته انهن جون فوجون هن ٽڪرين ۾ به ويهي سگهن ٿيون. هو آرام سان اڳتي وڌي رهيو هو. سندس پنيان لشڪر سان گڏ پنج هزار ڏاند گاڏيون هيون جيڪي سامان سڙي سان پريل هيون. هن ۾ غير فوجي لاپرواهي هوندي هئي پر نظر اچي ٿو ته انهن ڏينهن ۾ هر انگريز سپهه سالار ۾ اهڙيون اوڻايون هونديون هيون. لشڪر جڏهن منزل ڪرڻ واري ماڳ وٽ پهتو ته پوئتي اک وتائي ڪونه ڏنائون ته ڪاڏي خوراڪ ۽ جنگي سامان کڻي ايندڙ گاڏيون سلامتيءَ سان پنيان اچي رهيون آهن يا دشمن فوج جي ور چڙهي ويون. گاڏين جو اهو قافلو ڏهن ميلن ۾ پکڙيل هو ۽ پٺ جي رکوالي ڪندڙ فوج به ٿوري مقرر ڪئي وئي هئي. پاسن تي پهريداريءَ لاءِ به ڪا فوج ڪانه رکي وئي جيڪا پروارين ٽڪرين مان حملو ڪندڙ امڪاني دشمن فوج سان مقابلو ڪري. اها فوج هڪ ڊگهي قطار ۾ سفر ڪري رهي هئي. شام جو ٽين وڳين انگريزي فوج پنير نالي هڪ ڳوٺ ويجهو اچي پهتي. اجا هٿيار هڪ جائتا ڪري پير پساريا به مس هئائون ته سندن پٺ وارين توبن جون رعـد واريون رڙيون ٻڌڻ ۾ آيون. ٻئي پاسي کان گهوڙيسوار واچ مينهن ڪندا اچي فوجي واند ۾ پهتا. سندن منهن تي هيڊ هاريل هئي. مٿن ڏهڪاءُ ۽ هراس ويٺل هو ۽ ٻڌايائون ته دشمن پُٺِ واريءَ فوج تي اوچتو جهٽُ هنيو آهي، هن وقت تائين اها شايد ڪسي ڳترا ڳترا ٿي چڪي هوندي.

ڇوڏاري بگل ٻري ويا. جتي فوجي جتي هو اتان ڊوڙندو قطارن ۾ بيهندو ويو. گهوڙيسوارن به حڪم موجب ڪميتن جون واڳون ڪٽي ڊريون ڪيون ۽ ان جونءِ ۾ ڪٽي جُوه وڌائون. جيڏانهون توبن جي گجڪارن جا پڙاڏا ٻُري رهيا هئا. ان وقت لارڊ گري ۽ سندس عملي جي ڌيان ۾ هي ڳالهه اچي وئي ته جڏهن آنتري جي لڪ ۾ ويٺل دشمن فوج کي معلوم ٿيو ته انگريز فوج هن لڪ کان لنوائي ڪنهن

Gul Hayat Institute

ٻئي ڪس سان گواليار وڃي رهي آهي ته ان پيش قدمي روڪڻ لاءِ هنن وچ تي گهات هنيو آهي. معلوم ايئن ٿي رهيو هو ته انگريز فوجي منزل پرسان ۽ ڀنير ڳوٺ ويجهو هڪ ٻيو قلعبند ڳوٺ هو جنهن ۾ هي مرهٽا فوج مورچه بند ٿي رهي هئي. سندن توبون ۽ گهوڙيسوار پٺيان ايندڙ انگريزي فوج کي هيسائي دڙٻاٽي رهيون هيون. جنرل حالتن جو اندازو ڪري پنهنجي ڪجهه فوج لشڪر قطار ڏانهن روانو ڪيو. سندس خيال هو ته لڪ جي پهريداري ڪندڙ ساري فوج ان ارادي سان اچي هتي پهتي آهي ته جيئن گواليار ۽ بنديلکنڊ جو رابطو بحال ڪري سگهجي. ائنڊرسن جي برگيڊ، ٥٠- فوٽ ۽ هندستاني فوجين جي ٻن پلٽڻن کي گڏي اڳتي رواني ڪيل فوج جي ساڄي طرف کي سنڀالڻ لاءِ روانو ڪيو ويو. کين حڪم هو ته هو پنهنجي توبخاني جي آڌار تي اڳتي وڌن. ائنڊرسن ڏٺو ته سندن ساڄي طرف اڌ ميل ڪن تي انگريزي فوج ۽ سندن هلڪيون توبون دشمن سان گنڍيون بيٺيون هيون. سندس سامهون ماٿريءَ ۾ دشمن- پيادل بيٺي هئي جنهن جي پٺ تي توبن جون قطارون هيون. هو پنهنجي برگيڊ سان اڪيرين ٽڪرين ڏانهن وڌڻ لڳو ۽ پنهنجي توبن جي گولن جي آڌار تي پٽن جي اڙ ۾ بيهي رهيو ۽ مرهٽن جي پيادل فوج تي گولاباريءَ جو حڪم ڪيائين. جنرل ميدان تي ڪونه پهتو هو. ائنڊرسن پنهنجي مرضي موجب احڪام صادر ڪري رهيو هو. هن پنهنجي گرجدار آواز ۾ فوجن کي اڳتي وڌڻ جو حڪم ڏنو ۽ حملي جو اشارو ڪيو جن جهٽ ڏئي ماٿريءَ جي لاهونديءَ ۾ بيٺل توبن تي وڃي قبضو ڪيو. ۽ ساري ماٿري دشمن پيادل کان خالي ٿي وئي.

برگيڊيئر ڪلونڪ ٻي برگيڊ جي مدد سان يارنهن توبن تي وڃي قبضو ڪيو. اهاجنگ گهڻو وقت ڪانه هلي. هن محاذ جي اڳواڻي بفس Buffs ڪري رهيا هئا ۽ واهر طور ٣٩- نيٽو انفنٽر سائن گڏ هئي. اها جنگ اتي ئي ختم ٿي وئي جيڪا سج جي پوئين پهر شروع ٿي هئي. جهونجڪڙي وير پڇاڙيءَ کي پهتي. انگريزي فوج جا ٢١٣ ماڻهو مارجي ويا. بفس جا ٧٢، ٥٠- فوٽ جا ٣٢ ۽ ٣٩- نٽيوِ جا ٦٢ جوان قتل ٿيل.

هن جنگ جي ڪا اهڙي خاص ڳالهه ڪانه آهي جنهن تي اوچو ڳاٽ ڪجي پر بفس، ٥٠- فوٽ ۽ ٣٩- نٽيوِ انفنٽري پٽنگن جيان وڃي مچ ۾ مٿا ڏنا هئا. هنن ڪنهن فوجي جنرل جي حڪم ڪان سواءِ پاڻون جاڻون هي ڦيٽ ۽ چوٽ ڏني هئي. اهو چيو ويندو آهي ته هن مارڪي ڪان هڪ ڏينهن اڳ هڪڙي برگيڊيئر پاڻ کي پستول هٿي آپگهات ڪيو هو ۽ اتفاق سان اها سپهه سالاري ائنڊرسن کي ملي وئي هئي. هن محاذ تي انگريزن طرفان گهوڙيسوارن جون ٻه برگيڊون هيون پر هنن ڪڪ پڇي ٻيٺو ڪونه ڪيو. پر جيڪڏهن انگريزي فوج جا گهوڙيسوار ميدان ۾ لهن ها ته مرهٽا گهوڙيسوار کين ڏينهن جا تارا ڏيکاري ڇڏين ها. خير جنگ ته ائين ئي ختم ٿيڻي هئي پر مرهٽن جي فوج کي غلط حڪمن ملڻ ڪري ٻنهي ڌرين جو نقصان گهٽ ٿيو.

ڪمانڊر- ان- جيف جنگ جي فني نقطئہ نگاه کان هڪ نااهل ماڻهو هو. هن پنهنجي غلط حڪمت عمليءَ سبب ساڳئي ڏينهن تي دشمن سان ٻن جڳهين تي جنگيون وڙهيون ۽ اڪيلي سر ٻن محاذن تي مقابلو ڪيو ۽ اتفاق سان ٻنهي محاذن تي فتحون نصيب ٿي ويس. جوندو وري اهو ٿي وتيو تہ هڪ ڏينهن تي ٻہ فتحون سندس سرت ۽ سچيتائي جو نتيجو آهي. ٻنهيءَ پاڳين جو چڪو چچي تہ ٻنهيءَ کي پناڪ هٽڻ جو حق تہ هوندو آهي ۽ توهان کي ڪنهن سوال پڇڻ جو حق بہ ڪونہ آه.ي سوڪڙي طور مليل گهوڙي جا ڏند ڪونہ ڏسبا آهن. ڪوارٽر- ماسٽر جنرل، جنرل چرچل ۽ ليفٽيننٽ ڪرنل- اِي- سئڊرس جهڙا مٿير مڙس ۽ ڪنڌار جوان ڪُسي ويا تنهن جو پڇاڻو ڪير ڪري. اهي رڳو ٻہ ماڻهو تہ ڪونہ هئا، هتي تہ الائي ڪيترا جُنگ جوان هئا جيڪي ريءَ ڪُنيءَ موت جي آوُہ ۾ اچي ويا ۽ مهراجپور جي ماڳن تي مهادي ٿي ويا.

پنير جي ٻڙ ٿيڻ کان پوءِ جنرل گري گواليار جو گس ورتو. وري ڪاڏي لوٺو ڦيري ڪونہ ڏنائين، ڪن ٻوساتيون اڳتي هليو ويو. ٻنهي فوجن هڪ ٻئي سان رابطو قائم ڪيو. انگريز طاقت هن وقت هڪ وڏي سگهہ تي اڀري هئي. سندس مرضيءَ خلاف حالتون ڪيس مجبور ڪري رهيون هيون تہ مغلن جي خالي پيل ڪرسي سنڀالي ۽ ملڪ ۾ جيڪي وڳوڙي سر مٿي ڪري رهيا آهن تن جي سرن کي پوريءَ سگهہ سان چٿي ۽ چيڀاڙي. اهڙيءَ ريت ٻئي فوجون گواليار ڏانهن وڌي رهيون هيون ۽ تاريخ ٢- جنوريءَ تي اچي اتي پهتيون. هن فوج سان مهاراڻي گڏ هئي جيڪا باغي مرهٽا فوج جي قيد مان آزاد ٿي انگريزن جي پناري اچي پئي هئي.

گورنر جنرل پنهنجي سر اچي ملڪ جا منجهيل مسئلا نبيريا ۽ حڪومت هلائڻ لاءِ هڪ مجلس شورا مقرر ڪئي جيڪا ٻنا ڪنهن ڊپ ڊاءَ جي ننڍڙي حڪمران طرفان ملڪ جو انتظام سنڀالڻ لڳي. جنگ ختم ٿي تہ فوج بہ پنهنجا هٿيار رکيا. ڪين رهيل پگهارون هڪدم اداڪيون ويون ۽ ڪين باعزت رخصت ڪيو ويو. وري انهن کي فوج ۾ ڪيئن ڀرتي ڪيو ويو تنهن لاءِ ايندڙ باب ڏسندا. گورنر جنرل، پنير ۽ مهراجپور جي محاذن تي، بهادريءَ سان وڙهندڙ فوجي عملدارن لاءِ پنج ڪنڊئي ستاري جهڙا تمغا تيار ڪرايا هئا جن جي وچ تي چاندي لڳل هئي ۽ دشمن فوج جي توبن جي ڌاتوءَ مان جوڙيل هئا. اهي نهيل اهڙا هئا جو ڪنهن چين يا پٽيءَ کان سواءِ سڌو ڪوٽ ۾ پائڻ جهڙا هئا. پر بعد ۾ اهو فيصلو ڪيو ويو تہ اهي ميڊل جيان هيٺ لڙڪل هجن ۽ شڪل ۾ اندلت جيان اڌ گول هجن ۽ ايرنڊڙ سج جيان محسوس ٿين. ان پٽيءَ کي "ملٽري ربن" نالو ڏنو ويو. ساڳيءَ ريت "سنڌ" ۽ "افغان" ميڊلن پائڻ لاءِ بہ ساڳي ربن منظورڪئي وئي هئي. جڏهن لارڊ رابرٽس ١٨٨٠ع ۾ڪابل کان قنڌار پيش قدمي ڪئي تہ ان قسم جي ميڊلن کي "استار" ۾ بدلايو ويو هو ۽ ڪيس تاري جهڙو ميڊل ڏنو ويو هو.

Gul Hayat Institute

باب ڇهون

پنجاب جي راڄڌاني لاهور ۾ ڦيٽاڙو

گواليار جي فتح کان پوءِ ڇا ٿيو.
پنجاب ۾ ڇمون وارا پائر
پنجاب جون تشويشناڪ حالتون
دليپ سنگهه جو نالي ماتر پنجاب جي تخت تي وهڻ
سک فوج ۾ ان جا مشير
پنجاب جي هٿان وزير کي ڦاهي.

گواليار جي فتح کان پوءِ ڇا ٿيو؟

گواليار جون حالتون ايتريون چوٽ تي چڙهي ويون هيون جو ان جو آخري فيصلو ضروري هو. هندستان جي انگريز سرڪار کي اهو گدڙ دل ۾ کونڊ هو تہ ان ملڪ کي فتح ڪري پنهنجي ملڪ سان ملائي ڇڏجي. اهي تہ پنهنجي نيت سچائي ۽ صفائي سان اهڙا جتن ڪري رهيا هئا تہ جيئن ان ملڪ جون حالتون سڌري وڃن ۽ امن امان قائم ٿي وڃي. هندستان بابت مارڪيوئس ويلزلي جي حڪمت عملي بہ اها هئي. لارڊ ايلنبرو انگريز طاقت ۽ ٻين ملڪن جي وچ ۾ لاڳاپن بابت جيڪو يادداشت نامون پڌرو ڪيو هو اهو هڪ اهڙو عهدنامون هيو جنهن جي

عمل ۾ اچڻ کان پوءِ انگريز پيءُ ڏر جي واھر ڪرڻ لاءِ پڌل ھئا. صحيحن تيئن ڪانپوءِ ان کي قانوني حثيت حاصل ھئي ۽ ان جي پابندي ڪرڻ بہ نھايت لازمي ھو. گواليار جي فوج شڪست کان پوءِ گھٽي گھٽائي وئي ھئي. پھريائين ان جو انگ چاليھہ ھزار ھو جنھن کي گھٽائي ست ھزار ڪيو ويوھو. ان جي نئين فوج ۾ اڍائي ھزار وڌيڪ شامل ڪيا ويا ھئا ۽ ڪجھہ پراڻا فوجي بہ منجھس پرتي ڪيا ويا ھئا. انگريز سرڪار جا فوجي عملدار ھن فوج کي گھٽو پسند ڪندا ھئا. تيرھن سالن کان پوءِ ھن لشڪر کي ڪيڏي اتي بنگالي فوج کي مقرر ڪيو ويو ھو.

گواليار جي نئين حثيت جي بحال ٿيڻ تائين انگريز سرڪار جون فوجون اتي رھيون ۽ بعد ۾ پيش قدمي ڪري پنھنجي ڇانوئين ۾ وڃي قيام ڪيائون. اھڙيءَ ريت گورنر جنرل بہ ڪلڪتي ڏانھن راھي ٿيو. جڏھن ھو گواليار جي وڳوڙي وايو منڊل کي منھن ڏئي رھيو ھو تہ سنڌ بابت اختيار ڪيل سنڌس حڪمت عمليءَ خلاف پريس وٽي اجائي ھاءِ گھوڙا شروع ڪئي ھئي. ھن ڪن منجھيل ماھرن کي نيڪ ڪرڻ لاءِ کي ڪوششون ڪيون ھيون پر ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ملازمن انھن ڪوششن متان پاڻي ڦيرڻ جا جتن ڪيا ھئا. ان کان علاوہ ھن پنھنجي ملازمت دوران ڪن معاملن ۾ سھپ ۽ رواداريءَ کان ڪم ڪونہ ورتو ھو.انھن سڀني ڳالھين کي تيليءَ مان تنب بنائي اخبار وارن ڪٽي انگھن تي ڪنيو. اھڙيءَ ريت برطانيہ سرڪار جي مرضيءَ سان ڊائريڪٽرن جي ڪورٽ ۾ جواب ڏيڻ لاءِ ڪيس طلب ڪيو ويو ۽ ڪيس ان عھدي تان ھٽايو ويو. اجرج جي ڳالھہ اھا آھي تہ گورنر جنرل کي مقرر انگلنڊ جو حڪمران ڪندو آھي ۽ برطرف وري ڪمپني ڪندي آھي. لارڊ ايلنبرو جڏھن وطن وريو تہ ڏاڍو ريان ڪيان ھو. ھن سڪ مسئلي ايرڻ کان اڳي گواليار جي ڏچي کي نبيري برطانيہ سرڪار جي اک ۾ ھُرندڙ ڪکُ ڪڍي ورتو ھو. سر ھينري ھارڊنج اڳي سيڪريٽري آف اسٽيٽ فار انڊيا سڏجي ٿو. ھن پينزولا ۾ اھم فوجي خدمتون سرانجام ڪيون ھيون. بعد ۾ ڪيس ھندستان جو گورنر جنرل مقرر ڪيو ويو ھو. لارڊ ايلنبرو سمجھي رھيو ھو تہ ھن سنڌ کي فتح ڪري برو ڪم ناھي ڪيو. پر ھن اھو شاندار ڪم ڪيو ھو جنھن جي اھميت جي ڪيس بہ خبر ڪانہ ھئي. لارڊ ايلنبرو جو مکيہ ڏوھہ اھو ھو تہ ھن اجڻ سان انگريزن جي منھن تان افغان شڪست جا داڳ ڌوتا ھئا. ان لبنگھي نڳڻ ڪري انگريز منھن مٿي ڪٿڻ جھڙا ڪونہ رھيا ھئا. ھن کان علاوہ ھن شخص تي پين پن جنگين جو بہ لکر پکو ويو ھو. ڊائريڪٽرن جي ڪورٽ سنڌس ھن مدائن کي بہ معاف ڪرڻ واري ڪانہ ھئي ۽ ھو انھن جنگي ڏوھن کان لنوائي بہ ڪونہ ٿي سگھيو.

جڏھن فوج عملدار کي راجنيتيءَ جا اختيار سونپيا ويندا آھن تہ اھو اڊڪو ضرور ھوندو آھي ھو اتي بہ ھو پنھنجي فوجي حڪم ھلائيندو. ٻر ڏٺو ويو

تہ سرهارڊنج ڏاڍي نرم سڀاءَ وارو هو ۽ اتي بہ نرمي اختيار ڪرڻ لڳو جتي اها ڳڇيءَ جو ڳيڙ ثابت ٿيندي آهي ۽ لهٽي بدران ڏيٺا ڀئجي ويندا آهن. هو آيو هو تہ دشمن لاءِ بہ دل ۾ ويا ڪنيون آيو هو، بگهڙ ۽ گهٽي ڪي ايلاز منٿون ڪرڻ آيو هو تہ مهرباني ڪري هو ٻئي ڄڻا هڪ ٻي گهيڙ تان ڀائي پين. سندس ڪوشش اها هوندي هئي تہ هڪ سٺي وائسراء طور ياد ڪيو وڃي. سنڌوءَ جي سنيهہ هڪ پاسي هئي تہ ٻئي طرف مغل شهنشاهيءَ جي ڪمزوري ڪري حالتون جيئن خراب ٿيون هيون، تيئن ٿي قائم رهيو، جيڪي نيڪ ٿيڻ جون گهرجائو هيون. انگلنڊ جي وزير ۽ ڪمپنيءَ جا ڊائريڪٽر امن ۽ آشتيءَ لاءِ وهلوريا ٿي وتيا. پنجاب ۾ وڳوڙ ڪاهي پيا هئا. هن وقت صلح سانت لاءِ واجهائڻ ٻيرن ڪان ٻير گهرڻ هو. نہ وري اتان جي با اختيار ماڻهن مانار لاءِ ڪي هٿ ٻير ٿي هنيا هئا. وڳوڙي وايو منڊل، ڏينهون ڏينهن هٿن مان نڪرندو ٿي ويو جنهن انگريز سرڪار کي منجهائي وائڙو ڪري ڇڏيو هو. اهو ڄڻ ڪو اگرو سياسي ناٽڪ هو جيڪو وڪٽوريا دور ۾ هندستان ۾ هلي رهيو هو. سائمن ڪميشن بہ اها ڳالهہ ياد ڏياري ٿي تہ هن ڪتاب ۾ ان جو مختصر ذڪر ضرور اچڻ گهرجي. اهو اهڙو ناٽڪ هو جيڪو انگريزن کي پاڻ ڏانهن ڇڪي رهيو هو. هتي فوجي پنئچائت جو ذڪر ڪرڻ بہ لازمي آهي جنهن جو رنجيت سنگهہ جي فوج ۾ ١٨٤١ع کان ١٨٤٥ع تائين گهڻو اثر دخل رهيو. ان طريقي ڪار مرهٽن جي فوج کي پُنير ۽ مهراجپور جي محاذن تي ۽ سک لشڪر کي سوبران واري ميدان تي آڻي بيهاريو هو.

پنجاب ۽ ڄموءَ وارا پيائر

پنجاب جي سياست جو ڪجهہ احوال، افغان جنگ واري موضوع ۾ اچي ويو آهي. ڌيان سنگهہ سچيت سنگهہ، ڄمون جي ڊوگرا راجپوت سردار جا ٽي پٽ هئا. ڊوگر هڪ جابلو علائقي جو نالو آهي جيڪو ڪشمير ۽ پنجاب جي وچ تي پکڙيل نظر ايندو. اهو نالو ڪنهن خاص هندونيات سان واسطو ڪونہ ٿو رکي پر هن ڊوگراديس ۾ رهندڙ هر ماڻهوءَ کي ڊوگرا سڏيو ويندو آهي.

پنجاب جي ميداني علائقن جا سڀ راجپوت مسلمان ٿي ويا آهن باقي روهہ ۾ رهندڙ ماڻهو اڃا بہ ابائي هندو ڌرم سان واڳيل نظر ايندا. سک ڌرم بہ جابلو هندن کي پنهنجي اثر ۾ آڻي ڪونہ سگهيو آهي تنهن ڪري پنجاب جي جابلو علائقي جا رهواسي اڃا سوڌو هندو آهن ۽ ڊوگرن تي سک ڌرم جو ڪوبہ اثر ناهي

ٿيو. هن نيات جا ماڻهو راجپوت آهن تنهنڪري سندن نالن پٺيان "سنگهه" جو ضرور اضافو ڏسڻ ۾ ايندو آهي. جنهن جي معني آهي شينهن. سکن جي ڏهين گروءَ، گرو گوبند سنگهه جو به نالو اهڙو آهي جنهن جي پٺيان "سنگهه" پد جو اضافو نظر اچي ٿو. تنهن ڪري سندس پوئلڳ اهڙا نالا رکائيندا آهن جن جي پٺيان سنگهه جو واڌارو ڏسبو

مٿي ڄاڻايل ٽئي ڀائر اچي راجا رنجيت سنگهه جي فوج ۽ راڄنيتي جي ملازمت ۾ داخل ٿيا هئا. گلاب سنگهه بابت معلوم ٿئي ٿو ته هو سک فوج وٺي پشاور ۽ هزارا تي ڪاهي ويو هو. ڪيس الله آباد تائين افغان حدن جي آڃ ڪئي وئي هئي.انهن ٽنهي جي سڄ سان ته ٻوندي ئي ڪانه هئي. سازشن ۾ سڃيت ۽ سڄاڻ هئا. سوڙهه ٻوندي هئڻ ته ڊوڙي وڃي جبلن ۾ لڪندا ۽ سر بچاءَ ڪندا هئا. اتان جي ڏونگر جي ڏکين ڏاکڻ ۽ لڪن ڪان اهڙا ته واقف هئا جو وڏي فوج به مس ڪين ڏکي ڪيڻ ۾ سوڀاري ٿيندي هئي. اهي سکن جا مقرر ڪيل ڪامورا هئا ۽ سندن ملڪي حدن وڌائڻ جي آڙ ۾ پنهنجا علائقا به گنگت ۽ تبيت تائين وڌائي ڇڏيا هئائون. ان ڪري چينين هٿان ڪيترا ڀيرا شڪست به کاڌائون. پنجاب جي وگوڙي حالتن جو ذڪر هيٺ ايندو. سکن جي زوال کان پوءِ سيني کان وڏو ڀاءُ پنهنجي هيٺ ايندو. سکن جي زوال کان پوءِ سيني کان وڏو ڀاءُ پنهنجي هڪ نيئڻ حثيت سان ئي ابري آيو. سندس وڏو پٽ پوتو وري انگريزي قانون جي ڪورٽن ۾ هڪ مشهور شخصيت طور سڃاتو ويندو هو. رنجيت سگنهه جي وفات ويل پيو وڏو ڀاءُ ڌيان سنگهه دربار جو وزير هو.

پنجاب جون تشويشناڪ حالتون.

Gul Hayat Institute

راجا رنجيت سنگهه جي وفات کان پوءِ پنجاب جون سياسي حالتون ڏينهون ڏينهن خراب ٿينديون ٿي ويون. هن حڪمران ڀهرين افغان جنگ دوران، اٺهٺ ورهن جي ڄمار ۾ جون ۱۸۳۹ع ۾ وفات ڪئي هئي. هن جواني ۾ ڪيترائي جنگي ڪارناما سر انجام ڪيا. پر پوءِ شراب ۽ شباب جي رنگنين ۾ ڪاهجي پيو. هن پنهنجي حڪمرني جي سنڌي کي قائم رکڻ لاءِ پنهنجي اولاد مان ڪنهن کي اهڙو لائق ڪونه بنايو. سندس حرم ۾ ڪيتريون سهڻيون عورتون داخل هيون پر هن ڪن ٿورن کي پنهنجو جائز پٽ تسليم ڪيو هو. ان کان پوءِ اتان جا ماڻهو فقط سندس هڪ پٽ کڙڪ سنگهه کي پنهنجو راجا ڪري مڃيندا هئا. جڏهن

ڪراڙي سينهن ڪي اڇي سڪرات ورايو پر ڪي جون سا تہ جڏهن مري ويو تہ سندس لاش مير سنڌي جي مقبري تي ڪٽي ويا هئا ۽ ان ڪي اڱڻ ۾ گهمايو هئائون. ڏيان سنگهہ، چموں‌ءَ جي سردارن مان ٻيو نمبر ڀاءُ جيڪو پنجاب دربار جو وڏو وزير هو سندس مئٽ جي پاسي ۾ هلي رهيو هو ۽ رنجيت سنگهہ جي مڙهہ سان هوريان هوريان ڳالهائي رهيو هو، جڻ ڪانئس ڪا صلاح پڇندو هجي.

راجا رنجيت سنگهہ جي وفات سان گڏ ڪڙڪ سنگهہ جي گادي تي وهڻ جو بہ اعلان ڪيو ويو. تنهن ڪان پوءِ ڏيان سنگهہ کي پنجاب دربار جو وزير اعظم مقرر ڪيو ويو. ڳڙڪ سنگهہ جي اها تخت نشيني راجا رنجيت جي آخري وصعيت موجب ٿي هئي.ٻيءَ جيان شراب ۽ شباب جو شوقين ۽ ڪمزور هو پر ان سان گڏ دل جو بہ نبل هو. سندس ويچار هو تہ هن جو تخت ۽ تاج سندس دربار ۾ رهندڙ انگريز سرڪار جي نمائندي مسٽر ويڊ جي هٿ وس آهي.

راجا رنجيت سنگهہ جي ٻئي پٽ جو نالو شير سنگهہ هو جيڪو پڻ ٻيءَ جي تخت ۽ تاج جو دعويدار هو ۽ ان لاءِ هو گورنر جنرل لارڊ آڪلنڊ وٽ دانهين ويو هو. ڇاڪاڻ تہ مائهن جي دلين ۾ اهو احساس ويهي ويو هو تہ جيڪو مائهو مغلن جي تخت تي ويٺو آهي سو هڪ بااختيار مائهو آهي. لارڊ آڪلنڊ شير سنگهہ جون ڳالهيون ٻڌي ڪيس چيو تہ ڪڙڪ سنگهہ پنجاب جو جائز حڪمران آهي تنهن ڪري ڪجهہ ڪونہ ٿيندو.

ڪڙڪ سنگهہ هڪ نااهل حڪمران هو پر نونهال سنگهہ نالي سندس پٽ ڏاڍو هوشيار هو. جڏهن مهاراجا رنجيت سنگهہ وفات ڪئي تنهن زماني ۾ هو پشاور ۾ هو. وفات جي خبر ٻڌڻ شرط لاهور هليو آيو. تخت ۽ تاج ملڻ جو اوسيڙو هو. پر سندس پهچڻ ڪان اڳ سچيت سنگهہ جي ڏڍ تي سندس پيءُ تخت سنڀاليو هو جنهن کي ۹ آڪٽوبر ۱۸۳۹ع تي شاهي دربار جي رهائش گاه ۾ قتل ڪيو ويو. هي نوجوان ڏيان سنگهہ ۽ ٻين ڏوگرن ڪان سخت بچان ڪندوهو. ان نمائندي جي اثر ختم ڪرڻ لاءِ ڪيس وزير اعظم ۽ ٻين ڊوڪرن جي واهر جي لوڙ هئي. هن جي شروعاتي دور ۾ ڪهڙيون سازشون ٿيون ۽ ڪهڙا واقعا ٿيا تن سان هن ڪتاب جو ڪو واسطو ڪونہ آهي. ڪڙڪ سنگهہ ڪمزور تہ اڳئي هو پر پنهنجي هڪ ويساه جوڳي مائهوءَ هٿان سري جي سرڪ پي ۵- نومبر ۱۸۴۰ع تي پرلوڪ پڌاري ويو.

نونهال پنهنجي اباڻي تخت جو فطري وارث هو. جيڪڏهن هو تخت تي ويهي حڪمراني ڪري ها تہ انتظام هلائڻ ۾ ڪنهن بہ ريت پنهنجي ڏاڏي رنجيت سنگهہ کان گهٽ ڪونہ ٿئي ها. پر جنهن ڏينهن هو تخت تي وهي ها ان ڏينهن ئي ڪيس تقدير وچي تختي تي سمهاريو. ان ڏينهن پيءُ جي مڙهہ کي حتا تي چاڙهي جيتن ڪهر ڏانهن موٽندي هڪ ڦاٽڪ وٽان لنگهي رهيو هو تہ اوچتو اڇي اهو

مٿانئس ڪريو. هن سان گڏ جمون جي گلاب سنگهه جو وڏو پٽ هو جيڪو ڏڪ لڳڻ ڪري ٿڏي تي مري ويو پر نونهال سنگهه کي زخم رسيا ۽ رات جو اهو به وڃي پنهنجي پيءُ سان مليو. عام ماڻهن جو خيال هو ته هن کي جمونءَ جي راجا گلاب سنگهه مارايو هو. ڇاڪاڻ ته هو ڊوگرن جو سخت دشمن هو. باقي نوجوان ڊوگر سردار جو قتل اتفاقي ٿي ويو.

دربار جي وڏ وزارت تي ڌيان سنگهه مقرر هو. نونهال جي موت کان پوءِ شير سنگهه تخت جو جائز وارث هو. وزير اعظم ڌيان سڱنهه به ان کي تخت تي وهارڻ پئي چاهيو ۽ انگريز سرڪار جي به اها مرضي هئي. شير سنگهه جي لاهور ۾ عدم موجودگيءَ سبب ڌيان سنگهه کي نونهال جي موت جي اعلان کي التوا ۾ رکڻو پيو. انهيءَ لاءِ ته جيئن شير سنگهه پهچي وڃي.

شير سنگهه پنهنجي سڀاءَ ۾ ٿڌو ۽ ڌيرج وارو هو ۽ سازشي ذهن ڌيان سنگهه جي قبضي ۾ نونهال سنگهه کان وڌيڪ هو رهڻو وارو هو. عام ماڻهو شير سنگهه کي راجا رنجيت سنگهه جو اولاد ڪونه سمجهندا هئا. ان جو ڪارڻ اهو هو ته هو راجا رنجيت سنگهه جي گهر تڏهن ڄائو هو جڏهن راجا مڙسيءَ کا ويهي ويو هو. هن کان علاوه شير سنگهه ۾ ڪي خاص خوبيون به ڪونه هيون. جمون سان تعلق رکندڙ هنن ڀائرن شير سنگهه کي مهاراجا ته مقرر ڪيو پر ساري سک جنتا ان جي راڄگدي سنڀالڻ جي سخت خلاف هئي.

وڳوڙي وايو منڊل ۾ ماٺار آڻڻ لاءِ کڙڪ سنگهه جي زال مائي چند ڪور ڌيان سنگهه جي پٽ هيرا سنگهه کي گود جو پٽ بنائي پاڻ ان جي قائم مقام ٿيڻ جو اعلان ڪيو. ان سان گڏ هن اهو به ٻڌايو ته سندس ننهن (نونهال سنگهه جي گهر واري) اميد سان آهي. ٿوري وقت لاءِ ته مائي چند ڪورکي هڪ قائم مقام جي حيثيت ۾ مڃتا ملي وئي پر جمون وارا ڀائر ڪن اتفاقن ٿيڻ آسري آڪاس ۾ اکيون وجهيو وينا هئا. شير سنگهه پنجاب جو مکي بڻايو ويو ۽ ڌيان سنگهه کي وزارت عظميٰ جو عهدو مليو.

ان وقت سک فوج کي پگهارون ڪونه مليون هيون. ان ڪري انتظاميه تي چڙيا ۽ تپيا وينا هئا. شير سنگهه وجهه وٺي سائن پگهارن وڌائڻ جو واعدو ڪيو ۽ رومين جيان کين ڪي سوکڙيون ڏئي راضي ڪري ڇڏيائين. پنجاب جي هن بهادر فوج پوءِ وڃي پنهنجي ئي شهر لاهور تي ڪڙو چاڙهيو. ان کي فتح ڪري واپارين جو الهه تلهه لٽي ڦري گهڻو ئي مال غنيمت هٿ ڪيو. جنهن کي چاهيائون قتل ڪري ڇڏيائون. ان قتل عام ۾ هڪ انگريز جوان فائوڪس به قتل ٿي ويو جيڪو سندن ئي فوج ۾ شامل هو. انهن وڳوڙن ڪري ڪيترن ٻين علائقن جا گورنر قتل ڪيا ويا هئا. اهڙيءَ ريت شير سنگهه ٿوري وقت لاءِ پنجاب جو حڪمران ٿي

Gul Hayat Institute

حڪومت هلائڻ لڳو. نن ڏينهن افغان- انگريز جنگيون اختتام تي پهچي رهيون هيون جن ۾ انگريزن جو گهڻو ڪجهه نقصان ٿيو.ان ڪري سکن جيڪو انگريزن سان اتحاد ڪيو هو سو به لڏي پيو هو توڙي جو انگريز پويان جهيڙا ڪري پنهنجي وقار ۽ عزت کي گهڻو بحال به ڪري ورتو هو. راجا شير سنگهه جو پٽ پرتاب پنهنجي فوج سان گڏ لارڊ ايلنبرو سان ملڻ آيو. ان زماني ۾ افغانستان کان پلاند ونڻ واريون فوجون ستلج اڪري واپس موٽي رهيون هيون. تنهن وقت گهڙيءَ کن لاءِ ائين محسوس ٿي رهيو هو ته جڻ لاهور جي وڳوڙن ۾ ماٺار اچي ويندي. انگريز سرڪار جي حڪمت عملي به اها هئي ته جيڪو پنجاب جي مائهن وٽ قابل قبول حڪمران هوندو، انگريز سرڪار به تنهن جو پاسو وٺندي. مائي چند ڪور کي سندس ملازمن سنه ١٨٤٢ع ۾ قتل ڪري ڇڏيو هو تنهن ڪري شير سنگهه سياسي طور وڌيڪ مضبوط ٿي ويو هو. پر ان جي قتل پٺيان ڪنهن جو هٿ هو سا ڳالهه ڳجهوڙ لڳي پئي هئي.

شير سنگهه جي تخت تي وهڻ سان سِندا والا گهراڻي جا ڪي سگهارا سردار لاهور ڇڏي هليا ويا. اهي پراڻي سک مسالا يا اتحاد جا رڪن هئا. ٿوري وقت کان پوءِ کين اهل پڪ ڪرائي وئي ته سندن سگهه ۽ ساٿ شير سنگهه جي اقتدار لاءِ وڏي واهر آهي ۽ منجهن هڪ ٻئي لاءِ ويساه ۽ اتساه پيدا ٿي پيو هو. پر هتي به ڌيان سنگهه جي ڪيني ۽ ڪپت کي مات ڪانه هئي. سندا وار سردار سک موٽي اچي لاهور ۾ وينا ته ڪنهن کين ڀڙايو ته کين قتل ڪرڻ لاءِ گهرايو ويو آهي. اجيت سنگهه ۽ لهڻا سنگهه به مشهور سک سردار هئا. هنن کي به اهڙو ئي شيطاني خيال اچي دل ۾ ويٺو. هنن مهاراجا کي گذارش ڪئي هو اچي سندن فوج جي انسپيڪشن ڪري. جڏهن هو فوج جي انسپيڪشن ڪري رهيو هو ته اجيت سنگهه وجهه وٺي کيس قتل ڪري ڇڏيو. لهڻي سنگهه سٽ ڪري وري سندس پٽ پرتاب سنگهه کي پورو ڪري ڇڏيو. تنهن کان پوءِ اهي ٻئي وڃي وزير ڌيان سنگهه سان مليا ۽ اتان کان نيندا شهر روانا ٿيا جتي رنجيت سنگهه جا الائي ڪيترا حلالي حرامي ٻار اقتدار جي واري جي اوسيڙي ۾ اونڌيون منجهون ڪري هڪ ڪنيا ٿيا وينا هئا. ان وقت تائين وزير اعظم ڌيان سنگهه جي ڪيٻءِ مان ڪٺا ڪني ويا هئا. سندا والا سردارن ان ڏينهن پوياڙيءَ جو سندس ڄمار جو به سج لاهي ڇڏيو.

دليپ سنگهه جو تخت تي ويهڻ

بد قسمتي سان ڌيان سنگهه جي پٽ هيرا سنگهه کي وساري ڇڏيا هئا جيڪو هڪ سيبتو ۽ سچيت نوجوان هو ۽ اهو پيءُ جي پلاند. ڪنهن وقت به چڪائي سگهيو ٿي.

هو هڪ ڏينهن فوج جي اهم مهندارن سان وڃي مليو. ائين هيٺيون مٿيون ٻڌائي وين مهٺا ڏٺي مقتول راجا ۽ ان جي وزير جي پلاند وٺڻ لاءِ اپاري ڪين ارن ڪان ٺي باهر ڪڍي ڇڏيائين. هن پيري به پنجاب جي هن بهادر فوج وڃي پنهنجي شهر لاهور تي ڪڙو چاڙهيو. ان حملي ۾ لهڻو سنگهه قتل ٿي ويو. اجيت سنگهه کي مارڻ لاءِ ڪد نگا جنهن جان ڇڏائڻ لاءِ هڪ اوچيءِ پٽ تان ٽپو ڏنو ۽ مري ويو. ان کان پوءِ ميرا سنگهه کي وزير ۽ ننڍڙي دليپ سنگهه کي مهاراجا بڻائي وڃي پنجاب جي تخت تي وهاريائون. جن ماڻهن بابت ٿورو به شڪ هوته اهي مهاراجا ۽ وزير جي قتل ۾ شامل هئا تن کي ڳولي ڳولي ڪٺو ويو. جڏهن پنجابين جو هي خوني ناٽڪ هلي رهيو تڏهن گورنر جنرل گواليار تي قبضو ڪري چڪو هو. فطري طور تي ان وقت سندس سارو ڌيان پنجاب تي هو. پنجاب جي هن خوني ناٽڪ جا ڳاڙها رنگ سڪا ٺي ڪونه هئا ته هن ڌرتيءَ جي سياسي آڪاس جي افق تي ائٺ جي شڪل ۾ هڪ نئون تارو نڪري آيو. سندس نالو جواهر سنگهه هو. ننڍڙي مها راجا دليپ سنگهه جو مامون ۽ راڻي جندو جو ڀاءُ هو. پنجابي فوج لاءِ جڻ چونڪ جندو ثابت ٿيو. راجا رنجيت سنگهه کي به ننڍڙا پٽ هئا هڪ ڪيس ڪشمير فتح ڪرڻ مهل ڄائو هو ۽ ٻيو هو ۽ ٻيو افغان علائقي پشاور تي سوڀ ماڻڻ وقت ڪيس تولد ٿيو هو. تنهن ڪري هڪ جو نالو ڪشمير سنگهه ۽ ٻئي جو پشاور سنگهه رکيو ويو هو. سندس زور هو ته رنجيت سنگهه جا حقي وارث اهي ننڍڙا شهزادا آهن. جموں ڀائرن مان ٽيون ڀاءُ سچيت سنگهه به پاڻ کي مڃائڻ واسطي ڏوتي ڪنجي ميدان ۾ نڪري پيو هو. ڪيس اهو ونڌڪو لڳو پيو ته ڪيئن ڪري پنهنجي ڀائٽي هيرا سنگهه کان وڏ وزارت کسي. هن ڳالهه کي ڳجهو رکي ڪجهه سائي سان ڳري اچي لاهور پهتو.

پنجابي فوج ۾ ان وقت پنچات طريقو قائم هو جنهن جو ذڪر مٿي به ڪيو ويو آهي ۽ اهو طريقو هن وقت مضبوط ٿي چڪو هو. وٽس سچيت سنگهه ۽ سندس انعامن اڪرامن يا سوڪڙين پاڪڙين جي جاءِ ڪانه هئي. هن لالچي راجپوت سردار سمجهيو هو ته هن اهو ڪسالو اجايو ڪاٽيو هائي ته هو تباهه ٿي ويندو. هن

مايوسي کان، پنهنجا ماٿهو ساڻ کري قلعي کان ٻاهر هڪ قتل ڳوٺ کي پنهنجو فوجي مرڪز بنائي زبردست حملو ڪيو جنهن جي جواب ۾ فوج مٿس سخت گولاباري ڪئي.

وزير ميرا سنگهه وڏيڪ مقبول ٿي ويو هو. سندس چاچي جي مرڻ کان انڪل ٻه مهينا ڪن پوءِ سندا والا گهرائي مان هڪ سردار عطر سنگهه فوج کي پنهنجي پاسي ڪرڻ لاءِ هٿ پير هڻڻ لڳو. تنهن زماني ۾ فوج آرام سان ويٺي هئي. ميرا سنگهه وقت ۽ حالتن جو اندازو ڪري ۽ فوج جي وڏيءَ سگهه کي پورو سمجهي وقت ٽپائڻ لاءِ ان جو پول پڌو پانهون ٿي پيو هو. فوج جيڪڏهن چوندي هئي ته ڏينهن آهي ته وزير اعظم هيرا سنگهه رڙ ڪري چوندو هو ها سائين بلڪل منجهند. ڏسو ته سج وچ آسمان تي چمڪي رهيو آهي. جيڪڏهن فوج چوندي ته ڏينهن نه بلڪ رات آهي ته هو به چوڻ شروع ڪندو، بلڪل، ڏسو هو تارا چمڪي رهيا آهن. ظاهر ۾ تخت تي دليپ سنگهه ويٺل هو پر ملڪ جا اصلي طاقتور وارث ۽ مالڪ فوجي هئا. گنئو ماتا هئا. ڪنهن ۾ ٿيءَ جي ٻار کي اها جرئت ڪانه هوندي هئي جو چئي سگهي ته اي سک فوج تنهنجي منهن ۾ ٻه آڪيون. عطر سنگهه پنهنجي سر بچاءَ خاطر اچي انگريزن جي پناري پيو هو. پر جڏهن مئي ۱۸۴۴ع حڪومت ڏٺو ته راجڪمار ڪشميرا سنگهه به اچي هن سان مليو هو. وقت جو مشهور سک پنڊت پائي بير سنگهه به اچي سائن مليو. سک فوج پنڊت پائي بير سنگهه کي ڪانئن الڳ ڪرڻ جي وڏي ڪوشش ڪئي پر ائين ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ڪانه سگهي. تنهن ڪري هن عطر سنگهه مٿان گولا باري ڪرائي جنهن ۾ "ٽيندڙ وزير" ۽ راجڪمار ڪشميرا سگنهه ته مارجي ويا پر سک عالم بير سنگهه به بچي ڪونه سگهيو. هن واقعي ڪري هيرا سنگهه جو هيانءُ ٺري پيو. پر هڪ عام ڀوليءَ ۾ هن اجا به مصيبتن جي منهن سان جند ڪانه ڇڏائي هئي. چاڪاڻ ته هتان جو عام پنجابي جمون جي ماڻهن کان نفرت ڪندو هو ۽ سائن جڻ ازلي وير رکندو هو. ڌيان سنگهه ۽ سچيت سنگهه پنهنجو وارو ۽ سڪن جا ونڻ وڄائي هيءَ جهان ڇڏي ويا هئا. ڪراڙو لومڙ گلاب سنگهه سک فوج جا داءُ پيچ ۽ اتڪلون سٺڪلون سڀ سمجهي چڪو هو. هن وقت اها هيرا سنگهه جي ڏاهپ کي ڏهي رهي هئي. جڏهن هي ڳٺون ٺاڪڙڻ تجوئڻ کان پوءِ جڏهن قندي ٽيندي ته ڪيس به لت هئي ٻاهر ڪڍيو ويندو ۽ هن کي ان وقت تائين اوسيڙو ڪرڻو پوندو. هن نوجوان پنهنجي سگهه ۽ سياڻپ کي برقرار رکڻ واسطي هڪ سک پنڊت "جلا" کي پنهنجو پرجهنو بنائي ورتو هو جنهن جو جمون جي برهمڻ گهرائي سان لڳ لاڳاپو گهڻو هو. هو پنهنجي سهڻن سپنن جي آڌار ٿي جي رهيو هو. ڪيس اوسيڙو هو ته ڊوگرن جي غلط حڪمت عملين ڪري سارو پنجاب وڳوڙن جي آزاهن ۾ جراتجي ويندو ۽ پوءِ اتي

پيشوا گهرائي جي حڪومت قائم ڪرڻ ۾ سوبارو ني ويندو. ائين ڪرڻ لاءِ راجا رنجت سنگهہ هڪ رستو اختيار ڪيو هو ۽ ساڳئي مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ هو پيو رستو اختيار ڪري رهيو هو. پين مائهن ڪي بہ پنجاب تي سکن جهڙو حق هو. ڇاڪاڻ تہ پنجاب جا اڪيلا رهاڪو رڳو سک ڪونہ هئا پيا مائهو بہ هئا. پنجاب جي ميداني علائقن جا رهاڪو راجپوت بہ پنجابي هئا پوءِ ڪٿي اهي مسلمان هئا پر ڪين بہ پنجاب تي سکن جيترو حق هو. اهو هڪ موهيندر منصوبو هو. هن سوچيو تہ فوج کي پگهارون ملڻ کين. کيس گلاب سنگهہ لاءِ بہ انساه ڪونہ هو. سندس خيال هو تہ سندس سازشن کي هميشہ لاءِ پنجي ڏين لاءِ جمونءَ تي حملو ڪرڻ ضروري آهي.

پنڊت انهيءَ ڳالهہ تي ڳت ڏئي ويٺي رهيو ان ڪري پين امڪاني ڳالهين ڏانهن ڌيان ڏئي ڪونہ سگهيو. پنجاب ۾ جوڌس وڳوڙ هئا جنهن ڪري هو جواهر سنگهہ تي پيو ڏنڪون ننونون ڪندو ۽ لاهيئون لاهيندو هو. رائيءَ جي هن پاءُ جا ڪيو جو جمون جي هڪ پٽي پنڊت لال سنگهہ ڪي اچي ڪاري جو مالڪ بڻائي ڇڏيو جنهن جو رائي جندوءَ سان عشق محبت جو مامرو پيو هلندو هو. هن هڪ سک جي حيثيت ۾ هڪ سک فوجي کي گذارش ڪئي. اهڙيءَ ريت کيس پين سک سردارن جي بہ پنيرائي حاصل ني وئي هئي.

اها ڳالهہ اتي ختم ڪانہ ني. ٢١ ڊسمبر تي هيرا سنگهہ ۽ سندس جهت پنڊت ڏنوتہ هو راند هارائي چڪا آهن. تنهن ڪري هو پين ڊوگر سردارن کي ساڻ ڪري پير پنن تي رکي وچي جمونءَ کي اوڏا پيا. پر هيٺان وهندڙ تائي ندي پار ئي ڪانہ ڪئي هئائون تہ پنيان بہ پيرا ڪٽي اچي لشڪر مٿان پيو ۽ ڪين سنگهہ ڪري ناس ڪري ڇڏيائون. پنڊت ڪهڙيون آهون الاهون ڪيون پرسندس توهہ پرين تنوارن تي ڪنهن کي بہ ترس ڪونہ آيو. ميرا سنگهہ جي موت تي مائهن ڏاڍو اوسيس ڪيو. ڇاڪاڻ تہ هن پنجابين ڪان پيءُ جو پالند پولائي وتو هو ۽ شان شوڪت سان سندن وزير بہ رهيو. هن حساب سان پنجابين هي پيو وزير اعظم ڪنو هو.

راجا رنجيت سنگهہ جي نهائيءَ مان باقي راجا پشاورا سنگهہ وچي بچيو. کيس ڪو سٽ ۽ ڪا سگهہ ڪانہ هئي. ملڪ جو سارو انتظام جواهر سنگهہ ۽ رائي جندو جي چڱهہ لال سنگهہ حوالي هو. فوج کي بہ اهڙا مائهو کپندا هئا جن کي پنهنجي مقصدن حاصل ڪرڻ لاءِ استعمال پيا ڪندا هئا. اهڙي ريت اها فوج جڻ تہ واٺر لو ڏانهن وڌي رهي هئي. اهو هڪ اهڙو سمون هو جو لاهور جو شهر بدنامين ۽ بڇڙائين جو اهم مرڪز بڻيل هو ۽ بد اخلاقيون جڻ اخلاف جي ضرورت اختيار ڪري حڪيون هيون. هن وقت پنڊت جي جوڙيل منصوبي مطابق ڪلاب

Gul Hayat Institute

سنگھه کي سيکت ڏيڻ لاءِ جموں تي ڪاهڻ لاءِ پنجاب جون فوجون پر ساهي رهيون هيون. پر هو ڪراڙو چالاڪ ڪائن وڏيک سچيت هو. هن ڪجهه ڏئي وٺي ۽ ريهي ريبي سکن جي ٻن برگيڊن کي پنهنجي پاسي ڪري ورتو ۽ بناڪنهن اڏڪي جي فوج جي وانڍ ۾ وڃي نڪتو ۽ ان سان گڏ لاهور ڏانهن هلڻ لڳو. جڏهن ڪيس محسوس ٿيو تہ جنهن لاءِ هن هيترا ڪشت ڪاٽيا آهن سا وزارت ڪيس ملڻ مشڪل آهي تہ هن جواهر سنگھه کي پنهنجي ڪيل ڏوهن جو سٽ لک رپيہ ڏنڊ ڏنو. جواهر سنگھه لکي ورتو هو تہ سندس سيج سيلهن سان ستي پئي آهي. هوڏانهن فوج بہ گلاب سنگھه جا پر ڪٽي اڏامڻ کان اپاهج ڪري ڇڏيو ۽ ڪيس گيسيون ڪرائيندا سندس وطن جموں پهتا هئا انهيءَ لاءِ تہ جيئن ٻيا عقل ۽ اکين وارا اهي گيسا ڏسي اچرج ڪن تہ هن ٻاڻ کي ڪيترو سهانگو وڪيو هو ۽ ڪم ڪڍڻ کانپوءِ ڪيترو بي آبرو ٿي وطن واريو ويو هو.

نئين وزير کي ڪيبني جا ڪنا اندر ۾ هئا ۽ هن اهي پاڙ پاڙيا. هڪ ڊويزن فوج جي مهندار، ڪيس برطانيہ سرڪار ڏانهن ويندي جهلي وڌو هو. جواهر سنگھه بہ کي ٻاڻ لاءِ هاٿي هاجيڪار سمجهي رهيو هو. تنهن ڪري سندن نڪ ۽ ڪن وڍي ڇڏي ڏنو يو. اها هڪ سني ڳالهہ ڪانہ هئي. جواهر سنگھه جي اهڙيءَ با اختيار سگهہ فوجين کي ڏاڍي ڏکي لڳي پر ڪنهن مناسب وجهہ ملڻ لاءِ واجهہ وجهي رهيا هئا.

ملتان جو صوبو گهڻو پرانهون هو جنهن کي سنہ ١٨٢٠ع ڌاري سکن افغانن کان فتح ڪري پنجاب سان ملائي ڇڏيو هو. اتي ڪن وڳوڙين سر مٿي کنيا هئا. هن علائقي جو گورنر ديوان مولراج هو. سندس پيءُ بہ مشهور ديوان هو. موجوده گورنر ملتان کي هلائڻ لاءِ سٺو انتظام رکيو هو. ان ۾ وڏي اوٿائي اها هئي تہ لاهور کي وقت سر ڏنڻ ڪونہ ڏيندو هو ۽ فوج جي بہ پنهنجي صوبي ملتان تي حملي ڪرڻ جي مرضي هئي. هي مامرو اجا اتي ئي هو گلاب سنگھه پنهنجي ٿاڪرو علائقي ۾ آسودو وينو هو ۽ سياسي صورت حال تي تکي تاڙ رکيو وينو هو. تنهن حالتن جو اندازو لڳائي پشاورا سنگھه کي سيالڪوٽ واري علائقي تي قبضي ڪرڻ جي هشي ڏني پر هو پنهنجي ان ڪوشش ۾ ڪامياب ڪونہ ٿيو. پوءِ گهڻو اتر پار ڏانهن هليو ويو ۽ وجهہ وٺي سنڌوءَ جي ڪنڌيءَ سان موجود اٽڪ جي قلعي تي قبضو ڪري مهاراجا هجڻ جو اعلان ڪيائين. سک فوج هن لاءِ تمام گهڻي ڪوشش محسوس ڪئي ڇاڪاڻ تہ راجا رنجيت سنگھه جو پٽ هو ۽ ان ڪيس پنهنجو پٽ ڪري قبول بہ ڪيو هو. پر سندس پنيرائي ڪرڻ جو اهو وقت ڪونہ هو. سک فوجون اٽڪ تي حملي جي ارادي سان اڳتي وڌڻ لڳيون هيون.

پشاورا سنگھه کي محسوس ٿيو تہ هن مهاراجا سڏائي سٺو ڪم ڪونہ

ڪيو هو. پڄڻ جي واءُ نہ ڏسي هن اُن مڃي ٻه وزير ڪجهہ ڳوڙهہ ۾ ڪيس ڪٺائي ڇڏيو. هن لاءِ جيڪي سک فوج جا جذبا هئا سي ڪيس ڪم جي ڪونہ سگهيا. پر ائين بہ ڪونہ هو اها ڪنهن مناسب موقعي جي تاڙ ۾ هئي.

هڪ ننڍڙو راجا پنهنجي لانگ جويءَ ماءُ سان گڏ لاهور ۾ موجود هو جنهن جي مٿان راجا رنجيت جي ناني جو ڏڪ هو.

سنہ ١٨٤٥ع ۾ انگريز سرڪار کي پڪ ٿي وئي هئي تہ پنجاب هاڻي اينترو تہ ڪنا ڪيڙا ٿي چڪو آهي جو ان جو متحد ٿيڻ ممڪن ئي ڪونہ آهي ۽ ان وقت "ائيوڪئليس" جا چار گهوڙيسوار افق تي پنهنجا ڪميت ڪڏائي رهيا هئا. اها سک فوج ان طرف اپڻ وڌي رهي هئي جيڪي وري ڪيس سمنڊ ۾ ٻوڙڻ لاءِ آتا ويٺا هئا، جنهن جو مطلب تہ ڳوهہ پنهنجي مدد واسطي شڪارين جا گهر ڳولي رهي هئي.

آخري ڏيک وٺ پهچڻ کان تهريائين اهو ضروري آهي تہ سکن جي فوج وارو پئنچاتي طريقو سمجهڻ ڪيي تہ هو جا آهي جنهن ماڻهن کي هروڀرو منجهائي ڇڏيو آهي ۽ جيترو مشهور آهي اينترو ويساه جوڳو ڪونهي.

سک فوج ۽ ان جو پئنچاتي طريقو

اهو محسوس ڪرڻ ڏاڍو سولو هي تہ لاهور جي سک فوج بد اخلاقي ۽ بدناميءَ ۾ نالي چڙهيل آهي ۽ پنهنجي حڪمرانن جي پيرن ڪڍڻ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ آهي. سک فوج کي ڏاڍو تند ۽ تيلو هوندو هو ۽ سمجهندي هئي تہ هن جهڙو بهادر ٻيو تہ ٿي ئي ڪونہ ٿو سگهي. مذڪوره فوج فقط خالصن جي مفادن جو تحفظ ڪندي هئي. سک يونٽن جي چونڊ ڪرڻ بہ انهن جي ذميوارين ۾ شامل هوندو هو. هي اهو اهڙو ورثو آهي جيڪو ڏهون پڪ ڪري پنهنجي پٺيان ڇڏي ويو هو. پئنچات جي ان چونڊ جو طريقو هو بهو روس جي سوويٽ جهڙو هو پر ان جي مقابلي ۾ هن پئنچات جو ڪجهہ وسيع دائرو هو.

راجا رنجيت سنگهہ جي وفات وقت پنجاب جي ڪل فوج ١٣٠٠٠٠ جنهن مان ٣٧٠٠٠ ريگيولر فوج هئي جيڪا ٣٠ پلٽڻ ۾ ورهايل هئي. ست گهوڙيسوار برگيڊون هيون جنهن ۾ ٢٧٠٠٠ ريگيولر گهوڙيسوار شامل هئا ۽ ٽي سو توبون هيون جن جي هلائڻ لاءِ ٤٠٠ ماڻهو رکيل هئا. هندستان جي توپچين تي توبن جو هڪ نفسياتي اثر ويٺل هوندو ۽ پڪل هو بهو اهڙو جهڙو زولا پنهنجي تصنيف "ڊبئڪل" ۾ هڪ مزاحيہ انداز ۾ پيش ڪيو آهي، جنهن ۾ هن ورث مان ٻچي آيل

Gul Hayat Institute

فرينچ فوج جو ذڪر ڪيو آهي. توبن جي سار سنڀال لهڻ نهايت ضروري هوندي آهي. توبچين ۾ ضبط ۽ نظم جي ضرورت هوندي آهي تنهن ڪري سنڌن روبيءَ ۾ ڪجهه ڪاوڙ اچي ويندي آهي. هندستان جي هر جنگ ۾ توبن جو گهڻو استعمال نظر اچي ٿو تنهن ڪري توبن جو هتي ذڪر ڪرڻ ۽ توبچين جو هجڻ غير متوقع ڳالهه ڪانه آهي. رنجيت سنگهه جون توجون انگريز فوجين جي نگرانيءَ ۾ جوڙيون ويندڙيون هيون. سک فوجين جي اهڙيءَ سکيا لاءِ بنگال فوج جا عملدار ڪتب آندا ويندا هئا. اهي اهڙا فوجي عملدار هوندا هئا جيڪي ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي فوج مان پينشن تي لهندا هئا يا فوج ڇڏي ڀڄي ايندا هئا ۽ گهڻو ڪري سنڌن واسطو يورپ سان هوندو هو. اهي توبون پنهنجي ڪارڪردگيءَ جي نقطهٔ نگاهه کان نهايت سٺيون هونديون هيون. انهن ۾ ڪم ايندڙ اوزار ۽ انهن جي ڇرپر به هڪ اهم ڳالهه هوندي آهي.

فوج جا ٻيا ماڻهو جموں جا ڊوگرا راجپوت يا ٻين جاگيردارن جا ماڻهو هئا. سنڌس اريگيولر هارس سک هئا جن کي گهوڙن چڙهڻ سيکاريو ويندو هو. ساري فوج سٺ في صد سکن تي مشتمل هوندي هئي جيڪي مشهور تلوار باز هوندا هئا ۽ مسلمان پنجاب مٿان ڇانيل هئا. گهڻو تعداد مسلمانن جو به هو ۽ ڪجهه گورکا به شامل هئا. سنڌن ورديون چاڪوس Chakos هونديون هيون ۽ برٽش گورکا رائفلس جيان مٿان سايون صدريون ڍڪيندا هئا. سنڌن اريگيولر فوج جي وردي ايسٽ انڊيا ڪمپني جي فوجين جهڙي هوندي هئي. پر سنڌن ڪراس بيلٽ سفيد بدران ڪارو هوندو هو. توبين بدران هو پٽڪا ٻڌندا هئا.

سنڌن فوج ۾ يورپي به ڀرتي ٿيل هوندا هئا ۽ هر رئنڪ ۾ ڏسبا هئا جنهن جو ذڪر مٿي ڪاٿي اچي ويو آهي. جنرل آلارڊ جو جنرل وينچورا فرينچ هئا. اويٽابل اٽلي سان واسطي رکندو هو. سنڌن سکيا ڏنل برگيڊن کي انهن جي نالي پٺيان سڏيو ويندو هو. سنه ۱۸۴۴ع ۾ سک فوج انهن يورپين تي هٿيار کڻي سامهون ٿي جيڪي هنن سان گڏ ساڳي سک فوج ۾ شامل هئا قتل ٿيڻ کان جيڪي بچيا تن انگريز هندستان ڏانهن وٺي ڪڙي ڪئي هئي.

هندستان ۾ ماهوار پگهار ڏيڻ ڏکيو هوندو آهي ۽ گهڻو ڪري ساريءَ ايشيا ۾ صورت حال ساڳي آهي. پنجاب ۾ جڏهن راجا رنجيت جي هڪ بهترين حڪومت ختم ٿي وئي ته پوين حڪمرانن جي دور ۾ ڪين پگهارون ملڻ به بند ٿي ويون هيون. ڪيترن جون پگهارون بخشين جي ڊپ ڪري رڪجي ويون هيون. پوءِ ته فوجين جي ڪاوڙ وار آفيس Waroffice تي چڙهي وئي. جيڪڏهن فوجين جو پگهارون ڪين وقت سر ملنديون رهن ها ته ڪڏهن دربار سان بغاوت نه ڪن ها. جيڪڏهن فوج تمام گهڻي هوندي ته پنهنجو پاڻ ۾ هڪ ٻئي کي هٽيا ڪرڻ ۾

Gul Hayat Institute

ديرِ ڪانہ ڪندي. ڪين صحيح وزير ۽ صحيح بخشيءَ جي ضرورت هئي. وڌيڪ هي بہ تہ ڪنهن خالصي فوجي جي توهين نہ ڪئي وڃي تہ معاملو صحيح پيو هلندو.

راجا رنجيت سنگهہ جي پوئين زماني ۾ جڏهن هو وڌيڪ ڪمزور ٿي ويو هو تہ هنڪا سلڪا جهڳڙا ٿي پيا هئا ۽ ڪئي وري بغاوتون بہ نظر آيون. ان جو خاص ڪارڻ انتظام ۾ ڍلائي اچي وڃڻ هو. پر ان جي وفات کان پوءِ ٻن مهاراجائن جي قتل ٿي وڃڻ بعد جهيڙن جهڳڙن ۽ بغاوتن جي جڙ تہ ڪٽي ويامي پئي هئي. سنہ ١٨٤١ع شيرسنگ جي تخت هٿ ڪرڻ کان پوءِ ڏاڍي ڌڪاءَ. قتل ۽ بغاوتن جو هڪ ڊگهو سنگهر ڏسڻ ۾ ايندو جن جو مختصر ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي. لاهور تي قبضو ڪرڻ دوران فوج سان ڪي ڪماندر ڪونہ هئا تنهن ڪري ڪين ڏاڍو هاجو رسيو هو. اهڙي ڏکئي وايو منڊل ڪي منهن ڏيڻ لاءِ ڪن عقلمند فوجي عملدارن پنهنجو پاڻ بندوبست رکيو. ويڙهو سپاهي پنجابي هاري ناري هو. ان جو اهڙي ڳوٺ سان واسطو هو جتي قديم دور کان وٺي پنچاتي طريقو رواج هيٺ هو ۽ اهو طريقو ٻين علائقن کان پنجاب ۾ وڌيڪ آهي. جڏهن ملڪ وڳوڙن جي ور چڙهي ويندو آهي. امن امان داڙ ڦاڙا ۽ ملڪي انتظام ڪنا ڪيڙا ٿي ويندو آهي تہ اهي فوجي پنچاتون مائهن کي متحد رکڻ ۾ گهڻيون اڳريون هونديون آهن.

برطانيہ سرڪار جو هڪ نمائندو لاهور ۾ رهندو هو ۽ سندس سڌو واسطو لڌيانہ سان هو تنهن سنہ ١٨٤٣ع ۾ هن ريت لکيو آهي: ”موجوده دور ۾ پنجاب فوج جي سکيا ڪماندنٽ ۽ ائڊ جوٽنٽ ڪندا آهن جيڪي هرهڪ يونٽ مان ڪنيل فوجين جي ڪائونسل جي هٿ هيٺ هوندا آهن. انهن فوجين جي ڪائونسلن جو پاڻ ۾ سپنڊ اختيارن جو تعين بہ اهي پنچاتيون ڪنديون آهن ۽ ملڪ جي حڪمت جي اصلي سگهہ بہ اهي پنچاتيون هونديون آهن. اهو ساڳيو طريقو نہ رڳو پيادل فوج ۾ آهي پر گهوڙ- جڙها ۾ بہ قائم آهي. اهي سدائين پيادل فوج سان لهہ وچڙ ۾ هوندا آهن ۽ انهن جي حڪمن جي تابعداري ڪندا آهن. سمجهہ ۾ ائين اچي ٿو تہ پيادل فوج سڀني کان سگهارو ادارو آهي.“

ان ساڳئي طريقي کي هن ١٨٤٥ع ۾ وڌيڪ تفصيل سان هن ريت سمجهايو آهي: ”پنجاب جي فوج کي ٻين فوجن کان مختلف فرض سرانجام ڪرڻا پوندا آهن. اهي پنهنجين فوجين کي مشقون ڪرائيندا آهن ۽ ڪين جنگين دوران ميدانن تي ويڙهائيندا بہ آهن. پر انعام، اڪرام ۽ سزا ڏئي ڪونہ سگهندا آهن نہ وري فوجين تي ٿيندڙ خرچ جو حساب ڪتاب رکندا آهن. اهي سڀ جي پنچات جي حڪمن تحت هلندا آهن جيڪا فوج جي هر ڪمپنيءَ مان چونڊيل ٻن ٻن مائهن مان ڪنهن خاص اصول تحت جوڙي ويندي آهي. اهي ننڍڙيون جماعتون يا رنجيمينٽ- ان- ڪائونسل هر فيصلي ڪرڻ جو مجاز هوندي آهي ۽ سزا بہ انهن

جي صلاح مسوري سان ڏني ويندي آهي. فوجي سپاهين جا پنج يا پنچائتي فوجي ۽ عام ماڻهوءَ جي وچ ۾ معاملن جا فيصلا بہ انهن پنچائتن مان جوڙيل هڪ ٽربيونل ڪندو آهي".

پنجاب جي سک فوج ۾ جيڪي يورپي ماڻهو ملازمت ڪندا هئا سي اهڙيون ڳالهيون قبول ڪونہ ڪندا هئا. اهڙين انحرافين ڪري ڪين قتل ڪيو ويندو هو يا وري پنجاب فوج سان پڇي هليا ويندا هئا. گهڻو ڪري پنجاب فوج يا وڏا عملدار بہ رئنڪس مان ترقي ڪندا انهن عهدن تائين پهچندا هئا. جاهل جٽ هوندا هئا ۽ اهڙين ڳالهين کي هڪدم قبول ڪري وٺندا هئا.

سنہ ١٨٣٥ع ۾ پنجاب مان لکيل هڪ خط پڌائي ٿو تہ ان زماني ۾ پنجابي فوج پنهنجا رائج ڪيل اصول ۽ ضابطا ڇڏي ڇڪي هئي سندس وڌيڪ بيان هن ريت آهي: هن فوج ۾ هڪ خاص ڳالهہ هيءَ ڏسبي تہ ان ۾ هڪ پنچائت ناهي ويندي آهي جيڪا هو هڪ ڪمپني، توبخاني جي يونٽ يا سوارن جي دستي مان بہ بہ ماڻهو چونڊي جوڙي ويندي آهي. ڏفيز وارين حالتن کان سواءِ انهن ماڻهن کي ڳالهائڻ جو حق بہ هوندو آهي. توڙي جو اهي فوج ۾ ڪمانڊر هوندا آهن پر پنچات اندر هڪ مانحت جيان ڪين هيناهين ڪرڻي پوندي آهي. هن مان ڳالهہ هيءَ ظاهر ٿيندي آهي تہ انهن کي ڪنهن اڳواڻ جي ضرورت هوندي آهي ۽ سمجهندا آهن تہ حڪم ۽ ان جي تابعداري کان سواءِ نہ فوج قائم رهي سگهندي نہ وري ڪو ملڪ ٿي هلي سگهندو. اهوئي ڪارڻ آهي جو هنن جي فوج ۾ اعليٰ اختياريءَ وارو ڪو فوجي عملدار ڪونہ هوندو آهي جنهن کي ڪمانڊر-ان- چيف مقرر ڪري سگهن. هتي جي جابلو علائقن جي عورتن جو انگ تمام گهڻو هوندو آهي. تنهن ڪري شهرن جو بازاريون آن جو واپار سندن هٿ هوندو آهي ۽ فوجي ڇانوڻين ۾ سامان وغيره بہ اهي موڪليندي يون آهن. سندن گڏ ڪيل مال ملڪيت کي چڱيءَ نگاه سان ڏٺو ويندو آهي. سکن جي هن منجهيل فوجي نظام ۾ جنءِ نظم ضبط بہ ڏسڻ ۾ ايندو آهي. توڙي جو وڏن فوجي عملدارن جا مانحت سمجهيا ويندا آهن پر پنچات جي ناتي سندن هر حڪم اڪيون بوتي ايئن مڃيو ويندو آهي جهڙيءَ ريت يورپ جي فوجي اعليٰ عملدارن جي حڪمن جي تعميل ڪئي ويندي آهي. يورپ وارا اهو نظم ۽ ضبط ڏسي حيران ٿي ويندا آهن. پر اهي ڳالهيون انتها خراب آهن جيڪي فوجي کي ناس ڪري ڇڏينديون. ڳوٺن ۾ وري هيءَ رواج آهي جو جنهن ماڻهوءَ وٽ زمين گهڻي هوندي آهي تہ اهو ڪم ڪار ڪونہ ڪندو آهي ۽ پنهنجي هو ننڍڙي حڪومت قائم ڪري ڇڏيندو آهي. فوج جي نظام بہ انهن زميندارن جو نقل ڪيو ويندو آهي. پنهنجي ذاتي مفادن واسطي بہ ريجيمينٽون پاڻ ۾ گڏجي ڪم ڪنديون آهن. هي ڳالهہ انهن لاءِ اهڙج جهڙي هوندي آهي جيڪي هندستان جي

زرعي سماج جي اصولن کان بي خبر هوندا آهن.“

سنہ ۱۸۴۳ع کان ۱۸۴۵ع تائين اهي فوجي پنچاتون پاڻ ۾ نظم ضبط پيدا ڪري اهڙيون سگهاريون ٿي چڪيون هيون جو ڪيترا

وزير اعظم ڪنائون پر پوءِ بہ مٿن ڪنهن کي اگر ڪنهن جي جرئت ڪانہ ٿي هئي. هنن پنهنجا پريا ترپا شهر ڦري لٽي پينگ ڪري ڇڏيا. ڪيترن ماڻهن کي قتل جون سزائون ڏنائون. پرڪنهن پاڻ بہ ڪانہ پوئي اها ڳالهہ قبول ڪري سگهجي ٿي تہ وٽن بي پناہ طاقت هئي پر هنن ان طاقت کي ذميواريءَ سان ڪتب ڪونہ آندو. اهڙي جهڙي ڳالهہ اها بہ آهي تہ جڏهن گواليار ۾ فوج بي انتها طاقت جي مالڪ ٿي وئي اتان جي وزيرن ۽ بخشين سان بہ ساڳي ڪار ڪئي وئي خود اتان جي راڻيءَ کي بہ پويتيون پڙهائي ڇڏيائون- اڳينءَ حڪومت جو سارو نظام درهم برهم ڪري ڇڏيائون. بعد ۾ انگريزن اچي ان حڪومت جي نظام کي بحال ڪيو هو. هاڻي پنجاب جي فوج طاقت کي پنهنجي فطري حثيت ۾ رکڻ لاءِ انگريزن کي پنجاب ۾ دست اندازي ڪرڻ مناسب آهي يا نہ؟ پنجاب جي فوج ڪهڙو ڪري ان وزير کي ڪهي ڇڏيندي هئي جنهن بابت ڪيس شڪ هوندو هو تہ هو انگريز کان امداد وٺي رهيو آهي. برطانيہ سرڪار جي اها مرضي ڪانہ هئي تہ پنجاب کي فتح ڪري پنهنجي حڪومت سان شامل ڪري پر هن جي مکيہ خواهش اها هئي تہ پنجاب جي فوج پنهنجي بي پناہ طاقت جو جيڪو غلط استعمال ڪري رهي آهي تنهن کي پنجي ڏيڻ لاءِ دست اندازي ضرور ڪري. گوانيار جي فوج ۾ ڪجهہ طريقہ ڪار هو ڪجهہ نظم ۽ ضبط هو پر پنجاب جي فوج ۾ ڇڙواڳي هئي. استعمال ٿيل لفظ بہ مغل حڪمراني جي حدن لاءِ چئڻ لازمي هوندو هو. جيڪو بہ ماڻهو دهليءَ جي تخت تي وهندو هو تنهن کي سنڌوءَ جو موهہ چڪي آئي ان جي ڪنڌيءَ تي بيهاريندو هو. سنڌوءَ جي "سنيهہ" اهڙي هوندي هئي جو ڪهڙو بہ حڪمران هجي، ان کان نٿوائي ڪونہ سگهندو هو. No one saw this more clearly than this old lion him self هن پيري سنيهن (راجا رانجيت) کان وڌيڪ ڪنهن بہ ماڻهو ”سنڌوءَ جي سنيهہ“ کي محسوس ئي ڪونہ ڪيو هو. چوندو هو تہ اهي ڏينهن ڏور نہ آهن جڏهن اهو نقشو رت ۾ ڳاڙهو هوندو. هن سان گڏ دهليءَ ۾ مرندڙ هڪ سک گروءَ جا چيل لفظ سنڌ سيني ۾ نقش ٿيل هئا جنهن چيو هو تہ اهي ڏينهن جلد اچڻ وارا آهن جو مغلن مان ماڻهن جي جند آجي ٿي پوندي. مٿن خدا جي ڦٽڪار هجي. هن ملڪ تي گورنر جو راڄ هوندو جن جي مٿن تي ٽوپلا ڏڪيل هوندا. ‘

سک فوج جي ان پڙهيل ماڻهن کي اهو پڌايو ويندو هو تہ برطانيہ سرڪار ۽ هندستان جو گورنر جنرل پنجاب کي پنهنجي حڪومت سان ملائڻ لاءِ

Gul Hayat Institute

اَٿ ئي پهر سارشن ۾ رڌل اهن. هن خوني ناٽڪ جي ڪنا پڏائڻ کان اڳ پنجاب جي ڄڙواڳ فوج جا ڦهري ڪارناما ڏسون ته ڪيئن هن جواهر سنگهه سان ليکو حڪتو ڪيو جيڪو سک حڪومت جو هڪ مسلمان وزير اعظم هو.

فوج جو وزير اعظم کي قتل ڪرڻ.

انگريز سرڪار جي فوج جي ڇانوڻي ميان مير (سنڌي)جي مقبري ڀرسان آهي. هن ميدان تي اهو نالو هڪ بزرگ ميان مير ڪري پيو آهي جنهن جو مقبرو ڇانوڻيءَ جي هڪ ڪنڊ تي آهي. ميدان جي وچ تي پوربيءَ هندستاني فوجين جو بئرڪون آهن. انهن جي بلڪل سامهون گلاب سنگهه جو رهائيش گاه آهي جيڪو ڪنهن زماني ۾ سک برگيڊ ۽ توبخاني جو ڪمانڊر هوندو هو. لاهور ۾ رهندڙ ٻي فوج، مغلن جي ٺهيل ٻرائي قلعي کان ٻاهر شهر جي سامهون ڇانوڻيءَ ۾ رهندي هئي. هن راجڌانيءَ جي چوڌاري انارڪلي ۽ بيگم پور نالي پيسون ڇانه وٺيسون به موجود هونديون هيون.

٢۴- سيپٽمبر ١٨۴٥ع تي هنن ڇانوڻين جون گهڻو ڪري ساريون فوجون نڪري ميان مير واري ميدان تي تعمير ٿيل ڇانوڻي ڏانهن وڌي رهيون هيون جتي جنرل آوبٽابل ۽ جنرل وينچورا جون برگيڊون رهنديون هيون. هن کان علاوه گلاب سنگهه برگيڊ ۽ شهنشاه جهانگير جي مقبري ڀرسان شاهدرا وٽ رهندڙ گهوڙ-چڙها برگيڊ پڻ ساڳئي ماڳ ڏانهن وڌي رهيون هيون. توبخاني جا گهوڙيسوار به انگريزي قسم جي فوجي وردين ۾ ميدان تي تيار بيٺا هئا.

ڇا مهاراجا پنهنجي فوج جي انسپيڪشن ڪري رهيو هو؟ ڇا فوج ڪنهن گڏيل دشمن خلاف پيش قدمي ڪري رهي هئي؟ ها ڪنهن حد تائين ائين صحيح هو. سندن اهو گڏيل دشمن وزيراعظم جواهر سنگهه هو جنهن جي دياتيءَ جو پيالو هائي ڪنن تائين ڀرئي چڪو هو. اهي سڀئي فوجي ان وزير اعظم کي ملندڙ سزا پنهنجي اکين سان ڏسڻ آيا هئا. هن ماڻهوءَ خلاف پنجاب جي فوج قتل جو فيصلو مادر ڪيو هو ۽ جنهن کي اهڙي فيصلي ڪرڻ جو حق به هو. پنج ڏينهن اڳ هن وزير کي فوج پئنچات سامهون انهيءَ مقصد سان طلب ڪيو ويو هو ته جيئن هو مٿس ڌريل الزامن جا جواب ڏئي سگهي. ان کان پوءِ هڪ وڏي فوجي ناٽي جي پهريداريءَ ۾ ڪيس هڪ ٻئي وزير وٽ آندو ويو جنهن فوجين کي ڪجهه ڏنو وٺو هو. اهو ماڻهو قائم مقام رائي جو ڀاءُ ۽ ننڍڙي حڪمران جو مامون هو مٿس الزامن جو وحور هيٺ ڏجي ٿو.

(١) هن سرڪاري خزاني کي ذاتي مقصدن واسطي استعمال ڪيو.

(٢) هن ملڪي انتظام کي ڊانوانڊول ڪري ڇڏيو.

(٣) هن غداري ڪئي ۽ اٽڪ جي قلعي ۾ رنجيت سنگهه جي پٽ ڪنور پشاورا سنگهه کي قتل ڪيو جڏهن ته هن تابعداري ۽ اطاعت قبول ڪئي هئي.

(٤) هن آويٽابل جي برگيڊ جي جنرل جوڌارام کي پنهنجي پلاند ونڻ خاطر قتل ڪري ڇڏيو.

(٥) هن پنجاب جي خالصه فوج جي نافرماني ڪئي ۽ هن راجنيتڪ مامرن ۾ فوج سان ڪوبه صلاح مشورو ڪونه ڪيو.

(٦) هن فوجي سپاهين جي پگهارن وڌائڻ ۾ لاپرواهي ڏيکاري.

(٧) هن جموںءَ جي گلاب سنگهه تي حملو ڪندڙ فوج کي ڇهن هزارن روپين ڏيڻ کان انڪار ڪيو.هن ڪان علاوه هر سپاهيءَ کي واعدي ڪيل سو سو روپيه به ادا ڪونه ڪيو.

(٨) هن انگريز سرڪار سان دشمني ڪري فوج کي تباه ڪرڻ بئي گهريو. وزير هنن سوالن جو ڪو جواب ڪونه ڏنو هو تنهن ڪري ڪيس روبرو هن مقصد سان گهرايو ويو هو ته جيئن اهڙن سوالن جا جواب سڀني جي سامهون ڏئي سگهي.

جيڪڏهن هو انهن سوالن جا تسلي بخش جواب نه ڏئي سگهيو ته فيصلو ڪري منس قتل جي سزا رکي ويندي. وٽس جان بچائڻ جو فقط هڪ رستو هو ته کهڙيءَ ريت پڇي اچي انگريزن جي پناري بوي ۽ پاڻ سان رائيءَ ۽ مهاراجا کي به ونيو اچي. اتان فيروز پور ڪا گهڻو پري ڪانه هئي. پر فوج ڪن ڪڙا ڪيون خبردار لڳي بيٺي هئي. فيروزپور ڏانهن ايندڙ سڀني رستن تي فوج وهاري وئي هئي. بعد ۾ هن قلعي ۾ وڃي پناه ورتي هئي جتي هن پنهنجي بچاءَ واسطي ني بلنٽون رکيون هيون. هن فوج ڪان سواءِ ٻاهر توبخانو به هو. چيو وڃي ٿو ته هن ڪيس هڪ لک روپيه ڏنو هو انهيءَ لاءِ ته جيئن سائس وفادار رهن.

Gul Hayat Institute

هن قلعي ۾ هو ايترو مضبوط هو جو پنجاب کي هو کهڙو ئه رکو ۽ بي ڊنگو جواب ڏئي پئي سگهيو. ان ڪان جلد ئي بوءِ فوج واري پئنچات ملڪ جو سارو انتظام پاڻ سنڀالي ورتو پر ان تبديليءَ کي نالو پنٿ جو ڏنو ويو جنهن وزير اعظم ڏانهن سنيهو مُڪو ته تنهنجي خلاف پنجاب جي فوجي پئنچات موت جو فيصلو پڌايو آهي. تنهن ڪري بهتر آهي تون پنهنجو پاڻ فوج وٽ ميان مير واري ميدان ۾ پيش ٿيءُ نه ته بئي ڏينهن صبح جو هي طاقتور فوج لاهور جي قلعي تي حملو ڪري ان جون ڏڃيون اڏائي اندر ويٺل سڀني مائهن کي ڪهي ناس ڪري ڇڏيندي.

بد قسمت وزير عظم هاٿي اهو ڪجهه ڪٿي رهيو جيڪو هن ڪجهه اڳ

وقت نه ڪيو هو. هن ٻيو ٻيرو ٻه ٻجڻ جا جتن ڪيا. هن پنجاه هزار روپيه قلعي واريءَ فوج ۾ ورهايا جن ڪيس قلعي کان ٻاهر وڃڻ جي موڪل ڏني. پر ٻاهرئين فاٽڪ وٽ خالصه فوج بيٺل هئي جنهن ڪيس نڪرڻ جي اجازت ڪانه ڏني. ٻئي ڏينهن صبح جو ڇئن پلٽڻن ۽ توبخاني جي آفيسرن کي حڪم پهتو ته وزير اعظم کي ميان مير واري ميدان تي وٺي اچن ۽ ان حڪم جي تعميل ڪئي وئي. اهڙو اطلاع ٻڌي قلعي اندر رهيل فوج به وزير اعظم جي قتل ٿيڻ وارو تماشو ڏسڻ لاءِ اچي ميان مير واري ميدان تي پهتي. سارو معاملو تيار ٿي چڪو هو. آخري گهڙي اچي پهتي هئي. وزير اعظم ان سزا لاءِ تيار هو.

هن سان، رائي ۽ مهاراجا به گڏ هو جنهن جي عمر ان وقت فقط ٻارنهن سال هئي. اهي ٻئي ٻن هاٿين تي سوار هئا. سندن پٺيان ايندڙ ٻين ٻن هاٿين تي سندن نوڪر چاڪر اچي رهيا هئا. جواهر سنگهه پاڻ سان هيرا جواهر ۽ ٻيو خزانو به جام کنيو هو. سندس ارادو هو ته ان خزاني وسيلي هو آخري گهڙيءَ تائين پنهنجي جان بچائڻ جي ڪوشش ڪندو.

ساري فوج پنهنجي عهدن موجب ميدان تي بيٺي هئي. برگيڊون هڪ ٻئي پرسان بيهاريون ويون. فرانس جي فوجي ترتيب جيان ڪين ٽيهڙ ۾ بيهاريو ويو هو. انتظار ڪندي ڪين ڪافي وقت ٿي ويو هو. هنن کي توقع هئي ته وزير کي منجهند کان پوءِ ميدان تي آندو ويندو.

هن ڏيک بابت هڪ اکين ڏٺي شاهد جو بيان هن ريت آهي. قلعي ۽ ميان مير واري ميدان جي وچ تي چار پلٽڻون ۽ توبخاني جا گهوڙيسوار وزير اعظم کي وٺي اچڻ لاءِ بيهاريا ويا هئا جيڪي هڪ خاموش قافلي سان گڏجي پوئتي موٽيا. ساڍي ٽين وڳي شام جو اهو قافلو ميدان ۾ اچي هڪ پاسي بيٺو. پوءِ طبل ۽ نغارن وڄڻ شروع ڪيو ۽ جنرل وينچورا جي برگيڊ سلامي پيش ڪئي. گهوڙ- چڙها جيڪي عام طور ريگيولر فوج جي پٺيان بيهندا هئا هي ان جي سامهون بيهي رهيا. جيئن اهو قافلو ٿورو اڳتي وڌيو ته ان سان گڏ ايندڙ پلٽڻون ان جي جوڏاري ڪرو ٻڌي بيهي رهيون ۽ ٻئي پاسي کان توبخانو قري آيو. وزير اعظم سان گڏ آيل قافلو جڻ مڪمل گهيري ۾ هيو ۽ ڀڄڻ جون سندس سڀ واٽون وارجي چڪيون هيون. اهو قافلو سرڪندو اچي وچ تي پهتو. سڀني کان اڳيان وزير ويٺل هو. ان مهل پيادل فوج جون ٻه ڪمپنيون اڳتي وڌيون. هڪ ڪمپنيءَ ان هاٿيءَ کي الڳ ڪيو جنهن تي وزير اعظم سوار هو. ٻي ڪمپني ٻين ٽن هاٿين کي ڇڪي پري ڪري بيهاريو. جن تي ڊنل ۽ هيائل عورتون سوار هيون. جڏهن هنن هاٿين کي ڏار ٿيندي ڏٺو ته منجهن اچي روڄ ۽ راڙو پيو. ڪين وٺي انهن تنبن ۾ وڃي وهاريو ويو جيڪي خاص انهن لاءِ اتي هڻيا ويا هئا.

وزير اعظم واري هاٿيءَ جي مهاوت هاٿي جهڻ ۽ هيٺ هشائڻ جو حڪم ڪيو ويو. پر وزير ڪيس ائين نه ڪرڻ جو حڪم ڏنو. انهيءَ تي هڪ سک سپاهي مهاوت جي ڪلهي ۾ گولي هڻين. تنهن کان پوءِ مهاوت هاٿيءَ کي هشايو. هڪ سک پنهنجي چمڪندڙ ڪرپان تان ڍڪ لاهي مٿي هاٿيءَ جي هودي ۾ چڙهي ويو. هن مهاراجا دليپ کي وزير جي گود مان ڪڍي ٻئي سک جي حوالي ڪيو جنهن ڪيس ڪڍي وجي راڻي کي ڏنو جيڪا هر نندي وڏي کي رڙيون ڪندي ايلاز منٿون ڪري رهي هئي سندس ڀاءُ کي بچايو وڃي.

هن ۾ بيٺل سک فوجي ماٺ بيٺا هئا. هرڪو ماڻهو ساهه سڪايون پنهنجي پاهڻ لڳو بيٺو هو. فوجي خالصه جي حڪم هرڪنهن کي وڪڙ ۾ آڻي سوگهو ڪيو هو. هودي ۾ چڙهي بيٺل سک مهاراجا کي الڳ ڪرڻ کان پوءِ وزير جي خدمتگارن کي قتل ڪيو. ان ڪانپوءِ هن فوجي خالصه پنٿ جي ڪيل فيصلي جو وڏي آواز سان اعلان ڪيو ۽ ڪرپان هڻي سندس ڳچيءَ جا ڳچ لاهي ڇڏيا. پوءِ سندس سيني ۾ ڪرپان ڪڙڪائي ڪڍيو ۽ سندس جسم کي ڏڪو ڏئي هٺ ڪيرائي ڇڏيو. جتي فوجون قطارون ٻڌيون بيٺيون هيون.

مسائن جهڙي ماحول ۾ رڙيون ڪوڪون ٻرڻ لڳيون. سکن جي بيٺل فوج وزير سان گڏجي آيل محافظ دستي مٿان اٿلي پئي. پر ماڻهن کان سواءِ منجهائن ڪو وانگي به ڪونه بچيو جن پڇي اچي فيروزپور ۾ انگريز نمائندي سان پنهنجي ڏکن جي ڪهاڻي اوري.

جواهر سنگهه جو وڍيل جسم ساري رات ميدان ۾ تنبوءَ ٻاهران نڌڻڪو پيو رهيو. هي اهو تنبو هو جنهن ۾ اندر راڻي رڙيون ڪوڪارون ڪري هر نندي وڏي کي پنهنجي ڀاءُ بچائڻ لاءِ منٿون ۽ آهون ڪري رهي هئي.

ٻئي ڏينهن ڪيس پنهنجي ڀاءُ جي لاش کي قلعي ڏانهن کڻڻ وڃڻ جي موڪل ملي. ان ڏينهن شام جو سندس مڙهه کي چتا تي چاڙهيو ويو. سندس چار زالون به رئنديون رڙنديون هن جي ارٿيءَ سان گڏ وڃي باهه ۾ پيون ۽ سڙي رک ٿي ويون. فوجي سپاهي سندس بي عزتي ڪري ڏاڍو خوش ٿي رهيا هئا.

هي قهر ۽ ڪنورتا جو اهڙو ڏيک هو جنهن جهڙو پيو ٿي ئي ڪونه ٿو سگهي.

چيو وڃي ٿو ته جڏهن وڳوڙ ڪاهجي پيو ته مارجي ويل ۴۲ ماڻهن جو عورتون پنهنجن ورن لاءِ رڙندي رئندي وڃي چتا واريءَ باهه ۾ ڪڏيون ۽ ٻڪي باه ۾ ٻک ٿي ويون. عام طور اهڙين ستين عورتن جي بي انتها عزت ڪئي ويندي آهي پراهي بي مروت فوجي مٿن ٺٺوليون ۽ چٿرون ڪري رهيا هئا. سندن جسمن تان سون به زور سان ڇڪي پٽي لاٿو ويو. هڪ عورت جي سٿڻ جو اڳٺ به ڇڪيو ويو چاڪاڻ ته ان ۾ سون جا ٺوڙ ٽاڪيل هئا. جڏهن فوج انهن عورتن مٿان تيل ۾

Gul Hayat Institute

ٻنل ۽ سڙندڙ ٽٽا اجلائي رهي هئي تہ انهن مان هڪ عورت رڙيون واڪا ڪري ڪين پنيو ۽ پاراتا ڏنا هئا تہ فوج ۽ خالصہ هڪ سال اندر تباه ٿي وڃن. اها پنڻ واري ڪا هڪ عورت ڪانہ هئي پر اهڙيون ڪيتريون رنوڙ زالون هيون جن جي اندر مان اهي آهون نڪري رهيون هيون. هن ڏک ڀري ڪهاڻيءَ جي اجهو اها پڄاڙي آهي. اهو وقت جو وزير اعظم هو. پر جيئن شيڪسپيئر چيو آهي تہ سندس وفات تي ٻن ڳوڙهن ڳاڙڻ وارو بہ ڪونہ هو. ٿن مهينن جي ٿوري عرصي ۾ پنجاب جي هيءَ فوج ستلج اڪري موت کي للڪاريو هو.

Gul Hayat Institute

باب ستون

سکن جو ستلج پار اکرڻ

ستلج جي برطانيہ سرڪار واري ڪناري تي موجود حالتون
سرحد تي برطانيہ سرڪار جي فوج
سکن جو ستلج اڪرڻ
برطانيہ سرڪار جي فوج جو جنگي فقشو
۱۸۴۵ع واري برطانيہ سرڪار جي هندستاني فوج
مريدڪي ڏانهن پيش قدمي
مريدڪي جي جنگ.

ستلج جي برطانيہ سرڪاري واري ڪناري تي موجود حالتون

اهو ڪٿي سمجهايو ويو آهي تہ ستلج پار ڪي سک علائقا بہ هئا جتي سک حڪمران پنهنجي فوج رکي ڪانہ سگهندا هئا. افغان جنگ دوران لاهور حڪمت سان انگريز سرڪار جي نهہ وڃڻ ڏيا بہ فيروزپور وسيلي تيندي هئي. سک معاملا نبيرڻ وارو انگريزي نمائندو بہ لڌيانہ ۾ ويهي پنهنجو فرض سرانجام ڪندو هو. پوئين دور ۾ اهو فيروزپور ۾ اچي رهيو هو جيڪو لڌيانہ بنسبت لاهور کي وڌيڪ ويجهو هو. انگريزي نمائندن مان ڪيترا اهڙا مشهور معروف ماڻهو بہ ٿي گذريا آهن جن انگريز- سک تعلقاتن کي دوستائي نموني نباهڻ ۾ پان ملهايو

افغان جنگ کان اڳ ۽ ان دور ۾ مسٽر ويڊ اهڙو انگريز نمائندو هو جنهن جي صلاح مشوري کي راجا رنجيت سنگهه تمام گهڻي اهميت ڏيندو هو. سندس وفات کان پوءِ پڻ حڪمرانن ۾ انتظاميه مسٽر ويڊ کي پنجاب دشمن سمجهيو هو. هن جي بدلي تي وڃڻ کان پوءِ مسٽر ڪلرڪ کي سندس جاءِ تي موڪليو ويو. نئون نمائندو سکن جي سياءَ کان گهٽ واقف هو. ۽ ڪيس اها پڪ ئي پت جاڻ هئي ته اهي ڇا ٿا چاهين. هن کي جڏهن اتر-اولهه وارن علائقن جو ليفٽيننٽ گورنر مقرر ڪري اگري موڪليو ويو ته ٿوري وقت لاءِ ڪرنل رچمنڊ کي روانو ڪيو ويو هو. بعد ۾ لارڊ ايلنبرو هن فرض کي سرانجام ڪرڻ لاءِ جلال آباد جي محافظ ميجر براڊ فورڊ کي موڪليو. پنجاب جي وڳوڙي واپو منڊل دوران هي ميجر پنهنجا فرض نهايت خوش اسلوبيءَ سان نڀاهيا هئا. هن گورنر جنرل ۽ وزارت خارجه جي سيڪريٽريءَ کي نهايت خبردار رهڻ لاءِ لڳاتاري خط لکندو رهندو هو. هي کين سدائين اهڙي ڄاڻ ڏيندو رهندو هو ته پنجاب جي فوج مٿن ضرور حملو ڪندي. پٽو ناهي ته اها پنهنجي ڌرتي بچائڻ خاطر ائين ڪري رهي آهي يا جواهر سنگهه خلاف جيڪي هن الزام هنيا هئا ۽ پنهنجي فوجين کي انگريزن خلاف اڀاريو هو. تي سگهي ٿو ته اهو حملو پڙڪائڻ جو نتيجو هجي ۽ اهو حملو ڪري پنهنجي نااهليت کي ڍڪيندا هجن. هتي اهو به معلوم ٿيندو ته سک فوجي کي اهڙي نقطئه نظر کان واقف ڪيو ويو هو ۽ ان نهايت ڪاميابيءَ سان حملو به ڪيو پر پوءِ جڻ پنهنجي اڏيل کوڙڪيءَ ۾ پاڻ تي ڦاسي پئي. پر جيڪڏهن انگريزن طرفان اهڙيءَ کوڙڪي اڏڻ جي تياري هجي ها ته حالتون ڪجهه ٻيون هجن ها.

ڪيترن سڀن ڪري عام سک ۽ فوجي سمجهندا هئا ته انگريز پنجاب تي حملي ڪرڻ واسطي تيارين ۾ آهن. پر سندن حڪمرانن جي اها سوچ ڪانه هئي. نيڪن جيڪڏهن هو اڳرائي ڪرڻ جي غلطي ڪندا ته کين ڪندا ڪيڏا ضرور پوندا. سک فوج ۾ اها ڳالهه به هوندي هئي ته جيڪو حڪمران انگريزن سان ويجهڙائي رکندو هو تنهن سان ان جي بوندي ئي ڪانه هئي. اهڙو ذڪر مٿي ڪئي به اچي چڪو آهي. پنجاب ۾ سياسي ڦيتاڙو اسري چڪو هوءِ وڳوڙي واپو منڊل هو. انگريزن حالتن کي ڏسي فوج جو انگ وڌائي ڇڏيو هو. هن نقطئه نظر کان هو بلڪل صحيح به هئا. پئي پاسي اها به حقيقت هئي ته اڳوات ئي فوجن ۾ اضافو ڪرڻ. جنگي پيڙيون اڏائڻ يا جنگ سان لاڳاپيل ٻيو سامان گڏ ڪرڻ، خراب صورتحال کي وڌيڪ سنگين بنائڻ جي برابر هو.

جنگ جون ڳجهه ڳوهه ۾ تياريون ڪرڻ عام ماڻهن کان ڍڪيل ڇپيل هيون ۽ اهي اهڙيون ڳالهيون هيون جيڪي فوج جي ناتي سدائين ڪيون ٿيون وينديون هيون. سنه ١٨٠٩ع نيپولين جو هندستان تي حملي جو خوف ٽري ويو ته

لڏيانہ ڏانھن وڌندڙ انگريزي فوجون جمنا وٽ بيھي ويون ھيون ۽ اھڙو اطلاع رنجيت سنگھہ کي بہ ڏنو ويو ھو. پر پوءِ ڪي حالتون اھڙيون جو لڏيانہ کي انگريز فوج جي ڇانوڻي بنائيو ويو ۽ اتي فقط ٻہ پلٽڻون موجود رھنديون ھيون. نيپال جنگ ١٨١٦ع ۾ پڄائي کي پھتي تہ سوباٿو ۾ رھندڙ گورکا فوج بہ ٻھري جي نقطہ نگاہ کان آتي لڏيانہ ۾ رھائي وئي انھيءَ لاءِ تہ جيئن جبل واري پاسي تي اک رکي سگھجي. پناڻ ڏاڙيلن تي نظر رکڻ لاءِ ڪجھہ فوج ميرٺ ۽ ڪرنال ۾ بہ رھائي وئي ھئي.

١٨٣٨ع تائين لڏيانہ ۾ رھندڙ فوج جڻ تہ سکن کي منھن ڏيڻ واسطي بيھاري وئي ھئي. سنہ ١٨٣٥ع ۾ فيروزپور جي اوسي پاسي وارو علائقو انگريزن جي اثر ھيٺ اچي ويو. ڇاڪاڻ تہ ان علائقي جا سک سردار رنجيت سنگھہ جي حملي پٽہ ڊڄي اچي انگريزن جي ٻناري پيا ھئا ھن کان علاوہ فيروزپور ۾ افغان جنگ ڪري سنہ ١٨٣٨ع ۾ انگريزن تور- وقتي فوجي ڇانوڻي بنائي ورتي ھئي. فوج رھائڻ واسطي ڪرنال مناسب جاءِ ڪانہ ھئي. ان جو ڪارڻ اھو ھو تہ اتان جو پاڻي گندو ھو ۽ فوج کي پاڻ ڪونہ پوندو ھو. تنھن ڪري سنہ ١٨٤٢ع ۾ اھي فوجون انبالا ۾ رھايون ويون. اھا ڇانوڻي ھنگامي حالتن ۾ فيروزپور پوءِ لڏيانہ وارين ڇانوڻين کي واھر ڪري پئي سگھي. سملا صحت افزا ماڳ ھو. تنھن ڪري اتي انگريزي فوجن جي ڪانوني بنائي وئي ھئي جتي بيمار يا زخمي انگريز فوجي پڻ رھايا ويندا ھئا. ان نقطہ نگاہ کان ڪسائلي، ڊگشاءِ سوباٿو ۾ ڇانوڻيون بنايون ويون ۽ جابلو علائقن تي نظر رکڻ لاءِ گورکن کي بہ سھلا ۾ رھايو ويو ھو. سو اھڙي قسم جو بندوبست رکڻ ڪو غير مناسب بہ ڪونہ ھو ۽ ھن مان ڪنھن اڳرائيءَ جو ڪو ارادو بہ ڪونہ ھو. پر سک ٻنھنجي اتحادي گواليار جي حالتن کان ڊڄي ويا ھئا جنھن تي انگريز سرڪار قبضو ڪري ڇڪي ھئي ۽ کين شڪ ٿيو تہ متان انگريز پنجاب کي بہ ھڙپ نہ ڪري ڇڏين تنھن ڪري ھنن اڳتي وڌڻ ۾ دير ڪانہ لاتي.

لارڊ ايلنبرو جي جاءِ تي سنہ ١٨٤٤ع ۾ سرھينري ھارڊنج مقرر ٿي آيو. ھو ھڪ تجربيڪار فوجي سپاھي ھو. حالتن مان ڪيس حملي جو سخت خطرو محسوس ٿي رھيو ھو. ھن ھڪدم ٿي فوجن کي اھڙي حملي جي منھن ڏيڻ لاءِ اڳوات ئي تيار رھڻ جو حڪم ڏنو ۽ سک سرحد تي ڪڙي نظر رکڻ لڳو. کيس وري اھو بہ خدشو ٿيڻ لڳو تہ فوج ٿي جيڪڏھن اڳوات تيار رھڻ جو حڪم ڏبو تہ بازيسري ملڪ ان کان پيشي تياري ڪندو. تنھن ڪري خطرو رھندو بہ وڌي ويندو. ھن سبب ڪري ھن جنگ سان لاڳاپيل ڪيترين ڳالھيون مھمل ڪري ڇڏيون.

Gul Hayat Institute

هندستان ۾ باربرداري ۾ جنگي رسد پهچائڻ جو نظام اڃا به اهوئي پراڻو آهي ۽ ان جي سست رفتاريءَ جا ڪارڻ به مٿي ڪاٽي ڇڏايا ويا آهن. هن باربرداري واري نظام ۾ ٻي اوڻائي اها به هئي ته جيڪڏهن ڪنهن علائقي ۾ فوجي آمدرفت ۽ باربرداري لاءِ بندوبست ڪبو به هو ته اها خبر هنڌين ماڳين پهچي ويندي هئي ۽ فوجي تيارين جو راز ڪنهن کان به ڳجهو رهي ڪونه سگهندو هو.

سيپٽمبر ١٨٤٥ع ۾ پنجاب وارن پنهنجو وزير اعظم ڪُهي ڇڏيو هو جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. ساري ملڪ تي فوج قبضو ڪري ورتو هو. نئين وزير کي فوجن جو سختي سان حڪم هو ته انگريزن جي نمائندي سان جيڪي به ڳالهيون يا لکپڙهه ڪئي وڃي سا اسان جي صلاح مشوري ۽ حڪم کان سواءِ نه ڪئي وڃي ۽ اها ڪائنن اڳوات منظور ڪرائي وڃي.

چيو ويندو آهي ته جنهن وقت کان ونئي پنجاب وارن پنهنجي وزير اعظم جواهر سنگهه کي ڪُٺو تنهن وقت کان ونئي منيجر فراڊ فوٽ جي اندر ۾ اڳرائي گهر ڪري وئي هئي. هن کي پنجاب وارن جي سپاهه جي پليءَ پٽ پروڙ هئي. افغان جنگ دوران جڏهن فوجون پنجاب مان لنگهي رهيون هيون ته هن کي پنجاب خلاف سخت قدم کڻڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو هو. افغانستان ۾ انگريزن جي شڪست کان پوءِ پنجاب وارن جو سائن رويو ئي تبديلي ٿي ويو هو ۽ انگريزن سان آڪڙ ۽ تِنڊ سان ڳالهائيندا هئا. سندس فوج ۽ انهن جي ڪمانڊرن جي هلت چلت ۾ به وڏو فرق اچي ويو هو. جڏهن افغانستان پلاند ونڻ واري فوج جڏهن خيبر لڪ مان لنگهي رهي هئي ته پنجاب فوج جو اٿڻ وهڻ به الائي ڪيئن ٿي ويو هو. پنجابين جي مٿي ۾ جيڪو واءُ ڀرجي ويو ۽ تنڊ ۽ تيلي کان سندن زمين تي پير ئي ڪونه ٽي ڪنو ته ميجر براڊ فوٽ جي جڻ ڪپڙن کي باه لڳي ٿي وئي ۽ اهو سندس هڪ فطري عمل هو. تنهن هوندي به ڪيس اها خبر هئي ته جيڪڏهن ڪوشش ڪري جنگ کان لنوائي سگهجي ٿو ته پوءِ هرويرو سڏي جنگ کي پنهنجي ڳچيءَ ۾ چو وجهجي؟ خاص طور تي جڏهن لاهور ۾ امن امان ۽ صلح سانت آهي ته پوءِ ڪڪر ۾ ڪڙو اڇلائڻ عقلمندي ڪانه ٿيندي.

انگريزن واري پاسي کان به پنجاب جي وڳوڙي وابي منڊل مطابق ڪن ڪڙا هئا ۽ پنجاب جي اڳرائي خلاف جڻ اوڪڙو وينا هئا. ان وقت پنجاب جو وزيراعظم لال سنگهه هو. جنهن کي پنهنجي منهن کان مک اڏائڻ جا به اختيار ڪونه هئا. تيج سنگهه راجائي سنگهاسڻ تي ويٺل هو. سندس سڀئي عضوا ٻنٽن تي هئا ۽ اهي ٻنڻ سڪ فوج جي ڪنٽرول روم ۾ رکيل هئا. سپهه سالارن کي به ڪي اختيار ڪونه هئا. ڪن فيڪون فوجي پنچائت وٽ هئي. هر چيز ان جي اک جي اشاري سان ٿهندي ۽ ڍهندي هئي.

Gul Hayat Institute

نئون گورنر جنرل بہ سيپٽمبر ۾ مٿي وڃي ڪمانڊر- ان- چيف ۽ انگريز نمائندي سان ملاقات ڪئي جيڪي سڪ- انگريز سرحد تي ويهي پنجاب تي عقابي اک سان تڪي رهيا هئا. اتي پهچڻ کان ٿوري دير بوءِ هن پنهنجو هڪ نقطئہ نظر جنگي ڪائونسل ڏانهن موڪليو جنهن ۾ لکيل هو تہ " هندستان جي انگريز سرڪار کي امن امان واري حڪمت عملي اختيار ڪرڻ ڪري گهڻا ڏک سور برداشت ڪرڻا پوندا. ماٺ ساڌڻ ڪري هن کان اڳ ۾ اهڙا ڪيترا ڏچا ڳچي ۾ پئجي ويا آهن. ڪئٿ ناهي تہ هاڻي بہ ڳاٽي ٽوڙ خرچ اچي. خضرو ان کان سواءِ تہ لائي چا ٿئي. چاڪاڻ جو سڪ سرحد سان ڪيتري ئي پنجابي فوج ويٺل آهي. اهو پڻ پهريائين بہ هيو. پر امڪان آهي تہ منجهائن ڪو ساڃهہ پريو پلوڙ ماڻهو پيدا ٿي پوي جو هن چڙ واڳ فوجي کي پنهنجي هٿ وس ڪري ۽ هڪ سگهاري سڪ سرڪار قائم ڪري وجي.

لاهور ۾ بہ انگريزن جي هڪ " سيڪريٽ ڪميٽي" رهندي هئي تنهن ڏانهن بہ هن گورنر جنرل سيپٽمبر ١٨٤٥ع ۾ هڪ خط لکيو هو جنهن جا بول ڪجهہ هن ريت هئا: "هندستان جي انگريز سرڪار پاڻ کي حد کان وڌيڪ روڪيو آهي. هن کان سواءِ پنجاب ڏانهن ڪيترا پيرا چتاءُ بہ لکي موڪليو ويو آهي. انگريزن جي تمنا اها آهي تہ مهاراجا جي سرڪار سگهاري هجي. سندس ملڪ آجو ۽ ريان ڪيان هجي. انگريزن جي اهڙيءَ نيڪ خواهش کان هر ڏاهو سڪ سردار باخبر آهي. هن قسم جي ڏجن هوندي بہ آءُ هن جاکوڙ ۾ لڳو پيو آهيان تہ ٻنهي ڌرين ۾ جيڪي ويربون ۽ ويڇا آهن اهي ختم ٿيڻ کپن. ٻنهي کي هڪ ٻئي تي ويساه ڪرڻ گهرجي ۽ دوستاڻا لاڳاپا پيدا ڪرڻ کپن. اهو هڪ اهڙو مخلصانہ مشورو آهي جنهن سان پنجاب کي انگريزن جي دست اندازي کان بچائي سگهجي ٿو.

پر معلوم ائين ٿي رهيو هو تہ ڇن ڪو اهڙو سڪ سردار موجود ٿي ڪونہ هو جو پنجاب هن چڙواڳ سک فوج کي پنهنجي هٿ وسيڪو ڪري جيڪا هر قسم جا ليڪا لتاڙي چڪي آهي.

برطانيہ سرڪار جي هندستاني فوج سرحدن تي

هن وقت گونيار جي دجي ڪان انگريز وند ٿي حڪا هئا. ان ڪري فوج جي انگ کي اترين علائقن ۾ وڌائڻ ممڪن ٿي پيو هو. انبالا ۾ ٽيهہ هزار فوج موجود هئي جنهن سان ٦٨ توبون گڏ هيون. اهڙي ريت ميرٺ ۾ بہ ڏهہ هزار فوج ۽ توبن جو انگ بہ مٿي ڏيکاريل مقدار کان گهٽ هو. جاتايل فوجون. سر هينري

Gul Hayat Institute

هارڊنج ۽ سر هيوگوف جي حڪمن موجب هلڻ واريون هيون. فوج جو مکيه حصو انبالا جي ڇانوڻيءَ ۾ ترسيل هو جيڪو سرحدي شهر لڌيانه کان اسي ميلن جي پنڌ تي ۽ فيروزپور کان ١٦٠ ميلن جي وڇيءَ وٿيءَ تي هو. ڊسمبر جي شروعات تائين امڪاني حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ پيش قدمي ڪرڻ جو ڪوبه ارادو ڪونه هو. تو ڙي جو ان وقت ميرٺ مان ٩- لانسر ڏڦير فوج رواني به ٿي چڪي هئي ۽ فوج جي ٢/٣ حصي جي نقل حرڪت واسطي بار برداري ۽ رسد جي پهچ لاءِ جوڳو بندوبست به ڪيو ويو هو. هن جو مطلب اهو هرگز سمجهڻ نه ڪپي ته جنگي تيارين واسطي اهو پورو ۽ مڪمل بندوبست هو.

ميرٺ جي ڇانوڻيءَ ۾ موجود لشڪر کان سواءِ، لڌيانه، فيروزپور، سملا واري جابلو علائقي ۾ انبالا ۾ ڪل هيءَ فوج هئي.

توبخانو

هارس آرٽيلري -	٧ ٽريس
فوٽ آرٽيلري -	٦ ڪمپنيون
هلڪو توبخانو -	۴ ڪمپنيون

گهوڙيسوار

برٽش ڪيولري -	٢ ريجيمينٽون
ڏيهي نيم مسلح گهوڙيسوار -	٣ ريجيمنيٽون
اريگيولر ڪيولري -	٢ ريجيمينٽون

انفنٽري (پيادل)

يورپي ماڻهن تي مشتمل -	۵ بٽالنون
هندستاني ماڻهن جون -	١٣ بٽالنون

Gul Hayat Institute

ساريءَ فوج کي ٽن گهوڙيسوار برگيڊن ۽ ڇئن پيادل جي حصن ۾ ورهايو ويو هو. پيادل فوج جون فقط به برگيڊون هيون ۽ اصول مطابق هر برگيڊ ۾ ٽي ريجيميٽون يا بٽالنون هيون. فوج جي اها ترتيب تيستائين عمل ۾ ڪانه آئي جستائين جنگ جي نقشي، برگيڊيئرن ۽ عملي جي مقرريءَ بابت ڪو اعلان نه ٿيو. جڏهن فوج جي پهرين چرپر ٿي ته ان وقت گورنر جنرل پڌتر ۾ هو ته پيش قدمي ڪندڙ فوج، پنجاب تي حملي ڪرڻ جي خوشيءَ ۾ پنهنجي جذبن جو کليو اظهار ڪري يا نه ڪري. ٽن ڏينهين هندستان ۾ ريل اچا شروع ڪانه ٿي هئي. تنهن

ڪري جنگ ۾ فوج جي هر حصي جو هڪ جائزو هڻ ۽ هڪ جائزو وٺڻ جڻ ته مشڪل هو. هنن ڳالهين کي نظر ۾ رکي فوج جي ورهاست ڪئي وئي هئي جيڪا دلچسپيءَ کان خالي ڪانه آهي. فيروزپور ۽ لڌيانه ۾ رهندڙ فوج کي اڳئي برگيڊن ۾ ورهايو ويو هو.

فيروزپور ۾ جنرل لٽلر جي ماتحت:-

هارس آرٽيلري - ٢ ٽرپس
هلڪو توبخانه - ٢ ٽرپس
ڏيهي گهوڙيسوار - ٢ ريجيمينٽون
يورپي پيادل - هڪ ريجيمينٽ ۽ برگيڊ گٽريسن
ڏيهي پيادل - ٧ ريجيمينٽون ۽ بٽالين گٽريسن

لڌيانه ۾ برگيڊيئر ويلر هيٺ ٥٠٠٠ فوج

هارس آرٽيلري - ٢ ٽرپس
يورپي - هڪ بٽالين
ڏيهي - ٥ بٽالين
اريگيولر ڪيولري - هڪ ريجيمينٽ

امبالا ۾ ميجر جنرل والٽر گلبرٽ جي هيٺ

هارس آرٽيري - ٢ ٽرپس
يورپين ڪيلوري - هڪ ريجيمينٽ
ڏيهي ڪيوري - ٥ ريجيمينٽون
يورپي - ٣ بٽالنون
ڏيهي - ٥ بٽالنون.

سملا واريءَ جابلو چانوٽي ۾ رهندڙ فوج

يورپي - ٢ بٽالنون
گورکا - هڪ بٽالين

ميرٺ ۾ رهندڙ فوج

هارس آٽيري - ٢ ٽرپس
يورپين ڪيلوري - ٢ ريجيمينٽون

Gul Hayat Institute

ڏيهي ڪيلوري - هڪ ريجيمنٽ
يورپي بٽالين - هڪ
ڏيهي بٽالين - چار

ديرا دون

گورکا بٽالين - هڪ

جيڪڏهن وڌيڪ ضرورت پئي ته دو آبي، ڪانپور ۽ ٻين علائقن مان هينيئن تعداد جيتري فوج گڏ ڪرڻ جي توقع هئي.

هارس آرٽيلري - هڪ ٽرپ
فيلڊ آرٽيلري - چار ڪمپنيون
ڏيهي ڪيلوري - چار
ڏيهي پيادل - پنج

گورنر جنرل فوج کي ڏاڍيءَ تڪڙيءَ سان گڏ ڪري رهيو هو. هن ڪان علاوه لنڊن وارن کي يقين ڏيارڻ لاءِ لکيڙهه به هلائي رهيو. پر وقت ته پنهنجي مقرر رفتار سان واريءَ جيان سرڪندو ۽ کسڪندو رهيو هو.

نومبر جي پڇاڙيءَ ڏاران ميجر براڊ فوٽ پنجاب جي فوج بابت هڪ تفصيلي اطلاع موڪليو ۽ ٻڌايائين ته اهو لشڪر ستن ڊويزن تي مشتمل ۽ هر هڪ ڊويزن ۾ ستن ڪان ڏهه هزار فوج شامل آهي. انهن مان چار ڊويزن فوج روپڙ، لڌيانه، هري ڪي پتڻ ۽ فيروزپور جي سامهون بيهارڻ لاءِ پيش قدمي ڪري رهي آهي. باقي فوج اٽڪ، پشاور، لاهور ۽ سنڌ- پنجاب سرحد تي بيهاريل آهي.

پنجاب فوج جو ستلج پار ڪرڻ

Gul Hayat Institute

هيءَ چوٿين ۽ پنجاب خلاف ٻيهرين جنگ هئي جيڪا هائي جلدئي شروع ٿيڻ واري هئي. سر هينري هارڊنج گهڻو ٿي پاڻ روڪيو هو جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. هو جهيڙي کان ايترو ئي نوائي رهيو جيترو ڪانءُ ڪمان کان. پهريائين چوندو هو ته، ڪوءِ جهيڙو- ٻن جهيڙو. پر جڏهن ڳالهه ڳچيءَ ۾ پئجي ويس ته چوڻ لڳو ته نٽ جهيڙو- سدا جهيڙو. ان جنگي صورت حال کي چڱيءَ ريت منهن ڏيڻ واسطي هن کي ايتري فوج کي چرپر جو حڪم ڏيڻو هو جيڪا پنجاب جي

فوج جي جوابي ڪاروائي لاءِ مناسب هئي. پر هو مجبور هو ۽ جنهن وقت اها فوج ستلج پار ڪري رهي هئي ته انگريز فوج کين روڪڻ لاءِ موجود ئي ڪونه هئي.

پنجاب فوج، ١١ ڊسمبر تي، لاهور کان پنجاه ميل ڏکڻ ۽ فيروزپور کان ڏهه ميل مٿان هري- ڪي پتڻ وٽان ستلج پار اڪري هئي سر هينري هارڊنج پينفزولا جو هڪ مشهور فوجي هو جتي هو هارس گارڊس جو اسٽاف آفيسر ۽ ليفٽيننٽ جنرل به رهي چڪو هو. ڪيس هتي به سندس فوجي ڄاڻ ڪري آندو ويو هو ۽ تنهن کي هتي جنگي حالتن کان اپترو باسيرو نه رهڻ کهربو هو. مائنهن کي هن ڳالهه جي به پوري خبر آهي ته هن ۴- ڊسمبر تي ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس ڏانهن لکيو آهي ته هن کي "ائتڪين، سٽڪ" ڪري لکيو آهي تن کي ستلج اڪرڻ جي همت ئي ڪانه ٿيندي. هن پڻ نوجوان عملدار ميجر براڊ فوٽ ڏانهن به هي لفظ لکيا آهن. "تون به فوجي سپاهي آهين ۽ آءُ به فوجي سپاهي آهيان. اسان پنهي کي سچيت رهڻ گهرجي ته متان سپائي اسان کي جنگ اپارڻ جو ڏوهي سمجهيو وڃي"

برطانيه سرڪار جي وبجهي ۾ وبجهي فوج امبالا واري آهي جيڪا جلد ئي پهچي سگهي ٿي. ستلج واري پاسي پنجاب فوج جو گهٽو پؤ هو. ٨ ڊسمبر تي گورنر جنرل سرهيو گوف کي ٻڌايو ته هو لڌيانه رستي فيروزپور ڏانهن وڃي رهيو آهي. جتي ١١ ڊسمبر تي جنرل لٽلر مان فوج جي تعداد جي واڌاري لاءِ ڳالهائيندو. سرهيو گوف، ١٠ ڊسمبر تي هڪ ڪماندر- ان- چيف جي حثيت ۾ يورپي ۽ ڏيهي فوجي عملدارن کي ناچ جي دعوت ڏني جيڪو هندستان جو هر ڪماندر- ان چيف هر سال فوجين کي ڏيندو آهي. ان دعوت ۾ هر فوجي عملدار پنهنجا شاندار ڪپڙا پائي آيو هو. دعوت به ڏاڍي خوبصورت پئي لڳي. بلڪل اهڙي جيڪا ايڪتيهه سال اڳ برسيلز ۾ ٿي هئي. يقين آهي ته ان دعوت ۾ موجوده گورنر جنرل پاڻ به ضرور موجود هوندو

ٻئي صبح جو سوير هرڪو فوجي پنهنجي فوجي پريڊ لاءِ سڌو ئي ميدان ڏانهن هليو ويو. خير، فوج سهم تي رواني ٿي پر منجهس ترتيب، نظم نالي ڪا شيءِ ئي نظر ڪانه ٿي آئي. هندستاني فوجين جي حالت به ساڳي هئي.

بهر صورت فوج اتان لڌيانه ڏانهن رواني ٿي. جيڪو اسي ميل پري هو ۽ سارو رستو ڪچو هو. سفر دوران اهو پتو پيو ته سک پنجابي فوج اچي سرحد وٽ لٿي آهي. سندن "نيرا پٽڪا" ڳڻڻ کان گهڻا آهن. اهو ٻڌي سندن ٽڪ لهي پيا. وڄندڙ پٽنبر جي اواز ۾ مصريءَ جون تڙون اوتجي ويون. ائتڪين جو چون اهي ته جنگ، جنگ آهي. سک به گهٽ ويڙهاڪ نه آهن. انگريز سرڪار جا فوجي به پنهنجين توبن سان سفر ڪري رهيا هيا. بنگال هارس آرٽيلري جون توبون ميد ن ۾ قتل گاه جي وڌن لبن جيان ڏسجي رهيون هيون. توبن کي ڇڪيندڙ ڊ ا ن جون

قطارون ايئن نظر اچي رهيو هيون جڻ پنجاب جي فوج جا ڳچ ڳاري رڪنديون ۽ ان لشڪر وچان جنرل پنهنجي فوجي وردي ۾ ڏاڍي شان سان گذرندو اکين لنگهي ويو.

جنگ جو نقشو

پيش قدميءَ جي ترتيب جو، جنگ جي نقشي تي گهڻو اثر دخل هوندو اهي. ڇانوڻيءَ کان ٻاهر نڪرڻ کان گهڻا ڏينهن پوءِ به پيش قدمي فوجي اصولن مطابق شڪل اختيار ڪري ڪانه سگهي هئي. فوج جي ورهاست هن ريت هئي:-

گهوڙيسوار ڊويزن

١- برگيڊ- برگيڊيئر هئريٽ
٣- اريگيولر
٨- نيم مسلح گهوڙيسوار (فيروزپور)
٢- برگيڊ- برگيڊيئر گوف
٥- نيم مسلح محافظ دستو
٣- برگيڊ- برگيبيئر وائيٽ
٣- لائيٽ ڊنرنگ
۴- نيم مسلح گهوڙيسوار
١- ڊويزن
ميجر جنرل سر هئري سمٿ - ٣١- فوٽ
١٨- برگيڊ- برگيڊيئر هڪس ٢۴- نئو انفنٽري
= = -۴٧
٢٠- برگيڊ- برگيڊيئر ريان- ۵٠- فوٽ
۴٢- نيٽو انفنٽري
۴٠- نيٽو انفنٽري

٢- ڊويزن- ميجر جنرل سر ڊبليو. گلبرٽ- ٢٩- فوٽ
١- برگيڊ برگيڊيئر ٽائيلر ۵٠- فوٽ
۴١- نئو انفنٽري

Gul Hayat Institute

٢- برگيڊ- برگيڊيئر مئڪ لارن

١- يورپين لائيٽ انفنٽري
١٦- نِنو انفنٽري
٤٥ = =

ميجر جنرل ننٽر جي ڊويزن
١- برگيڊ- برگيڊيئر ريڊ

٦٢- فوٽ
١٢- نِنو انفنٽري
١٤- نِنو انفنٽري

هئرٽ ڪيولري-
٢٠ برگيڊ- برگيڊيئر آشبورنهم

٣٣- نِنو انفنٽري
٤٤- نِنو انفنٽري
٥٤ = =
١/٢ لائيٽ فيلڊ بئٽري

١٨٤٣ع واري انگريزي سرڪار جي هندستاني فوج

لڏيانه ڏانهن ٻيس قدمي ڪنڌر فوج کي جڏهن اها خبر پئي ته سک فوج انگريز سرحدن اندر داخل ٿي چڪي آهي ته اهي خوشيءَ کان ڪپڙن ۾ڪونه ٿي ماپيا. هن فوج جي انگريز عملدار کي پڪ هئي ته پنجاب جي فوج کي وڙهڻ جي ايڏي وڏي سگهه ڪانه آهي. سندن خيال هو ته لاهور اندر جيڪو پنجاب جي سياست ۾ ڦيٽاڙوءَ ڪوس ٿيو آهي تنهن سندن وجود کي ڏوڏاڙي لوڏي ڇڏيو هوندو. سندن فوجي تجربي مان به اها ڳالهه ڇٽي هئي. افغانستان واري جنگ دوران هڪ اتحادي طور هنن ڪوبه بهتر ڪونه پاريو هو. هو پنهنجي حدن ۾ جبلن اندر به پٺاڻن جي مقابلي ڪان اٿين حرڪندا هئا جيئن گنجو پاڪيءَ کان. جڏهن جنرل پولاڪ ڪابل تي حملو ڪيو هو ته لارينس به ڪين اوڏانهن وٺي وڃڻ لاءِ سائن ڏاڍي منٿاڪت ڪئي هئي. انگريز فوج لاءِ سائن مقابلو وڏي ڳالهه ڪانه هئي. هن کان اڳ وڏيون چوٽون ته مهراجپور ۾ کائي چڪا هئا. راجپوت هنن پنجابين کان وڌيڪ ويڙهاڪ هئا. تنهن زماني ۾ سک اڃا انگريز سرڪار جي فوج ۾ ڀرتي ڪونه ٿيا هئا. پر ريگيولر فوج ۾ پٺاڻ موجود هئا جيڪي جنگ ۾ صفا گيدي هئا. سک به پٺاڻن جهڙا وحشي ۽ جهنگلي ڏسبا هئا ۽ اڃا به چار رتيون ڪسر باقي

گهڻو نه. ڪنهن زماني ۾ فيروزپور جي اوسي پاسي سک فوج ۽ پيرا انگريزي لشڪر سان گڏ جنگي مشقون ڪيون هيون پر نظر ائين پئي آيو ته هو ايترو ويڙهاڪ ڪونه آهن جيترو هو لباڙ ٿا هڻن. پنجاب فوج ۾ پئنچات وارو طريقو ڏاڍو منجهيل آهي. جنهن، هنن جي نفسيات کي به منجهائي ڇڏيو آهي. عام مائهوءَ جي سمجهه کان به مٿي آهي. رستي جي ڌوڙ اڏامڻ ڪري فوج جي پيش قدمي ڏاڍي ڏکي ٿي پئي هئي. تن ڏينهن هندستان ۾ سفر جوڳا رستا موجود ئي ڪونه هئا. پين جي پيٽ ۾ پنجاب جي زمين وڏيڪ لتاشي آهي. پر جڏهن اتان پيادل، گهوڙيسوار ۽ توبون هلڻ لڳيون ته ڌوڙ جا ڪڪر اڏامڻ لڳا هئا.

هندستاني فوج جي چرپر لاءِ باربرداري ۽ آمدرفت جو وسيلو وڏيڪ ڏکيو هو ۽ اهڙو ذڪر لارڊ ايلينرو، ڊيوڪ ويلنگٽن سان به ڪيو هو. جڏهن جڏهن انگريز فوج پيش قدميءَ جو حڪم ملندو هو ته سفر ڪرڻ کان پيا لنوائيندا هئا. فوجي ميس ۽ پيا ڪيترا عملدار پنهنجي خرچ تي گاڏيون پاڙي ڪندا هئا ۽ پنهنجي پسند مطابق سهوليت واري هر چيز سان ڪڻندا هئا. مغل دور ۾فوجي چرپر وقت سندن سامان ۽ رسد جي ڍوئڻ واسطي تمام گهڻا ماڻهو لشڪر جي ڪڍ لڳي پوندا هئا. اهڙو رواج اڃا تائين هلندو اچي. ڪابل واري محاذ تي انگريز فوج سان به تمام گهڻا اهڙا ماڻهو گڏ هئا جن جو جاني نقصان به تمام گهڻو ٿيو هو. هاڻي به جڏهن انگريز فوج پنجاب تي ڪاهڻ جي ارادي سان پيش قدمي شروع ڪئي، ماڻهن جون ڪدرڪون ڪڍ لڳي پيون. هن جو ڪارڻ شايد اهو آهي ته هتي هيٺين طبقي جو ماڻهو بي روزگار گهڻو آهي ۽ عام مائهوءَ لاءِ غير فوجي ڏنڌي جا موقعا ڪونه آهن. عام طور تي فوج جڏهن به ڪيڏانهن رواني ٿيندي هئي ته ان فوج ۾ سپ ماڻهو ويڙهاڪ سپاهي هوندا هئا. منجهائن ڪو رانڌو، گاڏڙ، بيمارن جي ٽهل ٽڪور وارو ۽ اسٽريچر بيئرر ڪونه هوندو هو. اهڙا ڏانڌا عام ماڻهو ڪندا هئا جيڪي فوج جي چرپر سان ئي سندن ڪڍ لڳي پوندا هئا. اڳئين دور جا سپاهي ۽ سردار هنن ماڻهن جي موجودگيءَ ڪري پاڻ کي ڪجهه مٿيرو سمجهندا هئا. آئرلئنڊ جا نواب به بنگال آرٽيلري ۾ ملازم هئا جيڪي امن امان جي وقت به پنهنجي گهوڙن تي هنو به ڪونه رکندا هئا. گهوڙن جا سئس گهوڙن کي سنجي ناهي اچي سندن آڏو جهليندا هئا جيڪي بئرڪ جي ورانڊ مان ڪنهن شي جي آڌار تي ٽپ ڏئي سوار ٿيندا هئا. گهوڙن جي پڌي جوڙي به هنن بدران ڪو پيو ماڻهو ڪندو هو. سندن مقابلو انهن مشرقي فوجن سان هو جيڪي ڪانئن نفرت ڪندا هئا. ٿوري وقت کان پوءِ ڪين اهو پتو به پوٽو هو هو به گهوڙن تي سوار ٿي ڏڦن سان مٿن زوراٿنو حملو ڪندا. هيءَ فوج پنهنجي پاڻ کان بي خبر پنجاب جي نهايت سگهاري ۽ ويڙهاڪ فوج جي مقابلي لاءِ وڃي رهي جنهن جهڙي ساري هندستان ۾

Gul Hayat Institute

بي فوج ڪانہ هئي. اها هڪ وڏي پرک مان گذرئي هئي ۽ هن جنگ جو ٧٥% بار انهن يونٽن تي اچئو هو جن ۾ انگريز شامل هئا. ڏفن سان حملا بہ گهڻا مٽن ڪيا ويندا ۽ لوهہ جا گلولا بہ مينهن جيان مٽن وسڪارا ڪندا. جڏهن فوجي جنرل پنهنجي غلطي ڪندو تہ ان جو ڪيتو هٽن کي نوڙنو پوندو ۽ بلي جي ننهن جيان پنهنجي اوٿاين کي ڏاڍي خوبصورت سان نڪائي ٻہ ڇڏيندو.

هتي انگريز جي هندستاني فوج ذڪر نہ ڪرڻ مناسب آهي جيڪي مريدڪي Moodkee ۽ فيروزپور کان پيش قدمي ڪري ساري فوج ڏاڍي خوبصورت لڳي رهي هئي. جنگ جي تباہ ڪارين کي نظر ۾ رکي فوجي جي وردين ۽ هٿيارن ڏانهن گهڻو توجهہ ڪيو ويو آهي. جن يونٽن ۾ انگريز شامل هئا تن جي ڪوٽ جو پورائو " شاير " وارن علائقن مان ايندڙ انگريزن کي ڀرتي ڪري ڪيو ويو آهي.

ايسٽ انڊيا ڪمپني جي فوج ۾ ايمبرا نڊ آئسنس جا ماڻهو ڀرتي ڪيا ويا آهن. ڇاڪاڻ تہ اڳين جنگين ۾ اتان جا گهڻا ماڻهو مارجي ويا هئا. هز مئجسٽي جي ريجيمينٽ بہ پنهنجي اعلي ڪارڪردگيءَ جي لحاظ سان پنهنجو بينل اڳيون نالو ۽ سک اڃا قائم رکيو پئي اچي. ٻيون ريجيمينٽون بہ گهڻ بهادر ڪونہ آهن ۽ دنيا جي مشهور ويڙهاڪ فوجن مان سر فهرست سمجهيو ونديون آهن. فوجين جي بهتري ۽ بهبودي زندگيءَ جي علامتي هوندي آهي ۽ فوج جي هن حصي. مهذب شهري هجڻ جو مظاهرو ڪيو آهي. هنن فوجين جي ڀرتي بہ انگريزن جي مهذب طبقي مان ڪئي وئي آهي. ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو توبخانو بہ نهايت اعلي آهي. ان ۾ نظم ضبط جي ڪجهہ ڪمي آهي. عام طور تي انگريز بہ ايترو شراب پيئندا هئا جيترو سندن مخالف سک. ائين چيو ويندو آهي تہ جهڙيءَ فطرت ۾ عادتن جا هيراڪ ملڪي ماڻهو هوندا آهن تهڙو مزاج ان ملڪ جي فوج جو هوندو آهي. پر برطانيہ سرڪار جي فوج پنهنجي عوام کان شراب پيئڻ جي معاملي ۾ بہ رتيون ڪسر. ڏاڍي هئي ڏهہ تہ تودءِ هئي تيڙهن وارو مثال شراب پيئڻ ڪري ڏيڻ هٿن واريون ڳالهيون بہ هرويرو وڌائي ٻڌيون ويندون آهن. سنا ۽ ذميوار فوجي شراب کان اڄ بہ ونئن ويندا باقي گندي ذهنيت وارا فوجي شراب لاءِ چڙ تہ پائيءَ جا پؤنئرا. چوندا آهن تہ تنگ پڳو مڙي وجي ٻر هير هريو نہ مڙيءَ ۽ ڳڙ مان نهيل شراب ٻئڻ جي برائي عادت بہ اڃا ماڻهن مان ڪانہ وئي آهي. ٻئندا بہ ڏاڍي شوق سان آهن. سنہ ١٩٣٢ع ۾ ڪنهن خاص موضوع تي فلم ڏيکاريو ويو هو جنهن مان پتو پيو هو تہ نيوي فوج ڳڙ مان ناهيل شراب لاءِ صفا چري آهي. پر هائي تہ خشڪيءَ جو فوجي سپاهي يا وري نيويءَ جو خلاصي هن قسم جي شراب کي هٿ بہ ڪونہ لائي. پر جيڪي اهڙو شراب پيئندا آهن تن جو انگ تمام ٿورو آڱ ڳڙ

جي شراب سان شوق ڪندو اهي يا وري خشڪيءَ جو سپاهي باک ڦٽڻ مهل ڇڪڙي ڇاڙهي ڇڏيندو آهي جنهن کي هودوا سمجهندو آهي. پر هتي دوا ۽ سرور حاصل ڪرڻ واسطي ڇڪڙيون ڇاڙهڻ ۾ ڪجهه فرق سمجهڻ گهرجي. بنگال آرٽيلري ۾ شراب پيئڻ ذميوارين ۾ رُخنو ڪونه وجهندو آهي. هنن مان ڪي وري پرهه جا ٻيا ڪ اهڙا به آهن جو وات تان وتيون پري ٿي ڪونه ڪن. پر منجهائن ڪي وري اهڙا موجد ملندا جيڪي شراب کان ڇرڪندا ٻيا جهڙو ڪر واڻيون ڪلميءَ کان. انهن شراب کان پاسو ڪري ڇڻ دولت ۽ شهرت به ڪمائي.

انگريز فوج ستلج ڏانهن هيج ۽ هياءَ سان اٿين وڌي رهي هئي جهڙيءَ ريت هوءَ افغانستان ۽ گواليار ڏانهن پيش قدمي ڪري رهئي هئي. ساري فوج پوري ورديءَ ۾ ملبوس هئي. باقي عملدارن کي ڏگها ڪوٽ پاتل هئا. ڪن ريجيمينٽن کي "شيڪائو" پهريل هئا. ڪن کي ٽوپيون نه ڪن کي ڏگها ٽوپا مٿن ۾ هئا. تهه سياري جي رت ۽ پوهه جا پارا هئا. سيءُ به چوي ته اڄ نه پوان ته ڪڏهن نه پوان. ساري رات ويندي صبح تائين قهر جو سيءُ. ڏينهن جي اتر جي گهاڙ نه گهلندي هئي ته ڏينهن ڏاڍو مزيدار ۽ ڪليل هوندو هو. ۽ ڪجهه اتت ۽ اڪرس پئي پائنبي هئي.

هندستان ۾ گهوڙن جي مدد سان هلندڙ توپخانو ٿورو هوندو هو. ان جو ڪارڻ اهو هو هتي نيو ساؤٿ ويلس جو انگريزي گهوڙو ناياب هو. هتي وري اهڙا گهوڙا موجود ٿي ڪونه هئا جيڪي توبن کي سولائيءَ سان ڇڪي سگهن ۽ انهن گهوڙن جو ايران، افغانستان ياڪيپ وسيلي هسپتائين پهچڻ به هڪ وڏو مسئلو هو. هلڪين سلڪين جي توبن جي ڇرپر واسطي ڏاند ڪم آندا ويندا هئا. گهوڙن جي مدد سان ڇڪيون ويندڙ توبون وڏ ۾ وڏ ڇهن پائونڊن واريون هيون هيون (٣) هلڪين توبن کان سواءِ هي خاص قسم جون توبون هيون جيڪي گهوڙن جي مدد سان ڇڪيون ويندي يون هيون.

بنگال هارس آرٽيلري سدائين ٺڪل پئي ڏسبي هئي. ڪوسر رُت آئي ته هو ٺڪا ٿي ويندا هئا. فوج جي ان ڪاتي سان لاڳاپيل عملدارن کي پتل جا خول پاتل هوندا هئا جن تي چيتي جي کل جي پٽي مٿن ڪرمچي رنگ جي پوجر ڏسبي هئي ۽ اڇيءَ کل جا جئڪيٽ ۽ نئپولين قسم جا بوٽ پاتل هوندا هئا. هاٿي ڏسڻو پوندو ته ان زماني ۾ جئڪيٽ جومطلب ڇا هو ۽ انگريز عملدار جئڪيٽ جو اشارو ڪنهن ڏانهن ڪندا هئا. منشن مهل اهي فوجن کي پاتل هوندا هئا ۽ جڏهن قطارون ٻڌي بيهندي هئي ته ڏاڍي سهڻي پئي معلوم ٿيندي هئي. ڪرزي رنگ جي ننڍن ڪوٽن مٿان سفيد ڪراس- بيلٽ به واهه جو ٺاهوڪو لڳندو هو. شيڪائو ڪاري رنگ جو هوندو هو جيڪو گهٽو ڪري ڊرل- ڪور سان پايو ويندو هو. ڪي ماڻهو چوندا هئا ته انهن ڪپڙن ڪري برطانيه سرڪار جا فوجي ٻاندر ٿي پوندا آهن. اهاب

حقيقت آهي تہ انهن ڏينهن ۾ انگريزي فوج اٺوڏ ۽ بهار جي هيٺين طبقي سان واسطو رکندي هئي. پر سنڌن قد ڪاٺ جو خيال ضرور رکيو ويندو هو. تہ اهي فوجي اصول موجب هجڻ گهرجن. جڏهن اهي ڪجهہ جهونڙا ٿي ويندا هئا تہ مڇن کي چوٽ چڙهي ۽ انهن جي چوٽين کي وچون ڏنگ ٺاهي چڙهيندا هئا. لباڙ ۾ ڪنهن کي وٺ ڪونہ ڏيندا. سنڌن تعلق هوندو وچولي طبقي سان هو پر سڏائيندا سدائين خان هئا. ان جي باوجود بہ هنن افغانستان ۾ واه جو مڙسي ڏيکاري ڪين تڏ ڪجهہ ڳڳاٽي رکيو هو. جنگ دوران سنڌن جاتي نقصان بہ گهڻو ٿيو هو بيماريءَ بہ ڪين سيڪاٽي رکيو. تنهن ڪري هندستان ۾ سنڌن طبقي مان فوج ۾ ڀرتي گهٽجي وئي هئي. ان ضرورت کي منهن ڏيڻ واسطي هيٺين طبقي مان ڀرتي ڪئي وئي. قد ڪاٺ وارن فوجي ضابطن کي ڪونہ ڏٺو ويو نہ وري ڪنهن بيمار سيمار جو خيال ڪيو. بس جيڪي آيا سي اگهيا. هيٺين درجي جي فوجي سپاهين کي ڪوٽ تہ ڏنا ويا هئا پر هئا سادا. تنهن ڪري سرڪار نامدار جي بلند اقباليءَ ۾ ڪجهہ مڙئي گهٽتائي اچي وئي هئي. اها ڳالهہ ڪري انگريزن جڻ پنهنجو پاڻ تي ڪوڙهہ جو چٽو لائي ورتو هو. سک مذهبي طور گهڻي ڀاڱي هندو آهن. انگريزن جي هندستاني فوج ۾ بنگال جي پيادل جو انگ تمام گهڻو اٿي ۽ اهي بہ هندو آهن. اهو چيو ويندو آهي تہ فوجي سپاهي ويڙهو سگهہ جي دل هوندو آهي. انگريزي فوج جڏهن گواليار تي حملو ڪيو هو تہ ان فوج ۾ موجود هندو سپاهين گواليارن سان ١٨۴۵ع واري جهيڙي ۾ اهي ڦڙڪيون ڪونہ ڏيکاريون هيون. تنهن ڪري انومان هو تہ متان هائي بہ ايئن ٿئي ۽ رائي وڪٽوريا جي فوج کي ڪي ڏکيا ڏينهن ڏسڻا پون. نظر تہ سڀ ڪجهہ نيڪ اچي رهيو هو. پوءِ جهيڙي ۾ اهڙي قسم جي ٿڏائي جو اهو هڪ جواز تہ ضرور موجود آهي.

جيڪڏهن اسان هن جنگ جي ڪن ڳالهين تي ويچاريندا سون تہ ڏسڻ ۾ ايندو تہ هنن پنهنجو فرض ايئن ادا ڪونہ ڪيو هو جيترو ان کي ادا ڪرڻ گهربو هوءِ خاص طور تي ٻهرين ٻن جنگين ۾. پر گهڻن وقعن ۾ ايئن ڪونہ ٿيو ۽ نظر آيو تہ ساڳي ذات پات ۽ ڏرم ڪري. ڪيترن فوجين اهڙا ڪارناما ڪري ڏيکاريا جو ڏندين آڱريون اچي وڃون ۽ ڪيتريون ريجيمينٽ سر ترين تي رکي نهايت بهادريءَ سان اڳوائي ڪئي.

لارڊ هارڊنج بنگال سپاهين لاءِ چوندو هو تہ اهي هوبهو پيننزولا جي اسپينين جهڙا آهن جيڪي برطانيہ سرڪار جي فوجن سان گڏ وڙهندا هئا. هو ڪڏهن اهڙي بهادري ڏيکاريندا هئا جو خود انگريز حيران ٿي ويندا هئا ۽ ڪڏهن وري ايترا گيدي ٿي وڙهندا هئا جو مايوس ٿي وڃبو هو. اهي ماڻهو جيڪي دنيا جي ٻهرينءَ عظيم جنگ کان پوريءَ ريت باخبر آهن سي جين بٽيسٽ ڪان ضرور واقف هوندا.

مُريدڪيءَ ڏانهن پيش قدمي

پنجاب فوجي پيش قدميءَ بابت پڪيون خبرون پهچي رهيون. هن فوج ۾ هڪ سو توبون ۽ پنجاه هزار لشڪر هو جنهن مان ٽيهه هزار ريگيولر فوج هئي. اهو بہ ٻڌڻ ۾ آيو تہ ان ١١- ڊسمبر تي ستلج پار ڪيو هو ۽ فيروزپور کان ڏهہ ميل مٿان هري-ڪي-پتڻ وٽان درياه اڪريو هو. جنرل لٽلر بہ پنهنجي فوج وٺي ان جي سامهون ٽيڻ لاءِ اڳتي وڌيو. سک پٽنچات، تيج سنگهہ کي فوج جو ڪمانڊر-ان-چيف مقرر ڪيو هو ۽ اهو بہ پنهنجي لشڪر کي وٺي لڌياڻہ ڏانهن وڌي رهيو هو. ڪيس خبر هئي تہ انگريزي فوج بہ ان ماڳ ڏانهن پيش قدمي ڪري رهي آهي. ڪننگهام بہ پنهنجي پر ۾ خوش هو تہ هو پنجاب فوج جو ستياناس ڪري پوءِ ساه پٽيندو. تنهن ڪري هن فيروزپور ۾ رهندڙ فوج ڏانهن ڪو ڌيان ئي ڪونہ ڏنو. هينري لاريئس جي معلومات نهايت سچيءَ ڪري هوندي هئي ۽ سچ ڄاڻڻ جو ڪيس وجهہ بہ ملي ويندو هو. هن پڪ سان چيو هو تہ جنگ ۾ ڪنهن غداري جو ڪو امڪان ئي ڪونہ آهي.

بهر صورت تيج سنگهہ سان پنجاب جي هڪ نهايت سگهاري فوج هئي ۽ جنرل لٽلر جي فوج جي ڇُرڀر جي ڏس پٽي لاءِ ڄاڪوڙ ۾لڳو پيو هو. هن پنهنجي فوج جو وڏو حصو فيروزپور شهر يا فيروزشاه نالي هڪ ڳوٺ ڏانهن موڪلي ڇڏيو هو. درحقيقت هن ڳوٺ جو نالو فيرروز شهر يا فيروزشاه هو (۴) ۽ پاڻ جنرل لٽلر جي سامهون منزل ڪري ويهي رهيو.

فيروزپور ڏانهن انگريزي فوج لڌياڻہ رستي اڳتي وڌئي هئي جتان ستلج کي اوير پاسي هڪ وڏو وڪڙ هو. هتي برگيڊيئر ريان جي برگيڊ اچي سر هينري سمٿ جي ڊويزن ۽ ٧٣- نِنِو انفنٽري سان ملي هئي. ان وقت هو. مٿڪ ڪاسڪل، برگيڊيئر ويلر کان الڳ ٿي چڪو هو جيڪو پنهنجي دور جو هڪ بهادر ويڙهاڪ هو ۽ لڌياڻہ واري هڪ خطرناڪ جڳهہ تي مقرر ڪيو ويو هو ۽ ڪيس رڳو بہ پلٽڻون ڏنيون ويو هيون. اها فوج هاٿي باسين واري لتاشيءَ زمين مان ڌوڙ اڏائيندي اڳتي وڃي رهي هئي. هن علائقي مان فوج جي رسد جو گهٽو ڪجهہ بندوبست ڪيو هو پوءِ ڳهندو هڄندو ١٨ ڊسمبر تي پوياڙيءَ جو اچي مرِيدڪي نالي هڪ ڳوٺ پرسان فوجي واند هنئي هئي. هيءَ ماڳ امبالا کان ١٥٠ميل پري هو ۽ ويهہ ميل منزل هتي اچي هتي پهتو هو انگريزي فوج پنهنجي توبن جي اوسي پاسي ڄانهہ پاٽي

Gul Hayat Institute

۽ نيرن ناهن جو بندوبست ڪيو هو. پنيان ايندڙ سامان ۽ مائهو گهڻي دير سان پهچڻ وارا هئا. فوج رات جو به ٿورو آرام ڪندي هئي. وٽن نه ايترو پاڻي موجود هو نه ڪاڌو خوراڪ هئي. سندن سارو وقت اڌ بکيو گذريو هو. انگريزي فوج ۾ اهي افواه پکڙجي ويا هئا ته سر هارڊنج پنهنجي ڳهرائيءَ کان ڪاڌي پيتي جو مناسب بندوبست ڪري ڪونه سگهيو آهي. پيو ته نهيو پر ڪنهن اگهي فوجيءَ لاءِ سُٺي ڦڪيءَ دوا دارون به موجود ڪانه هئي. سڀني جو خيال هوته لارڊ ايلنبرو هن قسم جي ڪوتاهي ڪانه ڪري ها. پرهائي حالتون ڪجهه پيون هيون.

مريدڪي واري جنگ

فوجون گوڏو کوڙي ڪافي پيڻ لڳيون هيون. هندستاني فوج به ورديون لاهي ماني کائڻ مس شروع ڪئي. ڇاڪاڻ ته هندو وردي پائي ماني ڪونه کائيندا آهن. ايئن اوچتو جنگ جي تياريءَ جو بگل وڄي ويو. اسان کي هيءَ ڄاڻ، سرجنٽ. ڪيو. ايم- بئنڪروفٽ جي ناني ملي آهي جيڪو ان زماني ۾ ٢/١ هارس آرٽيلري ۾ ملازم هو. سندس بيان آهي ته هو توبن پرسان بيٺا هئا جو جنگ لاءِ بگل جو پڙاڏو ٻڌڻ لڳو. هن ڏٺو ته ڪمانڊر- ان- چيف ۽ سندس عملو ڏهلاري ۴- لائيٽ ڪيولري سان واسطو رکندو هو جيڪو گهوڙي کي سرپٽ ۾ هنيون ٿي ويو ۽ بگل تي به ڏونڪي جو زيبٽ هو. ٻڌڻ ۾ ائين پئي آيو ته پنجاب جي پيادل جو انگ پندرهن کان ويهه هزار هو ۽ انهن سان ڇاليهه توبون، ۽ بي انداز گهوڙيسوار هئا جنهن جي مقابلي لاءِ انگريز فوج ايئن اوچتو اڳتي وڌي رهي هئي. سچ جو پڇيون پهر هو انگريزن جي گهوڙيسوار دستي کي دشمن جو دير سان پتو پيو جيڪڏهن سچيتائي کان ڪم ورتو وڃي ته اها نه سٺس ڪجهه سوبنو ڍهي ها.

مهراجپور ۾ اهڙي خبر دير سان ۽ اوچتو پئي هئي. چيين ولا ۾ جڏهن پنجابين سان پيو پائي ٿيو ته به اها ساڳي ڳالهه واقع ٿي هئي. سر هيوگوف ماتحت هڪ مضبوط گهوڙيسوار دستو مقرر هو جنهن جو ڪم ٿي اڳتي وڃي دشمن جو ڏس پتو لهڻو هو پر هو پنهنجو فرض نباهڻ ۾ اوڻا ثوتا ٿي پيو. گهوڙيسوار دستن معرفت اڳتي نڪري دشمن جو پتو ڪرڻ نهڻ انگريزي لشڪر لاءِ ڪا نئين ۽ اوپري ڳالهه ڪانه هئي. پيننزولا ۾ فرينچ نوجوان شڪايتون ڪنديون هيون ته انگريز نوجوان فوجي عملدار پنهنجن گهوڙن تي چڙهي فرانس جي لشڪر جي جاسوسي ڪندا نا وٽن. سندن گهوڙا هر نه ڀلا ۽ سڌايل آهن جو آري هڻ نه ڀڄانگ ڏئي پٺين ڪن

پار پيو وڃن. ششڪر سان ڪڏن ۽ گهارن مان ٻه ڏوپار ۽ فرانس جي فوج جي منزل کان هڪ سو قدمن تي ويهي پيا ٻي ڏڙڪ جاسوسي ڪندا ۽ هر چرپر جو مشاهدو ڪندا هئا. پر هتي اهڙي جاسوسيءَ کان ڪنڌ ڇو ڪڍايو ويو هو تنهن پتو ڪونهي آهي.

پنجاب فوج طاقت ۾ انگريز لشڪر کان گهٽي هئي ۽ پوري ريت مسلح ۽ جهيڙي لاءِ تيار هئي. انگريزي توبن وارا گهوڙا هڪ ته گهڻو سفرڪري بهتا هئا. ڪٿي ڏينهن ۽ ٽلائن جو پاڻي پيئندا جي مس هتي پهتا هئا. جڏهن توبچين کي جهيڙي جو اوچتو پتو پيو ته هنن پنهنجن گهوڙن کي تڙتڪڙ ۾ سنجي اچي توبن سان جوٽيو. اهڙي ريت توبخاني جا پنج يونٽ گهوڙن کي ڊوڙائيندا وڃي محاذ پيڙا ٿيا گهوڙيسوار برگيڊ جي برگيڊيئر پنهنجي مٿي مٿان تلوار گهمائي ڪين بوئٽي هتي پٺ ونّي ييهڻ جو اشارو ڪيو. توبن ۽ گهوڙيسوارن جي پٺين پاسي فوج صفبندي ڪري رهي هئي ۽ پوءِ هڪ ڪڙي جي صورت ۾ پنجاب فوج ڏانهن وڌڻ لڳيون. انگريزن جي هن اوچتي حملي ڪري سک به وائڙا ٿي ويا هئا ۽ ڪين ڏسي انهن پنهنجن ڪونڌن کي قطارن ۽ صفون سنوارڻ شروع ڪيون. هيءَ ڳالهه به ڌيان ۾ رکڻ گهرجي ته سر هيو گوف جي لشڪر جو هڪ ٿورڙو ڀاڱو جيهڙي لاءِ سنبهي نڪتو هو. ١- ڊويزن سر هئري سمٿ جي ماتحت هئي. باقي ٻي فوج ٽڙي پکڙي ڪٿان جو ڪٿي ويٺي هئي. گورنر جنرل به لڌياڻه ۾ اچي لشڪر سان مليو هو ۽ اتي فوجي واند ۾ موجود هو. سائس گڏ عملو ۽ سازو سامان به گهڻو هو جنهن ته رهندو به پاڻيءَ ۽ کاڌي خوراڪ جي مسئلي کي مُنجهائي وڌو هو. ان وقت ڏينهن جا ٽي وڃي چڪا هئا. پنجاب ۾ سياري جا ڏينهن نهايت ننڍڙا ٿيندا آهن. سک فوج پنهنجي توبن جا منهن ڪوني ڇڏيا هئا. چوڌس ڌماڪن جا ڌڪاءُ پري رهيا هئا. هارس آرٽيلري جا گهوڙا اڳتي وڌي رهيا هئا انهيءَ لاءِ ته جيئن دشمن فوج کي گولي جي مار ۾ آڻي سگهجي. دشمن توبن جا گولا سندن پيرو ڪري رهيا هئا. علائقو ميداني هو جنهن جاگري پير ۽ لاءِ (سنهون ٿنو) تمام گهاٽي هئي. ڪٿي وڏن پيرن جون هڙيون به هيون جن ۾ دشمن فوج جا گوريلا لڪا ويٺا هئا. پهريون پائي جهيڙي جو هڪ ڪلاڪ پٽ ۽ پڌر ۾ ٿيو هو. رڳو جهنگ جهاترڙي هئي ۽ پيو سياري جي ٿڌي پوپاڙي وارو دستوري ڏنڌهو. پنجاب فوج ان وقت پنهنجي لشڪر جي صفبندي پوري ڪري چڪي هئي. ان وقت ٩- اريگيو ڪيولري ۽ ٤- لائيٽ ڪيولري پنجاب جي کاٻي پاسي تي دٻاءُ رکيو. جڏهن ته ٢- ۽ ٣- ڪيلوي سندس ساڄي پاسي تي سٽ هڻي. هن دستي جي اڳواڻي ٣- لائيٽ ڊريگون ڪري رهي هئي جنهن وچ جا وراڪا پڄي وڃي مٿانئس ڪڙڪي جيڪا پنجاب فوج جي پيادل ۽ توبن جي ساري پٺ کان گهيرو ڪري ڦري آئي هئي. هن اوچتيءَ سٽ ڪري

Gul Hayat Institute

پنجاب جون توبون ٿوريءَ جهڙ لاءِ ماٺ تي ويون هيون. لائيٽ درئگون هن واقعي کري اينري نانءَ چڙهي وئي جو ان کي سڏيندا ئي " مريدڪي والا" هئا. انهيءَ کان اڳ جو هو پنهنجو بچاءُ ڪن تيستائين پنجاب فوج سندن پاڳا ڪڍي ڇڏيا.

انگريزي فوج جي پاسي کان جيڪو پيادل لشڪر تيار هو سو هينري سمٿ جون فقط ٻه برگيڊون هيون. ان سان گڏ، ٢- ڊويزن جي هڪ برگيڊ جون چار پلٽڻون ۽ جان مئڪ ڪاسڪل جي ٣- ڊويزن جي هڪ برگيڊ ٻه سائس شامل هئي. اهي چارئي برگيڊون قطار جي صورت ۾ اڳتي وڌي رهيون هيون. اڳوائي ٨٠- فوٽ، ٩- فوٽ ۽ ٣١- فوٽ ڪري رهي هئي. پيادل فوج جو جهونجهارڪو جهيڙو جهونجهڪڙي شروع ٿيو. حملو ايڏو تہ زور دوار هو جو پنجاب فوج کي پوئتي هٽڻ کان سواءِ ڪو ٻيو ڳس ڪونہ بچيو ۽ پاڄ ۾ ٢٢ مان ١٧ توبون ٻہ ڇڏي وئي.رات چانڊوڪي هئي، ان هوندي بہ جهيڙي ۾ ڏاڍي مونجهہ ٿي رهي هئا. آڌي مُڙي هئي جو انگريزي فوج موٽي اچي ڇانوٽي پهتي. گهايل فوجي بہ پاڻ سان ڪٺي آيا هئا. سچ اپرئي تائين پئي سندن چيٽ ۽ ٿهل ٿڪور ڪيائون.

ٻئي ڏينهن صبح سان ئي مريدڪي ڳوٺ سامهون صفون سنواري وچي پنجاب فوج جي آڏو بيٺا تہ متان هو اڳتي نڪري اڳينءَ پوزيشن تي بيهي. پر دشمن هڪ وک بہ اڳتي وڌي ڪونہ سگهيو هو. ١٩ تاريخ جي لڙي سنجها جو گورنر جنرل جي بئنڊ جو آواز ڇانوٽيءَ ۾ ٻرڻ لڳو. چوڌس خوشيءَ جون واڌايون وري ويون. هن سان گڏ بنگال لائيٽ انفنٽري ٢٩- فوٽ، ١١- نيٽو انفنٽري ۽ ٤١ نيٽو انفنٽري پنجويهہ ٽيهہ ميل في ڏينهن جي رفتار سان سملا کان هٽ اچي پهتيون هيون جن سان ڪجهہ وڏيون توبون بہ گڏ هيون. ٻيو ڏينهن جنگ واري ميدان کي صاف ڪندي گذري ويو. هن جهيڙي ۾ ٣٨٥٠ يورپين ۽ ٨٥٠٠ ڏيهي مائهن حصو ورتو هو جن مان ٨٧٢ مائهو مارجي ويا ۽ وڏو تعداد يورپين جو مئو هئو. جلال آباد جي مارڪي واري مشهور جهونجهار سر رابرٽ سيل پنهنجي جنگهہ وڃائي ۽ ميجر جنرل سر جان مئڪ ڪاسيڪل پنهنجي جان ڏني جنهن کي سيني ۾ توب جو گولو لڳو هو.

دشمن فوج جا ڪيترا ماڻهو مئا تنهن جو اتو پتو ڪونہ هو پر ايتري پڪ ضرور هئي تہ انهن جا لاش پورڻ کان گهڻا هئا. هن واقعي مان برطانيہ سرڪار جا فوجي عملدار هي انومان ڪرڻ لڳا تہ هي فوج پنجاب لشڪر جو ٿورو حصو هو. سندن اصلي مکيہ فوج فيروزپور ۾ هئي. هن لشڪر کي انهيءَ مقصد سان موڪليو ويو هو تہ جيئن ڪين مورچہ بندي ڪرڻ ۾ مناسب وٿي ملي وڃي. ڏهہ هزار گهوڙيسوارن جو بہ ڪنهن اريگيور هارس سان واسطو هوندو. ان فوج سان توبن جو انگ بہ ججهو هوندو جنهن مان ٢٢ کي هن محاذ تي استعمال ڪيو ويو ۽ انهن مان ١٩ انگريزن کي هٿ لڳي ويون ۽ فوج پٺي جان ڇڏائي.

Gul Hayat Institute

باب انون

فيروز شهر واري جنگ

فيروز شهر جي جنگ جي شروعات
جنگ ۾ ”آڌي مات واري چانوٽي“
صبح واري زبردست فتح
انگريزي فوج جي ستلج ڏانهن پيش قدمي
سکن ۾ قوت

فيروز شهر جي جنگ جي شروعات

انگريز فوج کي يقين ٿي ويو هو تہ سکن جي مکيہ فوج فيروز شهر جي اوسي پاسي موجود آهي. (تنهن زماني ۾ فيروزپور کي انهيءَ نالي سان سڏيو ويندو هو) ۽ اڌ گول جي شکل ۾ مورچہ بندي ڪيو ويٺي هئي. سرهيُو گوف فيصلو ڪيو تہ لٽلر کي گهرايو وڃي. اهو مقصد رکي ٻئي فوجون فيروزپور ڏانهن ويندڙ رستي جي اولهہ پاسي اچي مليون. تيج سنگهہ جي فوج سامهون لٽلر جي فوج منزل ڪيون ويٺي هئي. سندس مرضي هئي تہ ان جو پاسو ڪري ۽ ٢١- تاريخ تي صبح جو دشمن فوج جي مورچن تي وڃي حملو ڪري. سر هينري هارڊنج، سر هيوگوف جي سيڪنڊ-ان- ڪمانڊ جا اختيار سنڀاليا. جنگ جي حالتن ۾ اهڙيءَ صورتحال جو پيدا ٿيڻ هڪ عام ڳالهہ هوندي آهي جنهن ۾ گورنر جنرل کي ڪمانڊر-ان- چيف جي حڪمن کي رد ڪرڻ جو اختيار بہ هوندو آهي.

Gul Hayat Institute

انگريز فوج ۾ گھوڙيسوار فوج ۾ توبخانو اھو سڀ گيو ھو جيڪو ھن مريدڪيءَ جي محاذ تي استعمال ڪيو ھو. پر ھن سان گڏ ڀرين توبن جون ٻه ڊويزنون ويون ھيون ۽ اھڙيءَ ريت دشمن تي حملي جو ٽائو-۴ صبح جو مقرر ڪيو ويو ھو. سر ھيوُ گوجي ڪي ڪاوڙ ڪندي تي چڙھيل ھئي ھو پيش قدمي ڪندو اچي پنجاب فوج جي پرسان پھتو. ڪيس اتي پھچي پتو پيو تہ ظئي ڪيل فيصلي موجب لنلر موجود ڪونہ ھو. ھي ماڳ اھڙو ھو جو ٻنھي لاءِ پيش قدمي جو فاصلو ھڪ جيترو ھو. پر ڇئين وڳين ٻدران پورا اٺ وڄي چڪا ھئا پر مفرر جاءِ تي اجان بہ پھچي ڪونہ سگھيو ھو. ھن نکيل پيغام وسيلي سر ھيوگوف کي ٻڌايو تہ گورنر جنرل کيس ان وقت پيش قدمي لاءِ حڪم ڪيو ھو. سر ھيو کي خبر ھئي تہ وتس حملي ڪرڻ لاءِ تمام ٿورو وقت وڃي بچيو آھي. ھن گذريل ساري رات مريدڪيءَ پرسان دشمن سان جھيڙي ۾ گذاري ھئي. ھاڻي بہ سندس اھا مرضي ھئي تہ جنگ جي ھن وقت ئي شروعات ڪئي وڃي. ڪيس اھا بہ ڄاڻ ھئي تہ لنلر گھڻو وقت اڳ پھچي چڪو ھوندو ۽ ھو سندس محفوظ فوج جي حيثيت ۾ واھر ڪندو.

جنگ ۾ آڌي رات واري ڇانوڻي

صبح جا ۳۰-۱۰ ٿيا ھئا. ڏينھن صاف ھو. ٿڌ بہ ٺاھوڪي ھئي. ان مھل گورنر جنرل پنھنجي عملي سان گڏ نيرن ڪري رھيو ھو. فوجون بہ پرسان منزل ڪيو ويٺيون ھيون ۽ اھي بہ ان ويل نيرن ڪرڻ ۾ مصروف ھيون. جنھن جو وڏي اھتمام سان بندوبست ڪيو ويو ھو. سر ھيوگوف اڳتي وڌي دشمن بابت جاچ پرتال ڪري مٿي اچي گورنر جنرل سان مليو ھو. ھن اچڻ سان گورنر جنرل کي چيو. "سر ھينري! جيڪڏھن ھڪدم ئي حملو ڪيو ويو تہ مان يقين ٿو ڏياريان تہ فتح اسان جي آھي." گورنر جنرل سمجھيو تہ سر ھيوگوف لنلر جي پھچڻ کان پھريائين حملوڪرڻ ٿو چاھي. ھن ھڪدم ڪيس پنجاھ قدم پري ٿي بيھڻ جو حڪم ڪيو. پر جنرل ھيوگوف سندس اھڙي حڪم مڃڻ کان انڪار ڪيو ۽ بحث ڪرڻ لڳو. ان کان پوءِ گورنر جنرل چوڻ لڳو، "سر ھيو، تنھن جي معنيٰ تہ سان گورنر جنرل جا اختيار ڪم آئيان ۽ لنلر جي پھچڻ تائين حملي کي روڪي ڇڏيان. وڏيڪ چوڻ لاءِ تہ ڪا شيءِ رھي ئي ڪانہ ھئي. ڪمانڊر-ان- چيف ۽ سندس عملي گھڻو ڪجھہ سوچيو ويچاريو ۽ بعد ۾ ڏکڻ ڏانھن ان وقت تائين پيش قدمي ڪرڻ لاءِ سوچيو جيستائين لنلر جي ٻنڌڻ فوج جي ڏامنڌڻ ڏوڙ نظر نہ ٿي اچي.

فوج جي هر ڪمانڊر لاءِ هن قسم جي صورتحال ڏاڍي منجهيل هوندي آهي ۽ ان جو نتيجو بہ سيني جي آڏو هو. پوري ٣-١ شام جو فيروزپور کان اينڊڙ فوج ظاهر ٿي. دير واسطي قانوني پڇا ڳاڇا کان پوءِ لشڪر جي صفبندي شروع ڪئي وئي ۽ جنگي حڪمن جي جاري ٿيڻ کان پوءِ مس ۴- وڳي ڌاري اهڙي صفبندي تڪميل تي پهتي.

لٽلر واري فوج تي ڪجهہ اضطرابي ڪيفيت ڇانيل هئي. ان جو ڪارڻ هو تہ پنجاب فوج ستلج پار ڪري مٺن حمي لاءِ اڳتي وڌي رهي هئي. اها فوج صبح جو پنج توبون ڇوڙي پيش قدميءَ جو اعلان ڪندي هئي ۽ توبن جي ڌڪائڻ مان پتو پوندو هو تہ هو سندن ويجهو اچي رهي هئي. ڪين مريدڪي جي خبر بہ هڪ سک گهوڙيسوار وسيلي پئي هئي جنهن ڪي ٣- ڊرئگون جهلي ورتو هو. هن ڪين ٻڌايو تہ سخت جنگ کان پوءِ پنجاب فوج ۾ ياڃڙ پئي جيڪا پنهنجون توبون ۽ ميدان ۾ ڇڏي آئي هئي.

انگريز فوج پنجاب لشڪر جي اولهہ ۽ ڏکڻ پاسي کان ورچ بندي ڪري ويهي رهي هئي. گلبرٽ جي ڊويزن ساڄي پاسي هئي. ان کان پوءِ ٣- ڊويزن جي برگيڊ بيهاري وئي جنهن جي مهنداري برگيڊيئر والس ڪري رهيو هو. کاٻي پاسي لٽلر جي فوج بيٺل هئي ۽ ان جي کاٻي پاسي ڪيولري برگيڊ کي مقرر ڪيو ويو هو. برگيڊيئر وائيٽ جي ڪيولري برگيڊ صفبنديءَ جي ساڄي پاسي هئي. لٽلر ۽ والس جي فوجن جي وچ تي برگيڊئر گوف جي فوج متعين هئي. اهو ڏينهن ٢٢ ڊسمبر ۽ پوياڙيءَ جا چار وڳا هئا. هٿر سمت جي ١- ڊويزن کي محفوظ فوج طور پاسي تي بيهاريو ويو هو. ان وقت جنرل اهو اعلان ڪيو تہ ڪنهن بہ ڊويزن جي ڪمانڊر کي هدايتون ڪونہ ڏنيون ويون آهن. پنجاب فوج ڪٿي آهي ۽ ان جو جنگي نقشو ڪهڙو آهي. تنهن جو پورو پتو ڪونہ پيو هو. پر جيئن ئي صفبندي پوري ٿي تہ پنجاب فوج طرفان ڳرين توبن جا منهن کلي ويا. توبخاني وارا گهوڙا توبن کي صحيح جاءِ تي بيهارڻ لاءِ هيڏي هوڏي ڊوڙڻ لڳا. ان ڪانپوءِ هنن بہ پيرا جايون بدلايون انهيءَ لاءِ تہ جيئن دشمن جي ڳرين توبن کي پنهنجي توبن جي مار ۾ آڻي سگهجي. لٽلر واري فوج جي برگيڊ قطار جوڙي ساڄي طرف وڌڻ لڳي ۽ ان جي اڳواٽي ٦٢- فوٽ ڪري رهي هئي ۽ اٽڪل ١٥٠ گزن تي ويجهو پهچي دشمن جي مورچن تي حملي جي ڪوشش ڪئي پر جڏهن پنجاب فوج جي بندوقبازن ۽ توبن فائر ڪيا تہ ڪين واپس موٽڻو پيو هو. ٦٢- فوٽ اڪيلي سر پيش قدمي ڪئي هئي. ٻيا فوجي ساٿي ساڻن گڏ ڪونہ هئا. جيڪڏهن دوست فوجن طرفان ڪين ڪا واهر ملي ها تہ پنجاب جي فوجي مورچن تائين پهچڻ ۾ سوپارا ضرور ٿين ها. جيڪڏهن اهي واهر ڪن بہ ها تہ دير سان ڪن ها. ڇاڪاڻ تہ ٦٢- فوٽ وارو حملو نهايت

ابهرائيءَ سان ڪيو ويو هو. لٽلر جي هيءَ هڪ ننڍڙي ڪوشش ۽ ناڪاميءَ سبب سندس دل ڀڄي پئي هئي ۽ غلطي بہ سندس پنهنجي هئي. ٦٢- فوٽ هن ٿوري عرصي ۾ پنهنجا ١٧ فوجي عملدار ۽ ١٨٨ جوان مارائي وڌا هئا ۽ بعد ۾ ڪين پوئتي هٽڻ جو حڪم مليو هو. هن ڊويزن ٣٣ ريجيمنٽ ڪان سواءِ جهيڙي ۾ ڪو حصو ڪونہ ورتو. ان کي بہ ٻڻ پٺتي هٽڻ جا حڪم ملي چڪا هئا. ٻنهنجي پر ۾ گلبرٽ ۽ والس جون ڊويزنون نڪا ٽوڪي کي لڳيون پيون هيون. پئي پاسي پنجاب- فوج ۾ فتح جي نعرن جي گونج هئي جيڪا انگريزي فوج تائين چٽي پئي پڌي. انهن نعرن جو گلبرٽ تي ڪو اثر ڪونہ ٿيو هو نہ وري سندس پيش قدميءَ جي رفتار ۾ گهٽتائي آئي هئي. هو دشمن جي مورچہ بندي ڏانهن وڌي رهيو هو جيڪا فيروز شهر پرسان قائم ڪئي وئي هئي. ٻٽلر جي برگيڊ ۾ ٢٩- فوٽ ۽ ٨٠ فوٽ موجود هيون جيڪي برگيڊ جون اڳوائي ڪري رهيون هيون. هن سڄي حملي جي سپهہ سالاري ڪماندر- ان- چيف جي هٿ ۾ هئي ۽ گورنر جنرل ڪاپي پاسي کي سنڀالي رهيو هو. انهيءَ پويان مئڪ لارن جي برگيڊ هئي جيڪا ٣١- فوٽ جي اڳوائيءَ ۾ اڳتي وڌي رهي هئي. ٻنهي ڊويزنن جي وچ تي والس جي ڊويزن هئي جيڪا ٻڻ ٩- فوٽ جي اڳوائيءَ ۾ پيش قدمي ڪري رهي هئي. اهڙيءَ ريت انگريز فوج پيش قدمي ڪندي وڃي پنجاب فوج جي مورچہ بندي ويجهو پهتي هئي ۽ دشمن ڏر بہ ماٺ ڪيو ڪانہ ويٺي هئي. سندن توبون دوزخ جا الا اوڳاڇي رهيون هيون. گولا وسائي جڻ وچ تي هڪ سرحد بنائي ڇڏي هئي جنهن کي پار ڪرڻ ڏاڍو مشڪل هو. سخت حملي ۾ ڪيترين انگريزي توبون بہ بيڪار ٿي ويون هيون. هڪ ٻئي تي ڇتا حملا هلي رهيا هئا. ڏيهي پلٽڻون اهڙن سخت حملن جو تاب نہ سهي پوئتي هٽي ويون هيون ۽ يورپي فوجين هلڪو سلڪو ساٿ ڏئي رهيون هيون ان ڪري هنن ۾ ڪيترين گهاريون پئجي ويون هيون ۽ انگريزي فوج ۾ هڪ قسم جو مونجهارو ڇائنجي ويو هو. جيڪا مرندي ماريندي هٽندي هڪليندي اڳتي وڌي هئي ۽ نيٺ وڃي پنجاب فوج جي هڪ حصي وٽ پهتي. پنجاب فوج وٽان بندوقن جي ٺڪاون ۽ توبن جي ڌماڪن ڪان سواءِ ٻي ڪا بہ شي ڪانہ ٿي ڏٺي. جنگ جو سارو ڏيک مَڏيءَ ولوڙو بڻجي ويو هو. پنجاب فوج جي زبردست گولا باريءَ ڪري انگريزي فوج جو قلب لڏي ويو هو. ان وقت اوچتو سر هئري سمٿ واري محفوظ برگيڊ اچي ڳارو ڏنو. سائس والس واري برگيڊ ڪلهو ڪلهي سان ملائي اڳتي وڌڻ لڳي هئي. آڌو توبن جون گجڪارون ۽ بندوقن جا واڪاها رت جي هوليءَ ۽ لاشن جا ڍير هئا پوءِ بہ اهي ٻئي برگيڊون سينا تائيون ڳاٽ اوچا ڪيون اڳتي وڌي رهيون هيون ۽ وڃي فيروز شهر م ڪاهي پيون ۽ دشمن کي سنگنين سان ڪٽي ڏنو جنتي ڳچين جي ڳچن ۽ ڪلهن جي ڪورڻ جو حساب نڱو ٻيو هو جتي موت ماٺ هو - سنگينون

Gul Hayat Institute

ڪَڏي رهيون هيون جني لال لهوءَ جا جهرڻا پلئجي پيا هئا جڻ ريتي رت جي اتر جي اوڪ شروع ٿي ويئي هئي. هتي جنرل نيپيئر جي اختيار ڪيل حڪمت عملي ڪم آئي. ٥٠- فوٽ هڪ بهادر ريجيمينٽ هئي جنهن سکن جي چئن بٽالين کي ڊوڙائي ميدان ڇڏائي ڇڏيو جن جو جنرل آويٽابل جي برگيڊ سان تعلق هو.

رات جو سمون هو. چوڏهينءَ جو چنڊ چمڪي رهيو هو چوڌاري پنجاب جي فوج بيٺي هئي جن جي وچ تي انگريزي لشڪر جي هڪ برگيڊ هئي جنهن جو پنهنجي فوج سان تعلق ٽٽي چڪو هو. سر هئري سمٿ پنهنجي فوجن جا سٺا ٽيل لاش ڏٺا جيڪي دشمن فوج جي ڇوڙيل توبن جي گولن سان ماريا ويا هئا. هن ڏٺو تہ ڪيترين جڳهين تي انگريز ويڙهاڪ نهايت ثابت قدميءَ سان اڳتي وڌي رهيا هئا. ڪين اها بہ خبر ڪانہ هئي تہ ٻي فوج ڪٿي آهي ۽ ڇا ڪري رهي آهي. اٽڪل ٠-٣ وڳين هن سکن ريان جي برگيڊ کي پٺتي ڌڪي ڇڏيو. هن سان گڏ ٻين برگيڊن جا هرڪاريا ماڻهو بہ ساڻ هئا جيڪي هن فوجي حصي سان گڏ اڳتي وڌي رهيا هئا. اڳتي وڃي ڪيس معلوم ٿيو تہ هو مصري والا نالي هڪ ڳوٺ وٽ پهچي چڪو آهي جيڪو پنجاب فوج جي مورچہ بندي واري ماڳ کان هڪ ميل پري ۽ فيروزپور شهر واري رستي سان واقعي هو جتي جنرل لٽلر جي ڊويزن منزل ڪيون ويٺي هئي ۽ فوج جا بهترين يونٽ جنگي حڪمت عمليءَ موجب مورچہ بندي ڪيون ويٺا هئا.

مٿي اهڙو ذڪر ڪيو ويو آهي تہ گلبرٽ جي فوج پنجاب لشڪر جي مورچن تي وڃي سڌو حملو ڪيو هو. هڪ ڀيري تہ منجهن اندر بہ ڪاهي پيو هو. بعد ۾ ڪاهي کان سندن توبن جي پٺيان ڦري وڃي فيروز شهر پهتو هو. پر سامهون جڏهن بندوقن سان گڏ جوابي حملو ڪيو ويو تہ هو بيهي رهيو ۽ سندس ڪيترا ماڻهو سر هئري سمٿ جي ور چڙهي ويا. لارڊ گوف هن سان گڏ هو. حالتن جي نزاڪت کي محسوس ڪندي هو پنهنجي فوج سکن جي مورچہ بندي کان ٣٠٠ گز پري صفا تي ويو ۽ اتي چپ ڪري ويهي رهيا. سر هينري هارڊنج ڪمانڊر- ان- چيف سان گڏ هو. ٻئي فوجي واند کي سڙندو ڏسي رهيا هئا. هڪ طرف کان نعرن ۽ ٻئي طرف کان جوابي نعرن جو پڙاڏو هو. ٻئي ڄڻا جڪ ڪائي رهي هئا تہ باقي فوج ڪهڙا قاڙها ماري رهي آهي. لشڪر سان رابطہ ختم ٿي چڪو. لشڪرجي مهنداري ختم ٿي وئي هئي. وايو منڊل ڏاڍو ڳنڀير هو. هن مريدڪي واري فوجي واند ڏانهن پيغام موڪليو تہ سرڪاري خفيہ ڪاغذ سازي تباهہ ڪيا وڃن انهي ڊج کان تہ متان دشمن جي هٿ لڳي وڃن. اهي ڪاغذ لارڊ ويلنگٽن ڏانهن روانا ڪرڻا هئا. پروشيا جي شهزادي والڊير کي حفاظت لاءِ فيروزپور روانو ڪيو ويو. هن سان گڏ ڪوبہ ماڻهو قتل ڪونہ ٿيو هو. گورنر جنرل سان گڏ سندس عملو هو جنهن

وِنگ ڪمانڊر ڦُور سنڌس حڪمن جيءَ سر ترِيءَ رکي ٻوئواري ڪئي هئي. اهي گهڻو ڪري پنهنجا فرض سر انجام ڪندي يا قتل ٿي ويا هيا يا ته گهائجي پيا هئا سندن ڪوبه پتو ڪونه هو ته اهي مري ختم ٿي ويا آهن يا ڪيڏانهن تڙي پکڙي ويا آهن.

مٿان آسمان ۾ چوڏهينءَ جو چنڊ چمڪي رهيو هو. هيٺ ڌرتيءَ تي فوج واندي هنيون ويٺي هئي. سر هِيُو گوف ۽ سر هينري هارڊنج پلٽي ماريون هيٺ ويٺا هئا ۽ پرسان پيادل ويٺي هئي جنهن جي مارئن ڏاڍي سٺي تصوير چٽي هئي ۽ ان جي هيٺان لکيل هو "آڌي رات جي ڇانوئي"

هن جي پرسان ڪجهه فاصلي تي ٻاهيون ٻري رهيون هيون. ڪٿان بندوقن جا ٺڪاءَ ۽ ڪيڏانهن توبن جا ڌماڪا ٻُري رهيا هئا. ڪٿان مار جيتريءَ پنڌ وٽان وڏيون توبون گولا اوڳاڇي رهيون هيون. نيٺ لارڊ هارڊنج ڪمانڊنگ آفيسر کي پاڻ وٽ گهرايو جنهن ٨٠- ريجيمنٽ کي اڳتي وڌڻ لاءِ حڪم ڏنو. هن سان گڏ بنگال جا يورپي دستا به پيش قدمي ڪرڻ لڳا.سيني کي پڌتر ۽ هورا ڪورا هئي ته الائي ڇا ٿيندو. هيءُ به جڻ ٻارن ٻچن سميت لهي پيو هو.فوج رات جو وڙهي وڙهي ٿڪجي پئي هئي. پويون پهر هو جو فوج خالي پيٽ هٿيار ڪٽي ميدان تي لهي پئي هئي. هوڏانهن سر هئري لٽر جا فوجي به جڻ گهر مان چرڪ ڀري جاڳيا هئا ۽ انگريزن وارو پاسو به ٺڪاون ۽ ڌماڪن سان ٻري اٿيو. لارڊ هارڊنج کي ٩-،٢٩، ٣١ءِ ٥٠ ريجيمنٽ جو فوجون هوريان ملنديون ويون. اهي سارو ڏينهن هن سان گڏ ميدان تي وڙهي ۽ رڙهي رهيا هئا ۽ رات جي وِڳڙي ۾ڪائنس وڇڙي ويا هئا ۽ سمجهيو هئائين ته اهي ڪائنس هميشه لاءِ ڌار ٿي ويا. جڏهن ڪيس اهي ٻيهر زنده ملي ويا ته هڪ ٻئي کي جيئرو ڏسي وٺي خوشيءَ ڪان هُل مچايو هئائون. جيڪي فوجي جهيڙي ۾ گهائجي پيا هئا تن پائڻ پنيون پڌي گهڻو ڪجهه ڪري ڇڏيو هو ۽ هر وڻ هيٺ چوياري مچايون ويٺا هئا. ساڳيءَ ريت ريجيمينٽ جا ڊاڪٽر ۽ سندن هيٺيون عملو به اهڙن وٽن هيٺان اسپتال ٺاهيون. ڦٽين جي چينا ۾ رڏل هئا. ڪيترا جوان جا ٿي ڪريا هئا اتي ئي مري ويا هئا.

اڳينءَ شام جو پنهي توبخانن پاڻ ۾ ڏاڍيون ڦيتون ڪاڏيون هيون ۽ ڪيلنگ سِنارليو سان هميشه لاءِ واڳجي ويو هو. لکيل حقيقت موجب اهو بئنڪروفٽ جي توبخاني جو نهايت ٻوائتو واقعو آهي. سينارليو به گهوڙن جي مدد سان هلندڙ توب جو نالو آهي. هن توبخاني ڪمانڊر "ڊي. آرڪي. ٽاڊ" ڪري رهيو هو جيڪو دشمن جي گولا باري ۾ مارجي ويو. سندس لاش هڪ توب تي رکيو ويو. دشمن جي گولي سندس مڙهه کي به اڌ ڪري ڇڏيو. اهو ساڳيو قصو بئنڪروفٽ پاڻ به ٻڌايو هو.

Gul Hayat Institute

صبح واري زبردست فتح

هئري سمٿ ڏٺو تہ هيڊ ڪوارٽر واري عملي جو هڪ فوجي عملدار ڇريو ٿي پيو هو. هن سمٿ کي فيروزپور ۾ داخل ٿيڻ جو حڪم ڏنو. جيڪو بہ عملدار ڪيس اک تي چڙهيو ٿي تنهن کي فيروزپور تي حملي جو حڪم ٿي ڏنائين. سمٿ ڪمانڊر- ان- چيف جي شخصي حڪم ملڻ کان سواءِ ميدان ڇڏڻ کان انڪار ڪيو. هن پنهنجي فوج جي صفبندي ڪري لٽلر جي ڊگل ۽ هپاٽل لشڪر مان نڪري جنرل گوف جي مورچہ بنديءَ ۾ ببنل فوج مان اڪري اڳتي وڌي ويو. هن ڪاروائي ۾ هڪ فوجي عملدار سندس رهنمائي ڪئي هئي. رات جي وڳڙي ۾ فيروزپور مان ڪيترين توبن اچي جنگ ۾ حصو ورتو هو. باک ڦٽيءَ کان ٿورو پوءِ سيءَ ۾ سيڪاٽيل ۽ بک ۾ باه ٿيل فوج خاص طور تي يورپي، نيئن ڏپ ۽ ڏيل سان جنگ ۾ جنبي ويا. هندستاني فوجي بہ ساڻن شامل ٿي ويا ۽ هڪ ڀيرو وري پنجاب- فوج جي مورچہ بندي ڏانهن وڌڻ لڳا هئا. انگريزي فوج جا اعليٰ عملدار هيءَ ڳالهہ معلوم ڪرڻ جا منتظر هئا تہ فيروزپور ۾ تيج سنگهہ ڇا ڪري رهيو آهي ۽ انهن سان ڪنهن عملدار انهيءَ طرف وڌڻ لاءِ ڪا جاکوڙ ڪانہ ڪئي هئي. پنجاب فوج کي انگريزي لشڪر جي تيارين جو آواز ڪين ضرور ڪنين پيو هوندو. پر پنهنجي روايتي ٽذائي موجب اجا صفبندي ڪري ڪونہ سگهيا هوندا. تنهن ڪري سوچيو ويو تہ تيج سنگهہ جي اچڻ تائين مٿن اوچتو وجي حملو ڪجي. سندن اهو فيصلو صحيح بہ هو. انگريزي فوج کي رات سخت نقصان رسيو هو. هاڻي پنهنجيءَ سگهہ کي گڏ ڪري حملي جي ڀيهر تياري مڪمل ڪري چڪي هئي ۽ اها سندس مستقل مزاجي بہ هئي. پنجاب- فوج ۾ ايتري ڦڙتي ۽ چستي ڪانہ هئي جو انگريز لشڪر جيان جلديءَ ۾ تيار ٿئي ۽ صفبندي ڪري سگهي. انگريز پاسي واري فوج ٿڪجي چڪنا چور ٿيل تہ ضرورو هئي پر پوءِ بہ بهادرن جيان اڳتي وڌي هئي. ان جي سنواريل صفن ۾ دهل دماما وڄي رهيا هئا ۽ فوجين کي مختلف قسمن جون رنگين ورديون پاتل هيون. سندن اڳواٽي ڪمانڊر-ان- چيف ۽ گورنر جنرل پاڻ ڪري رهيو هو ۽ هڪ پاسي کان هڪ ۽ ٻئي پاسي کان ٻئي فوج جي ڪمان ٿي ڪئي. فيروزپور ڏانهن گذريل رات جي جنگي ترتيب مطابق وڌندا پئي ويا ۽ اڳيئن جيان پنجاب- فوج جي مورچہ بنديءَ جي ڪاٻي طرف کان ڦري آئي هئي. پنجاب جي فوج سندن اهڙو اوچتو حملو ۽ جنگي ترتيب ڏسي وٺي ڪڙين تي زور رکيو. توبون ۽ ڀيو

جنگي سامان جو جتي هو اتي ڇڏي وڃي ستلج وٽ ساهہ پٽيائون ۽ ٽڪل ٽٽل فوج جيان هڄندا ڀڄندا مس وڃي اتي پهتا هئا پر سندن هٿن ۾ جيت بہ ڪانہ هئي. ان ڪان پوءِ فوج کي فيروزپور ڏانهن پيش قدميءَ جو ٻيو حڪم مليو. پوءِ لشڪر ان جوءِ ڏانهن وڌڻ لڳو جتان تيج سنگهہ پنهنجي فوج سان لنگهڻ جو امڪان هو. ٻئي اڳواڻ فوجي جي مهنداري ڪري رهيا هئا جنهن صبح جو پنجاب فوج کي مورچن مان ڌوڙائي ڪڍي ڪرامت جهڙي فتح حاصل ڪئي ۽ خوشيءَ وچان نعرا هڻندي فيروزپور ڏانهن وڃي رهي هئي. رات جو مايوسيءَ ڪانپوءِ هيءَ سندن هڪ تاريخي فتح هئي. هيءَ ڳالهہ لکت ۾ موجود آهي تہ جڏهن اهي هندستاني فوج وارا خوشيءَ وچان نعرا هڻي رهيا هئا تہ هڪ آفيسر رڙ ڪري چيو. " سائين انهن تي اعتبار اصلي نہ ڪجو ڇاڪاڻ تہ انهن مان هڪ بہ رات مون سان گڏ ڪونہ هو. واقعي اها حقيقت بہ هئي. هن سان گڏ لنڊر واري ڊويزن بہ ڪو پوتو ڪونہ پاريو هو. جيڪڏهن عملدار سٺي ڪارڪردگي ڏيکارن ها تہ هڪ عام سپاهي بہ سرتريءَ رکي وڙهي ها.

جڏهن خوشي وارا اهي نعرا ختم ٿي ويا ۽ وايو منڊل ۾ ماٺار ڇانئجي وئي تہ فوج هڪ وري قسم جو ادڪوءِ هنڪتو پيدا ٿي ويو. ان جو ڪارڻ اهو هو تہ گهوڙيسوار دستن تيج سنگهہ جي اڳتي وڌندڙ لشڪر تي وڃي جَلهہ ڪئي هئي. انگريزي توبخانو تہ ساڻ هلي رهيو هو پر گولا بارود کٽي هو تنهن جي ڪَل ڪنهن کي ڪانہ هئي. پيادل وٽ ڪجهہ باروت هو پر جن اٺن تي محفوظ حصي واري فوج جا هٿيار ۽ باروت رکيل هو سي لشڪر جي ڪهڙي حصي ۾ موجود هئا تن جي ڪنهن کي جَڻِ ڪَنِ ڪانہ هئي.

تيج سنگهہ پنهنجي پوري فوجي سگهہ سان اڳتي وڌي ۽ مناسب جاءِ تي لشڪر جي مورچہ بندي ڪئي ۽ توبن کي مناسب جڳهہ تي بيهاري گولا باري شروع ڪري ڏني. سندس گهوڙيسوارن ١٥٠ قدمن تي پهچي هڪ قطار جي صورت ۾ انگريز فوج جي جوڏاري ڪرو چاڙهڻ شروع ڪيو. ٣ - ڊرئگون پنهنجي هڦجي پيل ٽڪل گهوڙن کي تيز ڪري هڪ ڪمزور قسم جو حملو ڪيو ۽ منجهن اندر ڪاهي پيا. تنهن ڪان پوءِ هن سمجهيو تہ هو تمام دير سان پهتو آهي ۽ سندس مورچہ بند فوج فقط بدن وارن تن ڪيڙن ۾ پڇي وڃي ستلج جي ڪڙ تي بيٺي آهي. هن ڪان علاوه اهو بہ ڪيس محسوس ٿيو تہ هن جي فوج کي ڪپڙا تہ شاندار ۽ ڪرمزي رنگ جا اهن پر سندن منهن پيلا ۽ پَٽ آهن. پوءِ وڙهڻ جو ست نہ ساري جاڏهون آيو هو اوڏانهن هليو ويو. گهڻي وقت تائين سندن ڪڍ پوڻ لاءِ سوچيو ويچاريو ويو. نيٺ ڳالهہ وڃي هتي بيٺي تہ فوجي بکايل ۽ ٽڪل آهن. گهوڙن کي بہ گاهہ پاڻيءَ جي ڪهڙي لوڙ آهي. گهايل فوجين جي گهڻائي ساڻ آهي تن جو بلو ڪرڻ

Gul Hayat Institute

بہ ضروري هو. انگريزي فوج سنگينن جي زور تي پنجاب فوج کان پوريون پنجهٺ صحيح توبون هٿ ڪيون تن کي ڇڪڻ جو بندوبست ڪرڻو هو وتنهن ڪري پنجاب جي پيچندڙ فوج جي ڪِڏ لڳڻ بدران آرام ڪرڻ صحيح ٿيندو.

هيءَ پنجاب فوج مٿان هڪ زبردست فتح هئي. ڪمانڊر-ان- چيف وڏيءَ دليري کان ڪم ورتو هو. انگريزن جي ٿڪل مٿل فوج ۾ تعداد ۾ بہ ٿوري هئي. ٻئي پاسي پنجاب فوج جي انگ جو انت شرو ئي ڪونہ هو. امڪان تہ تباهيءَ جا هيا پر ڳچي ۾ فتح پئجي وئي. هن جهيڙي ۾ انگريزن جي ست بٽالين، ٣- ڊرئگون ۽ هارس آرٽيلري زبردست ڪم ڪري ڏيکاريو. جاني نقصان جا انگ اکر هن ريت آهن. انگريز عملدار ٣٧ ۽ عام سپاهي ۴٦٢ هئا. انگريز عملدارن مان زخمين جو انگ ٧٨ ۽ سپاهين جو تعداد ١٠٥۴ هو. ڏيهي فوجين مان ١٧ عملدار ۽ ١٧٨ سپاهي مارجي ويا. جڏهن تہ زخمي عملدارن جو انگ ١٨ ۽ سپاهين جو تعداد ٥٧١ هو. اهڙي ريت مارجي ويلن جو ڪل انگ ٦٩۴ ۽ زخمين جو انگ ١٧٢١ هو.

انگريزي فوج جنگي ميدان ويجهو واند هنئي هئي. ان ڏينهن گورنر جنرل ۽ ٻيا فوجي جنرل گهوڙن تي چڙهي ميدان ڏانهن وياجتي فوجي ڪئمپ کي باه وچڙيل هئي ۽ اتي رکيل گولا بارود ڦاٽي رهيو هو ۽ انگريز فوج جا ڪيترا ماڻهو مري چڪا هئا.

انگريز فوج جي ستلج ڏانهن پيش قدمي

سخت شڪست کان پوءِ پنجاب جي فوج ڀاڄ ڪندي ستلج پار اڪري ٻيءَ ڪنار سان وڃي واند هنئي ۽ ٻئي دشمن ڏرين جي وچ تي ستلج وهي رهيو هو. ٻنهي فوجن جون ورديون هڪ جهڙيون هيون ۽ پنجاب وارن انگريزن جو نقل ڪري انهن جهڙيون ورديون پاتيون هيون. سر هيوگوف ٢۴- تاريخ اڳتي سلطان خان والا ڏانهن وڌڻ شروع ڪيو. اتان جو پاڻي تمام سٺو ۽ ستلج کان پنجن ۽ فيروز پور کان ستن ميلن جي وٿيءَ تي هو. ان فوجي واند ۾ گورنر جنرل بہ اچي خيما کوڙيا هئا. گهايلن جي چيٺ ٺهل ۽ ٽڪور بہ اتي ٿي رهي هئي. شهزادو والڊمر بہ هتي اچي سائٽن مليو جنهن جو اردلي فيروز شهر ۾مارجي ويوهو.هتي فوجي واند ۾گورنر جنرل بہ اچي خيما کوڙيا هئا. گهايلن جي چيٺ ٺهل ۽ ٽڪور بہ اتي ٿي رهي هئي. شهزادو والڊمر بہ هتي اچي سائٽن مليو جهن جو اردلي فيروز شهر ۾ مارجي ويو هو. هتي فوجي واند ۾ نهايت آرام سان پنهنجي زندگي گذاري رهيو هو. انگريز

فوج کي جا ڪرڻو ۽ جا نہ ڪرڻو هو ۽ ستلج کي ڪڏهن ۽ ڪٿان پار ڪرڻو هو. اهو سڀ ڪجهہ هتي سوچڻو هو. پيون فوجون جيڪي هن محاذ تي وڙهڻ واسطي اڳتي وڌي رهيون هيون تن لاءِ بہ هتي ويهي انتظار ڪرڻو هو. هن کان علاوه وڌيڪ فوج گڏ ڪرڻ لاءِ بہ هتي ترسڻو هو. خاص طور تي توبخاني کي وڌيڪ مضبوط ڪرڻو هو. نہ تہ اڳي ايئن ٿيندو هو هارس آرٽيلري ۽ ملڪي توبخاني کي دشمن جي وڏين توبن سان منهن ڏيڻو پوندو هو. اهي توبون جڏهن گولاباري ڪنديون هيون تہ صفون هيٺ مٿي ٿي وينديون هيون ۽ ملڪين توبن کي اڏائي ڇڏينديون هيون.

٦- جنوري تي لشڪر جو هڪ وڏو تعداد فوجي واند ۾ اچي پهتو هو. سر جان گري ميرٺ مان ٩- لانسر ١٦- لانسر، ٻہ گهوڙيسوار ڪارپس، ١٠- فوٽ ۽ ٽئين انفنٽري جو بٽالنون وٺي آيو هو. ٻئي پاسي کان برگيڊيئر گاڊباءِ لڌيانہ کان اچي پهتو هو جنهن سان سيرمور ۽ ناسري گورڪا بٽالنون، ٣٠- ٽئين انفنٽري ۽ گهوڙيسوار ريجيمينٽ گڏ هئي.

سيئي گهوڙيسوار ريجيمينٽون گڏجي هڪ مڪمل ڊويزن ٺهي پئي هئي جنهن جو مهندار سر جوسف ٿئڪ ويل کي بنايو ويو هو. ٥- ڊويزن جان گري جي حوالي ڪئي وئي هئي. سر رابرٽ ڊڪ کي مئڪ ڪاسڪل واري ڊويزن ۽ ٽين برگيڊ ڏني وئي. هاڻي سندس هٿ هيٺ هڪ ڊويزن ۽ ٻہ برگيڊون ڪم ڪري رهيون هيون.

٣- ۽ ٥ ڊويزن ۾ ٽي ٽي برگيڊون شامل هيون. ساري فوج ۾ چار ڪيولري برگيڊون ۽ ٻارنهن پيادل برگيڊون شامل ڪيون هيون. هن کان علاوه توبخانو بہ اڳيئن کان وڌيڪ مضبوط هو. ۽ تمام گهڻي دير ٿي وئي هئي ان ڪري پنجابين جي دل وڌي وئي هئي. هنن بہ تازيءَ فوج جون ڪيتريون ڊويزنون شامل ڪيون هيون ۽ آڪڙ کان مٿو آسمان سان گسڻ لڳو هون. سکن کي پوري خبر هئي تہ سندس سپاهي ميدان تي وڙهڻ کان ڪيڏي نہ کني ڪترائيندو آهي. اها ڳالهہ ساري هندستان ۾ مشهور هئي ۽ هرشهر جي بازار ۾ جڏهن چار ماڻهو مڙندا هئا تہ وات تي پنجاب فوج جي سپاهين جو قصو هوندو هون. هندستاني فوجي عملدارن ۾ نظم ۽ ضبط جي ڪوتاهي هوندي هئي. اخبارن جا نمائندا فوجي ريجيمينٽن سان گڏ ڪونہ هوندا هئا پر مٿن مائٽن دوستن احبابن ڏانهن چٺيون جماٽيون لکي سڀ احوال اوري وجي مٿي چڙهندا هئا ۽ ڪين جنگي حڪمت عملي جي ڪابہ خبر ڪانہ هوندي هئي. جيڪڏهن جنگي طريقہ ڪار ۾ ڪماندر ان- چيف ٿوري گهڻي غلطي ڪندو هو تہ چوڏس چوبول مچي ويندو هو. سمجهہ ۾ ائين ايندو هو تہ سارو هندستان اهڙين ڳالهين ٻڌڻ لاءِ ڪن ڪڙا ڪيون اوسيئڙي ۾ ويٺو هوندو آهي. هندستان جو هر هڪ ماڻهو سمجهي رهيو هو تہ پنجاب جي فوج ناس ٿي ويندي ۽

ان فوج ۾ جيڪو پنچاتي سرشتو آهي سو بہ پنهنجي پڄاڻيءَ کي پهچندو ۽ اها هڪ غير فوجي حڪمت عمليءَ جي تابع ٿي ويندي. پر ائين چوڻ سولو ۽ ڪرڻ ڏکيو آهي. اها ڳالهہ بہ ممڪن نظر اچي رهي هئي تہ سک فوج ستلج پار ڪري پنهنجي بهادريءَ جو مظاهرو ڪندي.

انهيءَ مقصد واسطي سک ڪمانڊر بن سوبرا نالي ڳوٺن جي وچ تي ٻيڙين جي پل جوڙي ورتي. هنن ٻنهي سوبرا ڳوٺن کي ”سوبران“ جي هڪ گڏيل نالي سان بہ سڏبو ويندو هو. ان کان پوءِ ستلج جي ٻئي پاسي بہ فوج گڏ ٿيڻ شروع ٿي وئي هئي.

انگريزن کي خبر هئي تہ سک پار اڪري رهيا آهن پر لنوائي ڇڏيو هئائون. دهلي کان جڏهن گولا بارود پهتو نہ بہ جهيڙي کان لنوائي رهيا هئا. سمجهہ ۾ ائين پئي آيو تہ جڻ ٻي جنگ کان ڪتا ٿي پيا هئا ۽ وڏيڪ فوجي دستن ۽ رسد جي سامان پهچڻ تائين اتي ويٺا رهيا.

پنجاب جو وايو منڊل

جڏهن پنجاب جي سک فوج ٻاچ ڪري اچ ستلج جي ٻي پر ورتي تہ سمجهيو وڃي ٿو تہ لاهور ۾ جڻ ٻڙ ڏڪ مچي ويو هوندو. راڻي تہ ضرور خوش ٿي هوندي تہ سندس فوج کي ضرور سبق سکڻ گهرجي. پر ان سان گڏ اهو بہ سوچي رهي هئي تہ هن کان پوءِ انگريزن جي مرضي پنجاب کي فتح ڪري ان کي پنهنجي ملڪ سان ملائڻ جي آهي. اهڙو اڪو ۽ هتڪتو انهن ماڻهن کي هو جيڪي ملڪي ناٽي کي پنهنجن ذاتي مقصدن واسطي ڪتب آڻيندا هئا. اهي ڏاها ۽ چالاڪ قسم جا ماڻهو هئا ۽ ڪين انگريزن خلاف واهر ڪري رهيا هئا. هن وقت پنجاب جون حالتون نہ سڌرڻ جوڳيون هيون. هتي فقط هڪڙو ماڻهو هو جنهن جي ڏاهپ، سچيتائي ۽ تجربو پنجاب جي بگڙيل صورتحال کي سنڀالي ۽ سڌو ڪري سگهيو ٿي. هو وايو منڊل کي عقابي اکين سان ماپ ڪيون ڏسي رهيو هو. ڪيس ڪابہ پڪ ڪانہ هئي تہ ڇا ٿيندو ۽ ڇا نہ ٿيندو. پر ڪيس ايترو يقين ضرور هو تہ پنجاب کي هن ڏيڻ مان ڪڍڻ واسطي ڏاڍ کان ڪم وٺڻو پوندو. هو جمون جي پائرن مان هڪ هو جيڪو اجا بہ جئرو هو يعني گلاب سنگهہ راجپوت. پنجاب جي عام ماڻهوءَ ڪيس موٽائي آندو هو ۽ دربار بہ هن کي وزير ۽ عوامي اڳواڻ سمجهڻ لڳي هئي. باقي تيج سنگهہ. لال سنگهہ ياراٽي هن بابت ڇا سوچي رهي هئي تنهن جو پتو ڪونہ هو. ڪي ٻيا ماڻهو بہ فوج جيان سوچي رهيا هئا تہ پنجاب کي پاڙيسري ملڪ جي حوالي ڪجي جنهن کان هو نفرت ڪندا هئا. راجا دليب سنگهہ ڪلهہ ننڍڙو هو ۽ اچ ڪجهہ وڏو هو ۽ ڏڄا پيدا ڪري وڏا هئائين تنهن تي بہ ضابطو رکڻو هو. ماڻهن جي خواهش هئي تہ هن ننڍڙي مهاراجا جي ڄڙواڳيءَ ۾ ملڪي حالتن تي ضابطي رکڻ لاءِ ڪو غير سک ماڻهو هجي ۽ اهو فقط گلاب سنگهہ ٿي سگهيو ٿي.

Gul Hayat Institute

لاهور ۾ ته هي ڪجهه ٿي رهيو هو پر فوج ۾ قائم ٿيل پنچات، فوج جي نئين سر تعمير ڪرڻ واسطي هٿ پير هڻي رهي هئي. انگريز جيڪڏهن فيروز شهر کان انهيءَ جي ڪِنِ پون هان ته ايئن ڪري سگهن ها. پر هنن ايئن ڪونه ڪيو هو. ليڪن اها اينرو ته ڊهي پئي هئي جو اجا تائين پاڻ سنڀالي ڪانه سگهي هئي. ٻئي پاسي ڪان وري اها ڳالهه به هئي ته سر هيو گوف جي فوج انوقت اهڙي حثيت ۾ ڪانه هئي جو پنجاب جي هن پڄندڙ فوج جي ڪِنِ پئي سندن وار به ونگو ڪري سگهي. پوءِ وري ڪي پٽڻ جي مٿان ۽ هيٺ ستلج جي ٻنهي ڪنارن سان ۽ سوبران جي وچ تي سکن جي ٻي شمار توبن جون قطارون بيهي ويون هيون.

پنجاب فوج ان وقت نيئن سگهه سان اڀري رهي هئي منجهن هڪ نئون حوصلو ۽ نئون اتساهه پيدا ٿي چڪو هو. جنگي مهم جي جي شروع ڪرڻ لاءِ ڏاڍا اتاولا هئا ۽ ستلج جي پار ڪرڻ واسطي واجهه وجهي رهيا هئا. سکن واريءَ فوج ۾ پناڻ به گهڻا هئا ۽ روهيلن جو تعداد به چڱو خاصو هو جيڪي ستلج جي ٻئي پار ڌرم ڪوٽ جي قلعي ۾ انگريزن سان مقابلي لاءِ تيارين ۾ رڌل هئا. قلعي اندر به رڳو توبون نظر ٿي آيون ۽ اهي به هندستان ڏانهن وڌڻ لاءِ تيار هيون. هن ڪان علاوه رنجور سنگهه جي اڳواڻي ۾ پنجاب فوج جو هڪ حصو ستلج پار ڪري ڦلور نالي قلعي وٽ اچي پهتو هو ۽ لڌيانه تي حملي ڪرڻ جو سوچي رهيو هو.اها حقيقت هئي شڪست ڪاڏل هي فوج پنهنجي نئين تعمير ڪري پاڻ ۾ بلند حوصلا پيدا ڪرڻ چڪي هئي. اڳين جنگين ۾ سندن شڪستون به فتح جي ويجهو ويجهو رهيون هيون. پر سندن هاڻوڪيون تياريون اڳين تيارين کان گهڻو وڌيڪ هيون. گلاب سنگهه سفارتي پيچيدگين کان گهڻو واقف هو. ان وقت هن گورنر جنرل سان هڪ خفيه رابطو قائم ڪيو هو. ڪيس اهو اشارو ڏنو هئائين ته دربار انگريز سرڪار سان ڳالهين ڪرڻ لاءِ تيار آهي. لارڊ هارڊنج جي مرضي هئي ته اهڙا ڪي قدم کنيا وڃن جو منجهيل مامرا صحيح نموني سان نبري وڃن.

انگريزن وڌن ڏچن ڪانپوءِ فتحون حاصل ڪيون هيون. سندس مرضي هئي ته انگريزن جي اڳين ساک بيهارڻ واسطي ضروري آهي ته پنجاب فوج جو مٿو چڪيءَ ريت چٿجي. ان ناتي هن پهرين ڳالهه اها سوچي ته انگريزن ني ئي ٿيندڙ اوچتا حملا ڪنهن ريت به ختم ٿيڻ گهرجن. وڏيون توبون گولا باروت به تمام گهڻو آٽي ستلج جي ڪنار سان آٽي گڏ ڪجي تنهن ڪان بعد ئي انگريز هندستان جي هڪ غالب سگهه بنجي سگهندا ۽ ستلج جي ڪنارن سان هڪ طاقت جي نالي طور سڃاتا ويندا. اهڙين ڳالهين جو ڪهڙي طريقي سان بندوبست ڪيو ويو يا بعد واريون جنگيون ڪهڙي طريقي سان وڙهيون ويون؟ اهو احوال ٻئي باب ۾ پڙهي سگهندا. آخري جنگ البت انگريزن جي وڏي فتح هئي ۽ ان ۾ ڪي ڏکوئيندڙ واقعا به ٿيا هئا.

Gul Hayat Institute

باب نائون

علي وال ۽ سوبران ۾ انگريزن جون زبردست فتحون

- سکن جو لڏيانہ تي حملو
- علي وال واي جنگ
- سوبران واري جنگ جي شروعات
- وڏي جنگ
- درياه جي ڪنار سان شڪست جو احوال
- انگريز لاهور ۾

سکن جو لڏيانہ تي حملو

سکن جڏهن پنهي سوبران شهرن جي وچ تي ستلج تي ٻيڙين جي پل جوڙي تيار ڪئي تہ سرهيوگوف پنهني فوج وٺي اڳتي وڌيو ۽ سکن جي سامهون درياه جي ٻيءَ پر تي وڃي مورچہ بندي ڪئي. ١٧- جنوري تي سر هيري سمٿ ڪي هڪ برگيڊ پيادل ۽ هلڪو توبخانو ڏئي ڌرم ڪوٽ جي فتح لاءِ روانو ڪيو ويو. انهيءَ سمي ڪمانڊر- ان- چيف کي سڌس پئي تہ رنجور سنهہ ڦلور جي ماڳ وٽان درياه پار ڪري پئي پر منزل ڪئي آهي ۽ سندس ارادو لڏيانہ تي حملي ڪرڻ جو آهي. پر هن ان جاءِ تي اچي وانڊ هنئي جتان انگريزن ڏانهن ايندڙ رسد گذرئي هئي.

لڌياڻه ۾ گادڊ باءِ جي برگيڊ موجود هئي. ان کان سواءِ ۵۳- فوٽ ۽ شيڪا وٽي واري اريگيولر برگيڊ جيڪا ڀاسين ۾ رهندي هئي سندس واهر لاءِ اڳتي وڌي رهي هئي. حالتن جي نزاڪت کي محسوس ڪندي سو هيوُ گوف ڪرنن جي ڪيولري برگيڊ ۽ برگيڊيئر ويلر جي ماتحت جنرل هئري جي برگيڊ کي به لڌياڻه جي بچاءَ لاءِ موڪليو ويو. ڪين حڪم ڏنو ويو هو ته لڌياڻه ڏانهن ويندڙ رستي تي واقع جاگراؤن نالي هڪ تجارتي شهر وارو رستو ڏيون گذرن.

هي ٢٠- جنوري تي جاگرائون پهتو ۽ اتي ١٦- لانسر ۽ ۵۳- فوٽ اچي مليا هئي. اتي پهچي ڪيس اهو به پتو پيو ته رنجور سنگهه "باران هارا" ڳوٺ وٽ منزل ڪيو ويٺو هو جيڪو ستلج جي ڪناري سان واقع هو. هن پنهنجي فوج جو هڪ حصو بڊو وال قلعي ۾ رهايو هو ۽ حصو هن گنگراڻا جي هڪ مضبوط قلعي ۾ رهايو هئائين جيڪو بڊو وال کان ڏهه ميل ڏکڻ پاسي واقع هو ۽ اهو انگريزي فوج ڏانهن ويندڙ رسد جي رستي سان هو. ان وقت لڌياڻه ۾ رهندڙ فوج جي سربراه برگيڊيئر گادڊباءِ واهر لاءِ ٻاڏايو هو. هن پنهنجي پنيان ايندڙ باربردار ڏگهو قافلو جاگرائون پرسان ڇڏي لڙيءَ آڏمي لڌياڻه ڏانهن روانو ٿيو. علائقو اهڙو ڏکيو هو جو سامان وارو بار بردار قافلو گهڻو وقت لائي ڇڏي ها ۽ لڌياڻه ڏانهن وڌڻ وقت بڊو وال سندس ساڄي طرف هو. ساڳئي وقت هن گادڊ باءِ ڏانهن سنيهو موڪليو ته هو اچي سائٽس "سنهيٺ" ماڳ وٽ ملي جيڪو بڊو وال کان ٽي ميل پري هو. گادڊباءِ سک حملي جي خوف هوندي به پنهنجو لشڪر تيار ڪري ڪونه سگهيو هو ۽ ناهيل ٺام موجب سائٽس سنهيٺ واري جابلو ماڳ وٽ ملي ڪونه سگهيو. هئڙي چانڊڪي رات دوران سفر ڪندو رهيو ۽ جڏهن بڊو وال کان به ميل کن پري هو جو سائٽس گادڊباءِ اچي مليو جنهن ڪيس ٻڌايو ته رنجور سنگهه پنهنجي فوج وٺيون اتي پهچي چڪو آهي ۽ لڌياڻه ڏانهن هر ايندڙ ويندڙ جي رستا روڪ ڪيون بيٺو آهي.

هاڻي سمت لاءِ ٻه رستا هئا. هڪ ته هو مورچه بند سک لشڪر جي وچان نڪري هليو وڃي يا وڏو وڪڙ ڪري لڌياڻه پهچي. جيڪڏهن هو پنجاب فوج جي منزل واري ماڳ وچان ويندو ته ڪيس هڪ وڏي مهاڏي سان منهن ڏيڻو پوندو. فوج جي وڏي نقصان جو به انديشو هو ۽ شڪست جو به امڪان هو. ٻنهي حالتن ۾گادڊباءِ کي سخت هاڃو رسي ها. تنهن ڪري هن ڏکڻ پاسي کان موجود وارياسي پٽ کان ڦري اچڻ جو فيصلو ڪيو ۽ فوج کي ان جي ڏکڻ پاسي کان ڦرڻ ۽ پيش قدمي ڪرڻ جو حڪم ڏنو. جيڪڏهن اتفاق سان سکن سان مقابلو ٿي ويو ته مڙس ٿي منهن ڏيڻ جو فيصلو ڪيو ويو. انگريز فوج فيصلي موجب اڳتي وڌڻ شروع ڪيو. هوڏانهن سک به ڪن اپڙا ڪيون ويٺا هئا ڪين. ساري سڌ هئي ته انگريزي فوج ڇا ڪري رهي آهي. انگريزن لڌياڻه ڏانهن وڌڻ شروع ڪيو ته سکن

ٻه پوروڇوٽ تي پيش قدمي سروع ڪئي. انگريزي فوج ڊٻن ۽ پٽن مان سفر ڪري رهي هئي جڏهن ته سک فوج هڪ خشڪ زمين مان ۽ گسن پيچرن وسيلي اڳتي وڌي رهي هئي.

سک فوج سان چاليهه توبون ساڻ هيون. سمت سان ١٨ توبون هيون جن مان ١٢ هارس آرٽيلري، ٦ فيلڊ گن، ۽ اهي نون نونَ پائونڊن واريون هيون. پنجاب فوج اڳتي وڌي انگريزي فوج تي گولاباري شروع ڪري ڏني. سکن جون ٻين توبن انگريزي لشڪر پٺيان ايندڙ سامان واري قافلي مٿان گولا وسائڻ شروع ڪيا. سکن هڪدم حملو ڪري سامان سان لاڳاپيل قافلي تي حملوڪري پنهنجي قبضي ۾ ڪري ورتو. جت اٺن جون مهارون ڦٽيون ڪري جان بچائي ڀڄي هليا ويا.ان سامان ۾ توبن جا گولا ۽ باروت ۽ توبون ٻه هيون جيڪو سکن جي قبضي ۾ هليو ويو. هن قافلي سان ڪيترا جنگي گهايل ٻه هئا جن جي لاهور ۾ نمايش ڪئي وئي. رنجور هن حملي ڪانپوءِ هڪدم ئي سمت جي پٺيئن پاسي تي دباءُ رکيو. پر هارس آرٽيلري جي جوابي گولا باري ڪري هو اڳتي وڌي ڪونه سگهيو. بعد ۾ هن پنهنجي جنگي حڪمت عمليءَ تحت انگريزي فوج جي پاسي ۽ پٺيئن طرف کان ست بٽالنون حملي ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيون هيون. سمت ٻه اياٽو ڪونه هو ۽ اهڙي سک للڪار ڪي منهن ڏيڻ لاءِ تيار ويٺو هو. پر افسوس ته هن سان آيل فوج ايڏي وڏي مقابلي لاءِ تيار ڪانه هئي. ان جو ڪارڻ اِهو هو ته هوءَ ساري فوج رات سفر ۾ ڳهندي ۽ هڄندي آئي هئي ۽ دنيا ڪي خبر ئي ڪانه هئي ته جئري آهي يا مري وئي. ساڻس گڏ انگريز بٽالين جو ٻه حال ساڳيو هو. ٣٩- ريجيمينٽ جو مريد ڪي ۽ فيروز شهر واري محاذ تي سخت نقصان ٿيو هو تنهن جو ازالو هن وقت تائين ڪونه ڪيو ويو هو. ان ريجيمينٽ ۾ مائهن جي گهڻي کوٽ هئي ان ڪري ڪمزور هئي. ٥٣- بٽالين ۾ نوجوان سپاهين تي مشتمل هئي تنهن لاءِ رات جي وڳڙي ۾ زبردست جنگ وڙهڻ ممڪن ئي ڪونه هو. اڳيون سارو ڏينهن، اڪرس ۽ ڪاڙهه ۽ هواءِ جي ٻه ٻُٽ هئي. پنجاب جي ٿڌيءَ رت ۾ چڻ اوچتي گرمي اچي وئي هئي. ان ڪري سمت پيش قدمي روڪي ڇڏي ۽ سندس بٽالنون وچي هڪ جاءِ تي سوڙهيون ٿيون هيون. ڪرٽن سان گڏ ٿي گهوڙيسوار ريجيمينٽون ۽ هارس آرٽيلري واريون توبون هيون، جنهن پنهنجي لشڪر جي پٺ جو خوب تحفظ ڪيو هو. سک هڪ ڳوٺ تي قبضو ڪري چڪا ۽ ان ڪي خالي ڪرڻ لاءِ تيار ڪونه هئا جيڪو رسد واري رستي سان هڪ اهم جڳهه تي واقع هو. جڏهن انگريزي پيادل فوجون هن ڳوٺ کان اڪري اڳتي ٿيون ته بنا ڪنهن روڪ رنڊڪ جي لڏيانه ڏانهن وڌڻ لڳيون هيون ۽ جهونجهڪڙي مهل اچي فوجي ڇانوڻيءَ ڀيڙو ٿيون. پيادل، گهوڙيسوار ۽ هارس ڪيولري ٻه هيڏانهن هوڏانهن ڦرندا سي ٻه ان سمي اچي اتي سهڙيا هئا.

هيري سمت پيننزولا جو هڪ نهايت بهادر برگيڊ ميجر هو جيڪو فوج جي بي ضابطگيءَ سهي ڪونہ سگهندو هو ۽ جنگي غلط طريقئہ ڪار کان بہ ونئن پيو ويندو هو ۽ ان وقت سندس ساري فوج بد نظميءَ جو شڪار هئي ۽ اکين سان ڏسي رهيو هو. ايئن بہ چئي ڪونہ ٿوسگهجي تہ اها سندس غلطي هئي پر رستي ۾ ڍبن ۽ پٽن جي موجودگي، گرم ڏينهن. پاڻي جي کاڻ هئي. هي سڀئي ڳالهيون فوج جي چرپر دوران نمايان ڪردار ادا ڪنديون آهن. ٻئي پاسي کان دشمن فوج بہ اچي هڪ هنڌ گڏ ٿي هئي. مقابلو ٿيو تہ انگريزي فوج جو نقصان ايترو گهڻو ڪونہ ٿيو هو.

لڌيانہ ۾ پهچڻ تي پتو پيو تہ گادڊباءِ کي اڳتي وڌڻ جون هدايتون مليون چڪيون هيون پر هن پيش قدمي دير سان ۽ غلط طرف ڪئي هئي. هو اوندهيءَ جو فائدو وٺي ماٺ ڪري اڳتي نڪري ويو- ٢٢- سان سارو ڏينهن ساه پٽيو. ڪن يونٽن ۾ موجود اوٺاين جو پورائو ڪيو. ڇاڪاڻ تہ ڪين سکن سان هڪ ڀرپور مقابلو ڪرڻو هو.

٢٣- تاريخ تي هن گادڊباءِ کي ساڻ ڪري بڊووال پهتو. ڪين پتو پيو تہ رنجور سنگهہ اتان منزل ٿيي وچي ستلج جي ڪناري سان وانڍ هڻين آهي. هو اتي ست ڏينهن وينو رهيو. ان جاءِتي ڪيس جنرل هيوگوف جو پيغام پهتو تہ ويلرجي برگيڊ ۽ نيٽو ڪيولري سندس واهر لاءِ رواني ڪئي وئي آهي. هن کان علاوه باسين ۾ رهندڙ شڪاوتي واري اريگيولر ۽ ٽيلر واري برگيڊ کي ڌرم ڪوٽ ڏانهن وڌڻ جو حڪم ڏنو ويو آهي انهيءَ لاءِ تہ جيئن ضرورت وقت پنهنجي سهائتا ڪري سگهي. هنن مان ٽيلر واري برگيڊ هن واپس ڪري ڇڏي ڇاڪاڻ هتي کاڌي خوراڪ ۽ گاه پاڻيءَ جو بندوبست گهٽ ٿي سگهيو ٿي. هو انهيءَ طريقي سان رنجور سنگهہ جي لشڪر جو چڱي ريت مقابلو ڪري سگهيو ٿي.

Gul Hayat Institute

علي وال واري زبردست جنگ

هن وقت ٻئي دشمن ڌريون ان ماڳ تي پهچي چڪيون هيون جتي خاص طور تي پنجاب جي سک ڪمانڊرن لاءِ جنگي طريقئہ ڪار ۽ صحيح اندازي بابت هڪ ڪڙي پرک رکيل هئي. هنگامي حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ انگريزن امبالا ۾ فوج جي ٽڪڙي پرتي ڪئي هئي. ۽ هتي سکن جي فوج جو مقابلو ٿيو هو. براڊ فوٽ ۽ سندس جاءِ تي آيل ٻين فوجي عملدارن هتان جي ڀرپاسي ۾ وچي زبردستيءَ سان

ڪاڏي خوراڪ جون شيون حاصل ڪيون هيون جيڪي رسد واري ڪاتي سان لاڳاپيل عملدارن کي اتان جي واپاري مُهاڪڙين پهچائي ڏنيون.

ڪوشش ڪري هر پاسي کان فوج کي مضبوط بڻايو ويو هو.

جڏهن هيڏانهن هوڏانهن واري فوج مڙي هڪ جائتي تي ۽ فوج مان سان واسطو رکندڙ بئي سامان جي پورت تي وئي تہ هئري سمت جنگي نقشو تيار ڪيو جيڪو ٻن گهوڙيسوار برگيڊن، پيادل چئن برگيڊن ۽ توبخاني جي ٻن بٽالين تي مشتمل هو:-

گهوڙيسوار ڊويزن جنهن جو ڪرنل نگران هو.

برگيڊيئر

١٦- لانسر

٣- لائيٽ ڪيولري

۴- اريگيولر ڪيولري

برگيڊيئر - اسٽيڊمن

محافظ دستو

١- لائيٽ ڪيولري

۵- لائيٽ ڪيولري

شڪاوتي ڪيولري

هارس آرٽيلري- ٣- ٽرپس

پيادل

١- برگيڊ برگيڊيئر، هڪس
٣٩- فوٽ
٢۴- نِتو انفنٽري
٢٧ = =

٢- برگيڊ = ويلر
۵٠- فوٽ
۴٨- نِتو انفنٽري
سير مور گورگا

٣- برگيڊ- برگيڊيئر ولسن
۵٣- فوٽ
٣٠- نِتو انفنٽري

۴- برگيڊ- برگيڊيئر گاڊباءِ
٣٦- نِتو انفنٽري
نسيري گورگا

توبخانو

٢ (ہہ) بٽالين

ہہ- اٺ انچ هائوزرس

Gul Hayat Institute

نئين جنگي صورتحال موجب رنجور سنگهہ علي وال ڳوٺ ڀرسان مورچہ بندي ڪئي هئي. هيءُ درياه جي ڪنار سان واقع هو. هيڏانهن هوڏانهن جون ٻيڙيون ٻہ آٽي گڏ ڪيون هئائين. سائس اويتابل جي برگيڊ ٻہ گڏ هئي جنهن جا ۴۰۰۰ ماڻهو وِيلول صاحب جي ڪمانڊ هيٺ تيار هئا. هڪري سمت فيروز شهر ڀرسان سندن مقابلو ڪري چڪو هو. گوسپ، رنجور سنگهہ کي جنگ جا تي نقشا سمجهايا هئا. ان وقت لڌيانہ ۾ انگريزن جي ايڪڙ ٻيڪڙ ڪا فوج موجود هئي. هن ڪيس صلاح ڏني هئي تہ اول تہ لڌيانہ تي ڪاهيو وڃي. جيڪڏهن ايئن نہ ٿو ڪري سگهجي تہ ٻڌو وال نہ تہ جاگرائون تي تہ ضرور حملو ڪيو وڃي.

پر هيڏانهن بہ هڪري سمت تارا ڳڻيون ۽ ڪن ڪڙا ڪيون پنجاب فوج جي جڻ ٻچ تي لت ڏيون وينو هو. هو، جنهن ماگ ڏانهن وڌن پيا تہ هيري سمت جڻ تہ سندن سامهون بيٺو هو. ٢٨- جنوري تي پنجاب فوج اتر- اولهہ پاسي هڪ کلئي ميدان ڏانهن پيش قدمي شروع ڪئي جيڪو ستلج جي ڪناري سان واقع هو ۽ هراول طور مناسب گهوڙيسوار دستو روانو ڪيو انهيءَ مقصد سان تہ جيئن انگريزي فوج جو واءُ سواءُ لهي سگهجي- هو جنگي نقشي موجب اڳتي وڌي رهيو هو. منڍ ۾ گهوڙيسوار اسڪئاڊرن جي صورت ۾ ۽ قطارن ۾ پيش قدمي ڪري رهيا هئا. وچ تي هلڪو توبخانو هو. پٺيان پيادل فوج هئي جيڪا برگيڊ جي شڪل ۾ وڌي رهئي هئي. اهڙيءَ ريت هو اٺ ميل پنڌ ڪري اٽڪل ١٠- وڳين صبح جو ٻڙيان نالي هڪ ڳوٺ وٽ پهتا. ان ڳوٺ جي هڪ گهر جي ڇت تي جنرل وينو هو ۽ اوچتو سندس نظر وڃي دشمن تي پئي. سندس اڌو ٻہ ميل ڪن هڪ کليل ميدان هو جيڪو هڪ ميل ويڪرو هو. اها فوج ان وقت ٻن ڳوٺن وچان لنگهي رهي هئي جنهن جي ساڄي پاسي علي وال ۽ کاٻي طرف ڀوندڙي هو. جنهن ماگ وٽان گذري رهيا هئا مورچن جون ڪجهہ قطارون هيون پر پنجاب فوج ان جو خيال ڪونہ ڪيو. سندن مرضي جاگرائون ڏانهن وڃڻ جي هئي. اهڙو اطلاع ڪجهہ وقت اڳ جاسوس سپاهي ڏئي چڪو هو ان وقت هڪري سمت جي فوج ڪين سامهون نظر آئي جيڪا پنهنجي فوجي وردين ۾ صفبندي ڪيون تيار ٿي بيٺي هئي. پنجاب فوج جي جڏهن مٿن نظر پئي تہ هنن مورچہ بندي شروع ڪئي جيڪا ٽن ميلن اندر ڦڪڙيل هئي ۽ پنهي پاسن کان ڳوٺ هئس. علي وال هڪ قلعبند شهر هو جڏهن تہ ڀوندڙي هڪ دڙي تي آباد هو ۽ سندس سامهون گهاٽا وڻ ڏسڻ ۾ پئي آيا. سامهون وارو علائقو جابلو نہ پر ميداني هو جيڪو ستلج جي ٻنهي ڪنارن سان هلندو ٿي ويو. سمجهہ ۾ ايئن پئي آيو تہ رنجور سنگهہ درياه کي پٺي ڏئي دشمن سان ڦيٽ ڏيندو. ان مقصد سان هن فوج جي ٽپڻ لاءِ ٻيڙيون ٻيهاري ڇڏيون آهي. ڀرسان پتڻ وٽ پاڻي بہ تار آهي. خدا سندس سٿائي ڪندو. هڪري سمت بہ دل ۾ پاڏائي رهيو هو تہ ”مولا جيڪڏهن تون منهنجي واهر نہ ٿو ڪرين تہ منهنجي ويريءَ جي واهر نہ ڪر“.

انگريزن جي فوج هڪ دڙي جي ڪناري تي موجود اهو سڀ ڪجهه ڏسي رهي هئي. پنجاب لشڪر جي اڳيان وڌڻ واسطي هڪ کليل ميدان هو ۽ وڏين چاليهن توبن کي استعمال ڪرڻ واسطي به انهن کي هڪ قسم جو سهوليت ميسر هئي. انگريزي فوج وٽ ٨ انچيون به هائوزر ۽ ٻيون هلڪيون توبون هيون. هائوزرس جو طريقئه ڪار جدا هو. ننڍين توبن کي گهڙي گهڙي ڇڪي اڳتي ڪرڻو ۽ رنجور سنگهه جي توبن جي سامهون آڻڻو هو. دشمن جي وڏين توبن جي سامهون وڃڻ ۽ پنهنجي فوج مان ڪجهه ماڻهو نه مارائڻ ڪا اڪ جي ماکي ڪانه هئي پر رُڪ جا چڻا چٻڻا هئا. اهڙو ڪارنامو فقط راڻيءَ ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپني جا انگريز فوجي ڪري سگهيا ٿي.

سر هئري سمٿ گهوڙيسوار برگيڊ کي حڪم ڪيو جنهن دشمن جي ساڄي ۽ کاٻي پاسي تي وڃي گهيرو ڪيو. پيادل ۾صفون سنواري اڳتي وڌڻ شروع ڪيو.اهو ڏيک ڪهڙو نه سهڻو هوندو جڏهن ڇهه برگيڊون فوجي وردين ۾ ملبوس ميدان عمل ۾ مصروف هونديون. جنگ وارو اهو سارو ميدان ڊبي ۽ وڏي گاهه سان ڍڪيل هو جيڪو گهوڙن جي ڊوڙ ۽ فوجي چرپر واسطي ڏکيائي پيدا ڪري رهيو هو. هڪس، ويلير ۽ ولسن جون برگيڊون سامهون وارين منهن ڪان کاٻي ۽ وچ واري فوج ڪان پاسي هيون. گاڊباءِ واري برگيڊ ساڄي واري فوج جي پٺ سنياليون بيٺي هئي. شڪاوتي واري فوج کاٻي پاسي اسٽيڊمن واري گهڙيسوار برگيڊ ساڄي طرف ۽ مئڪ ڊويل جي برگيڊ کاٻي طرف بيهاري وئي ۽ هن جنگي نقشي موجب انگريزي فوج اڳتي وڌڻ شروع ڪيو هو. آڪاش ڏنڌ ڪوهيڙي ڪان صاف هو. سج پنهنجي پوري آب تاب سان چمڪي رهيو هو. جنگي صورت حال ويهه اٽويهه هو. پڪ ڪانه هئي ته سوڀ جو ڇٽ ڪهڙي ڌر تي جُهلندو. معلوم ٿيڻ لڳو ته پنجاب فوج جو کاٻو طرف انگريز فوج جي ساڄي ڪان گهڻو اڳتي وڌي نڪري ويو آهي. صورتحال جي نزاڪت کي محسوس ڪندي سر هئري سمٿ پنهنجو ڪميت ڪُڏائي وڃي پنهنجي کاٻي پاسي واري لشڪر جي آڏو ٿي بيٺو ۽ ان پاسي واري فوج جي ڪمان پاڻ سنڀالي. ان ڪري هن پاسي واري فوج جون دليون وڌيون ٿي ويون. هن ڪان علاوه فوج کي فتح جي تمنا ۽ توقع هئي. انگريزي فوج جو جنگي نقشو به اهڙو ناهيو ويو هو جنهن ۾ فتح جو امڪان وڌيڪ هو. هن ڪان علاوه انگريزي فوج ڏاڍي مستقل مزاجيءَ سان وڙهي رهي هئي جنهن مان ٻڻ سمجهي رهيو هو ته فتح اوس به انگريزن جي ٿيندي. انگريزي فوج جنگ ۾ جديد طريقئه ڪار پنهنجايو ۽ ورتايو هو ۽ فوج جي مهاڙيءَ جي پُٺِ وارو پاسو، پُٺِ سنياليندڙ فوج سان ڳتيو بيٺي هئي. سر هئري سمٿ جو پنهنجو شخصي اثر به هو هن ڪان علاوه هو فوج جو سچو سپاهي هو. اهڙو تجربيڪار سپهه سالار هو جنهن کي پوري پروڙ

Gul Hayat Institute

هئي تہ کھڙي جنگ کھڙي طريقي سان وڙهي سگھجي ٿي. هن جنگ ۾ بہ هن ڏاهي فوجيءَ ڏاڍي سرت ۽ سجيتائيءَ سان جنگي نقشو جوڙيو هو. هن ٻڌو وال ۽ فيروزپور شهر وارن واقعن کي هڪ پنوائتو خواب سمجھي وساري ڇڏيو هو.

انگريزي فوج جي کابي طرف فوج اچا سنهري بيٺي ٿي کانہ هئي تہ پنجاب فوج طرفان توبن گجڻ شروع ڪيو. سر هئري سمٿ ساري صورت حال کي سمجھڻ واسطي ٿوري گھڙيءَ لاءِ ماٺ ۾ اچي ويو. هن فيصلو ڪيو تہ علي وال طرف کان جنگ جي شروعات ڪجي. هن گادباءِ واري برگيڊ کي اڳتي وڌڻ جو اشارو ڪيو. ان سان گڏ مھڙ ۾ بينل هڪس واري برگيڊ کي بہ اڳتي وڌڻ جو اشارو ڏنو جن علي وال ڳوٺ کي فتح ڪري پنجاب فوج جي ان پاسي جي نڙيءَ تي وڃي لت ڏني ۽ سٽ ڏئي بہ وڏيون توبون هٿ ڪري ورتائون. هيڏانهن هي جھيڙو اڃا ڳنڍيو ئي پيو هو جو ويلر ۽ ونسن جي برگيڊن وڏي وڃي پنجاب فوج جي مھاڙيءَ تي جُلهہ- ڪئي ۽ سنگينن جي سگھہ ۽ آڏار سان کين ڌڪي سندن مورچن کان ئي ٻاهر ڪڍي ڇڏيائون. هن انگريزي فوج سان چوٽون بہ کاڌيون پر سندن وار ونگو ڪري ڪونہ سگھيا هئا. هاڻي پوندڙي جو اڪيلو ڳوٺ رهجي ويو هو جيڪو انگريزي فوج جي تلوار کان بچي ويو هو. علي وال جي فتح ٿيڻ ڪانپوءِ انگريزي فوج ساڄي پاسي کان اڳتي وڌي رهي هئي. رنجور سنگھہ ان نيئڻءَ صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ پنهنجي گھوڙيسوار دستن کي اڳئي وڌڻ جو اشارو ڪيو.پر اسٽيڊمن واري برگيڊ وڃي سائس جھانپوتجي پئي جنهن جي ڪمان پاڻ ڪرتن ڪري رهيو هو. پنجاب فوج هن حملي جو تاب نہ سهي پوئتي هٽڻ شروع ڪيو ۽ ان جي صفن ۾ ٿاڪوڙا مچي ويا. علي وال ڳوٺ کان ٻئي پاسي ۾ درياہ جي ڪنار سان پنجاب فوج جي وڏي ڪئمپ قائم هئي. برگيڊيئر گادباءِ پنهنجي ماتحت فوج کي اوڏانهن وڌڻ جو اشارو ڪيو. هن ڪئمپ ۾ فقط پنجاب جي پيادل فوج موجود هئي. پوندڙي کي پنجاب فوج جي گھوڙيسوار ساڄي کان حملو ڪيو ۽ ٻئي پاسي کان چوٽ ڏيڻ واسطي ٥٣- فوٽ وڏي اچي ڳاڙو ڏنو. جنهن هن محاذ کي يہ کني ورتو. اوينابل جو بٽالنون مدافعت لاءِ ننهن چوٽيءَ جو زور لائي رهيون هيون. دست بدست جنگ جاري هئي. سنگينن جو سنگينن سان مقابلو هو. انگريزي فوج ان مهل اُگھاڙيون تلوارون سامهون جهلي اوسر جي روپ ۾ آنڌي بڻجي اڳتي وڌڻ لڳي. پنجاب فوج جون صفون لڏي ڊانواندول ٿي ويون ۽ پوئتي درياہ وارن پتڻن ڏانهن هٽڻ لڳا هئا. انگريزي فوج پنهنجي صفن کي سڌو ڪري پنجاب فوج مٿان ڪڙڪي پئي. ٻئي پاسي کان توبون بہ پنجاب فوج تي ٻُهڪڻ لڳيون. ان قوت برطانيہ سرڪار جون فوجون ستلج ڏانهن گوني ڪنڊ تي وڌي رهيو هيون. پر نئين صورتحال موجب ڦِري سڌو منهن ستلج ڏانهن ڪيو هٿائون. ان مهل پنجاب فوج جا

ٻير اکڙي ڇڪا هئا ۽ آنڌاري آڌو هڪ ڪک ٻن جيان تواڻي تي ڇڪي هئي. پاڇڙ ۾ ٻيڙين واريءَ پل تي اينترو بار پيو جو اها بہ پاڻ جهلي ڪانہ سگهي ۽ ڀڄي پئي، ٻوءِ تہ وڃي ٻيڙين ۾ پاڻ سٽيائون. رنجور سنگهہ پنهنجي توبن کي بچائڻ لاءِ گهڻي جاکوڙ ڪئي. انهيءَ وٺ پڪڙ دوران بہ توبون وڃي واريءَ ۾ ڦاٿيون ۽ بہ توبون ڪاهي وڃڻ ۾ سوڀارا ٿيا. باقي سندن ٦٥ توبون انگريزي فوج جي قبضي ۾ اچي ويون. ساري فوجي ڇانوڻي دشمن جي هر مال مڏيءَ سميت انگريزن جي هٿ لڳي. درياه جي ٻيءَ ڀر پهچي پنجاب فوج ڦٻٽ لاءِ صفون سنواريون پر جڏهن انگريزي فوج جي توبن مٿانئن ٻُهڪڻ شروع ڪيو تہ ميدان ڇڏي ڀڄڻ ۾ ڪمال ڪري ڏيکاريائون. توبون بہ ڇڏي هليا ويا هئا جيڪي پوءِ انگريزن ٻيڙين وسيلي ٻيءَ ڀر پهچايون.

پنجاب فوج جي هيءَ زبردست شڪست هئي. انگريزن جي پاسي کان ٥٩٠ ماڻهو قتل ٿيا. هن جنگ ۾ فوج جي اڳواڻي ١٦- لانسرس ڪئي هئي جنهن جا ٥٨ فوجي قتل ٿيا جڏهن تہ ٨٦ گهائجي پيا هئا. هنن حملن مٿان حملا ڪري هيءَ سوڀ ماڻي هئي. پنجاب فوج جا ٽي هزار ماڻهو مئا هئا. چيو وڃي ٿو تہ جڏهن لنگهڻ واسطي ٻيڙين واري جوڙيل پل پوري ڪانہ پئي تہ پاڻ وڃي ٻيڙين ۾ سٽيائون. پنجاب فوج تعداد ۾ تمام گهٽي هئي ۽ پويان دشمن جي دٻ پوءِ تہ پل ۾ ٻيڙين جي تات طلب ڇڏي نڪ سامهون درياه ۾ ڪاهي پئي، نہ اوتڙ ڏنائون نہ سوتڙ. چيو وڃي ٿو تہ انگريزن اينترا قتل ڪونہ ڪيا هئا جيترا درياه ۾ ٻڏي مئا هئا.

رنجور سنگهہ جو اهو جاني نقصان ان ڪري ٿيو جو هن درياه کي بچاءُ سمجهي ۽ پنهنجي فوج جي پٺ اوڏانهن رکي.

هن جنگ ۾ پنجاب فوج ۾ پندرهن کان ويهہ هزار ماڻهو هئا ۽ انگريزن جي فوج جو انگ تڏهن هزارن کان ٿورو گهڻو ويڪ هو. جڏهن هن سوڀ جي خبر ڊيوڪ آف ويلنگٽن کي پهتي تہ ڏاڍو خوش ٿيو ۽ فوج جي ٿنهي حصن جو پاڻ ۾ رابطو ۽ گڏيل ڪوشش جنگ جي هن نتيجي لاءِ ڏاڍي موثر ثابت ٿي هئي. لارڊ هيوگوف کي بہ هن قسم جي فتح جي خبر جو ڏاڍو انتظار هو جيڪو پنهنجي اندر ۾، نظر نہ ايندڙ توبن جا گجڪار ۽ ٻُهڪار ٻڌي رهيو هو. جڏهن ڪيس سوڀ جو ڪريون خبرون ڏِهيون تہ خوشيءَ کان سندس پير ٽيءَ تي اصلي ڪونہ ٽي ڳتا.

پنجاب فوج جي هن زبردست شڪست جو نتيجو اهو نڪتو تہ ستلج پار جيڪي بہ سک لشڪر موجود هو تنهن کي سوبران کان سواءِ واپس گهرايو ويو. لارڊ گوف بہ پنهنجون فوجون جيڪي ستلج جي ڪناري، مختلف ماڳن تي ٻيهاريون ويون هيون آٽائي ورتيون. ان وقت سر چارلس نيپيئر جي فوج بهاولپور پرسان سنڌوءَ ڪناري سان موجود هئي. گورنر جنرل ڪيس مٿي اچڻ جو پيغام موڪليو.

Gul Hayat Institute

سوبران جي جنگ جي شروعات

سر هئري سمٿ تاريخ ٣- جنوريءَ تائين واندو ڪونه هو جيڪو پنجاب فوج واريون فتح ڪيل توبون هڪ جاتن ڪرڻ ۾ رڌل هو. ۽ پوءِ واپس وريو هو. هيءُ ويلر جي برگيڊ جي حالتن سنڀالڻ واسطي پنيان ڇڏيون ويو هو جنهن ستلج جي مٿئين طرف وڃي منزل ڪئي هئي. اهڙيءَ ريت هو اوڪا بوڪا پلي هڪ منو تي ٨ جنوريءَ تي اچي فوج جي مکيه واند ۾ پهتو هو ۽ اتي رهيل لشڪر سندس ماناٿتي آجيان ڪئي هئي. اختياريءَ وارا مٿيان ماڻهو هن سوب ڪري ڏاڍا سرها هئا ڇاڪاڻ جو انگريزي فوج جا حوصلا تمام گهڻا بلند ٿي ويا هئا ۽ فوج جي ٻين ڊويزنن تي به ان جو خوشگوار اثر ٿيئو هو. ساري هندستان جي ماڻهن جون نظرون ستلج ڪناري، محاذن تي ڪتل هيون. رنجور سنگهه ستلج اڪري انهيءَ ڪناري اچي منزل ڪئي هئي جنهن پاسي انگريزي فوجون موجود هيون. انهيءَ ڪري ساري هندستان ۾ چوبول پئجي ويو هو ته سک فوجون وري درياه پار اڪري انگريزن سان مقابلي لاءِ پهچي ويون آهن. پتو ناهي ته اهي خبرون ايترو جلدي ڪيئن پکڙبيون آهن. خبرن پکڙڻ جو اهو نمونو قديم زماني کان وٺي رائج آهي. پر هنن خبرن سان گڏ علي وال جي فتح جي ڪري خبر جو به چوڌس چوبول هو. ان ڪري انگريزن جي دشمنن جا سر شرم کان جهڪيل هئا ۽ سوچي رهيا هئا ته منجهن ايترين سوين جو ٻَلُ نه آهي. لاهور ۾ گلاب سنگهه ۽ دربار منجهي پيا هئا ته ڇا ڪجي ۽ ڇا نه ڪجي. نيٺ سوچي ويچاري گورنر جنرل سان ڳالهائڻ جو پڪو پهه ڪيو. ڪيس الائي ڪنهن پني پڙهائي هئي ته انگريز فوجي ڏچي کان آجا ٿي لاهور حڪومت ڏانهن ڏيان ڏيندا ۽ ان سان صلح جي ڳالهه ٻولهه ڪندا.

پنجاب فوج، حڪومت کي نچ سمان به ڪين ٿي سمجهيو ۽ انگريزن سان جنگ ڪرڻ واسطي اوگڙو ويٺي هئي. جنهن سمي رنجور سنگهه ٿلور، وٽان ستلج پار ڪئي ته ان ٿائي تيج سنگهه به پنجاب جي ساري فوج آڻي ستلج جي ڪنار سان بيهاري هئي. سندس لشڪر ۾ چاليهه هزار جوان ۽ سٺهٺ توبون هيون. پنجاب فوج جڏهن فيروز شهر پرسان شڪست کاڌي هئي ته ان جي جوابي ڪاروائي لاءِ وڏي فوجي ڀرتي ڪئي وئي هئي. هن ڪيترن انگريزي فوجي چوڪن تي حملا به ڪيا هئا. ڪين انگريزن سان جهيڙي ڳنڍڻ جو ڏاڍو شوق هو. هنن ماڪيءَ جي مک جيان پورهيو ڪري ڪچا قلعا ۽ منجهن چبوترا اک ڇنڀ ۾ جوڙي ورتا هئا. ٻئي پاسي کان سر هيوگوف پنهنجي ڪاٺڻ ٻڌڻ ۾ رڌل هو ۽ پنهنجي فوج

Gul Hayat Institute

ڪي هوريان هوريان اڳتي وڌائي رهيو هو. گورنر جنرل فيروز پور ۾ موجود هو ۽ اتي ويهي اهو ڪجهه ڪري رهيو هو جيڪو ڪيس ڪرڻ مناسب هو.

۷- فيبروري تي ساري فوج پنهنجي گهٽي سامان سان اچي پڙ تي پهتي. مٿان هئري سمت جي لشڪر به اتي اچي لڏا لاٿا. وڏيون ۱۹ توبون هاٿين جي مدد سان ڇڪي آڻي ميدان تي بيهاريون ويون هيون جن مان پنج، ۱۸- پائونڊرس ۽ باقي ٻيون سڀ ۸- انچ هائوزرس هيون. انهن جي پٺيان هر قسم جو گولا بارود ججهي مقدار ۾ موجود هو. انگريز فوج وڏي ٺاٺ ٺانگر سان پهتي هئي جنهن مان محسوس ٿي رهيو هو ته فوجي سپاهين ۾ جنگ لاءِ ڏاڍو جوش ۽ جولان هو جيڪي توبن جي پاسن سان ڪلندا ڪڏندا اچي رهيا هئا ۽ خوشيءَ وچان توبن جي نالين تي ٿڦڪيون هڻي رهيا هئا. هتي پهتل فوج الهه آباد ۽ ٻين علائقن کان گهرائي دهليءَ ۾ ڪٺي ڪئي وئي. پوءِ دهليءَ کان خشڪيءَ وسيلي سوين ميل سفر ڪري هڃي هتي اچي پهتي هئي. جڏهن سر هئري سمت جي فوج واپس اچي هن لشڪر سان ملي ته سڀ سٽائي ٿي وئي ۽ سينو تاڻي جنگ لاءِ تيار ٿي بيهي وئي. ۸- تاريخ گورنر جنرل پاڻ اچي هن فوجي واند ۾ منزل ڪئي، ساڻس ۱۸- پائونڊرس توبون به گڏ هيون. سنڌس انهيءَ ڳالهه تي زور هو ته فيروزپور وٽ بيڙيون هٿ ڪيون وڃن جن جي مدد سان فوج کي ستلج جي ساڄي ڪناري پهچائي رات جو پنجاب فوج جي پٺين پاسي کان زورائتو حملو ڪجي. گورنر جنرل جي هن رٿ سان سر هيوگوف سهمت ڪونه هو. نظر اچي ٿو ته ڪمانڊر- ان- چيف پنهنجي نقطهءِ نظر ۾ صحيح هو. هارڊنج جنهن مهڙ واري حملي کان لنوائي رهيو هو سو سنڌس خيال موجب وڏيڪ ڪارائتو هو. ڇاڪاڻ ته هن فوج سان گڏ تمام بهترين توبون هيون ۽ انهن توبن جي گولاباري اهڙي ته طاقتور هئي جنهن جو مثال ساري هندستان ۾ ملڻ ئي مشڪل هو. جيڪڏهن سکن کي انگريزي فوج جي انهيءَ چرپر جو پتو پئجي ويو ته پنهنجي لشڪر کي به آڻي ساڄي طرف بيهاريندا. پر جيڪڏهن پنجاب فوج سنڌن تيار ٿيل فوجي نقشي موجب وڙهي ته پوءِ سنڌن شڪست مقرر بڻجي چڪي آهي ۽ پوءِ پاڻ ئي صلح لاءِ ڳالهه ٿي ٻاڏائيندا. ڪين اهڙي شڪست نصيبن ۾ لکيل آهي جهڙي سر هئري سمت رنجور سنگهه کي رسائي هئي. اها رٿ لاچار گورنر جنرل منظور ڪئي.

۹- تاريخ تي، سر هيوگوف هر ڊويزن جي ڪمانڊر کي هدايتن ڏيڻ لاءِ پاڻ وٽ گهرايو. اڳي ٻڌايل سنڌس جنگي نقشي ۾ ٿوري ڦير ڦار ڪئي وئي. جيڪا موجود سهولتن جي نقطهءِ نظر کان مناسب هئي. لٽلر فيروز پور ۾ موجود هو ۽ سکن جي چرپر تي ڪرڙي نظر هئي ته متان اهي ستلج پار ڪن. گري سائس مسلسل رابطي ۾ هو. سر هيوگوف هيٺ ٽي ڊويزن فوج هئي. ٽين ڊويزن ڊڪ واري

هئي جنهن کي بدلي ڪري ڪاسڪل جي جاءِ تي رکيو ويو هو. هن برگيڊ جون چار بٽالنون ۽ هڪ وڏو برگيڊ ڪئمبيل جي هٿ هيٺ ۽ محفوظ فوج طور رکي وئي هئي.

جيئن ڏينهن گذري رهيا هيا تيئن سکن جي مورچہ بندي وڌيڪ مضبوط ٿيندي پئي وئي. هن لشڪر جي چوڏاري اونهيون کاهيون کوٽي وڌيڪ محفوظ ڪري ڇڏيو هو. هن کان علاوه مٽيءَ جا ڪچا قلعا تعمير ڪري ايڪيرا چبوترا بہ جوڙي ورتا هئا جن تائين ڏاڪڻين وسيلي پهچڻ بہ ڏکيو هو. ٻي ڳالهہ اها بہ نظر پئي آئي تہ درياهي واهڙن جي وڪڙن ۾ مورچہ بندي ڪئي وئي هئي ۽ هر اڌ گول جهڙو وڪڙ چار هزار گز ڊگهو هو.

انگريزي فوج هتان کان ميل ڏيڍ جي فاصلي تي ستلج جي ٻرائي پيٽ ۾ مورچو هيون ويٺي هئي ۽ اها جاءِ پنجاب فوج کان ڪابي پاسي جي بلڪل سامهون هئي. هنن ٻنهي ماڳن جي وچ تي انگريزي فوج جي هڪ حصي وچي ٻنهنجي مورچہ بندي قائم ڪئي هئي جنهن جي ٻرسان روڊا والا نالي هڪ ڳوٺ واقع هو. وچ تي واهڙن جا ڪيترا سڪا پيٽ هئا جيڪي پنجاب فوج جي مورچہ بندي جي نقطہ نگاه کان سندن فائدي ۾ هئا ۽ اهي مورچہ بندي واري جوءِ جي پور وچوٽ تي ۾ گوني ڪنڊ تي واقع هئا. جنرل گوف ١٠- تاريخ تي هڪ جنگي نقشو تيار ڪيو هو جيڪو ڏاڍو سولو هو. انگريزي فوج جي ٽنهي ڊويزنن کي سکن جي مورچہ بندي واريءَ ايراضيءَ ٻرسان وڌي وڃڻو هو جنهن جي ساڄي پاسي سمٺ. گلبرٽ قلب ۾ ۽ ڊِڪ جون ٽئي برگيڊون ڪابي طرف رکيون ويون هيون. رٿ مطابق توبن کي جهونجهڪڙي کان ٻوءِ سندن مار کي نظر ۾ رکي بيهارڻو هو ۽ گولاباري باک ڦٽي سان شروع ڪرڻي هئي. طئي اهو ڪيو ويو تہ ڊڪ پنجاب فوج جي ان حصي تي حملو ڪندو. جيڪا انگريزي فوج جي ڪابي پاسي جي سامهون هوندي بہ ٻيون ڊويزنون اڳتي وڌي دشمن تي حملو ڪنديون پر خيال اهو رکيو ويندو تہ شروع ۾ زوردار حملو نہ ڪيو وڃي.

٩- تاريخ واري سڄي رات تياريون ڪرڻ ۾ گذري وئي. وڏين توبن لاءِ گولا بارود جو بندوبست ڪرڻ ڪا ٻارائي ڳالهہ ڪانہ هئي جنهن جو جنرل گوف کي احساس گهٽ هو. اهو ٻڻ طئي ڪيو ويو هو تہ ٿئڪ ويل جي ماتحت گهوڙيسوار دستا فوج جي ڪابيءَ ٻانهينءَ ٻٺ ۾ بيهندا ۽ ڪرٽن واري برگيڊ هري-ڪي- ٻتڻ تي نظر رکندي جتي لال سنگهہ جي ڪمان هيٺ گهوڙيسوار دستا منزل ڪيو ويٺا هئا.

رات جو سيءَ بہ ڪلور ڪري ڇڏيو. رات تہ ڏاڍي صاف هئي پر صبح سان ڌنڌ ڇانئجي ويو هو. باک ڦٽيءَ تائين هر فوجي پنهنجي جڳهہ تي ڪن ڪڙا ڪيو سجيت لڳو ويٺو رهيو. توبون دشمن ڏر کان هڪ هزار گز جي فاصلي تي ڌنڌ

دور ٿيڻ جي اوسيڙي ۾ هيون ته هيڏانهن ڏنڏ اوچيڙو ڪري ته هيڏ ئهن توبون پنهنجي وقت مان اڳ اوڳاڇڻ شروع ڪن. ڇاڪاڻ جو ڏنڏ ڪري توبچين جو ڏؤ ئي ڪونه ٿي پيو. وڏين توبن تي ڪم ڪندڙ توبچين جو انگ ٿورو هو تنهن ڪري هارس آرٽيلري جا ڪجهه ماڻهو هن فرض جي ادائگيءَ لاءِ مقرر ڪيا ويا هئا ۽ پنهنجي واري جي اوسيڙي ۾ ويٺا هئا. بئڪروفٽ هن توبخاني جي تصوير ڏاڍي سهڻي نموني سان چٽي آهي جنهن ۾ توبچي ڏاڍا خوش نظر اچي رهيا آهن ۽ هڪ ٻئي سان ٻوڳ چرچا ڪري رهيا آهن.

وڏي جنگ

سج نڪرڻ کان ٿورو اڳ ۽ ٻاڪ ڦٽيءَ کان ڪلاڪ کن پوءِ ڏنڏ ختم ٿي ويو. وڏين ۽ هلڪين توبن گولا ٻاڪڻ شروع ڪيو. هوڏانهن پنجاب فوج ۾ ٻاڪر ڪُٽو پئجي ويو. هوءَ اهڙي اوچتيءَ جلهه لاءِ تيار ڪانه هئي. ان کان پوءِ فرانس جي فوج جهڙا طبل وڄڻ شروع ٿيا جيڪي هلڪي ڏنڏ کي چيريندا انگريزي مورچه بنديءَ تائين پهچي رهيا هئا ۽ پيننزولا ۾ وڙهندڙ فوجي جنگيءَ ريت سمجهي رهيا هئا ته اها وڄت فرينچ فوجي طرز سان واسطو رکي ٿي ۽ اهو فوجن کي گڏ ڪرڻ جو آواز هو. تنهن زماني ۾ اهي وڏيون توبون ميدان تي نيون نيون آيو هيون ۽ سندن ڀُهڪڻ ۽ ٻاڪڻ جو آواز ٻڌي گهڻن فوجين جا وات ئي گودا ٿي ويا هئا. ساري فوج خوشيءَ ۽ اڇرج ۾ وڪوڙيل هئي. دشمن فوج پنهنجن زخمين ڍوئڻ ۽ انهن جي دوا دارونءَ ۾ پوري هئي. گورنر جنرل فوجي واند مان اڪائي وڃي فيروزپور پهتو هو. اتان سنيهو مڪو هئائين جيڪو جنرل گوف کي غلط نموني ڏنو ويو ۽ هن ۽ ان مهل ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري ڇڏيو. ان وقت توبخاني جو گولا بارود ختم ٿي ويو ۽ توبخاني جي مهندار جي منهن تي سرهائي نچي رهي هئي جنهن لاءِ ”روزاني“ توب چڻ ته ڪا سهڻي ڇوڪري هوندي هئي. ”سر رابرٽ ڊڪ کي چؤ ته ”خدارا اڳتي وڌڻ جو حڪم ڏي“ هن گجگوڙ جهڙي آواز ۾ رڙ ڪندي سر رابرٽ ڊڪ کي چيو.

اسٽئڪي جي برگيڊ ۾ چار بٽالنون هيون جن مان ٻه ١٠ ۽ ٥٣ يورپي هيون. هن پنهنجي توبخاني کي گولا باري جو حڪم ڏنو ۽ ان وقت صبح جا ٩- وڄي رهيا هئا. ان جي واهر لاءِ هارس آرٽيلري پهچي وئي جيڪا دشمن ڏر کان ٿن سون گزن جي فاصلي ٿي وڃي بيٺي. پنجاب فوج جون توبون ــ ماٺ ڪونه هيون. تنهن هوندي به اسٽئڪي جي فوج پنجاب فوج جي قلب ۾ پهچي رڃي توبن تي قبضو

ڪيو. هي اوچتو حملو ڏسي دشمن فوج جو صفون لڏي ويون. پر پوءِ پنهنجي طاقت کي گڏ ڪري زبردست نموني سان مدافعت شروع ڪري ڏني. اسٽئڪي کي وچ فوج ۾ ورهندو ڏسي باقي ٻه برگيڊون سندس واهر لاءِ اڳتي ڏوڪڻ لڳيون. هوڏانهن سرِگوف. سمٿ ۽ گلبرٽ کي دشمن تي سخت دٻاءُ رکڻ جو اشاروع ڪيو.

ڏِڪ پنجاب فوج تي مارو پڌيون ٻيٺو هو. پر ٻي پاسي کان اسٽئڪي ۽ ان جي مددگار فوج کي سکن جي ترارين ۽ بندوقن ڪٽي ڏنو جيڪي سندن حملي جو تاب نه سهي پوئتي هٽندا ٿي ويا. انگريز فوج جي ٻهرين جنهه ڪامياب وئي پر گهڻي وقت تائين سندس صفن ۾ يڪسانيت نه رهي هئي.

اهو حال ڏسي جنرل گوف سمٿ ۽ گلبرٽ کي اشارو ڏنو ته مدافعتي جنگ ڇڏي اڳتي ڏوڪي پون. برگيڊون پنهنجي ڪمانڊر جي اشاري ملڻ شرط آنڌاريءَ جيان اڳتي اُبڙ اُبڙ شروع ڪيو ۽ گولن ۽ گولين جي وڏڦڙي مان ائين لنگهڻ شروع ڪيو جيئن گلاب جي گلن جي قطارن مان باد سحر ڪسڪي نڪري ويندي آهي. سک پيادل فوج جبل جيان ٻيٺي هئي جيڪو ٻه سندس مار ۾ ٿي آيو پلي جيان ڳڌا ٿي ويو ٿي. هٿري جي برگيڊ جي آمهون سامهون هڪس جي برگيڊ سکن جي چبوترن تي ڏاڪڻيون رکي مٿن ڪاهي ويو. پر اهي ڏاڪڻيون چبوترن جي اچائيءَ کان ننڍيون هيون پوئتي ڪري پيون ۽ هڪس جي فوج جون صفون ڏانوانڊول ٿي ويون. اهو حال ڏسي پيني جي برگيڊ اڳتي وڌي جاءِ سنڀالي ورتي انهيءَ لاءِ ته جيئن هڪس جي فوج پنهنجي ترتيب سنڀالي وٺي. هوڏانهن گلبرٽ جي ڏويزن جي ٻن برگيڊن ڏاڪڻ وسيلي چبوترن تي چڙهڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ ڪامياب ڪونه ٿيا رهندو ٻه سندن ۾ برگيڊيئر مئڪ لارن ۽ ٽيلر مارجي ويا ۽ برگيڊن کي سخت جاني نقصان رسيو. گلبرٽ جي فوج جيڪا پهريائين دشمن پوئتي هٽائي ڇڏي هئي تنهن اڳتي وڌي حملا ڪرڻ شروع ڪري ڏنا. سندن مقصد چبوترن تي قبضي ڪرڻ جو هو. ڪابي پاسي کان ٻه ڪي ماڻهو پنهنجي پورهئي کي لڳا پيا هئا. قلعي کي ڪاٽ هڻڻ واري جٿي ان پاسي کان ڪوٽي ڪچي قلعي ۾ هڪ وڏو ٻرگهل ٻڻائي ڇڏيو هو جتان ٿٺڪ ويل پنهنجي گهوڙيسوارن کي هڪ هڪ ڪري ٽپايو ۽ هتي ٻه مريدڪيءَ جيان ٣- ڊرئگون کي پنهنجي بهادري ڏيکارڻ جو موقعو مليو. هڏهن اهي سکن جي فوجي واند مان گذريا ته سندن ڪڍ پيا گهوڙيسوار ٻه لڳي پيا.

سمٿ ۽ گلبرٽ جي فوج دشمن لشڪر تي سخت دٻاءُ رکيو جهن ڪري ڏِڪ جي فوجي کي وري صفبندي ڪرڻ جو هڪ ٻيو موقعو ملي ويو. پوءِ هوريان هوريان هڪ چبوتري ٻنيان ٻيو چبوترو فتح ڪندا نيٺ مورچه بنديءَ وارو سارو علائقو بنجاب فوج کان خالي ڪرائي ورتائون.

درياه ڪناري سان شڪست جو احوال

ٺيڪ ويل جا گهوڙيسوار دستا زور سان نعرا هڻندا دشمن فوج کان هڪ ٻئي پٺيان چبوترا خالي ڪندا ٿي ويا. اهو حال ڏسي پنجابي فوج کين روڪڻ جون زبردست ڪوششون ڪيون. پر ڪامياب ڪونہ ٿيا ۽ انگريز فوج جا گهوڙيسوار دستا هڪ ٻئي پٺيان قلعي جي پڳل چبوترن جي وٿين مان اندر داخل ٿيندا رهيا. هنن کان پوءِ ڪمپني جي فوجين صفون درست ڪري، نعرا هڻڻ ۽ اڳتي وڌڻ شروع ڪيو. پنجاب فوج جي پيادل وڪ وڪ تي سندن مقابلو ڪري رهي هئي. اهڙي مقصد واسطي هنن تي قطارون جوڙي ورتيون هيون ۽ سنگينن جي زور تي انگريز فوج کي پوئتي هٽائڻ جا جتن ڪري رهيا هئا. پر سندن اهڙيون سڀ جاڪوڙون اجايون ويون. هارس آرٽيلري جي گهوڙن تي سوٽن جو سٽڪو لڳو پيو هو جن توبن کي ٽڪڙو ٽڪڙو چڪي مورچن جي مناسب وٿين ۾ بيهاريو ٿي. جيڪو بہ پنجابي فوجي مارجي دائري ۾ ٿي آيو تنهن جو جسم مڇيءَ جيان پيرا پيرا ٿي ويو ٿي. پوءِ تہ پنجاب فوج ۾ ڀاڪوڙا پئجي ويا. هرڪو جان بچائي ڀڄڻ لڳو. بس ائين سيڙهو ڪري پيڙين ڏانهن وهي پيا. سندن ڪوشش اها هئي تہ پٽل جي چمڪندڙ توبن جي مار کان جيترو ٿي سگهي ايترو جلدي پري پڄي پنهنجي جان بچائي سگهن. ڪن وري پيڙين وسيلي ستلج اڪرڻ واسطي پتڻ ڏانهن رخ ڪيو. پنجاب- فوج، ڏڦير گهوڙيسوارن ۽ خود پاتل تلوارباز گهوڙيسوارن کان ونئن تي وئي جيڪي هنن لاءِ عزرائيل جو آواز بنجي سندن ڪڍ ڊوڙي اچي رهيا هئا. هنن خلاف قضا جو ٻيو قلم بہ وهي چڪو هو جو هماليہ جبل جي هيٺئين پاسي سياري جو سخت مينهن پيو هو ۽ ستلج ۾ پورا ست انچ پاڻيءَ جو چاڙهہ اچي ويو هو. لانگهن ۽ پتڻن جا نشان پٽا ئي ميسارجي ويا هئا. پاڻيءَ جي چاڙهہ ڪري پل پاڻمرادو ٽڙڪاٽ ڪري رهي هئي. پنجاب فوج، هن وقت فوجي ضاطباء اصول پٺي ڪڙين تي زور رکيو هو. ٻني ڪني اڌ ۽ ڪڌ جو کين حوصلو ئي ڪونہ هو. انهن کي اهو بہ هوش ڪونہ هو تہ ايتري ساري ڀاڄوڪڙ فوج جو پل بار ڪٿي سگهندي بہ الائي نہ. هارس آرٽيلري ۽ راهل بردارگورگا سندن پيڇو ڪري رهيا هئا. دشمن پٺيان ڏسي، نڪ سامهون درياه مان وهي پيا. جيڻ ڪارڻ جيڏيون وڏا ڪير وس. اهڙيءَ ريت هزارين ماڻهو مري ويا. سندن ٻڏڻ جو ايڏو تہ ڏکوئيندڙ منظر هو جو سندن دشمن انگريزي فوج جو هٿيان ڦسي پيو هو. اها هڪ ڏکي گهڙي هئي. فاتح فوج جو اهو فرض هو

تہ دنيا جي امن امان ۽ صلح سانت ڪارڻ گجر موري. جيان سندن جسمن کي ڀُترا ڀُتر ڪري سندن هيءُ حال نہ بنايو وڃي. سک بهادر تہ هئا پر جي رحم ۽ ڪنور بہ بي انتها جا هئا پنهنجن زخمين کي مارينديءَ دير ڪونہ ڪندا هئا. زخم ۽ ديا جي تہ ڪين سنتي ئي پيل ڪانہ هئي. انهيءَ مهل انگريزي فوج طرفان پل تي گولا باري ڪئي تي وئي. جنرل گوف اهڙي ريت پل تي گولا باري ڪرائي رهيو هو جهڙيءَ نئپولين روسين کي پري رکڻ واسطي سئجسن وارين ڊندن مٿان گولا باري ڪرائي هئي. علي وال محاذ وٽان رنجور سنگهہ جي فوج جو وڏو حصو ستلج ۾ ٻڏي مري ويو هو ڇو جو انگريز فوج سندن پيڇو ڪري رهي هئي ساڳيءَ ريت سوبران واري محاذ تي پنجاب فوج. پيڇو ڪندڙ انگريزي فوج ڪان ڊڄي پل رستي وڃڻ بدران نڪ سامهون درياه پار ڪندي ٻڏي مري وئي هئي. اتان جي ماڻهن درياه ۾ ٻڏي مرڻ وارن لاءِ لوڪ گيت ٺاهيا ۽ ڳايا هئا جيڪي اڄ سوڌو بہ موجود آهن. ڪيترا جهونڙا ڳالهيون ڪندا آهن تہ پنجاب فوج جي ڪيترن توبچين مايوس ٿي پنهنجي چيلهہ سان ٻڌل شراب جون بوتلون ڪڍي اڇلايون ۽ پنهنجي توب جو آخري گولو پنهنجن ڳوٺن ڏانهن ڇوڙي وٺي ڀڳا هئا. ڇاڪاڻ تہ انگريز فوج جي هٿ ۾ رائفلون هيون. جنگ ڪري سندن منهن ڳاڙها هئا ۽ سک سندن ڊڄ ۾ هر ڇيز ڇڏي دشمن فوج وٺي ڀڳي.

ڪچڙيءَ منجهند ڌاران پنجاب فوج ڪان پڙ پالها لڳا پيا هئا. جنرل گوف پنهنجن سرفروش فوجين جي مدد سان هيءَ جنگ ائين کٽي هئي جيئن کٽڻ جا حق هوندا آهن ۽ هر وڙهندڙ فوجي بهادريءَ پنهنجو سڪو ڄمائي ورتو هو. جڏهن ڪماندر- ان- چيف پنهنجي فوج وٽان گذريو تہ فوجين جوش ۾ اچي نعرا هنيا هئا. ڇاڪاڻ تہ اتفاق سان ان وقت ٻيگل پل جا ٽڪرا ٽوٽا پاڻيءَ مان لڙهندا اتان اچي گذريا هئا. ان ڪان پوءِ فوج صفبنديءَ ڪري پنهنجي وانڍ ڏانهن ائين وڃڻ لڳي ڄڻ ڪنهن جنازي سان گڏ وينديءَ هجي. ڪجهہ پيا ماڻهو زخمين کڻڻ ۽ ميدان صاف ڪرڻ ۾ لڳا پيا هئا. انگريزي فوج واري پاسي جا اٺترا ماڻهو قتل ڪونہ ٿيا هئا جيتري فتح شاندار هئي ٢٢٨٣٠ ماڻهن جو جاني نقصان ٿيو جن مان ٣٢٠ ماڻهو مارجي ويا. هن جنگ جو گهڻو ڪري سارو بار يورپي پيادل تي هو. جاني نقصان ۾ ذري گهٽ هڪ جيترا سريڪ هئا. پنجاب فوج جا ويهہ هزارن مان ڏهہ هزار مارجي ويا- ٦٧ توبون ۽ ٢٠٠ زمبروڪ بہ انگريزن کي هٿ لڳيون. اهي توبون انن جي پاڪڙن تي وٺهي ڇوڙيون وبنديون هيون. جڏهن زمبروڪ توبون هٿ ڪيون ويون تہ اهي انن جي پاڪڙن تي رکيل هيون جبڪي ڪچي قلعي جي چبوترن مان ڇوڙيون بٺي ويون.

انگريز لاهور ۾

گورنر جنرل پنهنجي سر جنگي محاذ تي موجود هو جيڪو پوءِ ان شام جو فيروز پور ڏانهن هليو ويو. چاڪاڻ ته لنلر جي هراول فوج کي تکڙ ۾ ٻيڙين وسيلي درياه پار ڪرائڻو هو ۽ ان کان پوءِ ڪيس ٻيڙين واري پل تيار ڪرائي هئي جيڪا ۱۲- تاريخ تي جڙي راس ٿي. بعد ۾ برطانيه سرڪار جي فوج اتان پار ڪري قصور پهتي جيڪا فيروز پور کان سورنهن ميل پري هئي ۽ اتان کان ٻتيهه ميل سفر ڪري ۱۳- تاريخ تي خير سان وچي لاهور پهتي. ان فوج سان ڪمانڊر- ان- چيف گڏ هو. هڪ ڊويزن فوج پوئتي جنگي ميدان واريءَ جوءِ ۾ ڇڏي وئي هئي. لاهور ڏانهن ويندڙ رستي کان گهڻا فوجي عملدار واقف هئا ڇاڪاڻ ته اهي ڪابل ڏينهن ايندي ويندي ان گس سان متيندا هئا. سيل، مئڪ ڪاسڪل ۽ ٻين ننڍن وڏن عملدارن افغانستان واريءَ جنگ ۾ حصو ورتو سي هن سک جنگين دوران مارجي ويا هئا. ان ڪري فوج ۾ برطانيه سرڪار کي اڻ ميو ڇيهو رسيو هو. باقي زنده فوجي به سياڻا ۽ سڄيت هئا ڪين پورو پتو هو ته جنگ دوران ڪيئن وڙهجي. مٿي بيان ڪيل فتحن ڪري ننڍو وڏو فوجي ڏاڍو سرهو هو. سوبران جي جنگ کان پوءِ هن نئين ملڪ ۾ فوجن سک جو سچو ساهه ڪنيو ۽ ساهي پٽي هئي. ۱۴- تاريخ جنوري تي لارڊ هارڊنج. به پيش قدمي شروع ڪئي.

۱۵- تاريخ تي چالاڪ لومڙ گلاب سنگهه به اچي پهتو جيڪو تن ڏينهن ۾ سک دربار ۾ وزيراعظم جي عهدي تي فائز هو. هن سان صلح ڪرڻ وارو وفد به گڏ هو جنهن کي فاتحن طرفان مڙهيل عهدنامي تي صحيح ڪري ان ناه کي قبول ڪرڻو هو. پنيان ساري هندستان جا ماڻهو انگريزن جي پلن پاڳن کي ڏسي اچرج ۾ هئا. وٽن ٻيو چارو به ڪونه هو.

پنجاب فوج جو باقي نالي ماتر ڪو حصو وڃي بچيو هو جيڪو افغان- پنجاب سرحد سان موجود هو. ساٺس ٺوريون ٽڪيون ڪي توبون به هيون. هن کان علاوه ڪجهه باروت ۽ خزانو به هو. انگريز اختياريءَ وارن جڏهن انهن سڀني شين جي ڪاٺئن گهر ڪئي ته هنن اڪيون پوتي ها ڪئي ۽ ان جي خلاف ڪا ٻُڙڪ به ڪانه ٻوليائون. پنجاب جي باقي بچيل فوج سکن جي پوتر شهر امرتسر پرسان فوجي ڇانوڻيءَ ۾ ويٺي هئي ۽ پنهنجا زخم چٽي رهي هئي. سندن مکيه فوجي عملدار مارجي ويا هئا ۽ ونن جنگين سان لاڳا پيل ڪي اڌورا سپنا هئا ۽ بس.

هن وقت برطانيه سرڪار جيڪو اعلان ڪيو هو سو بامقصد ۽ مختصر هو. هن راجا دليپ سنگهه کي پنجاب جو حڪمران تسليم ڪيو. ڪيس. ستلج ۽

بياس وارو دوآبو انگريزن کي ڏيڻ لاءِ چيو ويو انهي لاءِ تہ جيئن سندس ملڪ جو صحيح معني ۾ تحفظ ڪري سگهجي. هن ڪان علاوه پنجاب سرڪار انگريزن کي پندرهن لک روپيہ جنگ جو هرجانو ڏيڻ بہ قبول ڪيو. وڏيڪ ڪين چيو ويو تہ ننڍا وڏا ٻيا شرط شروط لاهور پهچي طئي ڪيا ويندا. ٢٥ نومبر جيڪي مختلف دورن ۾ ستلج ڪان ٽپائي آنديون سي بہ انگريزن جي حوالي ڪيون ويون. هن ڪانسواءِ اهو بہ طئي ڪيو ويو تہ پنجاب جي فوج جو انگ ايترو هوندو جيڪو راجا رنجيت سنگهہ جي دور ۾ هوندو هو يعني پنجويهہ بٽالئون پيادل ۾ ٻارنهن هزار گهوڙيسوار. ناهہ جا مٿيان شرط گلاب سنگهہ ۽ ان اپل ناه واري وفد ٿوري ڪرِ ڪرِ ڪان پوءِ قبول ڪيا. ان ڪان بعد مهاراجا دليپ ٢٠- تاريخ تي ٻاهر انگريزي فوج جي ڇانوڻيءَ ۾ پهتو جيڪا ان وقت لاهور ڪان پري ليلان واري ماڳ تي رسيل هئي. بعد ۾ هو گورنر جنرل ۽ ڪمانڊر- ان- چيف سان گڏجي لاهور ۾ داخل ٿيو. انگريزي فوج ميان مير واري ميدان ۾ واند هئي ويهي رهي جتي ڪجهہ عرصو اڳ پنجاب جي فوج وزيراعظم جواهر سنگهہ کي قتل ڪيو هو. ٿوري وقت بعد اها مغل قلعي ۾ وڃي ويٺي. ان وقت سر چارلس بہ سنڌ مان ڪهي اچي لاهور پهتو هو.

هاڻي گلاب سنگهہ نئين پنجاب جي وزيراعظم ٿيڻ لاءِ سوچي ويچاري رهيو هو ۽ پنجاب جي حڪومت لاءِ نئين گهراڻي واسطي هٿ پير هڻي رهيو هو. پر سر هارڊنج جي حڪمت عملي ڪجهہ ٻئي رنگ ڍنگ واري هئي. سندس مرضي هئي تہ جموںءَ ۽ راجپوتن جي روهہ واري جوءِ کي پنجاب ڪان الگ، هڪ آجو ۽ جدا ملڪ بڻائيندو. هن اهو بہ فيصلو ڪيو تہ مغلن وارو ڪشمير وارو علائقو جيڪو سکن افغانن ڪان سنہ ١٨٢٠ع ۾ فتح ڪيو هو سو بہ جمون سان ملائي ڇڏي. هن ڪان علاوه بچاءَ جي ضمانت طور ڪجهہ رقم گلاب سنگهہ کي انگريزن کي ادا ڪرڻي هئي. پر پنجاب جو خزانو خالي هو. هن ڪان سواءِ انگريزن ڪشمير، جمونءَ سان ملائي گلاب سنگهہ جي حڪومت ۾ شامل ڪيو هو. ان جي معاوضي طور بہ گلاب سنگهہ کي مقرر رقم انگريزن کي ڏيڻي هئي. اهو علائقو هزارا وارن ماڻهن جي هٿ ۾ هو. انگريزن ان جو معاوضو هڪ ڪروڙ روپيہ مقرر ڪيو هو. پر هيڏانهن گلاب سنگهہ جي گهر ۾ ڪوڏي بہ ڪانہ هئي. انگريزن ڪيس اهڙي موڪل ڏني هئي تہ هو پنهنجي مري ويل پياءُ سچيت سنگهہ جي خزاني مان ادا ڪري سگهي ٿو جيڪو بنا فيصلي جي فيروزپور ۾ موجود هو.

گلاب سنگهہ جي من جون مرادون پوريون ٿي رهيون هيون تنهن ڪري هو خوشيءَ ڪان ڪپڙن ۾ ڪونہ ٿي ماپيو. انگريز ١٥- مارچ ١٨٤٦ع تي دربار منعقد ڪئي جنهن ۾ گلاب سنگهہ کي مهاراجا جو خطاب عطا ڪيو ويو. ان ڪري هيءَ انگريزن جو نهايت ڪان بہ گهڻو وڏيڪ شڪر گذار ٿيو ۽ اعلان ڪيائين تہ هو "انگريز سرڪار جو زر خريد غلام آهي".

هيءَ ڳالهہ بہ دلچسپيءَ ڪان خالي ڪانہ آهي تہ جڏهن انگريز سرڪار

پنجاب جا ڀاڱا ڪري ان جي ونڊ ورهاست ۾ مشغول هئي ته تيج سنگهه به جهوني جهڙي خبرات لاءِ سٺن هنئي ۽ گذارش ڪيائين ته پنجاب جو هڪ ٽڪرو ڪيس به پنهنجي حڪمراني قائم ڪرڻ دان دان ڪيو وڃي جنهن لاءِ هو پنجويهه لک روپيه ڏيڻ لاءِ تيار آهي.

جيئن ته پنجاب جي راڄڌاني لاهور ۾ انگريز سرڪار جي ويهه هزار فوج اچي ڪئي ٽي هئي تنهن ڪري پنجاب فوج جي ڪين ضرورت ڪانه هئي ۽ ڪين پگهارون ڏئي گهر موڪليو ويو. ان وقت سنڌن وات ڇهرا هئا. سنڌن سپاءَ ۾ ننڍ ۽ نيلو گهر ڪري ويو هو ۽ خالصه ڌرم سنڌن ويساه وڏيڪ جمي ويو ڪين پڪ هئي ته سک ڌرم ۽ سک پائيبندن جو مستقبل نهايت روشن آهي. امرتسر ۾ وري سکن جي پنڊتن هڪ نئون گس اختيار ڪيو هو. هنن برطانيه سرڪار جي فوجي فتح تي ڪين واڌيون ڏنيون هيون ۽ چيو هئائون ته انگريز ايشور جي ديا ٻنجي ڪين مسلمانن جي ٻَرَ ڪان بچائي ورتو آهي. هن ڪان علاوه پنهنجي هن خيال جو به اظهار ڪيو ته سک ڌرم تمام وسيع آهي ۽ دنيا جي ماڻهن جي قبول ڪرڻ لائق آهي. جيڪي ماڻهو گرنانڪ جي اصولن ڪان پوري ريت ڄاڻ رکندا هوندا سي ضرور هن حقيقت ڪان واقف هوندا ته سک ڌرم عيسائين جي ڪيترو نه ويجهو آهي. پوئين دور جي گرو گوبند سنگهه ۾ سک ڌرم جا مٿا اپترا ته وسيح آهن جيڪي جديد دور جي مڙني تقاضائن سان پيچي ۾ مٿي ڦرين ”مسلمان جاتن“ جي ڇنڇري لاهڻ جي قابل آهن.

پنجاب جي وزيراعظم جي عهدي لاءِ ڪوبه موزون ماڻهو نظر ڪونه آيو. تنهنڪري لال سنگهه کي مقرر ڪيو ويو. بنگال آرٽيلري جي هڪ عملدار ميجر لارينس کي سک دربار جو ريزيڊنٽ بنايو ويو ۽ ڪيس حڪومت کي ان ڳالهه جو تابع بنايو ويو ته سنڌس صلاح مشوري ڪان سواءِ ڪوبه قدم نه کڻن.

هيءُ قصو هتي ختم ٿي وڃي ٿو جنهن مان پتو پوندو ته پنجاب فوج کي سڌي ڪرڻ لاءِ انگريز سرڪار جي خواهش ڪيتري، نه صحيح ۽ اها ڳالهه هندستان لاءِ ڪيتري نه فائديمند هئي. عام ماڻهوءَ جو خيال هو ته اهڙي سک حڪومت گهڻو وقت جٽاءَ ڪري ڪانه سگهندي. ڪين دل ۾ ڄڻ هيءَ ڳالهه کٽي رهي هئي نه مغلن جي حڪومت سنڌوءَ جي وهڪري تائين قائم هئي تنهن ڪري هندستان جي حڪمران جو اقتدار انهن ساڳين حدن تائين قائم رهڻ گهرجي. گورنر جنرل جو خيال وري ڪجهه مختلف هو. هو گهڻو بيمار رهندو هو تنهن ڪري ٿورو عرصو گورنر جنرل رهيو. وڃڻ وقت هيءَ اڳڪٿي ڪئي هئائين ته هاڻي هندستان ۾ گهڻي وقت تائين توبون هلائڻيون ڪونه پونديون. هرهڪ جي ڪوشش هئي ته سنڌس هي ڳالهه پوري ٿئي. هن حقيقت مان اهو به معلوم ٿيندو ته ”سنڌوءَ“ جي ڪنڌي نه ”سنيهه“ هئي جو هر انگريزن کي موهي ۽ پنهنجي جادوءَ ۾ جڙي ڇڏيو هئائين. هن بابت وڌيڪ احوال ايندڙ باب ۾ پڙهندا جن ۾ وڪٽوريا عهد جي پنجين جنگ جو احوال اوريل آهي ۽ ان ڪان اڄ واري هندستان جي نئين تشڪيل ڏسبي.

باب ڏهون

پنجاب ۽ ملتان

لاهور
دربار وارو دور
ملتان وارو ڏکوئيندڙ واقعو
هربرٽ ايڊ ورڊ جو قصو
جنرل وش جو ملتان ڏانهن اسهڻ
پنجاب ۾ بغاوت
برطانيه سرڪار جي جوڙيل پنجاب جي انگريزي فوج

لاهور

نظر ائين اچي رهيو هو ته سڪ- انگريز ناه ڪري هڪ اهڙيءَ حڪومت جو بنياد رکيو ويو هو جيڪا مضبوط ۽ ختناڪ ڪرڻ واري هئي. پر ان حڪومت کي سگهاري بنائڻ واسطي ٻنهي ڌرين کي ڪوشش ڪرڻي هئي. عام ماڻهن جو خيال هو ته ڪانئن ڏا جي زوري اوڳاڙي ڪئي ويندي ان ڪري ڪيترن علائقن جي ماڻهن ۾ ناءُ هو ۽ بغاوت ڪرڻ جي ويجهو وڃي پهتا هئا ننڍڙو مهاراجا مضبوط ماڻهوءَ جي ضابطي هيٺ هو. سندس ماءُ کي ونس اچڻ وڃڻ جي کلي موڪل هئي جيڪا ختن جي سٺي ڪانه هئي. هينري لارينس نهايت سگهارو ۽ سچيت ماڻهو هو جنهن ٿوري وقت ۾ پنجاب جي ديئنتدار ماڻهن کي موهي وڌو هو.

Gul Hayat Institute

پنهي ڌرين وچ ۾ ڪيل ٺاهه موجب انگريزي فوج لاهور ۾ رهئي هئي ۽ سنه ١٨٤٦ جي پڇاڙيءَ تائين جنهن جو خرچ پنجاب سرڪار کي ڀرڻو هو. ان کان پوءِ اهو سوچيو پئي ويو ته پنجاب فوج جو انگ گهٽو گهٽايو ويندو ۽ ان جي رستن جي سار سنڀال ۽ آمدرفت جي امن امان بابت به جاکوڙيو ويندو. بياس جي ڀيءَ پر برگيڊيئر جنرل ويلر جي مهنداريءَ ۾ فوج رهندي هئي. هن کان علاوه ڇانوڻيءَ ۾ رکڻ ۽ سرحدن جي نظرداري واسطي پنجاب فوج لاءِ ڪي ماڻهو ڀرتي ڪرڻا هئا. انگريز سرڪار کي پيادل جون چار ريجيمينٽون ضرورت ۾ هيون جيڪي هر طبقي جي ماڻهن مان چونڊيون هيون. ڪين پنهنجي نقطئه نظر موجب هڪ توبخانو به تشڪيل ڏيڻو هو. ٿوري وقت کان پوءِ اها چونڊيل فوج پنجاب اريگيولر فورس جي نالي سان مشهور ٿي بعد ۾ ان کي پنجاب- فرنيئٽر فورس سڏيو ويندو هو.

متاجري ٿي ته ماٺار نظر اچي رهي هئي پر اندر ۾ ڪا چڻنگ ٻکي رهي هئي. سک دربار کي اعتراض هو ته جيڪڏهن ڊسمبر ۾ پنجاب جي ماتحت فوج جو انگ گهٽجي ويو يا ان کي ختم ڪيو ويو ته اها هنگامي حالتن کي ڪهڙيءَ ريت منهن ڏئي سگهندي. سر جان لٽلر جي مهنداري هيٺ فوج, ٻن پيادل برگيڊن هڪ برٽش ۽ اٺ انڊين ڪاربس, گهوڙيسوارن جي هڪ ونگ ۽ ٻن ملڪن توبخانه يونٽن تي مشتمل هئي جيڪا انهن ڏينهن ۾ نهايت مضبوط فوج سمجهي ويندي هئي.

انگريز- سک لاڳاپن ۾ ڏڦير پوڻ ۾ دير به ڪانه لڳي. مئي مهيني ۾ ڪشمير جي گورنر شيخ امام الدين گلاب سنگهه کي ڪشمير ڏيڻ کان انڪار ڪيو. انگريز ريزيڊنٽ هڪدم دربار ۾ پهچي حڪومت کي مجبور ڪيو ته ڪشمير جي گورنر کي اهڙي حڪم مڃڻ لاءِ پابند ڪيو وڃي. ان کان پوءِ پنجاب فوج جنهن انگريزن کان بريءَ ريت شڪستون کاڌيون هيون سا پير پنجال واري پاسي کان انهيءَ مقصد سان ڪشمير ڏانهن وڌي رهي هئي ته جيئن پنهنجي نوڪر کي زوريءَ مڃائي سگهي ته پنهنجي علائقي جو هڪ حصو گلاب سنگهه کي ڏئي ڇڏي. اها ڳالهه نه رڳو انگريز وقار لاءِ ضروري هئي پر سکن جي عزت ۽ احترام لاءِ به لازمي هئي. پنهي ڌرين جي وچ ۾ مفاهمت موجود هئي ۽ سکن سان مدد ڪرڻ انگريزن مٿان لازم به هو. اهڙي ريت پئي فوجون ڪشمير ڏانهن وڌي رهيو هيون. ويلر پنهنجي فوج جي مختصر حصي سان ڪاهيندو پير پنجال جي جابلو علائقي وٽ ۾ وڃي پهتو هو. هي جبلن جون اهي برفاني قطارون آهن جيڪي ڪشمير کي پنجاب کان الڳ ڪنديون آهن. هن جي واهر لاءِ هينري لارينس پنهنجي مددگار عملدار ليفٽيننٽ نڪولسن سان گڏ اچي رهيو هو جن سان سک فوج به گڏ هئي. جڏهن ڪشمير جي گورنر امام دين ڏٺو ته لارينس سان گڏ سک فوج به موجود آهي ۽ سمجهيائين ته معاملو ٺٽي ٿي چڪو آهي ته هن مقابلي نه

ڪرڻ جو اعلان ڪيو. ان سان گڏ هن لارينس کي هيءَ ڳالهه ٻڌائي تہ لال سنگهہ جو ڳجهو حڪم اهو آهي تہ ڪشمير وارو حصو گلاب جي حوالي نہ ڪيو وڃي. مان مسلمان آهيان پر گورنر سکن جو آهيان ۽ مڃيندس بہ اهو جيڪو حڪم اهي ڪندا. هينري لارينس امام دين کي ورائيو تہ جيسيڪڏهن تون سکن جو اهڙو تابعدار ۽ نمڪ حلال آهين تہ اهڙي ثابتي ڏيکار.

امام الدين جو بيان ڇرڪائيندڙ هو. لارينس دربار ڏانهن اهڙي وضاحت ڪرڻ لاءِ لکي موڪليو ۽ چيو تہ لال سنگهہ تي اهڙو مقدمو هلايو وڃي. اهڙي ريت مٿس ڪيس هلايو ويو ۽ هن تي ڏوهہ ثابت ٿي ويو. بعد ۾ هن کي ڪائونسل آف ريجينسي بي ڏوهو قرار ڏئي آجو ڪري ڇڏيو. ان ڪان پوءِ برطانيہ سرڪار پنجاب حڪومت ڏانهن هدايتون موڪليون تہ لال سنگهہ ملڪ بدر ڪري انگريز-هندستان ڏانهن موڪليو وڃي جنهن جي رهائش جو خرچ انگريز سرڪار پاڻ پريندي. اها ڳالهہ بہ مڃي وئي تہ پنجاب فوج ۽ سک سردارن جيڪو ڪشمير تي ڪاهيو هو سو دربار جي حڪم تحت ۽ صحيح هو. گورنر جنرل حالتن مان محسوس ڪيو تہ ڪيس يا تہ پنجاب ڇڏي هليو وڃڻ کپي يا وري ڪيس سختيءَ کان ڪم وٺڻ گهرجي. ڇاڪاڻ تہ مائهن هن سک حڪومت خلاف نفرت ڪرڻ شروع ڪيو هو. پنجاب حڪومت پاڻ بہ ڊڄي وئي هئي ۽ ان گورنر جنرل کي گذارش ڪئي هئي تہ "سبسيڊيئر فورس" کي پنجاب کان ٻاهر نہ ڪڍيو وڃي. پنجاب حڪومت سمجهيو هو تہ جيڪڏهن اها فوج پنجاب مان نڪري وئي تہ سندن حڪومت هفتو هلي تہ وڏو ڇهہ ڪيائين. ڪجهہ سال ٿيندا جو ورهين ۽ ڏڦيڙن ملڪ کي لوڏي رکيو ۽ ابتري رتو ڇاڻ ٿي هئي جنهن جو ڪو مثال ئي ڪونہ هو.

دربار وارو دور

گورنر جنرل بہ اها ڳالهہ قبول ڪئي تہ جيستائين انگريزن جي سنڀال هيٺ پنجاب ۾ امن امان بحال نہ ٿو ٿئي. تيستائين انگريز فوج پنجاب ڪانہ ڇڏيندي. هي ڳالهہ سڀني سک سردارن اتفاق راءِ سان قبول ڪئي. اهڙيءَ ريت "ڀيرو وال" واري عهدنامي تي لارينس ۽ سک سردارن صحيحون ڪيون جنهن جا طئي ڪيل شرط انهن جي گهرجن ۽ مرضيءَ مطابق هئا جن مان مکيہ شرط هي هو تہ جيستائين مهاراجا سورهن سالن جي عمر جو نہ ٿي تيستائين سندس ٻاران ڪائونسل آف ريجنسي حڪومت هلائيندي، جنهن جو وڏو انگريز ريزيڊنٽ هوندو. ڪيس انتظامي معاملن ۾ دست اندازي ڪرڻ جا پورا اختيار هوندا. راڻيءَ جندو جو ملڪي معاملن سان ڪوبہ واسطو ڪونہ هوندو ۽ ڪيس گذر سفر لاءِ مقرر رقم ملندي رهندي.

هينري لارينس سان گڏ اڌ ڊزن - کن پنهنجا نوجوان ماڻهو هئا جيڪا ريزيڊنٽ جي عملي طور سنڌس ماتحت هئا. ڪين سک گورنرن جي صلاحڪار طور مقرر ڪيو ويو. ڏکئي وقت گورنرن کي صحيح صلاحون ڏيڻ، غلط ڳالهين کي روڪڻ، فوج ۽ نيم فوجي دستن کي مقررڪرڻ مهل صلاح مشورو ڏيڻ سندن ذميوارين ۾ شامل هو. انگريز حڪومت جي ساري دور ۾ نوجوان عملدارن جي اهڙي چونڊ نہ اڳي ٿي نہ وري ڪڏهن پوءِ ڪئي وئي هئي. بياس جي هن پر واري علائقي ۾ هينري لارينس جي ڀاءُ جان لارينس کي برطانيہ سرڪار جي صوبي جو غير فوجي اعليٰ عملدار ڪري مقرر ڪيو ويو هو.

هنن ڀنهي عملدارن جو هن علائقي ۾ اثر دخل تمام گهڻو هو. ماڻهو بہ سندن گهڻي عزت احترام ڪندا هئا. پاڻ مطالعي جا شوقين هئا. ڏيهي عملدار بہ ڪين گهڻو مان مرتبو ڏيندا هئا، انتظامي اوڻاين تي نظر رکڻ سندن ذميوارين ۾ شامل هوندو هو. اهڙي ريت پنجاب جون بگڙنڌڙ حالتون مستحڪم ٿي ويون ۽ انگريزن خلاف نفرتون ۽ ڪدورتون دور ٿي ويون هيون ١٨٤٧ع ۾ هارڊنج جيڪو ان وقت وسڪائونٽ ٿي ويو هو تنهن پنجاب بابت لنڊن ۾ هن ريت لکيو. " هر معاملو بلڪل صحيح نموني هلي رهيو آهي." خطري واري ڳالهہ فقط اها هئي تہ سنڌوءَ جي ڪناري اهي سک فوجي مقرر هئا جن ستلج جي ڪناري انگريز فوجن سان مقابلو ڪونہ ڪيو هو ۽ پنهنجي شڪست واري ذلت ڪان اڻ و ـ ف هئا.

نوجوان انگريز عملدار پنهنجن عهدن تي نهايت ڏاهپ سان ڪم ڪري رهيا هئا. افغانستان جي سرحدي علائقن ۾ سندن ذميواريون ڪجهہ ڏکيون هيون ۽ اهي بہ شاندار نموني سان نباهي رهيا هيا. هر برٽ ايڊ ورڊ ديره جات ۾، رينيل ٽيلر بندن ۾، ريزيڊنٽ جو ڀاءُ جارج لارينس پشاور، هربرٽ اٽڪ ۾، جان نڪولسن هزارا ۾ نهايت ديانتداريءَ سان پنهنجو فرض سرانجام ڪري رهيا هئا. ہہ نسل اڳ انگلنڊ ۾ هندستان جو هر گهر هنن نالن کان واقف هو.

پشاور وارو علائقو گهڻو ڏکيو هو. جنرل اويٽابل پنهنجي مشهور برگيڊ سان گڏ هتي رهندو ۽ حڪومت ڪندو هو. سندس باغ جي هر ڪنڊ ۾ ڦاسيءَ جا ڏورا پيا لڙڪندا هئا ۽ اهو ڪو نياڳو ڏينهن هوندو هو جو ڏورا ڪنهن انساني جسم کان سواءِ خالي لڙڪندا هجن. ٻہ چار سال ڪن ٿيندا جو جنرل اويٽابل پنهنجن حڪمن ۽ سزائن سميت هتان نڪري ويو آهي. جارج لارينس لکيو آهي تہ ماڻهو ويڳاڻا ۽ نراس نظر اچن ٿا. جيڪڏهن ڪشمير واري بغاوت کي وقت سر ختم نہ ڪيو وڃي ها تہ هتي بہ ضرور باهہ ٻري پوي ها.

فبروري ١٨٤٧ع ۾ لاهور ۾ وڳوڙن منهن ڪڍيو هو. هتان جي ڪن ماڻهن انگريز ريزيڊنٽ سميت دربار جي معتبر رڪنن کي قتل ڪرڻ جو منصوبو تيار ڪيو هو جيڪو ظاهر ٿي پيو. جيو وڃي ٿو تہ ان منصوبي ۾ رائيءَ جو وڏو هٿ هو جنهن کي شيخاپوره ۾ نظر بند ڪيو ويو. ١٨٤٧ع وارو سال انگريزن لاءِ سڌورو ثابت ٿيو. هينري لارينس بيمار هو ۽ ڊگهيءَ موڪل تي هليو ويو. هن جي جاءِ تي مسٽر "ڪري" کي مقرر ڪيو ويو. لارڊ هارڊنج بہ وڃي وطن جا وڻ واڇيا جنهن جي جاءِ تي ١٨٤٨ع جي شروع ۾ ارل آف ڊلهائوسي مقرر ٿي آيو هو.

Gul Hayat Institute

ان زماني ۾ هڪ اهڙو واقعو ٿيو جنهن بابت ڪنهن کي ڄڻ ڪِنِ به ڪانه هئي ۽ جنهن جا نتيجا به اڳرج جهڙا نڪتا. هن وقت تائين انگريزن لاءِ لاهور ائين هئي جهڙيءَ ريت ١٨٤٠ع ۾ ڪابل هو. انگريزن جيڪا حڪومت بنائي هئي سا سندن سهائتا کان سواءِ هڪ وک به هلي ڪانه ٿي سگهي. تنهن ڪري حالتن انگريزن کي پنجاب ۾ رهڻ لاءِ مجبور ڪري وڌو هو. پر ڪابل جي پيٽ ۾ هتي اهڙا ماڻهو مقرر ڪيا ويا هئا جيڪي هتان جي ماڻهن لاءِ قابل قبول ئي ڪونه هئا.

ملتان جو ڌڪوئيندڙ واقعو

سنه ١٨٤٦ع جي پڇاڙيءَ ڌاران ڀيرو وال جو عهدنامون ٿيو هو. ١٨٤٧ع وارو سال به خير خوبيءَ سان گذري ويو لارينس هڪ نوجوان عملدار هو جيڪو سدائين پنهنجي ڦلائيندو هو ۽ گورنرن کي پنهنجي مرضيءَ مطابق ڪا ڳالهه ڪرڻ ئي ڪونه ڇڏيندو هو. سندن خواهش هوندي هئي ته راڄينتي مامرن ۾ نياءَ ۽ نيت سان هلڻ گهرجي ۽ انتظامي طور ڪم جي اڪلاءَ ۾ تيزي هجڻ گهرجي. ملتان وارو صوبو افغانستان کان سنه ١٨١٩ع ۾ فتح ڪيو ويو هو. ان کان هڪ سال اڳ ڪشمير پنجاب سان ملي چڪو هو. ملتان واري علائقي ۾ پٺاڻن جي آبادي به گهڻي هئي ۽ زمين جي وڏي حصي جا مالڪ به هوندا هئا. هاري به سائن گڏ آيل پٺاڻ طبقو هو. ٿورا ڪڪا هندو به هاريو ڪندا هئا. پنجابي مسلمانن جو انگ تمام گهٽو هو جيڪي بکيا ڌکيا ۽ ڪنگال هئا. شهر ۾ هڪ اهم تجارتي مرڪز هو. واپاري طبقو هندو هو جنهن جو واپار افغانستان ۾ وچ ايشيا جي ملڪن سان هلندو هو. هيءَ شهر هندستان ۾ نهايت اهم ناڪ تي قائم آهي جتي غزني ۽ قنڌار کان ايندڙ رستا مختلف لڪن مان لنگهي هن شهر وٽ اچي گڏبا آهن. ماضيءَ ۾ سڀ حملہ آور ڌريون ٻهريائين هن شهر ۾ پهتيون آهن ۽ پوءِ هندستان تي حملو ڪيو آهي. سيئي رستا ان ڪري هتي اچي گڏيا هئا جو هيءُ شهر انهن مشهور ماڳن کان هيٺئين طرف آهي جتي وڏا درياه اچي پاڻ ۾ سنگم ڪندا هئا. اهي ڇاٽايل رستا پاڻيءَ جي اٿاٽ وارين ايراضين کان وڪڙ ڪري لنگهندا هئا. اها صورتحال برطانيہ سرڪارجي آبپاشي نظام شروع ٿيڻ کان اڳ واري دور سان واسطو رکي ٿي.

ملتان جو ديوان يا گورنر پاڻ پنهنجي علائقي جي ڍل ۽ محصول جو تعين ڪندو هو ۽ اوڳاڙي ڪرائيندو هو ۽ مرڪزي سرڪار کي اوڳاڙيل ڍل جو حصو پنهنجي مرضيءَ موجب ڏيندو هو. اوڀارين ملڪن ۾ محصول جي اوڳاڙيءَ جو طريقہ ڪار اهو هوندو هو. ڪيس لاهور ۾ گهرائي ليکي چوکي بابت ڪائنس پڇاڻو ڪيو ويو. سندس اوڻاين کي نظر ۾ رکي سندس ملازمت کي ختم ڪيو ويو هو. ريزيڊنٽ ڪيس مارچ ١٨٤٨ع تائين پنهنجا فرائض سرانجام ڏين لاءِ زور ڀريو هو.

اپريل ۾ ديوان مولراج جي جاءِ تي هڪ سک گورنر ملتان موڪليو ويو جنهن سان وانس ائگنيو به گڏ ويو. هيءُ ريزيڊنٽ جي عملي ۾ هڪ پوليٽيڪل

Gul Hayat Institute

عملدار طور ڪم ڪندو هو ۽ اصولن ضابطن موجب ڪيس هن گورنر جو صلاحڪار بنايو ويو هو. بمبئي جي يورپين ريجيمينٽ جو هڪ ليفيٽننٽ اينڊرسن کي نائب طور ساڻس شريڪ ڪيو ويو. صوبي جو انتظام سنڀالڻ سندن ذميواري هئي. ڪين اهو به ڏسڻو هو ته جيئن هي نئون گورنر ڪم جي شروعات چڱي نموني سان ڪري. هڪ فوجي جٿو جيڪو گورکن تي مشتمل ۽ سک فوج جي ماتحت هو ساڻن گڏ روانو ڪيو ويو هو جنهن ۾ ڪجهه توبون ۽ گهوڙيسوار به شامل هئا.

١٧- اپريل تي اچي ملتان جي اوڏڙو رهيا. هو ٻئي ڏينهن مرڪي شهر جي ٻاهران هڪ عيدگاهه وٽ پهتا جتي ڪين پنهنجي رٿيل سٿاءَ موجب ترسڻو هو. ملتان جي ديوان سندن نه جهڙي آجيان ڪئي ۽ مسٽر وانس ائگنيو کي فوج ۽ قلعيءَ ٻاندن جي معائني ڪرڻ لاءِ گذارش ڪئي.

اهڙي معائني ڪرڻ لاءِ ١٩- تاريخ مقرر ڪئي وئي. اپريل مهيني ۾ ملتان وارو علائقو گرم ٿي ويندو آهي. صبح جو سوير ٻن انگريز عملدارن ٽئين ديوان "سردار خان سنگهه مان" سان گڏجي معائني لاءِ روانا ٿيا گورکن جو فوجي دستو به هنن سان گڏ هو جيڪو ٻن ڪمپنين ۽ پنجويهن ٽرپرس تي مشتمل هو. اڪيون ديوان هنن کي قلعي جي ڪار ڦاٽڪ وٽ اچي مليو. قلعي جي ٻاهرئين ڦاٽڪ وٽ بيٺل هڪ ننڍڙيءَ ديوان کان پڇيو ته انگريز عملدارن لاءِ سندس ڪهڙا حڪم آهن. ديوان ڪيس وراڻيو ته هي صاحب آهن ۽ قلعي جا مالڪ آهن. ديوان اتي اهو به حڪم ڪيو ته سندس نوڪر چاڪر قلعي اندر داخل نه ٿين. وان ائگنيو پاڻ سان گورکن جي هڪ ڪمپني ساڻ ڪنئي ۽ ڪين حڪم ڪيائين ته قلعي اندر اهي جايون وڃي سنڀالن جيڪي اڳيئن گورنر جا مقرر ڪيل فوجي سنڀاليندا هئا.

قلعي جي معائني ڪان پوءِ وانس ائگينو، ديوان مولراج، ديوان خان سنگهه مان ۽ اينڊرسن ٻاهر نڪتا. قلعي واري سرڪٽي پل وٽ بيٺل هڪ ماڻهوءَ وانس ائگنيو تي ڏڦي سان جُلهه ڪئي ۽ ڪيس ٿورو ڪجهه گهائي وڌائين. ان ڪان پوءِ هڪ فوجي سپاهي سٽ ڏئي مياڻ مان تلوار ڪڍي انگريز تي وار ڪيو ۽ ڪلهي وٽ ڪيس ڦٽي وڌائين. ائگنيو ان ماڻهوءَ کي سوٽي هٿي ڪيرائي وڌو. اتي مسلمان فوجي به بيٺا هئا سي به تلوار اڀيون ڪري اينڊرسن تي جلهه ڪري آيا ۽ ڪيس ان جهيڙي ۽ چڏ وٽ واري وايو منڊل ۾ پنج گهاءَ رسيا هئا. هي وڳوڙ اچا هلي رهيو هو جو ديوان مولراج گهوڙي تي سوار ٿي "عام خاص" ۾ وڃي نڪتو جتي هو عام خاص ماڻهن سان ملاقاتون ڪندو هو. ان وقت اهو ڏنو ويو ته جنهن وقت زخمي انگريز آفيسر عيدگاه ڏانهن نيا پئي ويا ته سندس ماڻهو تر تڪڙ ۾ توبون ٻاهر ڪڍي رهيا هئا.

عيدگاه وٽ پهچي زخمي ائگنيو ني خط هڪ بهاولپور جي مسلمان حڪمران ڏانهن. ٻيو ديره جات جي انگريز ڪمانڊر ان چيف وان ڪورٽ لٽنڊ ڏانهن ياد رهڻ گهرجي ته ديره جات جو علائقو سنڌوءَ جي ڪنار سان واقع آهي. ٽيون خط هن ديوان مولراج ڏانهن لکيو هو جهن ۾ چيو ويو هو ته هو ڪيس ان واقعي جو ڏوهي ڪونه ٿو سمجهي. هن ڪيس جوابي خط لکيو هو ته هو ڪيس ڏسڻ

لاءِ اچي رهيو هو پر هو ائين ڪري ڪونه سگهيو. پٺي قلعي مان عيد گاه تي گولاباري ٿي هئي. سک فوج جون توبون جيڪي گورکا فوجن سان گڏ هيون تن سارو ڏينهن قلعي تي جوابي گولا باري ڪئي. رات ٿي ته ديوان جي فوجين عيدگاه تي حملو ڪيو. ٽنهي گورنر سان گڏ آيل گورکا فوج ۽ توبون به وڃي سائن مليون. سک گورنر "خان سنگهه مان" کي گرفتار ڪيو ويو. انگريز عملدارن کي ڪهي سندن ڌڙن کي ننگي ڇڏيائون ۽ سندن وڍيل سر ديوان مولراج جي سامهون پيش ڪيا ويا ۽ سندن سارو سامان ڦري لٽي دڙي دڦ ڪري ڇڏيائون.

اهو قصو ائين ٿي ويو. هن ڏکوئيندڙ واقعي جي جواب ۾ سڀ ڪجهه ٿي پئي سگهيو. لاهور ۾ رهندڙ ريزيڊنٽ کي جڏهن هن بگڙيل وايو منڊل جي سڌس پئي ته هن لاهور جي ڪمانڊر- ان- چيف کي گذارش ڪئي ته هو فيروزپور مان مناسب فوج گهرائي ۽ لاهور جي فوج سان گڏ يورپي عملدارن کي بچائڻ واسطي ملتان روانو ٿئي. پر جڏهن ڪيس يورپي عملدارن جي ڪسي وڃڻ جي ڳالهه ڪنين پئي ته سندن خونن جي پلاند وٺڻ ڪاڻ فوجي پيش قدميءَ ڪان پهريائين مولراج کي ختم ڪرڻ ضروري سمجهيو ويو نه ته بگڙ وڌي وڃڻ جو انديشو هو. ان ڪان پوءِ هن پنجاب جي انگريزي فوج کي ملتان تي حملي ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو. ڇاڪاڻ ته هن وقت جي سک دربار خلاف بغاوت ڪئي هئي، هن پهريائين موجود سک ريجيمينٽ جي بي انداز اريگيولر فوج رواني ڪئي جنهن سان گڏ توبخانو به هو. بعد ۾ جنرل ڪورٽ لئنڊ کي موڪليو ويو جيڪو سک حڪمرانيءَ جو هڪ پرائو فوجي عملدار هو. کيس حڪم ڪيو ويو هو ته اسماعيل خان مان فوج وٺي مناسب توبون سان ڪري. ملتان تي ڪاهي وڃي.

٢٢- تاريخ "ڪريءَ" گورنر جنرل کي اطلاع ڏنو ته پنجاب جي سک حڪومت ملتان جي سورش کي ختم ڪرڻ لاءِ چرپر ۾ اچي وئي آهي. سندس فوج ۾ پيادل جون ست بٽالنون، ٻه گهوڙيسوار ريجيمينٽون، توبخاني جا ٽي يونٽ ۽ ١٢٠٠ اريگيولر هارس شامل آهن. مسٽر ڪري اهو به ٻڌايو ته مولراج ملڪ ۾ مقبول ڪونه آهي. ڪيس ٻنهنجي، ڪجهه ٿورو فوج ۽ توبون آهن. پر ملتان جو قلعو وڏيڪ مضبوط ۽ منجهس وڏيون توبون رکيل آهن. سندس خيال هو ته ملتان تي گهيرو گهڻي وقت تائين هلڻ گهرجي. هن خواهش ڏيکاري هئي ته لاهور ۾ رهندڙ فوج جنرل ڪورٽ لئنڊ جي مهنداريءَ ۾ ملتان ڏانهن وڌي. ان سان گڏ فيروزپور مان به فوج جو حڪو خاصو انگ به ملتان تي چاڙهي موڪليو وڃي. پر اها رُت نهايت ڪاڙهه واري هئي ۽ سمجهيو ويو نه موسم ڪري جاني نقصان تمام گهڻو ٿيندو. انهيءَ ڪري يورپي فوجن کي اوڏانهن ڪونه موڪليو ويو.

ساڳئي وقت اهو به محسوس ڪيو ٿي ويو ته جيڪڏهن گهڻي دير ٿي وئي ته برطانيه سرڪار جي ڪنڌ کي ڪڇو لڳي ويندو ۽ مولراج کي به ڦيٿ ڏيڻ واسطي موڪهي وجهه ملي ويندو.

هربرٽ ايڊ ورڊ جو قصو

جنگ جو نئون نمونو اختيار ڪيو ويو جيڪو وڏيڪ بهادرانه هو. ليفٽيننٽ هربرٽ ايڊ ورڊس ديري فتح خان ۾ ريزيڊنٽ هيٺ سنڌوءَ جي ڪنار سان واقع آهي. وانس ائگنيو ملتان ۾ جڏهن زخمي ٿيو ته هن جنرل ڪورٽ لئنڊ ڏانهن هڪ خط لکيو هو. اهو خط ڦري جڏهن هربرٽ ايڊ ورس کي مليو ته هن اهو پڙهي سک فوج وٺي هڪدم ملتان تي حملي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. هن فوج ۾ ٻه توبون ويهه زمبوراڪ، ٣٢٠ گهوڙيسوار ۽ پيادل جون ٻارهن ڪمپنيون هيون. هن ٻنون ۾ رهنڊڙ رينيل ٽيلر ڏانهن سنيهو مُجيو ته اتان پنڻ فوج جون ٻٽالنون چار گهوڙن جي مدد سان ڇڪجڻ واريون توبون ٻيڙين وسيلي "ليا" موڪلي ڏئي جيڪي پنجاب جي پاسي سنڌوءَ جي ڪنار سان هڪ اهم شهر آهي ۽ پاڻ ٻه اوڏانهن وڌڻ لڳو. جڏهن ڪيس انگريز عملدارن جي ڪسي وجڻ جي ڪَل ڪَنين پئي ته هن پيش قدميءَ جي رفتار تيز ڪري ڇڏي. ليا ۽ رهنڊڙ سک عملدارن کي مولراج وٽان اڳئي حڪم پهچي چڪو هو ته جيڪا ٻيڙي ليا وٽ پتڻ ڪري ماري وجي ۽ ٽن هزارن تائين فوج گڏ ڪري حالت کي منهن ڏيڻ تيار ٿي وهي. انهيءَ حڪم تحت هن ٻيڙيون مارڻ شروع ڪيون پر جڏهن هربرٽ ايڊ ورڊس اتي پهتو ته هن ٻيڙين مارڻ وارو ڪم بند ڪرايو.

ايڊ ورڊس جوليا تي قبضو مولراج لاءِ صدمي کان گهٽ ڪونه هو. چناب ۽ سنڌوءَ جي وچ وارو سارو علائقو ٻروچن ۽ پٺاڻن سان ڀريو پيو هو جيڪي ڌاڙن ۽ ڦرين جي ڪرت سان لڳا پيا هئا. ايڊورڊ ڇا ڪيو جو ليا جي بچاءَ جي نقطئہ نظر کان ڪين فوج ۾ ڀرتي ڪرڻ شروع ڪيو. علائقي جي صورت حال ايڊورڊس جي فائدي ۾ ڪانه هئي. پندرهن ڏينهن لنگهي ويا پر ڪاڌهؤن ٻه ٻهر ڪانه ٻهتي. ٻئي پاسي سندس ئي فوج ۾ مولراج جا ماڻهو ڀرتي ٿي ويا هئا ۽ ڳجهه ڳوه ۾ پنهنجي ڪم کي لڳا پيا هئا.

ايڊورڊس بهادر ماڻهو هو. هن سان گڏ پنجاب جو مسلمان سردار فوجدار خان ٻه هو جنهن جو واسطو ڪنهن امير گهرائي سان هو. هو پنهنجي ڀرتي ڪيل فوج سان چوٽ ڏيڻ لاءِ تيار ويٺو هو. ٢٩- تاريخ تي مولراج پنهنجا ٤٠٠٠ ماڻهو موڪليا جيڪي ١- مئي تي وجي ليا پهتا. هن وقت مقابلي ڪرڻ لاءِ ڪيترا طريقا هئا. هو سنڌو پار ڪري ايندڙ فوج جو انتظام ڪرڻ لڳو. هن کان علاوه هن سنڌوءَ پار قلعن مان سکن کي ٻاهر ڪڍڻ جو حڪم ٻه ڪيو هو ۽ انهن جاين تي هن پنهنجا فوجي مقرر ڪري روانا ڪيا. ١٥- مئي تي ايڊورڊس سان گڏ ليا ڏانهن وڌي رهيو آهي. بست هزار لشڪر ١٥ توبن سان گڏ ليا ڏانهن وڌي رهيو آهي. ان زماني ۾ ايڊورڊس پنجاب ۾ سک حڪومت خلاف مولراج جي بغاوتن کي ختم ڪرڻ واسطي ساري جنگي ڪاروائي جو مدار المهام هو. هن بهاولپور جي حڪمران

بهاول خان کي حڪم ڪيو هو تہ هو بہ پنهنجي فوج وٺي ملتان هيٺان ستلج اڪري. مولراج طرفان موڪليل هراول دستا ايڊورڊس هٿان شڪست کائي چڪا هئا. ان فتح جي ڪري پهراڙيءَ جي ماڻهن تي وڏو اثر پيو ۽ جون جي پهرئين هفتي دوران سنڌوءَ جي ٻئي پار وارو هن فوجي جو علائقو صاف ٿي چڪو هو. هن ڇا ڪيو جو مولراج کي بي خبر رکندي ساريون ٻيڙيون پنهنجي قبضي ۾ ڪري ساري فوج سنڌوءَ پار پهچائي ڇڏي. ليفٽيننٽ ليڪ جو انجنيئرس سان واسطو هو. لاهور جي ريزيڊنٽ ڪيس حڪم ڪيو هو تہ هو وڃي بهاولپور جي فوج سان گڏجي ۽ هربرٽ ايڊورڊس جي وڃي واهر ڪري. ايڊورڊس هڪ نوجوان فوجي عملدار جيڪو پنهنجي عهدي ۾ ننڍو هو پر پاڻ کان تمام وڏيون ذميواريون سنڀالي رهيو هو. هزارين فوجي سندس ماتحت هئا. سک فوج جو جنرل وان ڪورٽ لئنڊ بہ هن جي حڪم هيٺ ڪم ڪري رهيو هو. سک فوجي ۾ پنجاب جي مسلمانن جو تمام گهڻو انگ هو. هندستاني بہ سک فوج ۾ شامل هئا سي سڀ سندس ماتحت هئا. مسلمان فوجي پنهنجي دل جي گهراين سان هاڻي برٽش جي پاسي هئا ۽ سک درٻار جي سچي سگهه هئا.

نيٺ ايڊورڊس کي وڃي پتو پيو تہ سال جي هن ڪاڙهہ واريءَ رت ۾ انگريز سرڪار پنهنجي فوج رواني ڪانہ ڪندي ۽ اهم ذميواري سک حڪومت تي پنهنجي ڪلهن تي رکڻي پوندي. پوءِ پاڻ ملتان تي ڪاهي وڃڻ لاءِ اڳتي وڌي مولراج کي سندس پنهنجي قلعي ۾ وڃي سوگهي جهلڻ جو فيصلو ڪيائين. هن کان علاوہ ٻيا بہ ڪيترا اهم واقعا ٿيا جن کي هتي بيان ڪرڻ ضروري ڪونہ آهي. قصو ڪوتاهہ تہ هن ١٦ جون تي پنهنجي لشڪر کي پيش قدمي ڪرڻ جو حڪم ڏنو جيڪو سنڌوءَ سان وڌندو وڃي چناب جي ڪنار سان سفر ڪرڻ لڳو هو. سندس ارادو "ڪنري" پتڻ پهچڻ جو هو. بهاولپور واري فوج بہ چناب جي ڪاپي ڪناري سان گهڻو هيٺ منزل ڪيون ويٺي هئي. مولراج پنهنجي لشڪر سان اڳتي وڌي رهيو هو. سندس مقصد هو تہ هو هربرٽ ايڊورڊس کي درياہ اڪرڻ نہ ڏئي. ١٧- تاريخ تي بهاولپور جي دائود پوٽن بہ "ڪنري" ڏانهن وڌڻ شروع ڪيو. انهيءَ لاءِ تہ جيئن ايڊورڊس جي پهچڻ تائين انهيءَ پتڻ جو بچاءُ ڪري سگهي. هربرٽ ايڊورڊ پتڻ تان پار ڪري رهيو تہ ڪيس توبن جي گولا باري جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو. هن ٿورو اڳتي وڌي ڏٺو تہ اها داؤدپوٽن جي فوج هئي جيڪا مولراج سان مهاڏي ڏيڻ واسطي اتائي ويٺي هئي. هن دائود پوٽن کي گولا باريءَ کان روڪيو ۽ کين چيائين تہ جيستائين سندس فوج ۽ لشڪر ٽپ پار نہ ٿو ٿئي تيستائين ڪجهہ بہ نہ ڪيو وڃي. ٿين وڳين ڌاران ٻئي فوجون تيار ٿي بيٺيون ۽ جهيڙي جي شروعات ٿي وئي. مٿي ڄاڻايل ٽنهي فوجن جي وچ ۾ "ڪنري" پتڻ وٽ پوريون ست جنگيون لڳيون. سخت گولا باريءَ ۾ دست بدست جنگ کان پوءِ مولراج هارايو ۽ سندس فوج جا ٥٠٠ جوان مارجي ويا. جڏهن تہ انگريزن جي پاسي کان ٥٨ ماريا ۽ ٨٩ گهائجي پيا ۽ بهاولپور وارن جا هڪ سو ڪن ماريا ۽ زخمي ٿيا. مولراج جي فوج ۾ ست هزار مائهو هئا ۽ ملتان کان ٤٦ ميل وڙهيل هن جنگ کان اهو تعداد وڃي ٣٠٠٠ بيٺو هو.

لاهور جي ريزيڊنٽ انگريز سرڪار کي فتح جون خبرون ٻڌائيندي پاڻ کي مبارڪن جو مستحق سمجهيو آهي ڇاڪاڻ تہ هن ئي ملتان تي ڪاهي وڃڻ جون هدايتون ڏنيون هيون. هن وڌيڪ ٻڌائيندي لکيو آهي تہ ملتان کي فتح ڪرڻ واسطي ڪيس ڪيتري نہ هورا ڪورا لڳل هئي. لاهور ۽ پشاور جي وچ تي موجود سک فوج بہ هن فتح جي خبرن واسطي ڪنايون ويٺي هئي. هن کان پوءِ لکيو اٿائين تہ نہ سک فوج اتي پهچي هربرٽ جي ڪا واهر ڪئي نہ وري دربار جي منتظمين سان ڪنهن اتي ڪو ٻوٿو ٻاريو. رڳو شير سنگهہ ۽ ٻيا ڪي سک سردار اچي ميدان تي تلوار ٻائي ٿيا هئا جن جس لهڻو سندس مڙسي ڪري سڀني سک سردارن تي ويساه ڪري سگهجي ٿو. اها ڳالهہ ائين ڪانہ آهي. حقيقت اها آهي تہ لک شابسون پنجاب جي مسلمان فوجين ۽ ليويز کي آهن جن پنهنجا سر ترين تي رکي انگريزن جي پاسي کان مڙس ٿي مهل ڪئي. هن کان علاوه برٽش سرڪار جا بہ ڪجهہ انگريز سپاهي هئا جن بهادريءَ جو مظاهرو ڪري هيءَ سوڀ ماڻي.

معلومات ملڻ کان پوءِ لارڊ ڊلهائوسيءَ کي بہ احساس ٿيو تہ حالتون ڪهڙيون نہ سنگين هيون. ان کان پوءِ هربرٽ پنهنجي دائود پوٽن واري فوج ۽ وان ڪورٽ لئنڊ جي ريگيولر وني ڏکڻ- الهندي پاسي کان ملتان ڏانهن وڌڻ لڳو. سراج خوند واهہ وٽ هڪ ٻي زبردست جنگ لڳي. هن سان گڏ ان وقت ١٨٠٠٠ ماڻهو هئا. ليفٽيننٽ ليڪ، وان ڪورٽ لئنڊ، سندس ڪلرڪ ڪئن، بهاولپور فوج جو ڪئپٽن ميفرسن جنهن جو لهڊينس سان واسطو هو ۽ ٻيا بہ چار يورپي ۽ يوريشين نوجوان سندس ٻانهن ٻيلي هئا. هن فوج سان مختلف قسم جو ٢٢ توبون هيون. مٿي ڄاڻايل فوج جي پاڻ مهنداري ڪندي مولراج سان مهاڏي ڏيڻ واسطي اڳتي وڌڻ لڳو جيڪو ١- جولاءِ تي پنهنجو لشڪر وٺي هڪ واه پرسان ساڌو سائينءَ جي ماڳ وٽ مقابلي لاءِ اچي پهتو هو.

سخت مقابلي ٿيو جنهن ۾ مولراج هارايو. وٽس ڪل ١١ توبون هيون. وڏي جاني نقصان کان پوءِ هو شهر ڏانهن ڀڳو. ايڊوورڊس جي پاسي کان ٢٨١ جانيون ضايع ٿيون. فاتح فوج ملتان قلعي تائين سندس ڪڍي لڳي وئي.

شير سنگهہ پنهنجي ريگيولر ۽ ٨٠٠٠ اريگيولر سان هوريان هوريان پيش قدمي ڪندو اچي ايڊوورڊس سان مليو هو. ان وقت ايڊوورڊس جي دل وڏي وئي ۽ جهيڙڻ لاءِ اتاولو بيٺو هئو. هن ريزيڊنٽ ڏانهن لکيو تہ ڏانهس گهيري واريون توبون موڪليون وڃن. انهن سان ميجر نئپيئر (لارڊ نپيئر آف مگدالا) کي روانو ڪيو تہ هو پاڻ اچي توبخاني جي ان يونٽ جي مهنداري ڪري. ان وقت ڪئپٽن نئپيئر پنجاب جي نين سٿڪن جي اڏاوتن جي پرگهور ڪري رهيو هو. سندس ويچار هو تہ برطانيہ سرڪار جي هڪ برگيڊ پيادل ۽ انهن سان گڏ توبون ملتان جي فتح لاءِ گهٽيون آهن. هن کان سواءِ جنرل گوف اڳيئي حڪم ڪري ڇڏيو هو تہ گهيري واريون توبون ڪتب نہ آنديون وڃن جيڪڏهن ڪيڏانهن موڪليون وڃن تہ انهن جي حفاظت لاءِ سائن مناسب لشڪر ضرور گڏ هجي. جنگ ۾ حصي وٺڻ لاءِ جڏهن ”ڪري“ هڪ برگيڊ فوج گهُر ڪئي تہ ڪيس انڪار ڪيو ويو. ان جو

Gul Hayat Institute

ڪارڻ اهو هو تہ هڪ تہ سخت گرميون هيون ۽ ان ڪري بہ تہ فوج جي سخت جاني نقصان جو پؤ هو. ٻي ڳالهہ تہ ملتان تي حملي واسطي برطانيہ سرڪار جي حڪمت عمليءَ تي بحث مباحثو ڪونہ ڪيو ويو هو تہ ان معاملي ۾ انگريزن کي ڪيترو حصو وٺڻ کپي. جنرل گوف جو خيال هو تہ جيڪڏهن انگريز سرڪار طرفان ملتان تي حملو ڪيو وڃي تہ اهو مڪمل تيارين سان هجڻ کپي ۽ ان موسم دوران ڪيو وڃي جيڪا حملي ڪرڻ لاءِ ممڪن هجي. جنرل ۽ سندس عملي جو خيال هو تہ هن حملي واسطي ان سڪ فوج کي ڪتب آندو وڃي جنهن انگريز فوج جو مقابلو ڪري انهن هٿان شڪست نہ کاڌي آهي. تنهن ڪري اتر پاسي واري سک فوج کي ميدان ۾ لاٿو وڃي. ٻي اهم ڳالهہ اها بہ هئي تہ فوج جو انگ ايترو تہ گهٽايو ويو هو جو جيڪڏهن ٻئي پاسي بغاوت منهن ڪڍي ها تہ ان سان منهن ڏيڻ ڏاڍو مشڪل هو.

جنرل وش جو ملتان ڏانهن اسهڻ.

آخر ڳالهہ ان جاءِ تي بيٺي تہ سياسي شعبي جي ماڻهن کي ساريءَ فوج جي مهنداري نہ سونپي وڃي ۽ اهي فقط پنهنجي ليويءَ جي ڪمان ڪن. جنرل گوف ۽ گورنر جنرل اهو حڪم ڪيو هو تہ ريزيڊنٽ جي خواهش پوري ڪرڻ واسطي جنرل وش کي لاهور ۽ فيروزپور مان هڪ گهوڙيسوار برگيڊ ۽ بہ پيادل برگيڊون ڏئي ملتان واري جنگي محاذ ڏانهن روانو ڪيو وڃي ۽ ان سان سک فوج ۽ هربرٽ ايڊورڊس وارو لشڪر بہ گڏ هجڻ گهرجي.

يورپي فوج راوي ۽ ستلج وسيلي ٻيڙن سان رواني ٿي. باقي هندستاني لشڪر رات جو ڪنارن سان اڳتي وڌڻ لڳو. ڇاڪاڻ تہ ڪاڙهہ ۽ رڳهہ تمام گهڻو هو.

جنرل وش جڏهن ملتان پهتو تہ کيس معلوم ٿيو تہ هربرٽ ايڊورڊس شهر جي ڏکڻ پاسي کان فوجي وانڍ هنيون ويٺو هو. هن بہ ساڻس گڏ وڃي ڪئمپ ڪئي. باقي لاهور ۽ فيروزپور کان آيل لشڪر شهر کان بہ ميل اوبر ١٨ آگسٽ تي پنهنجون ڪئمپون قائم ڪيون. ان تاريخ تائين وانس اگينو جي قتل کي پورا چار مهينا ٿي چڪا هئا. جنرل وش کي ويجهو ٿيڻ واسطي ايڊورڊس ۽ شير سنگهہ پنهنجيون ڪئمپون ٿوريون سرڪاريون ڇاڪاڻ تہ جنرل ڏکڻ پاسي ۽ صفا ڪاٻي طرف وانڍ هنيو ويٺو هو.

شهر ۽ قلعي تي حملي ڪرڻ واسطي اڃا طئي ڪونہ ٿيو هو. شهر جي چوڌاري مضبوط قلعو هو جنهن جون ڀتيون گهٽيون اُچيون هيون. بچاءَ واسطي سگهارا چبوترا تعمير ٿيل هئا جن ۾ بندوقن ڇوڙڻ لاءِ مارن جي تعمير ٿيل هئي. ڪچي قلعي جي ڀت گهڻي موڪري هئي جنهن کي ڊاهي ناس ڪرڻ سولو ڪونہ هو. قلعي اندر شهر کي ڏنل عالم پناهہ بہ ڏاڍي مضبوط هئي ۽ شهر کان گهڻو مٿي هئي. غزني واري قلعي ۾ بہ اهڙي عالم پناهہ هئي. جنرل وش کي ڀرتپور تي ڪيل حملي

جو تجربو هو ۽ هڪ توبچيءَ جي حيثيت ۾ توبن سان گولاباري ڪرائي نهايت ڏکيائيءَ سان پڳو هو. جيڪڏهن هتي لارينس هجي ها تہ هڪدم چئي ڏئي ها تہ جڏيوس اک چنبي ۾ تہ ڊاهي ڏيانو. پر حقيقت اها هئي تہ جيڪڏهن قلعي اندر بچاءَ جو پورو بندوبست ٿيل هجي ها تہ قلعو فتح ڪرڻ جوڳو بلڪل ڪونہ هو.

فوجي ترتيب:

ڪيولري برگيڊ- برگيڊيئر سالٽر	٧- اريگيولر ڪيولري ١١- اريگيولر ڪيولري ١١ لائيٽ ڪيولري
١- پيادل برگيڊ - برگيڊيئر هروي	١٠ فوٽ ٨- بنگال نيٽو انفنٽري ٥٢- بنگال نيٽو انفنٽري
٢- پيادل برگيڊ- برگيڊيئر مرڪم	٣٢- فوٽ ٤٩- بنگال نيٽو انفنٽري ٥١- = = = ٧٢- = = =
	ٻہ ٽرپس هارس آرٽيلري چار ڪمپنيون فوٽ آرٽيلري. چار ڪمپنيون بنگال سئپرس پايونيئرس- چار ڪمپنيون.

گهڻي بحث مباحثي کان پوءِ طئي ڪيو ويو تہ جنگ جي شروعات قلعي جي اتر ۽ اتر- اوڀر کان ڪئي وڃي. پنجاب جي ان وقت سياسي صورتحال ڪجهہ ڏانوانڊول هئي. انهن ڳالهين کي نظر ۾ رکي ڏکڻ پاسي کان حملي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو. انهيءَ طرف شهر جي پر وارين وسندين ويجهو دشمن جي مورچہ بندي ٻہ ٿيل هئي جنهن کي فتح ڪرڻ کان پوءِ خوني برج واري پاسي کان شهر تي حملي ڪرڻ لاءِ سوچيو ويو هو.

٦- تاريخ تي قلعي تي گهيري وارو سامان ۽ هٿيار پهچي ويا. هن کان ٻہ ڏينهن اڳ ٤- تاريخ تي جنرل وش قلعي جي اختياريءَ وارن کي آڻ مڃڻ لاءِ سنيهو موڪليو ۽ ڪين اهو بہ جوائي موڪليائين تہ هي حملو سک دربار طرفان نہ پر برطانيہ سرڪار طرفان آهي. پر ڪيس ڪابہ ورندي ڪانہ ملي. هن ٦- تاريخ تي ڪاڙهہ رڳهہ جي هوندي بہ قلعي جي ٻاهر واري ايراضيءَ کي پنهنجي قبضي ۾ وٺڻ شروع ڪيو. ڪجهہ هلڪا سلڪا حملا ڪري ساري ايراضي پنهنجي هٿ وس

Gul Hayat Institute

ڪيائين. انهن ڪاروائين ۾ سندس ٢٥٥ ماڻهن جانيون ڏنيون. ١٢- سيپٽمبر تي دشمن سخت مقابلو ڪيو جنهن ۾ سندس ٥٠ ماڻهو مارجي ويا.

ان کان پوءِ هڪ اهڙو جهڙو واقعو ٿيو جنهن ساري وايو منڊل کي ڦيرائي ڇڏيو.

شير سنگهه کي پنهنجي حملن جو پورو پورو حصو ۽ معاوضو ملندو رهيو. ١۴- تاريخ تي جا ٿيو جو هو پنهنجون توبون ۽ لشڪر وٺي اندر قلعي ۾ داخل ٿي مولراج جو ساٿي بڻجي ويو ۽ اندر قلعي جي هڪ پاسي کان اندران ۾ مورچه بند ٿي ويهي رهيو. جنرل وش نئپيئر سان صلاح ڪري هن نڪتي تي وڃي بيٺو ته شير سنگهه مولراج سان ملي هڪ ٿي ويو آهي. تنهن ڪري ملتان مٿان ڪڙو انگريزن جي فائدي ۾ ڪونه ويندو. بعد ۾ هو شهر تان گهيرو پٺي "ساڏ سائين" واري ماڳ ڏانهن هليو ويو. جنهن تاڪ تي ڪجهه عرصو اڳ ايڊورڊس ۽ مولراج جو مارڪو ٿيو. هو هن تاڪ تي ويهي بمبئي، لاهور ۽ فيروزپور سان رابطو قائم ڪري پئي سگهيو. ونس ڏيهي ساخته جون ٻيڙيون ۽ انڊس فلوٽيلا جو هڪ اسٽيمر به هو.

چاڙهه جي رُت هئي. درياهن اٿلي سارا علائقا پاڻيءَ هيٺ آڻي ڇڏيا هئا ۽ جنگ ڪرڻ جو ڪو امڪان به ڪونه هو. ڪاڙهه رُگهه ۽ ڇتي گرمي ماڻهن جو ساهه سڪائي ڇڏيو هو. تنهن ڪري شير سنگهه کي جوڳي سيڪت ڏيڻ به ڏکيو مامرو ٿي پيو هو.

شير سنگهه جي پڃي وڃڻ ڪري پنجاب ۾ سک- مسلم دشمنيءَ جو ڪارڻ بڻجي پيو هو ڇاڪاڻ ته سک ڌرم هندو مذهب جو ٻيو روپ آهي.

پنجاب ۾ بغاوت

سچيت ۽ ڏاهن ماڻهن هن جي اڳڪٿي اڳيئي ڪئي هئي ۽ جنهن جون نشانيون هاڻي ظاهر ٿي رهيون هيون. هن صورتحال جو ڪنهن تي به ڏوهه مڙهي ڪونه ٿو سگهجي. ڇاڪاڻ ته ته ننڍڙي مهاراجا جي نالي جيڪا سک حڪومت قائم ڪئي وئي هئي سا ناڪام ثابت ٿي هئي. هن ۾ سيني لاڳاپيل ڌرين جي ڪوتاهي سمجهڻ کپي ۽ ائين اوس به ٿيڻو هو.

جڏهن وسڪائونٽ هارڊنج هندستان ڇڏي هليو ويو ته هن وڃڻ مهل هيءَ اڳڪٿي ڪئي هئي ته هاڻي هندستان ۾ ڪنهن به ڏگهي عرصي تائين توبن کي هلائڻو ڪونه پوندو. ان جو ڪارڻ اهو هو ته گواليار واري جنگ تي انگريز سرڪار جو گهڻو خرچ اچي چڪو هو. ان کان سنت ئي پوءِ سکن واري پهرين جنگ شروع ٿي هئي. هن کان ٿي سال اڳ افغان جنگ وڙهي وئي هئي جنهن تي پڻ گهڻو ناڻو خرچ ٿيو هو. ان نقصان جي ازالي ڪرڻ واسطي لارڊ هارڊنج ٻين ڳالهين ڪرڻ کان سواءِ گاڏيون ۽ وهٽ وڪڻي ڇڏيا هئا. فوج به گهٽي گهٽائي ڇڏي هئائين. سندس هي ڪم عالمانه ۽ مدبرانه هو. جيڪڏهن ڪيس موجوده دور وارو Reserve)

محفوظ فوج) رکڻ جو خيال اڃي ها تہ وڌيڪ چڱو ٿئي ها. هن ايئن تہ ڪونہ ڪيو پر رهندو بہ هو پاڻ هليو ويو.

لارڊ گوف حالتن کان پوريءَ ريت واقف هو. وٽس آمدرفت جا وسيلا بہ ڪونہ هئا. ڪيس اها بہ پڪيءَ پت چاڻ هئي تہ جنرل وِش ڪتان کان فوج وٺي ڪني ملتان ويندو. ڪيس اتي فوج سميت رسائڻ لاءِ ڪهڙي شئي جي ضرورت ڪانہ پوندي. هن اهڙين ضرورتن کي منهن ڏيڻ لاءِ حڪومت وٽ پنهنجا وسيلا هئڻ گهرجن ۽ ان کان سواءِ فوج جو هڪ مائيهو بہ اڳتي وڌي ڪونہ سگهندو. اهو ۱۸۴۸ع وارو زمانو هو. هندستان ۾ ريل جو هڪ ميل بہ تيار ڪونہ هو. هن حڪومت کي پڻ اهو مشورو ڏنو هو تہ ملازمت مان ڪڍيل فوجين کي وري ڀرتي ڪيو وڃي ۽ جنگ واسطي نيرن بٽالنون ۽ ريجيمنٽيون ٺاهيون وڃن. لارڊ ڊلهائو سي هڪ جديد سوچ فڪر جو مائهو هو. هن پنهنجي جوانيءَ ۾ وڏا ڪم ڪري ڏيکاريا هئا. هو فوجي ذهن رکندو هو ۽ ۷۹- ھاءِ لئنڊرس ۾ ملازمت ڪري چڪو هو. سندس مرضي هئي تہ هندستان زراعت جي جديد لاڙن موجب اڳتي وڌي، آمدرفت ۾ ترقي ڪري. هن چاهيو پئي تہ هندستان ۾ ٽيليگراف، ريلوي، اسڪول، ڪاليج ۽ مناسب سٽڪن جي تعمير ٿئي. پر فوجي مقصدن تي وڌيڪ خرچ اچڻ ڪري انهن ڳالهين کي هٿ ۾ ڪٽڻ ڏکيو هو. جو تہ هن قسم جي ترقيءَ تي پئسي جي تمام گهڻي ضرورت هئي. تنهن ڪري ٿوري وقت لاءِ هو هنن ڳالهين تي چڙيو رهيو. ڪمانڊر- ان- چيف کي پورو پتو هو تہ جنگ وارو مامرو اڪلائڻ ايڏو سولو ڪونہ آهي. جيڪڏهن ٿوري دير ٿي وئي تہ هر ڳالهہ هٿ مان نڪري ويندي. ڪيس اهو بہ معلوم هو تہ هو اڪيلي سر ڪجهہ بہ ڪري ڪونہ سگهندو ۽ جيڪو گورنرِ جنرل کان گهُري رهيو آهي سو بہ ڪيس ڪونہ ملندو. هي ڪمانڊر- ان- چيف نو سال پوءِ جڏهن بنگال جي فوجين بغاوت ڪئي هئي تڏهن بہ ڪجهہ ڪري ڪونہ سگهيو هو. پر فرق آهو هو تہ اها فوجي بغاوت قدرتي طور ابري هئي. سکن جو مٿي ابري اچڻ سکن جي قومي هلچل جو حصو هو ۽ ان کي دٻائڻو بہ ضرور هو. مٿي شير سنگهہ جو قصو بيان ٿي چڪو آهي جنهن ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ هو پنهنجي ساري فوج ۽ توبن سميت پڇي وڃي انگريز دشن مولراج سان مليو هو. هائي هتي انهن ڳالهين جو بيان ڪيو ويندو جن جي رد عمل طور شير سنگهہ دشمن فوج سان وڃي شامل ٿيو هو. جڏهن جنرل گوف اهڙين ڳالهين جي گورنر جنرل کي خبر ڪئي تہ ان کي بہ ڏيان ڏيڻو پيو.

معلوم ٿئي ٿو تہ مولراج حالتن کان مجبور ٿي ايئن ڪري رهيو هو. وانس اگينو ۽ ائنڊرسن جو قتل پا انهن جي لاشن جي توهين ڪنهن اڳواٽ رٿابنديءَ موجب ڪانہ ڪئي وئي هئي. جڏهن اهي واقعا رونما ٿيا تہ انهن سيني ڳالهين جو پاڻ کي ذميوار سمجهڻ لڳو ۽ وٽس بغاوت ڪرڻ کان سواءِ ٻيا سڀ رستا بند هئا. تنهن ڪري هن سيني سکن کي لکي موڪليو تہ پنهنجي آزاديءَ واسطي هڪ ڀيرو ڀربور ڪوشش ڪن. طاقتور سک سردار سمجهي رهيا هئا تہ ريزيڊنٽ جا نوجوان انگريز نمائندا سندس سگهہ کي ڪني ڪوري ڪائي رهيا آهن. اڳي اهي ڏاڍ ۽

Gul Hayat Institute

ڏهڪاءُ پکيڙي هاري ناري ۽ هنرمند کي هيسائي ڪانئن ڏن دولت ٽپوڙي ڪڍي ونندا هئا. هنن انگريزن جي موجودگيءَ ڪري هو هاڻي اهڙي طريقي سان ميڙي جونڊي خزانا ڀري ڪونه سگهندا هئا. اوپر وارن ملڪن ۾ سرڪاري ڪامورا ابوجهه ماڻهن کي ڦري لٽي خزانن جاکوڙ لائي ڇڏيندا آهن.

ڏکويل ۽ ڏهڪايل ماڻهن هاڻي ڏينهن جي روشني ڏٺي هئي. اتان جي سرڪاري ڪامورن ۽ گورنرن سندن نقطئہ نظر کي محسوس ڪونہ ڪيو هو. انگريزن جي مقابلي ۾ ميدان تي نہ لٿل فوج کي سوڀ جون وڏيون آسون اميدون هيون. اهي ماڻهو جن کي انگريز سرڪار فوجي ملازمت مان ڪڍي ڇڏيو هو سي بہ گهڻا سڙيا وينا هئا. مولراج ڪمزور دربار جي هن حڪم مڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو هو. اتان جي انگريز ريزيڊنٽ جي چٺي آڪٽي تي بہ ڌيان ڪونہ ٿي ڏنائين. اهو وايو منڊل ڇهن مهينن تائين هلندو رهيو. مولراج سگ ڪونہ هو پر پوءِ بہ ماڻهو کيس فوجي جهونجار سمجهڻ لڳا هئا. شايد هو پنهنجي حڪومت جي بنياد رکڻ لاءِ سوچي رهيو هجي. هن دوست محمد کي اهو وچن ڏنو هو تہ سندس امداد عيوض جيڪي افغان علائقا سکن پنهنجي قبضي هيٺ ڪيا آهن سي هن کي واپس ڪيا ويندا. وايو منڊل اڃين اندران ئي اندران ابري رهيو هو. اهي ڳالهيون پڌڻ ۾ ڪونہ ٿي آيون. انگريزي فوج لاءِ ڳاڏين جو بندوبست ٿي رهيو آهي يا نہ. ڇاڪاڻ تہ انهن ڳاڏين وسيلي انگريزي فوج جي آمدرفت ممڪن ٿي سگهندي هئي.

سنڌوءَ جي ڪنار سان ۽ ڪشمير سان دنگئي هزاري جي علائقي تي سردار شير سنگهہ جو پيءُ چتر سنگهہ گورنر هو. اهو هڪ سرحدي علائقو هو تنهنڪري وٽس گهڻي فوج رهندي هئي. جارج لارينس اٽڪ ۾ ريزيڊنٽ جي نمائندي طور ڪم ڪري رهيو هو. ميجر ائبٽ، هزاري واري علائقي ۾ ريزيڊنٽ جو نمائندو هو. چتر سنگهہ ڪنهن وڏي حملي لاءِ تيار ڪونہ هو پر ننڍا ننڍا حملا ضرور ڪندو هو. هن فوج جي هڪ حصي کي لاهور تي حملي ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو. ائبٽ کي جڏهن اها ڪڙڪ پئي تہ پنهنجي مسلمانن تي مشتمل فوج وٺي جبلن وارا گهٽ جهلي بيهي رهيو. سک فوج ۾ ڪئنورا نالي هڪ آمريڪي ڪرنل هو. چتر سنگهہ کيس حڪم ڪيو تہ توبون سان ڪري هو جبل وارا لڪ دشمن-فوج کان ڇڏائي ۽ سک فوج واري لاهور- ڪاهہ کي ممڪن بنائي. هن چتر سنگهہ جي اهڙي حڪم مڃڻ کان انڪار ڪيو. تنهن ڪري کيس ان ميدان تي قتل ڪيو ويو جتي توبون بيهاريون ويندڙيون هيون. هن آمريڪي بهادر فوجي مرڻ ڪري سارو توبخانو جڙ ڪم ڪرڻ کان بيڪار ٿي ويو. چتر سنگهہ هاڻي صفا ظاهر ٿي، انگريز- دشمن هلچل ۾ سندرو ٻڌي ڪاهي پيو. هن سڄي ٻهراڙيءَ جا سڀ ماڻهو مسلمان هئا. سندن علائقو ۱۸۲۰ کان ۱۸۳۷ع تائين ختم ڪيو ويو هو. هتان جو هر مسلمان جنهن بہ ٻگ جو ور ورايو هو انگريزن جي پاسي هو. چتر سنگهہ دوست محمد کي اپلاز ڪري رهيو هو تہ هو مڙسي ڪري پشاور مان انگريزن کي لوڏي ڪڍي ۽ ان علائقي کي پنهنجي حڪمرانيءَ ۾ شامل ڪري. جان نڪولسن ها ڪيو جو پنهنجي فوج جا ڪي ليويز اٽڪ قلعي ۾ وڃي

وهاريا ۽ ان سان گڏ هزارا- راولپنڊي جي وچ تي جابلو گهٽن ۾ پنهنجي فوج وهاري ڇڏيائين. هن نئين صورتحال ڪري سک ڪجهه هٽري بيهي ويا. ملتان، انگريزن سان اڃا به جنگ ۾ جُتو بيٺو هو ۽ ۱۴- تاريخ تي شير سنگهه به ڦري اچي مولراج سان انگريز- دشمنيءَ ۾ ڀٽ تي بيهي رهيو.

پشاور ۽ بنون ۾ رهندڙ سک فوج بغاوت ڪري هندستان طرف رواني ٿي. برطانيه سرڪار جي فوج جا عملدار جيڪي پشاور ۾ رهندا هئا سي ڪوهاٽ ڏانهن روانا ٿيا جيڪو ڪنهن زماني ۾ افغانستان جو علائقو هو. اتان جو گورنر بارڪزئي پائرن مان هڪ هو جن هن کي پناه ڏيڻ جي آڇ ڪئي هئي. پوءِ هن پٺاڻڪيءَ رڳ جو مظاهرو ڪندي کين سکن جي حوالي ڪري ڇڏيو. بنون ۾ گورنر فتح خان توانا ۽ ڪرنل جان هومس کي قتل ڪرڻ کان پوءِ عيسيٰ خيل وٽان سنڌو اڪري پنجاب ڏانهن پيش قدمي شروع ڪئي. رستي ۾ جيڪو کين مسلمان نظر آيو تنهن کي قتل ڪندا اڳتي هلندا ويا ڇاڪاڻ ته اهي ان وقت انگريزن سان ڀٽ تي سکن سان وڙهي رهيا هئا. آڪٽوبر جي آخري هفتي تائين راويءَ ڪان پار سڀ سک انگريزن جي خلاف بغاوت ۾ رڌل هئا. ان بغاوت ۾ حصي وٺڻ لاءِ پنهنجي پاڻ کي پنج هزار فوج ڏئي روانو ڪيو. انگريزن لاءِ اهو پهريون ۽ آخري پيرو هو جو پٺاڻ-- سک هٿ ۾ هٿ ڏئي انگريزن خلاف ميدان ۾ نڪتا هئا. جڏهن هن سنڌو پار ڪئي ته محسوس ٿيو ته اتان جا ماڻهو ڪانئن گهڻي نفرت ڪندا هئا. گهڻو وقت ڪونه گذريو هو جو هن پنائن ڏاڍ ڏهڪاءُ ڪيس ۽ ڪلور جا سڀ ليڪا لتاڙي ڇڏيا هئا ۽ سندن ڌرتي ناموس ڪري ڇڏي هئي.

برطانيه سرڪار جي جوڙيل پنجاب واري انگريزي فوج

هيءُ هڪ پرک وارو دور هو جنهن ۾ سياسي شعبي جا عملدار برطانيه سرڪار کي فوج رواني ڪرڻ واسطي ٻاڏائي رهيا هئا. هيڏانهن گورنر جنرل ۽ ڪماندر- ان- چيف سندن واڪن ورنائڻ کان ڪن ۾ ڪپهه وجهي گهلِ پوڙا ٻڌجي ويا هئا. جنگ جڙ ته اچي ٻنهي وٽ بيٺي هئي پر سندن ڪونه ٿي لڌيو.

انهيءَ ساري وايو منڊل کي مڙسيءَ سان منهن ڏيڻ واسطي فوج به تيار هئي. سيپٽمبر جي شروعات ۾ گورنر جنرل ڊهائوسي به محسوس ڪري چڪو هو ته جنگ ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪُٿو ڪونه هو. ان کان پوءِ مس وڃي گورنر فوج کي طاقتور بنائڻ لاءِ "ها" ڪئي. انهيءَ نقطئه نظر کان ۲۵۰۰۰ فوج واڌائي وئي، جنهن ۾ملتان تي حملو ڪري واري فوج به شامل هئي.

جڏهن جنرل گوف کي شير سنگهه جي ڇڏي وڃڻ ۽ دشمن فوج سان هڪ ٿيڻ جي خبر پئي ته هن هڪ ٻيءَ بنگال برگيڊ کي جنرل وش جي واهر لاءِ ملتان موڪليو. هن کان علاوه هن ڪرٽن کي به حڪم ڪيو ته هو پنهنجي ڪيولري برگيڊ کي ستلج اڪاري لاهور وٺي وڃي ۲۰- سيپٽمبر تي جنرل گوف کي،

جنگ جي تياريءَ لاءِ وڏيڪ فوج ڀرتي ڪرڻ جا اختيار سونپيا ويا. هن سان گڏ جنرل سنڌ ۽ بمبئي مان بہ فوج طلب ڪئي. هن ساريءَ فوج کي پنجاب فوج جو نالو ڏنو ويو جنهن ۾ چئن برگيڊن تي مشتمل هڪ ڪيولري ڊويزن هئي ۽ ان جو مهندار برگيڊيئر ڪرٽن مقرر ٿيو. هي مشهور فوجي عملدار هو جيڪو هيئان ترقي ڪندو اچي فوج جي هن اعلي عهدي تي پهتو هو. جنهن کي ملتان واري محاذ کي جنرل وِش جي ماتحت رهڻو هو. ٻي ڊويزن ميجر جنرل سر والٽر گلبرٽ هيٺان رکي وئي. ٽين‌ءَ برگيڊ جو سربراه ميجر جنرل سر جوزوف ٿئڪ ويل هو. هو هن وقت تائين اهو گهوڙيسوار دستن جو مهندار رهيو هو. توبخانہ برگيڊ کي برگيڊيئر ٽينان جي ماتحت رکيو ويو جنهن ۾ ٨ هارس آرٽيلري ٽرپس، ٣- لائيٽ فيلڊ بئٽريز، فوٽ آرٽيلري جون ٨ ڪمپنيون ۽ قلعي جي گهيري سان لاڳاپيل ڳوريون توبون بہ شامل هيون. فوج جي ترتيب هن ريت رکي وئي هئي:

١- ڊويزن

١- ڪيولري برگيڊ- برگيڊيئر وائيٽ	٣- لائيٽ ڊرئگون ٥- لائيٽ ڪيولري ٨- لائيٽ ڪيولري.
٢- برگيڊ- جنرل وِش ماتحت	-------
٣- برگيڊ- برگيڊيئر پوپ	٩- لانسر ١- لائيٽ ڪيولري ٦- لائيٽ ڪيولري
۴- ڪيولري برگيڊ- برگيڊئر هيئرسي	٣- اريگيولر ڪيولري ٩- = = = ١٢ = = =

٢- ڊويزن

٣- برگيڊ- برگيڊيئر بيڪ فورڊ	٢٩- فوٽ ٣١- بنگال نيٽو انفنٽري ٥٦- = = =
۴- برگيڊ برگيڊيئر گاڊباءِ	٢- بنگال يورپين ۴- بنگال نيٽو انفنٽري ٧٠- بنگال نيٽو انفنٽري
٥- برگيڊ- برگيڊيئر هووي	١٣- بنگال نيٽو انفنٽري ٣٠- = = ٥٢= =

Gul Hayat Institute

٣- ڊويزن

٦- برگيڊ- برگيڊيئر پينيوڪ
٢٤- فوٽ
١٥- بنگال نيٽو انفنٽري
٢٥- = = =

٧- برگيڊ- برگيڊيئر پيني
٢٠- بنگال نيٽو انفنٽري
٢٢- = = =
١٩- = = =

پر هيءَ فوجي ترتيب هڪدم ٻوءِ تبديل ڪئي وئي.

مثال طور جڏهن ڪرٽن جي برگيڊ ستلج اڪري پار ني ته ان پاسي جيڪا به فوج اڳي بيٺي هئي سا سنڌس ماتحت رکي ان برگيڊ کي جنگي ترتيب ڏيڻ ڪان پوءِ هو راوي اڪري ملتان جي اترئين پاسي ٦ ميل پري وڃي منزل ڪيائين. انهيءَ مقصد سان ته لاهور وارن طرف کان ڪاهي ايندڙ دشمن کي منهن نوڙ مهاڏو ڏئي سگهجي. گورنر جنرل ريزيڊنٽ ڏانهن خط لکيو هو جنهن ۾ ڪيس ٻڌايو هئائين ته سکن طرفان هلايل هلچل جو مول مقصد رکو پنجاب مان سنڌن پير ڊاهڻ نه آهي پر انهن جون ساري هندستان مان پاڙون پٽڻ آهي. هن آس ظاهر ڪئي هئي ته فيروزپور ۾ گڏ ٿيندڙ فوج ۾ اينرو ٻاٿي آهي جو انهن سکن جي ڏائي مچ ڏار ڪري ڇڏيندي جيڪي پاڻ ۾ موڙي ٻڌڻ لاءِ هٿ پير هڻي رهيا آهن.

ڪلڪتي ڪان اسهڻ کان اڳ ۾ هن هڪ عام دعوت ۾ پنهنجي اندر جي ٻاڦ ٻاهر ڪڍندي چيو هو ته سکن پاڻ جنگ جو ڪيڙو پٽ تان ڪئي منتي ۾ وڌو آهي ۽ خدا جو قسم، سنڌن اها آس به پوري ڪئي ويندي. ان جنگ جو سارو بار وڃي هڪ تي پيو.

٩- نومبر تي لارڊ گوف پنجاب جي اها فوج وٺي ستلج پار ڪري لاهور روانو ٿيو. هٽندو ماريندو اچي ١٣- تاريخ لاهور پرسان لڏا لاٿائين. جن مائهن جي دل ۾ اڳيئي گوڙ هو سي پنهنجيءَ ڪڌي ڪرت سان اڳيئي لڳا پيا هئا. ٽي ڏينهن وسرام ڪري ١٦- تاريخ راوي اڪريو. لاهور جي ريزيڊنٽ پڙهو ڏياريو جنهن ۾ چيو ويو ته پنجاب جي مائهن کي خبر هجڻ کپي ته انگريزن کي جنگ ڳچيءَ ۾ پئجي وئي آهي. اهي ماڻهو جيڪي باغين سان سريڪ نه ٿيندا تن جو بچاءُ انگريزن جي ضمانت آهي.

شير سنگهه پنهنجي فوج گڏ ڪيو چناب جي ٻئي پاسي رام نگر پرسان منزل ڪيو ويٺو هو جيڪو وزيرآباد ويندڙ مکيه سڙڪ کان ٢٥ ميل هيٺ، جهلم- لاهور سڙڪ جي ڪناري تي ۽ درياهه جي ڪنار سان واقع هو. ڪيس توقع هئي سنڌس پيءُ چتر سنگهه واري فوج به اچي سائنس هتي ملندي جنهن جي منتي ۾ اهو سوداءُ اچي سمايو هو ته هو اٽڪ جي قلعي تي گهيرو ڪري جتي نڪولسن قلعي جي نظرداريءَ لاءِ هربرٽ کي ڇڏي آيو هو. هو قلعي ۾ اڪيلو ڪونه هو. سائنس گڏ بي شمار مسلمان ليويز به هئي. هن ڪان علاوه هن سان ٻانهن ٻيلي طور هڪ اهڙو ماڻهو هو جيڪو ڪابل جي امير دوست محمد کان گهٽ ڪونه هو.

Gul Hayat Institute

گهڻو هيٺ ڌڪڻ جنرل وش پنهنجي فوج ونسون مولراج ڪي تاڙيون ۽ گهاڙيون وينو هو. ڪيس اوسيڙو هو تہ سندس واهر لاءِ سنڌ ۾ بمبئي مان لشڪر ضرور ايندو. ٩- آڪٽوبر تي شير سنگهہ ملتان جي اتر ڪان پنهنجي منزل پٽي هليو ويو. جنرل وش کي هڪ برگيڊ جي واهر ملي وئي هئي. سندس خيال هو تہ بي واهر پهچي تنهن کان اڳ هو ملتان تي وجي گهيرو ڪري.

١- نومبر تي مولراج قلعي کان ٻاهر نڪري اهڙيءَ جاءِ تي اچي منزل ڪئي هئي جتان هو سولائيءَ سان ساڏ سائين ماڳ وٽ ترسيل انگريزي فوج تي گولا باري ڪرائي پئي سگهيو. ٧- نومبر تي جنرل وش، مرڪم جي نگرانيءَ ۾ فوج رواني ڪئي تہ جيئن هو ملتان کان ٻاهر ويٺل فوج تي وڃي حملو ڪري. هن فوج سان ايڊورڊس ۽ ليڪ بہ گڏ هئا. هيءَ جنگ سڪن هارائي ۽ پنج توبون ميدان تي ڇڏي ڀڄي ويا. هن جهيڙي ۾ انگريزن جي پاسي جا ٦١ ماڻهو ۽ اتحادين جون فوجون ملتان شهر تي ڪڙي چاڙهڻ لاءِ اڳتي وڌيون

٢٢- ڊسمبر تائين جستائين بمبئيءَ کان واهر نہ پهتي تيستائين ملتان تي گهيرو جهڙو تهڙو بي ڌپو رهيو. هن لشڪر ۾ هارس آرٽلري هڪ ٽرپ، هلڪي توبخاني جا ٻہ يونٽ. فوٽ آرٽيلري ٻہ ڪمپنيون، نئيرس جون ٻہ ڪمپنيون، هندستان گهوڙيسوار ٻہ ڪاريس. ٻہ يورپي بٽالنون، ٢ هندستاني بٽالنون شامل هيون. ان وقت جي حساب موجب هڪ گهوڙيسوار برگيڊ ۾ هڪ ڊويزن پيادل بہ هن فوج ۾ شامل سمجهڻ گهرجي.

ملتان فتح ڪرڻ ۾ انگريزي فوج ڏاڍي دير لاتي هئي جنهن جو ڪوبہ جواز ڪونہ هو. پر ان جو اثر اهو ٿيو هو جو باغي فوجون جنرل گوف جي مقابلي لاءِ تيار ٿي ڪونہ سگهيون هيون. ٻيءَ ڌر کي باغي ان ڪري سڏيو وڃي ٿو جو راجا رنجيت سنگهہ جو ننڍو پٽ لاهور ۾ تخت تي موجود هو ۽ سائس لاڳاپيل ماڻهو ان ٻيءَ ڌر ۾ موجود ڪونہ هئا ۽ راجا جي حڪومت انگريزن جي حڪمت عمليءَ جي پيروي ڪري رهي هئي.

جنرل وش ملتان سامهون واهر لاءِ ايندڙ فوج جي دڳ ۾ اکيون وجهيون وينو ڪانگ اڏائي رهيو هو. ٻئي پاسي کان هور گوف جهيڙي فيتاڙو بہ پيو ـــي پيو ۽ جهيڙو فوهہ تي پهچڻ کان ڪ رحم جو هڪ اعلي مظاهرو بہ ڪيو ويو. دربار جي طرفداري ڪندي گجرات ۾ وڙهيل هن جنگ کي جهونتڙو ڪرام وئل "ڪرائو ننگ مرسي" سڏيندو هو.

Gul Hayat Institute

باب يارهون

رام نگر ۽ چليان والا

چناب ۽ رام نگر ڏانهن پيش قدمي
چين جي درياهه مان پار ٽپڻ
سعد الود پور وارو محاذ
چليان والا ڏانهن پيش قدمي
ايپيرس جي بادشاهه پائرس جهڙي فتح
”ٽريز ابائوٽ“ جو قصو
ٻيو صبح

چناب ۽ رام نگر ڏانهن پيش قدمي

وڪٽوريا دور جي هيءَ مشهور ۽ پنجين جنگ هئي. جيڪا اڻ ڪوني انگريزن جي ڳچيءَ ۾ پئجي وئي هئي. هن جنگ ڪري گهڻو ڪجهه ڦيتاڙو به پئجي ويو هو جيڪو لارڊ گوفي جي فوجي زندگيءَ لاءِ هڪ ٽڪو هو. انگريز فوجن پنهنجي سورهيائي جو سڪو ڄمائي يورپي فوجن جو نالو روشن ڪري ڇڏيو هو. پر هتي چليان والا واري محاذ تي نڪ ٻوڙي ۽ اڳيون ڪيو ڪرتيو پاڻيءَ ۾ لوڙهي ڇڏيو. پر جيڪڏهن جنگ ڪي ماهرانه چاڻ موجب هلايو وڃي ها ته ايئن ڪونه ٿئي ها. شايد انگريز عملدارن سمجهيو هوندو ته سڪ انگريزي فوج جي اڪ ڏسي چڪا آهن ۽ هاڻي مهاڏي ڏيڻ جي منجهن ٽوم ئي ڪانه آهي، جيڪي ڪجهه عرصو اڳ برطانيه سرڪار جي فوجن آڏو هٿيار ڦٽا ڪري ويچارا ٿي ويٺا هئا. هتي انگريز پناڻن ڪي به ڊوڙائي خيبر به ٽپائي ڇڏيو هو. جڏهن ملتان تي حملو ڪيو ويو ته هو

انڪينو ۽ ائنڊرسن جا لاش پاڻ سان گڏ قلعي مان ڪٺي آيا هئا ۽ ان ڦاٽڪ منجهان جيڪو انگريزي فوج حملي ڪان پوءِ پنهنجي قبضي هيٺ آڻي چڪي هئي. جيڪڏهن ڦاٽڪن مان نه، ته فاتح فوجن توبن سان گولا باري ڪري قلعي جي پٽ ۾ جيڪي ڳتا ڪري وڌا هئا تن منجهان انهن ٻنهي جا لاش ڪلهن تي زوريءَ ڪٺي وچڻ ۾ سوڀارا ٿيا هوندا. فوج جڏهن پنهنجيءَ تي چڙهندي آهي ته پنهنجن جي لاشن جي به عزت ڪري ڄاڻندي آهي ۽ سندن اچي لٿي تي نڳل چٽو ڏوڻي جڏيندي آهي.

ڪتاب جي آخري باب ۾ ڏسجي ٿو ته لارڊ گوف پنهنجي فوج جي ڪمان ڪري رهيو آهي. فوجي، هن سپهه سالار جي گهڻي عزت ڪندا ۽ پيار ڏيندا هئا پر هو پاڻ پروسي ۽ ويساه جوڳو ڪونه هوندو هو. هن جهيڙي دوران هو تيز رفتاريءَ سان لاهور ڏانهن وڌي رهيو هو ۽ تڪڙ ۾ راوي پار ڪئي هئائين جنهن کي يونانين هائڊروٽس سڏيو آهي. بعد ۾ منزلون ڪندو وڃي چناب وٽ پهتو هو جتي ڪرتن اڳيئي منزل ڪيون وينو هو. وٽس ڪولن ڪئمبل جي برگيڊ پهچي چڪي هئي ۽ پاڻ رامپور جي اوسي پاسي موجود پتڻ تي اک رکي رهيو هو. جلدئي پوءِ پنهنجي دشمن ڌرين ۾ مهاڏو مچي ويو. هن جهيڙي ڪري گهوڙيسوار تلوار بازن وچ ۾ ڦيٽاڙو ۽ مِٽ ڦوڪ پيدا ٿي پئي هئي.

١٦- نومبر تي ٻئي ويلنگٽن اسڪول جا شاگرد ڪن ڪڙا ڪيون ۽ تارا پٽيون، ساهران نالي هڪ ڳوٺ ڏانهن وڌي رهيا هئا جيڪو راويءَ رام نگر وارن پتڻ کان اٺ ميل پري هو. چناب جو پيٽ گهڻو ويڪرو هوندو آهي جنهن مان هماليه ۽ چين جي جبلن واري رهيل برف جو گهڻو پاڻي وهندو اڳتي نڪري ويندو آهي. اهو ئي سبب آهي جو هن وهڪري کي چين- آب يعني چين جو پاڻي سڏيو ويندو آهي. پر سياري جي مند ۾ هن جو پاڻي هڪ ڪرو ڪونه هوندو آهي ۽ واريءَ جي جڏيل پٽن مان ڪڏهن ٿورو ڪڏهن گهڻو پيو نظر ايندو آهي. منجهس ڏيٽيون ۽ چور گيون به جام آهن. ڪڏهن اوچتو روه ۾ مينهن جون چار ڦڙيون به پئجي وينديون آهن ۽ سندس پاڻيءَ ۾ چاڙهه اچي ويندو آهي ۽ لانگهن وٽ به پاڻي ڪڇه اونهون ٿي ويندو آهي.

شير سنگهه پنهنجي فوج سان اڳتي وڃي رام نگر وٽ منزل ڪئي جيڪو درياه جي هن پر ۽ اتان کان ٽي ميل ڪن وٿيرڪو هو. ٢١- تاريخ تي لارڊ گوف به پنهنجيءَ فوج سان پيش قدمي ڪندو اچي هڪ جاءِ تي منزل ڪئي جيڪا ڪرتن واري فوج واندي کان چار ميل ڪن پري هئي. هن اتي پهچي ڪرتن ۽ ڪئمبل کي حڪم ڪيو ته هو ٻئي ڏينهن صبح جو رام نگر ڏانهن وڌن. واءُ سواءُ لهڻ واسطي هو سائن گڏ روانو ٿيو. حقيقت اها آهي ته هو حالتن جي واءُ سواءُ لهڻ واسطي هتي سان هرويرو زوري گڏ ويو هو. هو اسر جو ٽين وڳين روانا ٿيا ۽ پنيان ايندڙ فوج

آرام سان ٻئي آئي ۽ اچي رام نگر ڀرسان منزل ڪيائون. سندس مقصد هو ته درياه جي ڪناري تي ٻيهي جنگ جو ڍنگ ۽ رنگ ڏسي. جڏهن ڪرنل هڪ دڙي تي پهتو جيڪو رام نگر جي ساڄي پاسي هو ته هن ڏٺو ته سک پنهنجون توبون اتان ڇڪرائي مورچه بنديءَ واري مکيه جاءِ ڏانهن وٺي رهيا هئا جيڪا درياه جي هن پر هئي ۽ سندن پنئين پاسي وارو لشڪر ان وقت شهر وٽان اڳتي وڌي درياه پار ڪري رهيو هو. هن لئي ۾ وارنر جي فوجين کي درياه مان ٽپندڙ فوج تي گولاباري ڪرڻ جو حڪم ڏنو. انهن فوجين جي مرضي هئي ته ڪجهه ويجهو پهچي مٿن گولاباري ڪن. اها ڳالهه دل ۾ سانديي هارس آرٽيلري ڪجهه اڳتي وڌي ته توبون وچي واريءَ ۾ اڙيون. پر پوءِ به گولا وسائي دشمن کي گهڻو نقصان پهچايائون. ٻيءَ پر سکن جون ٢٨ توبون بيٺل هيون جن جوابي ڪارروائيءَ طور پنهنجي توبن جا منهن ڪولي ڇڏيا. درياه جي ايڪپري ڪناري سان وڏيون توبون به بيٺل هيون تن به آلا اوڳاڇڻ شروع ڪيا. هن ڪان علاوه سک ڪمانڊر پنئين لشڪر جي بچاءَ ۾ گهوڙيسوار دستا به روانا ڪيا. توبن جي بچاءَ واري فوج ۾ موڪليل گهوڙيسوارن ٥- ڪيولري تي حملو ڪري ڏنو. لئن ان ڪيولريءَ کي گهربل امداد ڏئي رهيو هو ۽ اڳتي وچي واريءَ ۾ ڦاٿو. ان ڪري انگريزن کي هڪ توب ۽ بارود جي ٻن گاڏين تان هٿ ڪڻو پيو هو جيڪي واري ۾ وچي ڦاٿيون هيون ۽ دشمن توبن جي ويجهو هيون. سکن جا هڙئي گهوڙيسوار دستا ان سان گڏ پيادل جا ٽي چار هزار به هن پر پهچي چڪا هئا. گوف ١۴- لائيٽ ڊرئگون کي مٿن حملي ڪرڻ جو حڪم ڏنو. سندن سپهه سالار هيولاڪ به جُوان مرديءَ سان اڳتي ڏوڪڻ لڳو. ڪرنل کي پڪ هئي ته سکن جي محفوظ فوج ضرُور پر پاسي لڪل هوندي. تنهن ڪري هو گهوڙو ڊوڙائي اڳتي وڌيو ته جيئن ١۴- ڊرئگون کي بچائي سگهي. پرڪيس سيني ۾ هڪ گولي لڳي وئي. گوف کي هن وقت احساس ٿيو ته هن ٻئي جي ڪم ۾ هرويرو دخل اندازي ڪري غلطي ڪئي آهي ۽ پنهنجي اي- ڊيءَ- سي کي روانو ڪيائين ته هو وچي ١۴- ڊرئگون کي اڳتي وڌڻ کان روڪي. پر ان وقت تائين گهڻي دير ٿي چڪي هئي ۽ ١۴- ڊرئگون دشمن ڏر جي بنهه وچ ۾ وچي پهتو هو. ليفٽيننٽ ڪرنل هيو لاڪ ۽ ٻيو عملدار، ١۴- ڊرئگون جي ڪمانڊ ڪري رهيو هو. دشمن فوجين گولن ۽ گولين جا وسڪارا لائي ڏنا هئا جنهن ۾ انگريزن جا ٢٣- ماڻهو مري ويا، ٩- عملدار ۽ ۴٩- سپاهي ڏکجي پيا. ٣- ڊرئگون، ٥- ۽ ٨- لائيٽ ڪيولري حملن مٿان حملا شروع ڪري ڏنا هئا. انهن حملن دوران سکن جي ڇڏيل توبن کي ڪِلَ هڻي بيڪار ڪيو ويو. هن جهيڙي ۾ به سکن جو گهڻو نقصان ٿيو ۽ ڪين پوئتي ڏکي وچي درياه ۾ ڇڏيو ۽ منجهائن گهڻا ٻڏي مري ويا. هن جنگ جو بهادر رسالدار- ميجر مير شير علي خان مارجي ويو. سندس عمر ٧٨ سال هئي. هن پورا سٺ سال انگريزن جي نهايت ايمانداريءَ سان ملازمت ڪئي هئي. (٢)

هن جهيڙي جو اهو نتيجو نڪتو. پوئتي هٽندڙ فوج مٿان هارس آرٽيلري وسيلي گولاباري ڪرائڻ ڪا غير فطري ڳالهه ڪانه هئي. پر ڳالهه اها هئي ته ايڏو وڏو حملو ڏاڍي بي ڌيانيءَ سان ڪرايو ويو هو. واءُ سواءُ نهڻ واسطي ڪو فوجي جٿو اڳواٽ ڪونه موڪليو ويو هو. ان ڪري توبون وچي واريءَ ۾ ڦاٿيون هيون ۽ هڪ توب هٿان هلي به وئي. سک گهوڙيسوارن واپس ٿي ۽ سندن توبن تي گولا وسائي فوج کي گهڻو ڊيڄاري ڌمڪائي ڇڏيو هو. حالتون ڪٿي ڪيڏيون به خراب هيون پر سکن جو تمام گهڻو جاني نقصان ٿيو. انگريز فوج قطارون جوڙي جهڙي نموني سان جيهڙو ڪيو سو ساراه جوڳو هو. لارڊگوف جي مقصد هو ته سکن کي چناب ڪان ٻَرينءَ پر ٽپائي ڇڏجي سو پورو ٿي ويو. هن جنگ دوران گهڻن مشڪلاتن کي منهن ڏيڻو پيو پر فائدو ٿورو ٿيو.

١۴- حصار، ١۴- لائيٽ ڊرئگون جو حصو هو تنهن رام نگر جي جنگ واري ڏينهن چڱو هٿ ڏيکاريو.

هن جنگ مان اهو سبق مليو ته وڏن ڪماندرن کي گهرجي ته هو پنهنجن ننڍن ڪماندرن جي اختيار ڪيل حڪمت عملين ۾ بيجا مداخلت نه ڪن

چيبن جي درياه کان پار ٿيڻ

جنگ جو هاڻي هڪ دلچسپ مرحلو شروع ٿي چڪي هو. ڇاڪاڻ ته هڪڙي پاسي هڪ وڏو درياه پار اُڪرڻو هو. ٻئي پاسي کان، نهايت سگهاري فوج توبن سان گڏ ٻرواري هر پتڻ جي سامهون اولهه پاسي مورچا هڻي ويٺي هي. رام نگر واري پتڻ وٽان درياه اڪرڻ انگريزي فوج لاءِ ڏاڍي ڏکي ڳالهه هئي. ان جو ڪارڻ اهو هو ته سامهون دڙي تي سک فوج توبن سان مورچه بند ٿي ويٺي هئي. انگريز فوج کي ويهن ننهن جو زور لائي کي اٽڪلون سٽڪلون ڪري سک فوج کي هن پتڻ کان پري ڪرڻوهو ۽ جنرل گوف ايئن ئي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو هو. ڳڙهي نالي هڪ پتڻ هو جيڪو رام نگر کان ست ميل مٿي هو ۽ اهو به دشمن ڏر جي هٿن ۾ هو. ان کان پنج ميل اڃا به پرتي ٻه ويجها پتڻ هئا جن مان هڪ جو نالو "راٿي خان" ۽ ٻئي جو نالو " علي شير کي چڪ" هو. درياه جي ان ٿاڪ وٽ جتان وزير آباد واري سٽڪ لنگهندي هئي هڪ پتڻ جيڪو رام نگر کان پورا ويهه ميل وِٿير ڪو هو. مٿي ڄاڻايل پتڻن مان ڪنهن به هڪ وٽان پار ٿيڻ، شير سنگهه جي فوج جي پاسي تي حملو ڪرڻ. ڪيس مورچه بنديءَ واري ماڳ وٽان هٽائڻ، پنهنجي فوج ۽ فوجي آمدرفت جي وسيلن کي درياه پار اڪارڻ، اڪ مان ماڪي لاهڻي

Gul Hayat Institute

ڪانه هئي. پر جنرل گوف جو تيار ڪيل هي منصوبو غير مناسب به ڪونه هو. ڪرڻ جي مارچ وچڻ کان پوءِ، گهوڙيسوار ڊويزن جو هيءُ عهدو اجا تائين خالي پيو هو. سر جوزوف ٿئڪ وٺل مهراج واري محاذ تي گهوڙيسوار ڊويزن جي ڪمانڊ ڪري چڪو هو. ستلج جي اوسي پاسي وارين جنگين ۾ به هن ساڳئي عهدي تي ڪم ڪيو هو. تنهن ڪري ڪيس وري به گهوڙيسوار ڊويزن جو سبهه سالار مقرر ڪيو ويو. هن ڪان علاوه ڪيس سيڪنڊ- ان- ڪمانڊ به بنايو ويو. سندس ڪم فقط اهو هوندو هو ته ڪمانڊ- ان- چيف جي ناهيل منصوبن تي سوچي ويچاري جيڪي گهٽو ڪري اڻ پورا هوندا هئا. اج ڪلهه اهو عهدو ڪونه آهي.

هن ساري روبدل کان پوءِ هن منصوبي موجب ڪيس درياه اڪرڻ جو حڪم ڏنو. هن حڪمت عمليءَ موجب ڪين سعدالله پور ۾ دشمن سان به پاڻي ڪرڻا هئا ۽ اهو هڪ سونهري وجهه به هو جيڪو هٿ وٺي وڃايو ويو هو. ان جو ڪارڻ اهو هو جو ڪمانڊر- ان- چيف پاڻ هڪ ئي وقت ۾ متضاد حڪم جاري ڪيا هئا. ٻي ڳالهه اها به تي جو سر جوزوف ۾ هن وقت اها اڏپ ۽ ڏيا ڪانه هئي جيڪا منجهس گوڙيسوار دستن جي مهندار هجڻ وقت هئي ۽ انهيءَ ڪي به ڪي ڏينهن تي ويا هئا. هاڻي منجهس اهي جوين ڏينهن نه هئا ۽ سفر هوريان هوريان ڪري رهيو هو. هن ۾ اها صلاحيت به ڪانه هئي ته جيڪڏهن مٿان ڪي غلط حڪم ملن ته فوجي هاجي جي امڪانن کي روڪرڻ واسطي انهن کي اورانگي ڇڏجي. هن اڪيون ٻوٽي اهو ڪجهه ڪيو جيڪو کيس ڪمانڊر- ان- چيف ڪرڻ لاءِ چيو هو.

سندس ماتحت فوج ۾ هڪ گهوڙيسوار برگيڊ، اريگيولر هارس جون به ريجيمينٽون، پيادل جون ٽي برگيڊون، ۵ موبائل ٽرپس، توبخانو ۽ ۱۸- پائونڊرس واريون ٻه وڏيون توبون شامل هيون. گڏ واري ٿوري فوج به ساڻ هئي. هن کان علاوه هراول طور به ڪمپنيون پيڙين جي پل ناهڻ ۽ پتڻ جي بندوبست لاءِ به فوجي دستا سندس حوالي ڪيا ويا هئا.

سندس پهريون حڪم ته صاف هو ته هو اول ته راٺي خان واري پتڻ تان پار ٽپڻ جي ڪوشش ڪري. جيڪڏهن اهو دشمن ڏر جي قبضي هيٺ آهي ته اڳتي وڃي وزيرآباد واري پتڻ تان اڪري. ڪيس اهو به حڪم هو ته رات جي سفر کان لنوائي. پر جيڪڏهن هو دشمن جي کابي پاسي کان هڪ وڳين شام تائين درياه نه ٽو اڪري سگهي ته ڪيس دشمن تي حملو ڪرڻ ٻئي ڏينهن تائين ملتوي ڪري ڇڏي. ڇاڪاڻ ته جنرل گوف کي ياد هو ته اڳي جڏهن انگريزي فوج سانجهيءَ ويلي جنگ جوٽي هئي ته ان کي ڏاڍو هاڃو رسيو هو.

Gul Hayat Institute

ٽئڪ وٺل هٿندو ٽڪليندو. ١- ڊسمبر جي ١١ وڳين رائي خان Ranni Khan پتڻ تي پهتو جتي نه رستو وارياسو هو ان ڪري سفر سوير شروع ڪرڻ جي باوجود هو دير سان ان ڪري به پهتو هو جو ڪونن ڪيمبيل ڪان رستو وڃائجي ويو هو. هيءَ علي شير- ڪي- پتڻ جي وچ ۾ ميل سوا جي وٿي هئي ۽ ٻنهي تي دشمن ڌر جو قبضو هو. ڪپر ڪاڌل ۽ اوتر هٿا تنهن ڪري پتڻ ڪان سواءِ پار ٿيڻ ڏکيو هو. لانگهن تي به يقين ڪونه هو. ڪيمبيل ڏاڍو باضابطه ماڻهو هو ۽ هر قدم فوٽ پٽيءَ سان ماپي کڻندو هو. جڏهن هو سنه ١٨٥٨ع ۾ ڪمانڊر- ان- چيف هو ته ڪيس "اولڊ خبردار" ڪري سڏيو ويندو هو تنهن ٽئڪ وٺل کي رام نگر ڏانهن موٽي هلڻ جو مشورو ڏنو. ٽئڪ وٺل سمجهي رهيو هو ته درياه پار ڪرڻ وارو حڪم ته جتو هو تنهن ڪري هو ٢- وڳين شام ڌاران وزيرآباد پتڻ ڏانهن اسهيو. هن جان نڪولسن ۽ سندس ٻناڻ ليويز کي هر اول ڪري روانو ڪيو ته جيئن اڳتي وڃي واءُ سواءِ لهي پتڻ بابت ويساه جوڳي ڄاڻ ڏين. ٥- وڳين جڏهن هراول اڳتي وڌڻ شروع ڪيو ته نڪولسن سترهن وڏيون ٻيڙيون ۽ به پتڻ تاڙي ورتا. اتي دشمن جو ڪو نانءُ نشان به ڪونه هو ۽ پاڻي ڪٿي به ٣- فوٽ ١٠ انچ ڪان وڌيڪ ڪونه هو.

جهونجهڪڙي تائين ٽيئن پتڻ جي ليڻ جي به آس اميد هئي. اونداهي ٿي وئي هئي، واريءَ جون پٽون ۽ پاڻيءَ جو وهڪرو پاڻ ۾ گڏ مِس ٿي ويا هئا. پر هن پار وڃي پير ڄمائڻ به ضروري هو. ڇاڪاڻ ته دشمن ڌر جو مٿي پيش قدمي ڪرڻ به ممڪن هو..

ان لانگهي وٺان مني ميل جيتري پند تي مٿي هڪ پتڻ هو جيڏانهن ٣- برگيڊ رواني ڪئي وئي هئي. ٦- برگيڊ درياه کي لانگهي وسيلي پار ڪرڻ لڳي جنهن تي نشانن طور درياه جو آخري واهڙ پار ڪونه ڪري سگهيا ۽ هڪ پٽ تي لڙهي ويا. جيڪڏهن دشمن ڌر لڪي حملو ڪري ها ته ڏاڍي سوپاري ٿئي ها. پر هنن جو وار به ونگو ڪونه ٿيو رات به خير سان گذري وئي. سياري جي سير هجي. سيءُ به ٻارن ٻچن سميت اچي لٿو هو. مٿان وري راشن اڻ پورو. پر فوج لاءِ اها نئين ڳالهه ڪانه هئي. اهو ڪم ڪاڏي پيتي جي مهاڪڙي سيٽ جو ڪونه هو پر ريجيمينٽ ۽ برگيڊ جي بندوبست ڪرڻ وارن جي ذميواري هئي.

ٻئي صبح جو بيو لشڪر ته درياه لنگهي پار ٿيو. پر فوجي انجنيئرن ٻيڙين جي پل تيار ڪانه ڪئي تنهن ڪري ١٨- پائونڊرس توبون پهريدارن جي حفاظت ۾ جنرل گوف ڏانهن پوئتي روانيون ڪيون ويون. سانجهيءَ جو ٢- وڳين فوج ڪائي پي واندي ٿي ۽ رام نگر وارن پتڻن ڏانهن وڌڻ لڳي. پيش قدمي جنگي ترتيب موجب شروع ڪئي هئي. هر برگيڊ ڪمپني جي قطار ۾ ۽ ساڄي پاسي ڪان

Gul Hayat Institute

اڏ پنڌ تي ساڳي ترتيب سان گهوڙيسوار برگيڊ هلي رهي هئي. ڪابي پاسي کان درياهه جي ڪاڌل ۾ هيٺ مٿي زمين هئي ۽ انهي پاسي کان بارنهن اريگيولر هارس وڌي رهيو هو. باک ڦٽي مهل تائين "دراول" ماڳ وٽ پهتا جيڪو ان لانگهي کان بارهن ميل هيٺ هو ۽ اتي پهچي مورچه بندي ڪئي وئي. ٢- ڊسمبر تي لارڊگوف کي پتو پيو ته ٿئڪ وئل فوج سميت درياهه پار ٿي چڪو آهي ته هن رام نگر جي پتڻ وٽ پهچي سک فوج تي گولا باري ڪرائي. جوابي ڪارروائي ۾ معلوم ٿيو ته اتي به ٿي توبون آهن جن سارو وقت مات ڪانه ڪئي. جنرل سمجهيو ته شير سنگهه انگريزي توبن کان ڊڄي پنهنجي منزل پٺي ڪنهن ٻئي هنڌ وڃي قائم ڪئي آهي. ان سان گڏ ڪيس هي خيال به آيو ته متان ڪيس ٿئڪ وئل جي پيش قدميءَ جي ڪڙڪ پئجي وئي هجي. ان ڪري ڪيس نئين خطري جو احساس ٿيو هوندو ۽ هن پتڻ تي پهريدار بيهاري پاڻ اڳتي وڌي ويو هوندو. ان وقت برگيڊ گاڊباءِ سندس فوج ڳڙهيءَ وٽان درياهه ٽپڻ جي ڪوشش ڪئي جيڪو رام نگر کان ڇهه ميل تي هو.

سعدالله پور وارو محاذ

٣- تاريخ پره ڦٽيءَ، ٿئڪ وئل ساڳي فوجي ترتيب ۾ روانو ٿيو ۽ دشمن فوج جي جاسوسيءَ ڪري ١١- وڳين صبح جو وڃي حملو ڪيائين. هو دشمن کان چارميل پري هو. ڪمانڊر- ان چيف جو وٽس اچي خط پهتو جنهن ۾ لکيل هو ته ڳڙهي واري رستي سان واهر فوج وٽس پهچي رهي آهي. ٿوري وقت کان پوءِ ڪيس وري ٻيو خط پهتو ته تيستائين حملو نه ڪيو وڃي جستائين وٽس ان لانگهي وسيلي پار ايندڙ پيادل برگيڊ ۽ گهوڙيسوار دستا نه پهچن. تنهن ڪري هن لاءِ چناب واري لانگهي تي پنهنجو قبضو ڪري هلي وئي هئي. پر ان وقت ائين معلوم ٿي رهيو هو ته دشمن فوج موٽي اچي وري ان لانگهي کي پنهنجي قبضي هيٺ ڪري رهي آهي ۽ ان وقت فوجي اتي هوريان هوريان گڏ ٿي رهيا هئا. تنهن ڪري هن اتي پهنل فوج کي ڊوڙائي ڪڍيو. واهر واري فوج جي اوسيڙي وهڻ وات زيان ڪرڻ هو ۽ ٿئڪ وئل ان وقت سعدالله پور ڳوٺ وٽ واهر فوج جي اوسئيڙي ۾ جڻ اوڪڙو وينو هو. ڏينهن گذري رهيو هو ۽ لشڪر جي ٻاهرئين پاسي واري فوج ڳوٺ جي سامهون اچي ويٺي هئي. ٢-وڳين ڏاران بي شمار دشمن فوج جي پيش قدمي نظر آئي. پر ڳوٺ جي چوڌاري پوکيل ڪمند ڪري لڪل هئي. برطانيه سرڪار جي فوج جي پيادل، صورتحال مطابق سامهون واري ڪليل پاسي ڏانهن اڳتي سرڪڻ لڳي. سکن هن

چربر کي سمجهيو ته دشمن فوج پوئتي هٽي رهي آهي تنهن ڪري اڳتي وڌي پنهنجي وڏين توبن وسيلي گولا وسائڻ شروع ڪري ڏنا. سندن گهوڙيسوارن برٽش فوج جي ساڄي ڪان پنهنجي ڪاروائيءَ جي شروعات ڪئي جنهن ڪي برٽش جي ڪيولري برگيڊ جوابي حملو ڪري پوئتي هٽائي ڇڏيو. ائين ڪندي سک پيادل به حملي لاءِ اڳتي وڌندي ڏسڻ ۾ آئي. جڏهن توبن جي مار اندر آئي ته مٿن توبن گولن جو وڏو ڦڙو وسائڻ شروع ڪيو. اهڙي ڪاروائي ڏسي سک پيادل اتي جو اتي ويهي وئي. ٻن ڪلاڪن جي گولا باريءَ کان پوءِ ٿئڪ ويل گهوڙيسوار فوج کي دشمن توبن تي حملو ڪري قبضي ڪرڻ جو حڪم ڏنو. پر اهو ان ڪري ناڪام ويو جو اهڙي حملي لاءِ ايڏي ڪليل زمين ڪانه هئي ۽ گهڻي دير به ٿي چڪي هئي. انگريزي لشڪر جون ٻاهريون چوڪيون جيڪي اڃي ڳوٺ وٽ وينيون هيون تنهن کي سک فوج ڏکي ٻاهر ڪڍي ڇڏيو هو ۽ پاڻ ڏاڍي مضبوط ٿي اتي ويهي رهي هئي. سر جوزوف جي ماتحت فوج ڏينهن ٽيڻ تائين پنهنجا هٿيار رکي ڇڏيا هئا. انهيءَ ڪري انگريزن جي طفان ٧٠ فوجي ۽ ٤٠ کان ٥٠ گهوڙا مارجي ويا هئا. پيادل به هڪ گولي به ڪانه هلائي هئي.

٣- تاريخ تي جڏهن ٿئڪ وئل سکن سان جهيڙي ۾ جنبيل هو ته ڪمانڊر- ان- چيف پير پساريون مٿ ڪيون وينو هو. لڙيءَ آڏيءَ ڏاران ڪتا ڀونڪڻ لڳا جنهن مان پتو پيو ته دشمن فوج پوئتي هٽي رهي آهي. صبح جو ڏنو ويو ته پنجاب فوج ٻڙ پالها ڪري هلي وئي هئي. ان سان گڏ رام نگر جي سامهون وارو پاسو به خالي لڳو پيو هو. جنرل گوف سندن تعاقب ۾ ٩ لانسرس ۽ ١٤ لائيٽ ڊريگون کي هر پٽڻ ڏانهن روانو ڪري ڇڏيو. ٿئڪ ويل به سندن پٺيان لڳي پيو هو. پر ٻنهي کي پنجاب جي هن ڀاڄوڪڙ فوج جي ڪاٿي رَئِي به نظر ڪانه آئي. اهي تيز رفتاريءَ سان جهلم ڏانهن وڌي ۽ افغان لشڪر سان ملي سگهن. ٿئڪ وئل به تيز رفتاري سان اتان نڪري هليو ويو هو. انهيءَ لاءِ ته جيئن ٨- تاريخ ڪمانڊر- ان- چيف جي رام نگر وٽان پار ڪندڙ فوج کي رهڻ واسطي هڪ ڪلي جڳهه ملي وڃي. دشمن فوج ايڏي ته تيز رفتاريءَ سان اڳتي وڌي رهي جو پٺيان ايندڙ ٿئڪ وئل جي فوج سندس پاڇو به پسي ڪانه سگهي توڙي جو سندس پيش قدميءَ جي رفتار به تيز هئي. ان هوندي به آت پوَ کان چناب جا سڀ لانگها پٽڻ پنهنجي قبضي ۾ ورتا ويا هئا. سعدالله پور وٽ ٿئڪ وئل دشمن تي حملو ڪونه ڪيو هو ان ڪري ڪمانڊر- ان- چيف، سرگوف مٿس چڙيو ٻاه لڳو وينو هو. ٿئڪ وئل اڃي آپدا ۾ ڦاٿو هو جو ڪيس اها سڄي ڳالهه به سمجهائي ڪونه ٿي سگهيو ته اها غلطي هن جي نه پر سندس هئي. هن پاڻ حڪمن مٿان حڪم موڪلي ڪيس دشمن سان جنگ ڪرڻ کان روڪي ڇڏيو هو. سندس حڪم موجب

Gul Hayat Institute

ڪاڊباءِ فوج وٺي ڳڙهي وٺان درياهه پار ڪيو ۽ ان به اُڪرڻ ۾ تمام گهڻي دير لڳائي ڇڏي هئي. هن کان علاوه سرگرف ڪيس ٻن برگيڊن رواني ڪرڻ جو به وچن ڪيو هو، جيڪي وٽس ڪونه پهتيون هيون. اها ته جنرل گوف جي پنهنجي غلطي هئي جو خطن ۾ ڪيس جنگ نه ڪرڻ لاءِ حڪم روانا ڪيا هئائين. پر ڏاڍي جي مهريءَ ڏهه مٺا. ڪير چويس ته صاحب تنهنجي منهن ۾ به اگيون پر جيڪڏهن ٻئي پاسي ڏسجي ٿو ته ٿئڪ وٺل جو سارو لشڪر درياهه اڪري چڪو هو. دشمن سندس سامهون هو. سندس فوج به ڪائي ٻي پيٺ پريو هو. تنهن ڪري جيڪڏهن هو سرگوف کان مليل حڪمن جي انحرافي ڪري پنهنجيءَ سرت کان ڪم وٺي مٿن حملو ڪري ها ته صحيح هو ۽ دشمن فوج کي سخت شڪست ڏئي سگهي ها. جنهن شيءَ کان هنن لنوايو پئي اهو ئي ٿي گذريو. لکيو منجهه نراڙ قلم ڪياڙيءَ نه وهي. هاڻي سک فوجون ايڪي ڪرڻ لاءِ آجيون هيون.

مختصر ته سعدالله پور واري ڳالهه ڪري انگريز ڪلڻ هاب ٿي پيا هئا. سک فوج وڏي جاڪوڙ ڪئي ته انگريزي فوج درياهه نه اڪري پر اهي نهايت ڪاميابيءَ سان درياهه پار ڪري ويا ۽ دشمن ڏر جو وار به ونگو ڪري ڪونه سگهيا هئا. جيڪڏهن ڪهڙي به فوج ائين ڪري ها ته هرڪو ان کي لوئي ۽ ڊوءِ ڊوءِ ڪري ها. ٿئڪ وٺل جي فوج هڪ ڏڪار جوڳو ڪم ڪيو هو. ان ڪري مٿس چڙيل هو. چاڪاڻ ته جڏهن هو درياهه پار به ڪري چڪو هو ۽ پوءِ تيز رفتاري سان پيش قدمي ڪري دشمن سامهون به پهتو ته ان اهڙي سونهري وجهه مان لاڀ چو نه پرايو. موجوده دور ۾ رابطي جا وسيلا جديد آهن. هوائي جهازن وسيلي دشمن فوج جي چرپر بابت ڄاڻ حاصل ڪري سگهجي ٿي. اڳي، هن موضوع سان واسطو رکندڙ ڳالهيون، ماضيءَ جا غلط ورق سمجهي وسارڻ گهرجن. جنگ سان لاڳاپيل جديد مشنريءَ وري نيون مشڪلاتون پيدا ڪيون آهن، جيڪي وڏيڪ خراب آهن.

Gul Hayat Institute

چليان والا ڏانهن پيش قدمي

هاڻي انهن ٻن جنگين مان پهرين لاءِ فضا تيار ٿي رهي هئي جن پنجاب فوج کي هميشه لاءِ ناس ڪري ڇڏيو. انگريزي فوج ان وقت ميداني علائقن مان نڪري روهه واري جوءِ مان پيش قدمي ڪري رهي هئي جيڪو ڪڏا ڪوپا ۽ هيٺ مٿي لڳو پيو هو. هن ميدان تي قديم دور ۾ هڪ مشهور جنگ به وڙهي وئي هئي. بهتر آهي ته هن جوءِ جي جاگرافيءَ جو بيان به ڪيو وڃي.

شير سنگهه رام نگر کان پنجويهه ميل پنڌ هٽي رسول نالي هڪ ماڳ وٽ اچي پهتو هو. هي ماڳ جهلم درياه کان مٿي اتر پاسي واقع آهي. هن درياه کي يونانين هيڊاس پس سڏيو آهي. سنڌوءَ ۾ رسول شهر جي وچ تي ڳاڙهي رنگ جو هڪ پهاڙ آهي جنهن کي لوڻ وارو جابلو سلسلو سڏيو ويندو آهي، جيڪو ١١٠ ميلن ۾ پکڙيل ڏسڻ ۾ ايندو. هن جبل کي انهيءَ نالي سان انهيءَ ڪري سڏيو ويندو آهي جو سندس وڏو حصو لوڻي جبل والاري ٿو. هتي پلي پنيءَ جو هڪ ويڪرو ۽ وشال پٽ به آهي جتي جا هاري ڏاڍا پورهيت آهن. رسول کان اتر- اوڀر پاسي جبل کي هڪ وڪڙ آهي. اتان کان سندس مٿاڇرو بنا اوڀڙ جي ڏسبو آهي. سندس چوٽيون به بيشمار نظر اينديون. پر ايڏو اتاهون ڪونه آهي. هي جابلو سلسلي سان وڃي ملندو آهي. جهلم جو وهڪرو ڪشمير جي جابلو علائقي مان لنگهي رسول وٽ اچي چناب سان سنگم ڪندو آهي. ان کان پوءِ اهو گڏيل وهڪرو اڳتي اچي سنڌوءَ سان ملي ٿو. بعد ۾ سنڌو ان جابلو لوڻ واري علائقي مان جبلن جي سوڙهن گهٽن مان وهندو اڳتي وڃي ٿو. جهلم شهر کان چار ميل هيٺ جلال پور جي سامهون مونگ نالي هڪ وسندي آهي. سڪندر جڏهن سنڌ تي ڪاهيو هو ته هن رسول کان پنئين پاسي مونگ وٽان جهلم پار ڪيو هو ۽ سامهون چوٽ ڏيڻ لاءِ پورس بيٺو هو. هن جهلم پار ڪيو هو ۽ پورس وڪڙ ڪري اوڀر کان اچي مٿس حملو ڪيو هو. شير سنگهه ٺيڪ وئل تي به بلڪل ساڳي نموني حملو ڪيو ۽ ان ساڳيءَ جاءِ تي سرگوف سان جنگ ڪئي، جنهن، جاءِ تي ڪنهن زماني ۾ سڪندر ۽ پورس ڪئي هئي.

رام نگر ۾ رسول جي وچ واري ڌرتي هڪ سنئون سڌو پٽ آهي. پر مٿس ٻاٻرو جهنگ ۽ ٻيريون جام نظر اينديون. ڪٿي ڪٿي ڪليل پٽ به ڏسبو. رام نگر جي پٽن ۽ لانگهن واري سڙڪ "هيلان" کان ٿيندي "ڊنگهي" ڏانهن ويندي آهي. اتان کان ٿيندي اتر پاسي ٽڪرين ۾ آباد شهر "ڪوهري" ڏانهن وڃي ٿي. اهو ٻڻ نظر ايندو ته رسول- وزير آباد سڙڪ، رام نگر- ڪوهري واري سڙڪ سان "ڊنگهي" وٽ ملندي آهي.

Gul Hayat Institute

مهيني جي خوشگوار رُت ۾ جنرل گوف هيلان ۾ رهيو پيو هو جيڪو چناب کان ڇهن ميلن جي وٿيءَ تي آهي. سندس اتي ترسڻ جو ڪجهه سبب اهو هو ته گورنر جنرل کيس اهڙو حڪم ڪيو هو. ٻيو ڪجهه انهيءَ ڪري به ته کيس ملتان واري لشڪر جي اچڻ ۾ سائس ملڻ جي آس هئي. پر کيس اهو احساس ڪونه هو ته ملتان وارو لشڪر ڪڏهن ايندو. گورنر جنرل تن ڏينهين لڏيانه ۾ هو. پر سندس اتي هجڻ غير منطقي هو. سندس هنن ڳالهين سان ايترو واسطو ڪونه هو جيترو اصولي طور تي هجڻ گهرجي. ڇاڪاڻ ته اهو رسد جي شعبي سان واسطو

رڪندڙ معاملو هو. اهو فرض جنرل گوف جو هو ۽ ڊلهائوسيءَ جو منجهس ڪو ويساه ئي ڪونه هو ته هو اها ذميواري خوش اسلوبيءَ سان سر انجام ڪري سهگندو. پر گورنر جنرل جي طبيعت ئي اهڙي هئي جو هر ضروري ۽ غير ضروري شيءِ ۾ ٽنگ ضرور اڙائيندو ۽ ڪيس واندو وهڻ نه ايندو ئي ڪونه هو.

جنرل گوف ڪجهه وسوڙجي ويو هو. ڇاڪاڻ ته ڊلهائوسي چناب پار ڪرڻ مهل توبن جي سلامي وٺڻ کان انڪار ڪيو هو. اها هڪ حقيقت هئي ته چناب پار ڪرڻ ڪا سولي ڳالهه ڪانه هئي.

وقت گذري رهيو هو ۽ هرڪو ماڻهو انهيءَ سوچ ۾ وينو هو ته اهڙي وايو منڊل جو هڪدم خاتمو ٿيڻ گهرجي. اٽڪ اڃا به هر پرٽ جي قبضي ۾ هو جيڪو مسلمانن جي مدد سان دشمن سان اک اک سان ملائي مڙس ٿيو بيٺو هو. ڊلهائوسيءَ جي مرضي هئي ته ڏانهس واهرو فوج رواني ڪئي وڃي. ٣- جنوري تي اها خبر پهتي ته جنرل وش ملتان جو شهر فتح ڪري ورتو آهي پر قلعي جي فتح باقي آهي. ان وقت ڊلهائوسيءَ سمجهيو ته جنرل گوف کي هاڻي اڳتي وڌڻ گهرجي. ١٨- ڊسمبر تي شير سنگهه ڊنگهيءَ ڏانهن ڏهه هزار فوج رواني ڪئي هئي. انهيءَ جو سبب ڪهڙو هو. تنهن جو پتو ڪونه آهي. پر انهيءَ سان وزيرآباد تي حملي جو خطرو هو. گوف پنهنجو لشڪر موڪليو ته جيئن درياه جي پتڻن ۽ لانگهن تي قبضو ڪري ونجي. جڏهن ملتان جي شهر جي فتح جي خبر گورنر جنرل ڊلهائوسيءَ کي پهتي ته پوءِ هن جنرل گوف کي اڳتي وڌڻ جو حڪم ڏنو. ١٠- جنوريءَ تي وري اهي خبرون پهچڻ لڳيون ته پٺاڻن اٽڪ جو قلعو فتح ڪري ورتو آهي يا هربرٽ پاڻ اهو قلعو خالي ڪري هليو ويو آهي. ميجر مئڪ سن جنرل گوف جو سياسي صلاڪار هو جنهن ڪيس مشورو ڏنو ته ڪيس چترسنگهه جي پهچڻ کان اڳ پيش قدمي ڪري اتي رسڻ گهرجي. جنرل گوف کي اهڙي صلاح ڏيڻ سندس فرضن ۾ شامل ڪانه هئي.

سرگوف ۽ سندس عملو انهيءَ ڳالهه تي لاهي پاهي بيٺو هو ته ڪيس اڳتي وڌڻ گهرجي. هن ڊلهائوسيءَ ڏانهن خط لکي اهڙي موڪل گهري ته هو هاڻي گهڻو ڪجهه مستحڪم ٿي چڪو آهي ۽ شير سنگهه تي حملو ڪرڻ چاهي ٿو. هن هيلان مان ئي اها اجاچ ڪرائي ورتي ته ملتان ۾ سکن جي سگهه ڪهڙن حالن ۾ آهي. اهڙيءَ ڄاڻ ملڻ کان پوءِ هن ١٠- تاريخ تي ڊنگهيءَ ڏانهن پيش قدمي شروع ڪئي جيڪو سندس فوجي وانڍ کان ٻارهن ميلن جي وٿيءَ تي هو. هيءُ ماڳ رسول کان فقط اٺ ميل پري هو. ان ماڳ تي قبضي ڪري وزير آباد سڌڪ سان اڳتي وڌڻ ممڪن ڪونه هو.

ان رات هن سڀني ڪمانڊرن کي پاڻ وٽ سندس تيار ڪيل منصوبن کي

ٻڌو ۽ غورڪيو. ان ڪان پوءِ چليان والا ڏانهن وڌڻ جو فيصلو ٿيو جيڪو سندن فوجي وانڍ کان ٻه ٽي ميل پري ۽ سکن جي مورچہ بنديءَ جي بلڪل سامهون هو. سندس خيال هو تہ حملي ڪرڻ کان پهريائين اتي ويهي سک فوج بابت پوري معلومات هٿ ڪجي ۽ پوءِ حملو ڪجي. ان زماني جي ڪرنل پيٽرڪ گرانٽ جي ياداشت نامي مان سک لشڪر جي فوجي ترتيب جو پتو پوي ٿو جيڪو هن ريت هو:

لکي والا ۾سک فوج جي ساڄي طرف بنون ريگيولر هئي جيڪا رام سنگهہ جي ماتحت هئي، جنهن ۾ هڪ ريجيمينٽ گهوڙيسوار ۽ ١١ توبن سان چار بٽالنون پيادل هئي.

فتح جان-ڪي- چڪ وٽ، ٻہ ڪيولري ڪارپس، ڇهہ بٽالنون پيادل ۽ نيون پراڻيون ٢٢ توبون هيون. لاليان وٽ شير سنگهہ پاڻ بيٺو هو جنهن سان گڏ گهوڙيسوارن جي هڪ ريجيمينٽ پيادل جون ١١ بٽالنون ۽ ٢٠ توبون هيون.

رسول ماڳ وٽ ۽ لشڪر جي کابي پاسي ٻہ پيادل ڪارپس ۽ پنج توبون بيهاريون ويون هيون. ڪماندرن جي گڏجاڻيءَ جي پڄاڻيءَ ۾ جنرل گوف چيو هو تہ، "هيءَ جنگ نہ آهي پر شيطان جي رچايل خوني راند آهي" ۽ واقعي اها هڪ شيطاني جنگ هئي.

١٣- جنوري جو هڪ اهڙو سهاڻو صبح هو. سج چمڪي رهيو هو. برف پوش پهاڙن جي پويان ڪجهہ برفباري ٿي رهي هئي ۽ سامهون لوڻ واري جبل جون ڪئي چوٽيون ۽ ٻاهر نڪتل حصا نظر اچي رهيا هئا. فوج کي پوري ڄاڻ هئي تہ سڪندر ڪڏهن هن جاءِ تي مقابلو ڪيو هو. تنهن ڪري وانڍ جي وچ ۾ مچايل مَچَ جي چوڌاري بيهي هڪ ئي آواز هي ترانو ڳائي رهيا هئا:

Oh Sabres drawn and bayonets fixed
Fight Where fought Alexauder
For Paddy Gough's Cross bet wixe
Ball dog and Salamauder.

Gul Hayat Institute

اهو ڏاڍو سنو نظم هو جيڪو سچو ڪرو بہ هو.

ڊنگهي ۽ چليان والا جي وچ تي هڪ گهاٽو جنگهہ موجود هو جيڪو چليان والا جي پرسان هلڪو ٿيندو ختم ٿي ويو ٿي. فوج ڇهن قطارن ۾ اڳتي وڌي رهي هئي ۽ اهڙي ريت ريجيمينٽون بہ هڪ ٻئي پٺيان اٿين هلي رهيون. هرهڪ قطار ۾ هڪ سو گز جي وٿي هئي. فوج جي هرهڪ پاسي گهوڙيسوار برگيڊ وڌي رهئي ۽ هر برگيڊ اڳواٽ جاچ لاءِ پنهنجو بندوبست ڪيو هو. اتفاق وري اهو ٿيو جو لوڻ واري ان جبل جي هر چوٽي تي هر وڌندڙ فوجي قطار جي بلڪل سامهون هئي.

جڏهن لشڪر چليان والا پرسان ناڪ منجهند جو پهتو. ڳوٺ جي سامهون هڪ دڙو هو جنهن تي دشمن فوج بابت واءُ لهڻ لاءِ پهرو بيهاريو ويو ۽ توبون به مٿي وڃي بيهاريون ويون هيون ۽ دشمن جي حملي وقت ڪين لاهڻ به سولو هو. جنرل گوف شهر جي پٺئين پاسي وڃي پنهنجي فوجي واند قائم ڪئي ۽ سڀاڻي تي ٿيندڙ جنگ جا حڪم به اتان ڪڍي رهيو هو. هي سندس صحيح فيصلو هو.

ايپيرس جي بادشاهه پايرس جهڙي فتح

ڪمانڊر- ان- چيف چوڌس نهاريو ته سندس ساڄي پاسي رسول ڳوٺ ۽ لوڻ واري جبل جون ٽڪريون، سامهون درياهه جي هُن پار مکيه جبل جون چوٽيون هيون ۽ ساڄئي پاسي ڪنار سان ڳوٺن جي قطار ۽ گهارن تي ٻيلن جهنگ ڏسجي رهيو هو. ڪاٻي پاسي ويندي هيلان تائين گهاٽو جهنگ هو. جنهن مان ظاهر هو ته سندس فوج جا ٻئي پاسا محفوظ هئا ۽ حملي جو فقط سامهون کان امڪان هو.
ڪمانڊر- ان- چيف کي جڏهن به واندڪائي ملندي هئي چوڌاري وائڻ پيو لهندو هو. سندس پٺئين پاسي ڪئارٽر ماسٽر جنرل ۽ سندس عملو واند ڄمايون ويٺو هو. انهيءَ کان پٺيان هلڪي جهنگ جهاڙيءَ ۾ فوجي سامان ۽ ان سان لاڳاپيل ماڻهو ويٺا هئا جن کي اريگيولر ڪيولري جو تحفظ حاصل هو. انجنيئرن کي سامهون وارن رستن ۾ جهنگن جي جاچ ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو ويو. اتي اوچتو سکن جي ملڪي توبخاني انگريزي فوج جي ٻاهرين چوڪين تي اچي گولاباري ڪئي جيڪي چليان والا ڳوٺ جي سامهون ڪئمپ ڪيون ويٺا هئا.
ڪمانڊر- ان- چيف پنهنجين وڏين توبن کي چليان والا ڳوٺ سامهون کلئي ميدان ۾ بيهي جوابي ڪاروائي ڪرڻ جو حڪم ڏنو. انهن وڏين توبن جي گولاباري ڄڻ ته جنگ جو اعلان هو. ۽ پوءِ سامهون ٻيلن توبن جي هڪ ڊگهي قطار پنهنجي منهن مان باهه جي الن سان گڏ گولن وسيلي ڄڻ تباهي وسائڻ شروع ڪئي. ڳوهه ڳولي اچي شڪارين جي گهر پهتي هئي. سک فوج اهڙي محفوظ ماڳ تي مورچه بند ٿي ويٺي هئي جو انگريزي لشڪر جو اوڏاهين وڃڻ ئي ناممڪن هو ۽ پاڻ هرُتو سامهون اچي ميدان ۾ پهتي هئي. ۽ جنرل کي ڀڙڪايو هئائين ته هاڻي اسان ٻاهر نڪتا آهيون، مهرباني ڪري اسان تي پنهنجي توبن جا گولا وسايو. جيڪڏهن مٿن ان وقت گولا نه وسايا وڃن ها ته سندن توبون اچي انگريزي واند پرسان پهچي وڃن ها ۽ ساري رات مٿن گولا وسندا رهن ها.

Gul Hayat Institute

ڪمانڊر ان چيف هڪ گهر جي ڇت تان به هي معائنو ڪري رهيو هو. هن ڏٺو ته بي شمار سک فوج بيٺي هئي ۽ توبن مان نڪرندڙ دونهي آسمان کي ڍڪي ڇڏيو هو. هن سمجهيو ته سکن جي حملي ڪرڻ جي هيءَ مناسب ويل آهي. جيڪڏهن ڏينهن جو سوجهرو ٿيو ته سک وڏي اچي هڪ کليءَ ميدان ۾ بيهندا پوءِ لوٽي ڪان اينگ گورو ٿي پوندو. انگريزي فوج ان وقت ان اوسيڙي ۾ ويٺي هئي ته سندن رهڻ لاءِ ڪٿي ٿي ڪين جاءِ ملي ۽ اوڏاهين وڃي ڪجهه ساهي پٽن. گوڻ سامهون جنگ لاءِ سندن صفبندي ڪرڻ کا ڏکي ڳالهه ڪانه هئي. هن هڪدم مختلف ڪمانڊرن کي پاڻ وٽ گهرائي صلاح مشوري لاءِ هڪ گڏجاڻي ڪئي. موجوده دور جي فوجي ذهن وارا ماڻهو اهو سوال ضرور ڪندا ته پاسن تي بيهاريل گهوڙيسوارن جو پوريون به برگيڊون رات جي وڳڙي ۾ مڪيون ته ماري ڪونه رهيو هيون. اهي ٻنهجي طرفان ڪا ڪارڪردگي ڏيکاري ڪمانڊرن کي اچرج ۾ وجهي ڇڏين ها. امڪان اهو آهي هنن صبح سويل جهنگ بدران ان جاءِ تي سک هراول بيٺل ڏٺا ۽ انهن جي اڙ ۾ سک فوجي وڏندا اچي ميدان تي بيٺا هئا. جنگ وقت جيڪڏهن پوري خبرداريءَ ڪان ڪم نه ورتو آهي ته جاسوسي ڪندڙ فوجي جٿي جي چوريءَ پنيان لڳي اچي بوئر Boer جيان دشمن جي مورچه بنديءَ ۾ پهچبو آهي. سنه ١٩١٦ع ۾ ترڪن آسٽريا جي گهوڙيسوار برگيڊ جي چوريءَ کيو لڳي اچي سندن فوجي وانڊ ۾ پهتا هئا ۽ هيءَ روماني Romani جنگي محاذ جو هڪ مشهور واقعو آهي. هن واقعي بابت تاريخ خاموش آهي. پر نظر ائين اچي ٿو ته انهيءَ زماني ۾ گهوڙيسوار دشمن جي ڇڳي ريت جاسوسي ڪري ڪونه سگهندا هئا. سندن فقط اهو ڪم هوندو هو ته دشمن خلاف پهريداري ڪجي ۽ جيڪڏهن هن جنگي ميدان ۾ ٻيرن جون هڙيون ٻيرين جا ڪوچا ۽ هر قسم جا ڪنڊيارا ٻوٽا نه هجن ها ته جهيڙڻ ۾ هيءُ پٽ ڏاڍو سولو هو. ڪنهن زماني ۾ هن قسم جي وڻن جا هتي گهاٽا ٻيلا هوندا هوندا هئا جن مان لنگهڻ ممڪن ئي ڪونه هوندو هو. فوج هڪ قطار ۾ بيٺل هئي جنهن کي صفبندي واري ترتيب ڏئي جهنگلي منجهان چڪي اچي سک فوج جي صفبندي سامهون بيهاريو ويو جيڪا ڏيڍ ميل کن پري هوندي هئي. ٿي سگهي ٿو ڪجهه گهٽ وڌ هجي. جنرل گوف هن فوجي وانڊ جي چوڌاري پهري واسطي محافظ بيهاريا هئا ننهن جو اندازو هو ته هيءَ جنگ ٻارهن هزار ماڻهو سان وڙهي سگهجي ٿي. ٿٺڪ وٺل ماتحت به ڪيولري برگيڊون هيون جنهن ۾ بوپ واريون ٩- لانسرس ۽ ١٤- لائيٽ ڊرئگون به شامل هيون. ان ڪانسواءِ پنج انفنٽيري برگيڊون موجود هيون جن مان به گبرٽ ۽ ٿي ٿٺڪ وٺل جي ٣- ڊويزن ۾ شامل هيون جيڪي ڪولن ڪئمبال جي ڪمان هيٺ وڙهي رهيون هيون.

Gul Hayat Institute

گلبرٽ جي ڊويزن کي سر اوپر ڏانهن وڌڻ جو حڪم ڏنو ويو هو. ان جو ڪابو چليان والا شهر جي سامهون ۽ ساڄو رسول ڳوٺ ڏانهن هو. سندس پاسي کان پوپ جي ڪيولري برگيڊ هئي. ڪئمبيل جي ڊويزن کابي پاسي هئي ۽ ٻنهي جي وچ تي هورسفورڊ جو وڏين توبن وارو توبخانو هو. هن ڊويزن سان گڏ هلڪيون توبون به هيون. وائيٽ جي ڪيولري برگيڊ جي کابي پاسي هارس آرٽيلري جا ٽي ٽرپس مقرر هئا. ساڳيءَ هارس آرٽيلري جا ٽي ٽرپس پوپ جي ڪيولري برگيڊ جي ساڄي پاسي هئا. پوري هڪ ڪلاڪ تائين وڏيون توبون سکن جي لشڪر تي گولا وسائينديون رهيون. ان وقت تائين پيادل خاموش ويٺي رهي. اٽڪل ٣٠-٣ وڳين شام، ساري فوج اڳتي وڌي. معلوم ائين ٿئي ٿو ته گوف هنگامي ضرورت لاءِ محفوظ فوج ڪانه رکي. گلبرٽ به ائين ڪيو ۽ ٻئي برگيڊون ميدان عمل ۾ رکيائين. باقي ڪئمبيل "پيني" واري ٣ برگيڊ محفوظ طور رکي هئي. ٻنهي دشمن ڌرين جي وچ ۾ ڏيڍ ميل جيتري وٿي هئي ۽ ايتري فاصلي طئه ڪرڻ ۾ دير ڪانه لڳي. پر فوج کي ميدان جي صورتحال مطابق ڪيترا ڀيرا ترتيب بدلائڻي پئي هئي. هر برگيڊ ۽ بٽالين جون ڳالهيون ڪجهه منجهيل آهن. فوج جو هڪ حصو جنگي ترتيب موجب اڳتي وڌيو جڏهن ته ٻيو حصو بدنظميءَ جو شڪار ٿي ڇڙوڇڙ ٿي ويو. پر ٻنهي ڌرين جون ڳالهيون اهڙيون جهڙيون آهن جن جي بيان ڪرڻ کان قاصر آهيون.

هتي فقط ايترو چئي سگهجي ٿو ته سکن پنهنجي فوج جي انهن سوڙهن ميٽن تي ترتيب ڪئي جتي جهنگ ڇدو پاڏو هو. جڏهن انگريزي فوج ڪنڊن ۾ ڪنڊيارن ٻوٽن ۽ زمين جي خالص نڪرن منجهان وڌي دشمن فوج تي حملو ٿي ڪيو ته هڪجي ٽڪجي ٿي پيا ۽ سو ٻن سون گزن جي فاصلي تي وس ٿي پهتا ته پيادل فوج جي بندوقن ۽ توبن کين ڪٽي ٿي ڏنو. صورتحال کي نظر ۾ رکي بٽالين ۾ ورهائجي پنهنجي خاص ترتيب ۾ اڳتي وڌڻ تي شروع ڪيائون ته جئين جاني نقصان تمام گهٽ ٿئي. انگريزي فوج جا ڪي ماڻهو مورچه بندي مان لنگهي کين گهيرو ڪري ويا ۽ دشمن کي ٻوٽي هڻڻ کان سواءِ ٻي ڪا واهه ئي ڪانه هئي. ڪن جاين تي دشمن سخت جوابي ڪاروائي ڪئي ۽ کين دشمن سان سر ترين تي رکي چوٽون کائڻيون پيون.

ڪئمبيل جي ساڄي پاسي جي سامهون پاڙيءَ جي ڪڏ هئي جيڪا سياري جي پلر جي پالوت سان ڪنن ڪر پربل هئي ۽ اها گهاٽي جهنگ جي پاوند ۾ هئي. ٢٤- ريجيمينٽ جا جوان وڙهندي وجي انهي ڪڏ ۾ پيا. ڪن کي ته بندوقن سنڌين ڪرڻ جي وٿي به ڪانه ملي. هن قيت ۾ ٢٠٤ فوجي مارجي ويا جن ۾ ١١ عملدار هئا ۽ ١٠ عملدارن سان گڏ سپاهي ڦٽجي پيا. برگيڊيئر پينيوڪ هن فوجي حصي جو ريجيمينٽل ڪمانڊر هو سو به پنهنجي ڳڀرو پٽ سميت مارجي ويو. سندس پٽ پنهنجي گهايل پيءُ کي بچائيندي سڪ تلوار بازن جي ور چڙهي ويو. ڪئمبيل فيصلو ڪيو ته هرهڪ برگيڊ فوج سنڀالي ڪونه سگهندو. تنهن ڪري هو هاڳن سان

Gul Hayat Institute

گڏجي وڙهڻ لڳو. جيڪو جمڙي جيان ڏينهن جو ڏسي ڪونہ سگهندو هو. تنهن کي اها بہ خبر ڪانہ هوندي هئي تہ سندس ماڻهن جو ڪتي مقابلو ٿيو يا نہ ٿيو ۽ پنهنجي عهدي لاءِ نااهل هو.

هر برگيڊ واري واري سان سنگينون تائيون. جوان مرديءَ سان دشمن ڏر تي جلهون ڪري رهي هئي. نعرن جي هڻ هٺان، سڏن جا واڪا، توبن جا ڌماڪا، بندوق جا ٺڪاءَ، تلوارن جا شيڪا، گهوڙن جا هٽڪات. ڏيڍ ڪلاڪ تائين ڏڙ ڏبندا ۽ سر ٽپڪندا رهيا. ڪن گهوڙن جا هنا خالي ڪري سوار وري گهوڙن بنا. انگريزي فوج اڳتي وڌي وجي سکن جي توبن تي قبضو ڪيو. هڻ شڪست کاڌي هئي. سندن لاشن جا ڍير لڳي ويا. جهونجهڪڙي تائين جهونجهارڪو جهيڙو لڳو هو. فاتحن جو جاني نقصان بہ تمام گهڻو ٿيو هو. هر بٽالين بهادريءَ ۾ پنهنجو نالو بيهاري ڇڏيو.

چيو وڃي ٿو تہ پينيوڪ جي برگيڊ ۾ بٽالين کي ٢٤- فوٽ ڪيڏي ڇڏيو. چاڪاڻ تہ اهي دشمن ڏر جي توبن پرسان وڃي نڪتا هئا جيڪي ڪين پڳڙن جيان پيچي رهيون هيون. ٣٠٠ جوانن جي جانين ضايع ٿيڻ کان متي ڇاٽايل ٻئي بٽالنون ۽ ٢٤ فوٽ چليان والا ڳوٺ ڏانهن هٽي ويا هئا.

ٻئي فوجي ٽولي بابت هيءَ بہ معلومات ملي تہ اهي پاڻ ۾ هڪ جاءِ گڏ ٿي ڪچهري بہ ڪندا رهيا. رائفلن جا هوائي فائر بہ ڪندا رهيا. انهن مان ڪي جوان وري اهڙا بہ هئا جن پنهنجي عملدارن جا جنگ لاءِ امنگ ۽ اُدما ڏسي دشمن جون صفون ڊانوانڊول ڪري ڇڏيون. جنهن جو مثال گلبرٽ جي مائونٽين برگيڊ ٥٦- بٽالين ٣٠٠ نيهي جوانن جو نذر ڏنو. ڪابي پاسي وائيٽ تحت وڙهندڙ ڪيولري برگيڊ بہ دشمن فوج سان ڪاري واري ڪري ڇڏي ۽ پڪل فصل جيان دشمن جو لابارو ڪري ڇڏيائون. سندس هارس آرٽيلري برائينڊ جي ماتحت ڪئمبيل جي مهل تي مدد ڪري دشمن جا ٽين ڪڙڪائي ڇڏيا هئا. ٣- لائيٽ ڊرئگون مريد ڪي وانگي هٿ بہ پنهنجي ڏيل ۽ ڏيا جو ڏاڪو جمائي ڇڏيو ۽ بنهنجي ويهوڻ کان وڌيڪ دشمن جا ڪنڌا ڪٽي ڇڏيا جيڪي سک فوج جي عقب جي حفاظت ڪري رهيا هئا ۽ ڏيهي لائيٽ ڪيولري پنهنجي برگيڊ کان هڪ پيرو پٺي ڏار تي وٺي هئي.

Gul Hayat Institute

”ٿري اباٺوٽ“ جو قصو

پوپ جي ڪيولري برگيڊ لشڪر جي ساڄي پاسي بيهاري وئي هئي. تنهن دشمن هٿان زبردست شڪست کاڌي ۽ هارس آرٽيلري جون توبون دشمن جي هٿ لڳي ويون. هي واقعو بحث مباحثي جو موضوع بڻيل رهيو ۽ ڪڏهن ڪڏهن اجا تائين اخبارن جي حصن جي زينت بڻيو آهي.

١۴- حصار کي ڪنهن زماني ۾ ١۴- لائيٽ ڊرئگون نالي سديو ويندو هو. اڄ بہ جيڪڏهن سندن بئرڪن ۾ وڃي "ٽريز ابائوٽ" ڏاڍي آواز سان پڪاريندو تہ اتي رهندڙ فوجي وڙهڻ کي ايندا ۽ دنگو فساد ڪري وجهندا. نوان ڀرتي ٿيل فوجي جن کي پنهنجا پٽابہ هٿن ۾ هوندا سي بہ پنهنجي پلاند چڪائڻ لاءِ آڪڙجي بيهندا. توڙي جي ڪين اها خبر بہ ڪانہ هوندي آهي تہ "ٽريز" ابائوٽ" جو مطلب ڇا آهي.

برگيڊيئر پوپ ڪنهن زماني ۾ گهوڙيسوار عملدار هو جيڪو هاٿي جهونڙو هو. وڏتڻ ڪري سندس فوجي امنگ ۽ اڌمان ماٺ هئا. اکين جو سوجهرو بہ گهٽ هوس. ڪنهن جو پير ترڪيو جو ڪيس برگيڊ جو ڪماني مقرر ڪيو. هي ڳالهہ گوف ۽ ٿئڪ وئل سهي بہ ڪونہ سگهن ها. جهيڙي واري ڏينهن هو پنهنجي برگيڊ سامهون وڌي رهيو هو. آڏو مقابلي لاءِ سک اريگيولر هارس سندن اوسيڙي ۾ بيٺي هئي. جهنگ ۽ ٻوڙن ڪري گهوڙن جي رفتار تمام جهڪي هئي ۽ هن سپهہ سالار سڌي حملي ڪرڻ بدران ڪنڊائتو بيهي حملو ڪيو. ائين ڪرڻ ڪري هن جي هارس آرٽيلري پنهنجي ڪاروائي ڪري ڪانہ سگهي. پوءِ هڪ حڪم هوا ۾ ٻڙڻ لڳو "ٽرِيز ابائوٽ". اهو حڪم سيني چٽو ٻڌو ۽ اهو ١۴- ڊرئگون جي صفن مان اپريو هو. فوجين کي مڃڻو هو ۽ انهن اهو حڪم مڃيو بہ. جيڪڏهن گهوڙيسوار دستا دشمن تي حملي لاءِ پنهنجي پوري سَٽَ ۽ سگهہ سان اڳتي وڌي رهيا هجن ۽ ڪين اوچتو واپس ٿيڻ جو حڪم ملي تہ ۽ اهي موٽڻ لڳن تہ دشمن انهن کي پڳڙن جيان پُٺي رکندو. پوءِ تہ سک گهوڙيسوارن سندس پنيان ڪٽي ڪميت ڪڍايا. انگريزي فوج جا پويان پير ڪري ڀڄندڙ گهوڙيسوار، هڪ ٻئي کان اڳ ڪڍي ڀڄڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا ۽ ڀڄڻ لڳا تہ اهو اوچتو ڇا ٿي ويو. پوءِ تہ ساري ڪيولري برگيڊ ۾ ڀاڄڙ پئجي وئي. پهرينءَ صف کان وٺي آخري صف تائين سيني گهوڙيسوارن پنهنجن گهوڙن جا ڪٽي لغام ڍرا ڪيا. اڙيءَ جو سٽڪو، سوٽيءَ زيپٽ، ڊڊا ڊورائي اچي جنرل گوف جي ڪئمپ ڀرسان فوجي اسپتال ويجهو ساه پٽيائون. يورپي فوجي، ڪرائسٽيءَ جي توبن پنيان صفبندي ڪري بيهي رهيا. نِتو ڪيلوري بہ اڳتي وڌي ڪو ٻوٿو ڪونہ ٻاريو.

ڪنهن کي خبر ڪانہ هئي تہ ائين ڇو ٿيو؟ اتي انگريزن جو ڪو غدار تہ موجود ڪونہ هو؟ هن ڪيولري برگيڊ سان ڪي سک گهوڙيسوار گڏ هئا. امڪان آهي اهو غدارا نہ ۽ تباه ڪن حڪم انهن منجهان ڪنهن ڏنو هجي ۽ ماٺهن ۾ اها ٿي چٿون پڇئون هئي. نِتو ڪيولريءَ جا انگريز عملدار اڳيان وڌي رهيا هئا ۽ سک اريگيولر جي آڏو آڏ ٿي بيهڻ بدران اهي بہ پوئتي ڀڄڻ لڳا. ڇا اهي سکن کان ڊڄي ويا هئا؟ تنهن لاءِ ڪجهہ بہ چئي ڪونہ ٿو سگهجي. پر قوي امڪان اهو آهي تہ

پوپ سخت زخمي ٿي پيو هو ۽ توبچين کي حڪم ڏنو هونڊائين ”ٽِريز رائيٽ“ ۽ گهوڙيسوارن واري ان کي ” ٽريز ابائوٽ“ سمجهي وڏي گهوڙن کي پوئتي ڊيهڙ ڏنو. جيڪي ڪجهہ هيو پر هن برگيڊ جي چئن مان بہ ريجيمينٽون هٽ هٽَ تي رکي پويون ڏينهن وانديون ٿي ويهي رهيون (٢) هن برگيڊ جا ڪيترا گهوڙيسوار گوف ۾ سندس عملي وٽ اچي پهتا تہ اهي هلي جنگ ۾ پاڱي پائيوار ٿين.

اتان ٿي وري اچي هُش ۾ڪرائسٽي جي توبخاني وٽ پهتا. سڪ بہ وار جي وِٿيءَ تي سدن ڪيرَ لڳا آيا ۽ انگريزي چار توبون سندن هٿ لڳي ويون ۽ ڇهہ ڪم ڪرڻ ڪان بيڪار بنائي ڇڏيائون. ڪرائسٽي انگريزي توبخاني جو هڪ سورهہ عملدار هو سو بہ هن ستڪي ۾ سيڪاٽجي ويو.

هن قسم جي ڏڪوئيندڙ واقعن هوندي بہ فتح انگريزن جي ٿي هئي. اها هڪ عام فتح نہ پر هڪ وڏي فتح هئي. جنرل گوف صحيح جذبن وارو فوجي عملدار هو. پنهنجي ڪَتيل جنگ جي ميدان تي بينو ڦيٽل فوجين کي ڪٺائي رهيو هو. هن سڪ فوج ڪان هٿ آيل توبون پنهنجي طرف ڪاهڻ جو حڪم ڏنو. پر جهونڙو ” خبردار“ الائي ڪٿان اچي وٺس پهتو ۽ ڪيس هڪدم ميدان ڇڏي وڃڻ لاءِ چيائين ۽ ڪيس اچي پوَ ڏنائين تہ متان سڪ رات جو متس حملي ڪري وجهن.“ جيڪڏهن مان پنهنجي زخمي فوجين کي انهيءَ پر ڪيس شايد فيروز شهر جي يادگيرين يا پنهنجي عملي جي صلاحن پوئتي پنهنجي ڪئمپ ڏانهن وڃڻ لاءِ مجبور ڪيو جيڪا اتان ڪان بہ ٽي ميل پري هئي. رات جو سڪن حملو ڪري پارنهن ڪان سواءِ پنهنجون بيون سڀ توبون ڪاهي هليا ويا ۽ جيڪي بہ زخمي هئا تن کي بہ ڳترا ڳترا ڪري ڇڏيائون. هن اهو ڪاسائڪو ڪم پنهنجي دلين کي خوش ڪرڻ لاءِ ڪيو هو. ڪين اگهاڙو ڪري ڪندن متان هيڏي هوڏي گهليو بہ هو. جنگ ۾ هڪ دهلاري ڇوڪرو هو جيڪو پڻ گهائجي پيو هو. تنهن کي ڦيرائي ڦيرائي ڪٺي ڪندن ۾ ٿي اڇليائون ۽ سندس زخمن مان رت سيرون ڪري وهڻ ٿي لڳو.

Gul Hayat Institute

ٻيو صبح

ٻئي ڏينهن صبح جو اتان نڪتا تہ سياري جي سخت ٿڌ ۽ وسندڙ مينهن ۾ ڏٺائون تہ جيڪي اڳئين شام جو گهايل ۽ مئل فوجي ڇڏي آيا هئا سي پوٽيون پوٽيون لڳا پيا هئا. ميدان تي بيٺل توبون بہ ڪونہ هيون. هن جنگ ۾ ٢٠٠٠ جانيون ضايع ٿيون هيون. فتح جي مقابلي ۾ اهو نقصان گهٽ هو.

هندستان ۾ رهندڙ انگريزن جو خيال هو ته برطانيه سرڪار جي فوج سر ڏئي جيڪا سوڀ مائي هئي سا فتح نه پر تباهي هئي. اها هڪ خراب رسم آهي جو ريجيمينٽ ۾ ڪنهن غلط قسم جي خبر تي بندش پيل ڪانه هوندي آهي ۽ اخبارن وارا به تيليءَ مان ٿنڀ ۽ اٽي جو گهوٻاٽو لکي ڇڏيندا اهن. ريجيمينٽ جو هر هڪ ماڻهو پنهنجي ماحول مطابق اندر جو اوبر ڪڍندو آهي ۽ اهو ڪجهه ماهرانه انداز ۾ ائين ٻڌائيندو چڻ هو جنگ جي هر راز ۽ رمز کان واقف هجي پر هٽندو رڳي گپ ۾ لٿيون آهي. جڏهن اهڙيون خبرون انگلنڊ پهتيون ته پارليامينٽ آپي مان ٻاهر نڪري پئي. آواز اٿڻ لڳا "لنل گوف واپس گهرايو" سر چارلس نپئير به ڪائي پي اڇهور آيو هو ۽ قبر ۾ ڄنگهون لڙڪايو ويٺو هو. سو تنهن کي تر تڪڙ ۽ ڪڳي مان يقين شاه ٻڌائي يا گڏهه کي گج پارائي سِينڌ سرما ۽ تيل قليل ڪرائي هندستان موڪليو ويو. لارڊ ويلنگٽن سرچارلس نئپيئر کي چيو ته "جيڪڏهن تون هندستان نه ٿو وڃين ته مان ويندس" ڪاٽي ڪنڌ تي نيٺ اچي هندستان پهتو. جهور ڪراڙو- جهڙو رانديڪو. ماضيءَ جي مزلر- پنهنجي وچڙيل فوجي ساٿين لاءِ سندس اکيون اٿيهئي آليون.

لارڊ ڊلهائوسي به اُباڻڪو ۽ ٻاڪل- آئي وئي کي چوندو هو ته گوف جي ڇيگراين کيس ڇرڪائي ڇڏيو آهي.

هن واقعي جي ويهي ڇنڊڇاڻ ڪجي ته پتو پوندو ته اهو هاڃو حالتن ڪري رسيو آهي. ڪجهه غلطيون فوج جون پنهنجون به هيون. جيڪڏهن جنرل گوف جنگ وارو ميدان ڇڏي هليو نه وڃي ها ته ايڏو ڪِيس ڪلور ڪونه ٿئي ها. سندس ڪئمپ جنگي ميدان جي ويجهو ته هئي. دشمن فوج جيڪڏهن حملو ڪري ها ته پهريون اها سگنل ڏئي ۽ گولا ڇوڙي ها ۽ ويجهي اچڻ کان اڳ ڪَتِيل توبون ڇڪي پنهنجي فوج ۾ ٻيهاري سگهجن ها. مئن جا مڙهه ۽ زخمي به سولائي سان مناسب جڳهن تي پهچائي سگهجن ها.

بهرحال انگريزي فوج جي پهچڻ کان اڳ دشمن جنگ جي ميدان کي صاف ڪري چڪا هئا. مينهن پوڻ تائين انگريزي فوج جنگ ميدان تي مورچه بندي ڪري ويهي رهي. جستائين جهڙي ڦڙي هئي ته وچڙيل فوجي ساٿين لاءِ سندن جيءُ جهڄندو رهيو. جڏهن بوندن بس ڪئي ته ڪانئن ويا به وسري ويا. پوپ جي ڪيولري برگيڊ سندن ڳچ ڳاري ڇڏيا هئا. پر ڪورٽ آف انڪوائري جي ڀڃا ڳاڇا کان پوءِ مامري جو پتو پيو ته اصلي ڏوهاري ۱۴ - ڊرئگون آهي.

Gul Hayat Institute

باب ٻارهون

دشمن تي رحم ۽ جنگ جو خاتمو

- چليان والا ڪان پوءِ
- ملتان جي فتح
- گجرات واري سوڀ
- سک فوج جي آڻ مڃڻ
- پنجاب جو انگريز حڪومت سان شامل ٿيڻ
- ڪمپنيءَ جي ذميواري جو خاتمو

چليان والا ڪان پوءِ

چليان والا جي جنگي ميدان تي فتح انگريزن جي ٿي. لارڊ گوف اتي مورچه بندي ڪري ويٺو رهيو ۽ ڪئمپ جي چوڌاري بيٺل جهنگ کي وڍي صاف ڪرڻ جو حڪم ڏنو هئائين. ٿوري وقت اندر اهو وڍجي صاف ٿي ويو ۽ هر چيز چٽي نظر پئي آئي. فوج به ساهه پٽي ساڄي ٿي هئي. لارڊ ڊلهائوسي ۽ ٻين جي مرضي هئي ته جيستائين ملتان ۾ جهڙيندڙ فوج وٽس پهچي تيستائين هو ڪيڏانهن پيش قدمي نه ڪري. هن ڪان علاوه ٻي فوج هيٺان اتر ڏانهن پيش قدمي ڪري رهي هئي. چاڪاڻ ته لاهور ۾ ان جي اشد ضرورت هئي. ملتان جي فتح ڪري حالتون چڱ ڀاڱؤن چاڱؤن سازگار ٿي ويون هيون.

گورنر جنرل به لڌيانه ۾ ان انتظار ۾ ويٺو هو ته ڪڏهن ٿو ممنوع ماڻهن جو معاهدو طئي ٿئي ۽ ڪڏهن ٿو هو اهڙي فيصلي جو اعلان ڪري.

Gul Hayat Institute

پر اٽڪ جو قلعو انگريزن کان ڇڏائجي ويو هو ۽ دوست محمد سان اچي رسول ڳوٺ وٽ منزل ڪئي هئي. چتر سنگهه به پشاور ۽ هزارا جي سک فوج سان گڏ تيز رفتاريءَ سان پيش قدمي ڪندو شير سنگهه سان ملي گڏيل ڪاروائيءَ لاءِ هلندو پئي آيو جيڪو چليان والا جي محاذ کان هاٽي واندو ٿي چڪو هو. هن محاذ تي ڪيس زبردست شڪست آئي هئي پر ڪرائسٽي وارو سارو توبخانو ڪيس هٿ اچي ويو تنهن ڪري سندس ڪجهه ساک ڄمي وئي هئي.

جڏهن مٿي بيان ڪيل سڀ فوج اچي وٽس سهڙي ته لارڊ گوف ڪي مورچه بندي مان ڪڍي ميدان تي آڻڻ جا جتن ڪري رهيو هو ۽ پنهنجين فوجن کي آٽي ٽڪرين جي لاهوندين ۾ وهاريو هئائين. آئرلئنڊ جا ماڻهو ٽانڊي ٽپڻا ٿيندا آهن. پر هن مهل هو ڪاوڙ کي پاڻي جيان پي ويٺو هو ۽ مورچن مان هڪ وک به ٻاهر ڪونه ٿي نڪتو. هوڏانهن جنرل وش به ڪُميءَ جيان ڳهندو پئي آيو. اريگيولر ڪيولري جي انگريز عملدارن جون سک ڪيولري سان جهڙپون ٿيون هيون جن ۾ نيويل چيمرلئن ۽ ٻين عملدارن کين شڪستون ڏنيون هيون. شير سنگهه پنهنجي بي شمار فوج وٺي روهه واري رڻ پٽ منزل ڪيو ويٺو هو. لارڊگوف جو خيال هو ته اهو علائقو غير آباد آهي تنهن ڪري فوج جي کاڌي خوراڪ لاءِ بندوبست ڪري ڪونه سگهندو. پر هو جيڪو گهٽ جهلي ويٺو هو سو انگريزي فوج لاءِ نهايت خطرناڪ هو. هو فوج جي گذاري واسطي ڪنهن سائي ستابي علائقي ڏانهن ضرور اسهندو ۽ ڪيس سياسي نقطئه نظر کان سک گهٽائي وارن علائقن جي ويجهو رهڻو پوندو. هاٽي هو مسلمان گهٽائي وارن علائقن ۾ رهيو پيو هو جيڪي سندس سڄڻ گهٽ هئا.

هو ڏهاڙي صبح جو نڪري برطانيه سرڪار جي فوجي منزل ڏانهن بکين نظرن سان ڏسندو هو، جتي وڏي پهريداري ۽ خبرداري سان حفاظتي فوج سان گڏ، کاڌي خوراڪ جو اڻ ميو سامان پيو ايندو ويندو هو ۽ پاڻ کي بيو پنبندو هو ۽ نڪر جي ڪنجيءَ لاءِ پيو سڪندو هو. هڪ پيري ڪنهن ڪيس شڪاري ڪتو ڏيکاريندي چيو هو ته هيءُ جانور توکي انگريز فوجي ڇانوڻيءَ ۾ پير ٿي پائڻ ڪونه ڏيندو.

اهو به پڻ معلوم ٿي رهيو هو ته ان جابلو جوءِ ۾ راجپوت راڻا ۽ راجوڙا به گهڻا پريشان هئا. جان لارينس پنهنجي ليويز سميت ۽ برگيڊيئر ويلر پنهنجي جالندر جي فوجين سان ڪن ڪڙا ڪيون ويٺا هئا پر وڏي جنگي مهم اجا شروع ڪانه ڪئي وئي هئي.

Gul Hayat Institute

ملتان جي فتح

جنرل وش پنهنجي فوج وٺي ملتان پاسي ڪئمپ هنيون ويٺو هو. هو توبخاني جو تجربيڪار فوجي عملدار هو. جڏهن ڪومبر ميئر ڀرتپور فتح ڪئي هئي تہ هي جنرل بہ ساڻس گڏ هو. جولاءِ مهيني ۾ ايڊورڊس ۽ ليڪ جڏهن برطانيہ سرڪار کي واهر لاءِ ليلايو تہ هن جنرل کي موڪليو ويو هو تہ هو وڃي ملتانين کان وانس ائگنيو ۽ ائنڊرسن جي قتل ۽ سندن لاشن جي بي حرمتي جو پلاند ڪري. شير سنگهہ جي فوج بہ وڃي مولراج سان ملي هئي. هو ٿوري سهي لاءِ ملتان قلعي جي اتر پاسي وڃي ويٺو هو. پر پوءِ پنهنجي بيءَ ۽ ٻين باغين کي مدد ڏيڻ واسطي اوڏانهن وڃڻ لڳو. پر جنرل وش وٽ جيستائين بمبئي کان خشڪي ۽ درياهي سفر ڪري هڪ ڊويزن نہ پهتي تہ فوج تيستائين هن ملتان قلعي تي پتر بہ ڪونہ اڇليو. اها ڊويزن فوج بمبئي سرڪار جي اجائي گوٽ ناٽ ڪري مهينو دير سان پهتي هئي. اهڙيءَ ريت نومبر مهيني جي پهرئين اڌ ۾ جنرل وش ۽ سندس اتحادين ملتان جي ٻر پاسي ڳوٺن ۾ وسندين تي حملا ڪري، انهن کي ناس ڪري ملتان تي حملي جي تياري ڪئي هئي. قلعي جي ڀتين سان آباد وسندين کي هٿ بہ ڪونہ لاتو هئائون. ائين ڪري هن ملتان تي حملي کي ڇڻ سولو ڪري ورتو هو. ٢٢- ڊسمبر تي جنرل آنربل ايچ- ڊنڊس جي ڪمان هيٺ بمبئيءَ واري فوج بہ خير سان اچي پهتي. فوجي ترتيب جو احوال اڳئي قلمبند ڪيو ويو آهي.

٢٢- ڊسمبر تي قلعي تي گهيري جو اهو ساڳيو پراڻو طريقو اختيار ڪيو ويو. ٢٧- تاريخ تي اوسي پاسي واريون ساريون وسنديون صاف ڪيون ويون. قلعي پڄڻ وارا سارا اوزار هٿيار ۽ سامان خوني برج ۽ دهلي دروازي واري پاسي کان نصب ڪيا ويا هئا. ان ڪانپوءِ وڏين توبن ڀهڪڻ ۽ گجڻ شروع ڪيو هو. سياست جي شعبي سان لاڳاپيل عملدارن نعرا هڻي اوسي پاسي واري جوءِ ڪٽي مٽي تي ڪئي هئي. ٢٠- تاريخ واري رات تائين قلعي ۾ رهيل فوج ڏاڍي سورهيائي سان قلعي جو بچاءُ ڪري رهي هئي ۽ ويجهي ڇڪ مان ٢٠٠٠ فوجي گڏ ڪري انگريزي فوج جي ڪاٻي پاسي آئي بيهاريا هئائون. ان کان پوءِ جنگ تيز ٿي وئي. پر اها سندن آخري ڪوشش هئي. جيڪڏهن انگريزي فوج ۾ اونهاري وارو ڏيرج ۽ مانار هجي ها تہ دشمن ڏر جي ٻلَ واريون ٻانهون سياري جي رات جيترين ڊگهيون ٿي وڃن ها. وش جي طرف کان ڇوڙيل مارٽرن قلعي اندر رکيل گولا باروت جي ڀانڊي وڃي لڳو

تنهن جي پرسان هڪ جامع مسجد هئي. گولا بارود ۾ باه لڳڻ ڪري اها مسجد شهيد ٿي وئي. اهو موقعو صبح جو ٩- وڳين ٿيو. ان کان پوءِ قلعي اندران توبن جي آواز اچڻ بند ٿي ويو.

٢- تاريخ جنوري تي فوجي انجنيئرن جنرل وش کي ٻڌايو ته قلعي جي ڀتين ۾ اندر داخل ٿيڻ جوڳا ڀرِگهل ڪيا ويا آهن جن شهر تي حملي جو حڪم ڪيو ويو. بمبئي فوج جي اڳواٽي بابي فيوسيليئرس ۽ ١٩- بابي پيادل ڪري رهي هئي جن خوني بُرج وٽان قلعي جي ڀڳل ڀت وٽان شهر تي حملي جي شروعات ڪئي. پنهنجي فوج مهنداري برگيڊيئر اسٽاڪر ڪري رهيو هو جنهن جي اڳواٽي بنگال ڪامل ۽ ٣٢- هوٽ ڪري رهي هئي. ان سان گڏ ٤٩- بنگال ۽ ٧٢- بنگال پيادل به وڙهي رهي هئي جيڪي برگيڊيئر مرڪم جي ڪمان هيٺ هيون. انهن کي دهلي دروازي وٽان ڏٿل ڀت مان گذري شهر تي حملي ڪرڻو هو. هتي انجنيئرن کان ڪجهه غلطي ٿي وئي هئي. جڏهن حملہ آور فوج اتي پهتي ته ڀت ۾ ٿورو ڀرگهل هو ۽ دهلي دروازي وارو برج صحيح سلامت بيٺو هو. جڏهن برگيڊيئر مرڪم کي صحيح صورت حال جو پتو پيو ته هو پنهنجي فوج وٺي جلديءَ ۾ ڀڳل ڀت جي ان حصي ڏانهن هليو ويو جتان شهر تي حملي ڪرڻ لاءِ اسٽاڪر واري فوج گذري رهي هئي ۽ پنهنجي فوج کي ان جي پويان وڌڻ جو حڪم ڪيائين هن قلعي اندر پهچي دهلي دروازي وٽان شهر تي حملي جي شروعات ڪئي.

اسٽاڪر جي ماتحت فوج به اهڙو ڪو سوراخ ڪونہ ڏٺو تنهن ڪري اهي قلعي جي ڏٿل ڀت جي وٽيءَ ۽ سرن جي ڪوڙي تان مٿان اڪرڻ لڳا. آڏو دشمن جي بندوقن مان گولين جو مينهن وسي رهيو هو. سرجنٽ جان بينيٽ جي هٿ ۾ هڪ لڪڙو هو جنهن جي مدد سان قلعي جي ڏٿل ڀت جي ڀنجهوءَ مٿان ٽپ ڏئي قلعي جي ڀت تي چڙهي ويو ۽ اتي بيٺو رهيو. فوجي سپاهي ڪيس ڀت تي چڙهيل ڏسي نعرا هڻندا اندر شهر ڏانهن هلندا ٿي ويا. بعد ۾ قلعي کي ڪاٽ هڻڻ وارن، اُن ڳِتي کي وڏيڪ ڪوٽي سولو ۽ لنگهڻ جوڳو ناهي ورتو هو. ٻر پوءِ فوج قلعي مٿان به ٽپي اندر وڃڻ شروع ڪري ڏنو. شهر جون گهٽيون نهايت سوڙهيون هيون جتي دوست بدست جنگي هلي رهي هئي. ليڪن اهي انگريزي فوج جي وڙهڻ جو تاب نہ سهي پوئتي ڀڄڻ لڳا هئا.

پتو ناهي تہ الائي ڪهڙي سبب ڪري شهر مٿان باضابطہ حملو منجهند تائين ٿي ڪونہ سگهيو. اهو سال جو نهايت ننڍڙو ڏينهن هو. ساري فوج ٤- وڳي تائين مس اندر داخل ٿي سگهي هئي. گهٽيون اونداهيون هيون ان ڪري ڪن جاين تي دشمن جي سرسي به ٿيڻ لڳي. ڪن ماڻهن وٽي گولاباروت ۽ گهرن کي باهيون ڏنيون ۽ انهن باه ڏيندڙن مان فقط هڪ ڇٽو ڀڃري سڙي ويو. بمبئي واري برگيڊ

بيهر قطار ۾ هئي شهر ۾ داخل ٿي. اتان جا رهواسي سندن پهچڻ کان اڳ ڪيڏانهن ڪڪ پن ٿي ويا هئا ۽ ڪڪڙو ڪو لڳي پئي هئي.

صبح ٿيڻ سان جيڪو به ماڻهو انگريزي فوج جي اک تي چڙهيو ڪُٺي ڪان سواءِ ڪونه ڇڏيائون. جيڪي شهر مان ڀڄي نڪتا تن جي ڪيد ايڊورڊس، ليڪ ۽ دائود. پوتن جو فوجون لڳي پيون جيڪي حملي وقت قلعي جي پاڪ دروازي وٽ بيٺا هئا. فتح جي مقابلي ۾ انگريزن جو نقصان ڪجهه به ڪونه ٿيو. هن جوٽ ۾ سندن ڪل ٣٠ ماڻهو مئا ۽ ٢١٨ ڦٽيا هئا.

باقي شهر جي وچ وارو مکي قلعو اڃا بچيل هو جتي ٣٠٠٠ فوج ويٺي هئي. انگريزي فوج سان ڦيٽون ڪائي رهي هئي. قلعي پڄڻ واريون توبون ۽ ٻيا هٿيار اوزار ٻاهرئين قلعي وٽان ڪٽي هن قلعي جي اتر- اولهه واري ڪنڊ وٽان بيهاري بمباري ڪرائي وئي. اندر ويٺل فوجي انگريزن جي توبن جي سخت بمباري ڪري سولائيءَ سان گولا باري ڪري ڪونه ٿي سهگيا. جڏهن مولراج ڏٺو ته قلعو فتح ٿي رهيو آهي ته هن ڪن شرطن تي امان طلب ڪئي. هيڏانهن ڪماندر- ان- چيف ڪيس سنيهو مڪوته بنا ڪنهن شرخ شروط جي آڻ مڃي وڃي. هن اها پنهنجي توهين سمجهي وري مقابلو شروع ڪيو. قلعي جي فتح لاءِ ست ١٨- پائونڊرس ۽ ڇهه ٢٤- پائونڊرس گولن جو وسڪارو لائي ڏنو هو. ان کان سواءِ ١٠- انچ مارٽرن به تباهي مچائي ڏني هئي ۽ پونڊڙ پاري ۾ خندق وارو ٻاهريون پُشتو به ڪاٽ هئي ڪيرائڻ جي ڪوشش ٿي رهي هئي. شهر واري پاسي کان به قلعي ڊاهڻ لاءِ توبون ۽ مارٽر ڪتب آندا ويا. قلعي واريءَ فوج جڏهن ڏٺو ته قلعو هاٿي دشمن جي ڏهه جهلي ڪونه سگهندو ته سر بچاءَ لاءِ ڀاڄ شروع ڪيائون. ڪن واري ڪائنئ امان گهري. ڪي وري ڪلئي ٻتَ مان پڄڻ لڳا. پر انهن مان ڪوبه پڄي ڪونه سگهيو. ان ڪـــان پوءِ قلعي کي بچائڻ واسطي ننهن جوتيءَ جو زور لاتو ويو ۽ جڏهن سمجهيائون ته پنهنجي دال نه ڳرندي ته مولراج صلح جي ڪن شرطن تي پيش پوڻ قبوليو. سائس ٣٠٠٠ کان ٤٠٠٠ ماڻهو ڳڏ هئا. انگريزي فوج پيش پوندڙن واسطي جيڪو نرم گوشو اختيار ڪيو تنهن جي ملتان جي اوسي پاسي جڻ ڌوم مچي وئي. ان جو نتيجو ٿيو جو مولراج آڻ مڃي هئي. مٿس مقدمو هلايو ويو. کيس موت جي سزا ته ڪانه ڏني وئي. پر هن کي نظربند رکيو ويو جتي هن جلدئي وفات ڪئي. مقدمي هلڻ ڪري سکن ۾ مشرقي قسم جي درٻارين تي وڏيک روشني پئجي وئي. اهي سپاهي جن وانس ائگينو يا ائنڊرسن کي قتل ڪيو ۽ جنگ ۾ مرڻ کان بچي ويا هئا تن کي ڦاسي جو سزائون ڏنيون ويون. انگريزي فوج هن مهل امن امان سان قلعي اندر داخل ٿي. اڳي انگريزن جي داخل ٿيڻ وقت ٻن انگريز عملدارن جي قتل جو ڏکوئيندڙ واقعو ٿيو هو.

Gul Hayat Institute

جيتري قدر قلعي تي ڪڙي ڇاڙهڻ، ايڊوورڊس جي ليويز جي ڪاهي اچڻ ۽ قلعي ني گهيري جي ناڪاميءَ جو تعلق آهي تہ اهو واسطيدار ڌرين جي بيوقوفي ڪري ائين ٿيو هو. ويچار ڪرڻ جي لائق هيءَ ڳالهہ بہ آهي تہ شير سنگهہ جي انگريزن جي پاسي کان ڦري وڃڻ وڃڻ کان پوءِ بہ جنرل وش ڪي نوان رستا اختيار ڪونہ ڪيا. پئي پاس ڪان اها ڳالهہ ضرور ٿي تہ ليويزي ۽ انگريزن جي مسلمان ريگيولر فوج انگريزن جي ساک قائم ڪري ڇڏي هئي. هنن ڪيترن علائقن جي وڳوڙي ماڻهن کي مات ڪرائي هٿ ڪيڙي ڀرکٽي سو گهو ڪيو.

وش واري فوج گهڻي وقت تائين هڪ پوليس جو ڪردار ادا ڪيو هو ۽ انگريز سرڪار خلاف وڙهندڙ ۽ سرڪش ماڻهو واسطي لوڙها قائم ڪري ورتا هئا. جڏهن تہ دربار ۽ ان جا اتحادي ملڪي معاملن کي نيڪ ڪرڻ لاءِ جتن ۽ جاکوڙ ڪري رهيا هئا. ملتان جو بہ پنهنجي ليکي هڪ اهم ڪردار هو. هي پنجاب جي ذڪرڻ پاسي، هڪ اهم سياسي مرڪز هو. جهڙي ريت ١٨٥٧ع ۾ دهلي ۽ لکنو جي ماڻهن وڳوڙ ڪيا هئا تهڙي ريت ملتان جي ماڻهن بہ فساد ڪيا هئا. مولراج ۽ سندس ماڻهن کي هڪ لوڙهي اندر نظربند رکيو ويو هو ۽ سندن روح هر قسم جي ڳالهين کان ڇڻ مايوس ٿي چڪا هئا.

جڏهن ملتان جو مامرو طئي ٿيو تہ هتي هر قسم جي مسلح فوج رهائي وئي. ان کان پوءِ هو پاڻ سان وڏي فوج وٺي چناب جو ڪابو پاسو ڏئي جنرل گوف ڏانهن روانو ٿيو. انهيءَ لاءِ جيئن انهن علائقن وارا ماڻهو هن فاتح فوج جي شان شوڪت کي ڏسن جيڪا پنجاب جي ٻين علائقن کي فتح ڪرڻ واسطي اوچو ڳاٽ ڪيون اڳتي وڌي رهي آهي. هن فوج ۾ سيلنر جا گهوڙيسوار هئا، هروي ۽ مرڪم جي بنگال ڊويزن جون برگيڊون، ڊنڊس جي بمبئي واري فوج، بامبي نيو سيليئرس ۽ ٦٠- رائفلس شامل هيون. فوج پيرپنن تي رکي نهايت تيز رفتاريءَ سان پيش قدمي ڪري رسي ٻر ڊِ سِ پنڌ جي هئي ڪين اوس بہ دير لڳٽي هئي.

Gul Hayat Institute

گجرات واري سوڀ

جهلم جي ڪناري سان جنرل گوف ۽ شير سنگهہ جي وچ ۾ وڏو جنگاڙو لڳو هو. ١١- فبروري تي شير سنگهہ پنهنجي فوج وٺي ڪنهن سکر جوءِ ڏانهن راهي ٿيو. شام جو جنرل گوف جي ساڄي پاسي تي هن جي گهوڙيسوار دشمن وڃي هلان ڪئي. پر اهو سندس ڏيکاءُ هو. ڇاڪاڻ تہ هو صبح جو سويل گجرات ڏانهن وڃڻ جي مقصد سان پنهنجي ساري فوج سان گڏ پيش قدمي ڪري رهيو هو.

انگريزي ڌر واري فوج ڀيريون ائين ڪونہ سمجهيو هو. سک فوج جي ائين آرام سان گذري وڃڻ ڪري گوف منان ڏاڍا ڇوهہ ڇنڊيا ويا هئا جيڪا سندس لشڪر جو پاسو ٽڪرين جي وٽ ڏئي آرام سان اڳتي لنگهي وئي هئي. دشمن فوج تہ ڪٿي اتان رات جو گذري هئي پر سندس پنيان ايندڙ سامان سڙو تہ اتان ڏينهن ڏني جو لنگهيو هوندو تنهن کي پڻ هِڙهہ بہ ڪونہ ڪيائون. ڇيو وڃي ٿو تہ ڪماندر- ان- چيف جو خيال هو تہ جيڪڏهن ڪيس دل ۾ اهڙو ويچار آيو هوندو تہ ”جيڪڏهن هو سک فوج تي ان وقت حملو ڪري ها تہ اها ان جابلو جوءِ ۾ ٽڪي پوي ها“. سندس مرضي هوندي تہ پلي اڳتي هلي ڪنهن پٽ پڌر تي پهچي جيئن انگريز فوج حرفت هلائي ڪيس سولائيءَ سان ناس ڪري ڇڏي ۽ پڪ آهي تہ هن کي اهڙي اگري صلاح ضرور پيٽ گرانٽ جهڙي ماڻهوءَ ڏني هوندي. سندس پاسي ۾، هينري لارينس کان بہ عقل ۾ وڌيڪ ماڻهو موجود هو ۽ اهو چليان والا جي فتح کان بہ اڳ ۾ سائنس گڏ هو. هو پنهنجي فوج زندگيءَ ۾ سدائين جاڪوڙيندو رهيو هو ۽ ڪجهہ ساه پٽڻ سانگي انگلنڊ هليو ويو هو. جڏهن ڪيس اها خبر پئي تہ اهو شهر جنهن ۾ سندس گهر هو فتح ٿي ويو آهي تہ هن هندستان اچڻ جي موڪل گهري. جڏهن هو اتي پهتو تہ لارڊ ڊلهائوسيءَ ڪيس فوجي خدمتون سرانجام ڪرڻ لاءِ اوڏانهن موڪلي ڇڏيو. ڪيس مختلف علائقن جي مشهور ماڻهن ۽ اتان جي مسئلن ۽ مامرن کان پوري پوري ڄاڻ هئي. دنيا جي معاملن کان بہ گهڻو واقف هو. هو پنهنجي لشڪر کي ڪنهن ٻي فوج سان خواهہ مخواه دخل اندار ڪرڻ کان روڪيندو هو ۽ معاملن کي طئي ڪرڻ ۾ جنگ بدران سياست کان ڪم وٺڻ جو حامي هو.

١٣- فبروري تي برگيڊيئر ڇيپ ڪجهہ اريگيولر فوج سان گڏ چليان والا پهتو ۽ اچي فوج جي چيف انجنيئر طور ڪم ڪرڻ لڳو. هن لارڊ کي اهو بہ ٻڌايو تہ ملتان فتح ٿي چڪو آهي ۽ اتان واري فاتح فوج ويهہ ميل في ڏينهن جي تيز رفتاريءَ سان منزلون ڪندي اڳتي وڌي رهي آهي. ٻئي ڏينهن ٻڌو پيو تہ سک فوج گجرات پهچي چڪي آهي ۽ ان شهر جي ڏکڻ پاسي مورچہ بندي بہ ڪري ويٺي آهي. گوف ١٥- تاريخ اتان پنهنجي منزل پٽي ۽ چناب جو رخ ڪيو. انهيءَ لاءِ تہ جيئن هو ٻيءَ پر نہ اڪري. ١٨- تاريخ هو ڪونجا وٽ پهتو جيڪو سعدالله پور ۽ گجرات جي اڌ پنڌ تي واقع آهي. ٻ دسمن علائقي مان گذري رهيو هو. سندس فوج جي چئن پاسن کان گهوڙيسوار دستا هي رهيا هئا. ڪونجا اهڙو ماڳ هو جتي ويهي وزيرآباد جي سيني لانگهي ۽ پتڻ تي ضابطو رکي سگهجي پيو جيڪو اڳيئي انگريزي فوج جي قبضي ۾ هو.

٢٠- تاريخ تي انگريزي فوج وڃي گجرات جي اوڏو پهتي ۽ ان جون

Gul Hayat Institute

ٻاهريون چونڪيون دشمن تي نظر رکي رهيون هيون. ١٩- ۽ ٢٠ تاريخ تي ملتان واري فوج به اچي هتي پهتي. سک فوج پنهنجا ٦٠٠٠ ماڻهو "سدرا" جي لانگهي وٽان جناب جي ٻيءَ ٻر اڪرڻ کان روڪڻ واسطي پنهنجي لشڪر جو هڪ حصو اوڏاهين روانو ڪيو هو. جڏهن جناب جي ٻيءَ ٻر وبندز فوج ڏٺو ڪين روڪڻ لاءِ هن ٻار انگريزي لشڪر بيٺو آهي ته هو واپس هليا ويا.

ويئي به گهڻو وقت گذاري چڪو هو. هن وقت گوف جي فوج تي گهوڙيسوار برگيڊون ۽ ٻيا ڪيترا اريگيولر هارس جا گهوڙيسوار دستا موجود هئا. هن کان علاوه گلبرٽ، ڪئمبيل ۽ وش جي ڪمان هيٺ پيادل جون ٽي ڊويزنون هيون. توبخانو به اڳيئن کان وڏيڪ هو ۽ ان جيترو اڳي هندستان ۾ استعمال ٿي ڪونه ڪبو ويو هو ۽ جنهن جو سکن هميشه مقابلو پئي ڪيو. فيصلو اهو ڪيو ويو ته جنگ جي ميدان تي جيتري وڏيڪ فوج استعمال ڪبي اوترو وڏيڪ سنو ٿيندو.

گوف وٽ ويهه هزار فوج ۽ ٩٥ توبون هيون. سک فوج جو انگ سٺ هزار هو جنهن جو سراسر اڌ ريگيولر تي مشتمل هو. ان لشڪر ۾ ڪجهه اڳين فوج ۽ ڪجهه نئين ڀرتي به شامل هئي. پر ونن اڳيئن جي ڀيٽ ۾ توبون گهٽ هيون جن جو انگ ٥٩ هو.

سک فوج جي مورچه بندي ٻيج جي چنڊ جيان اڌ گول، گجرات شهر کان هڪ ميل پري ۽ ان جي سامهون هئي. سندن فوج جو اڳيون حصو ڪلرا نالي انهن ٻن ڳوٺن سان وڃي لڳو هو جن مان هڪ کي ننڍو ڪلرا ۽ ٻئي وڏو ڪلرا سڏيو ويندو هو. ڪلرا نالي انهن ٻنهي ڳوٺن جي اوبر ۽ اولهه پاسي سک فوج جي واهر لاءِ مضبوط ۽ ننڍا گهر جوڙيا ويا هئا جيڪي سک فوج جي قلب جي بلڪل سامهون هئا. جنگي ميدان هڪ سڌون سڌو پٽ هو. پر ڪٿي ڪٿي ڪمند جي پوک ڏسڻ ۾ ٿي آئي. ڪٿي وري ٻابرا وڻ ۽ ڪانڊيرا به ڏٺا هئا پر اُهو ايڪڙ ٻيڪڙ هئا.

گجرات پرسان ڪرٽلا نالي هڪ ندي هئي جيڪا هن شهر جي اوبر پاسي کان ٿي وڪڙ ڪري وري اچي اولاهون طرف ورتو هئائين ۽ اها ندي ٻنهي دشمن ڌرين جي ٩٠ درجن جي ڪنڊ تي ۽ اوبر پاسي هئي. سندس ڪنارا ايڪبرا هئا ۽ ڪپن تي مٽيءَ جا دڙا هئا. اولهه پاسي کان دوارا نالي هڪ گهارو هو جنهن جي ٻنهي پاسن کان وڏيون پٽون ميون جنهن کي پنجاب وارا پٽ سڏيندا آهن.

لارڊ گوف حملي لاءِ اتالو ويٺو هو ۽ ساعت ڪيس صدي پاسجي رهي هئي. دوست محمد به پنهنجي فوج وٺيون سنڌوءَ جي ڪنار سان اچي منزل ڪئي هئي. هو انهيءَ گهاڙ ۽ تاڙ ۾ ويٺو ته جڏهن سک انگريزن هٿان ڪنا ڪيڙا ٿين ته پوءِ هو اچي انگريزن سان به ٻاٿي ڪري. صبح جا ٧- وڳا هئا جو انگريزي فوج پنهنجي طرفان صفبندي ڪري جهيڙي لاءِ سندرو ساهي بيٺا رهيا. سندن جنگي

Gul Hayat Institute

ترتيب نهايت شاندار هئي، ڪين پاتل وردين ۾ ڏاڍيون ٺاهيوڪيون ٿي لڳيون. سندن هٿن ۾ تلوارون ۽ بندوقن ۾ لڳل سنگينون سج جي سهائيءَ تي جرڪي رهيون هيون. ٻنهي نالن جي وچ تي ۽ انگريزي فوج جي کابي طرف، گلبرٽ جي ڊويزن هئي ان سان مائونٽين ۽ ٻيئي جون برگيڊون ۽ قطارون ڪيون حڪم جي انتظار ۾ بيٺل هيون. ان کان بعد توبن جي قطار ۽ پوءِ هروي ۽ مرڪم جو برگيڊون هيون. ساڄي پاسي نديءَ ۽ وش جي وچ تي لاڪ ووڊ ۽ هرسيءَ جون گهوڙيسوار برگيڊون ميدان سنڀاليون دشمن تي حملي جي تاڙ ۾ بيٺل ٿي نظريون. دوارا گهاري جي کابي پاسي ڪئمبيل جي ڊويزن هئي جنهن سان بمبئيءَ واري برگيڊيئر ڊنڊس جي برگيڊ به شامل ڪئي وئي جنهن جي اڳوائي پاڻ ڊنڊس ڪري رهيو هو. هن سان گڏ مڪلوڊ ۽ ڪارنيگي جون برگيڊون به قطارون ٻڌيون بيٺون هيون. اهڙي ريت گلبرٽ جي ڊويزن جڻ لشڪر جي قلب وارو حصو والاريو بيٺي هئي. ڪئمبيل جي کابي پاسي ٿئڪ وئل جي گهوڙيسوار برگيڊ بيهاري وئي هئي. فوج جي پٺ ۾ ٥- ۽ ٦- لائيٽ ڪيولري، ۴۵- ۽ ۵۹- بنگال انفنٽري ۽ بابي لائيٽ فيلڊ بٽري محفوظ فوج طور رکي وئي هئي جنهن جي ڪمان هوگن ڪري رهيو هو.

سندن مامهون سک فوج به صفون ٻڌيون تيار بيٺي هئي. اهو ڏيک اهڙو هو جيڪو لنڊن جي رانديڪن جي دوڪان جي دريءَ مان ڏسي سگهجي ٿو جنهن ۾ هڪ پاسي ڳاڙهي ۽ ٻي طرف نيري رنگ جا سپاهي بيٺل نظر اچن ٿا. وچ تي سندن جهنڊا آهن. ٻنهين پاسي بٽنڊون بيٺل نظر اينديون ۽ توبون به ائين نظر اچي رهيو هيون جهڙيءَ ريت ان دوڪان اندر ننڍڙين توبن کي پالش سان چمڪائي جنگي ميدان تي بيهاريل ڏيکاريو ويندو آهي.

پٺيان وڏي دڙي تي نظر ايندڙ اتاهان گهر هئا جيڪي قديم وسندين جي پنجهونءَ تي تعمير ٿيل هئا. ان جي ٻنهين پاسي پير پنجال وارن برف پوش پهاڙن جون قطارون ٿي ڏٺيون. اهي جبل ايترو ته ويجهو ٿي معلوم ٿيا جو صبح ٿاٽي مٿن پيل برف، سج جي روشني ڪري چمڪي اکين کي کيرو ڪري رهي هئي ۽ سمجهه ۾ ائين پئي آيو ته جيڪڏهن پٿر ڪٽي اڇلبو ته وڃي انهن جبلن وٽ پهچندو پر اهي اتان ڪان پورا ٽيهه ميل پري آهن. ڪهڙو نه سهڻو ۽ دل لڀائيندڙ ڏيک هو ۽ هيڏانهن وري خدا جا بندا ان خوبصورت نظارن جي وچ ۾ پاڻ کي تيرن ترارين ۽ توبن سان تباه ڪري رهيا آهن. جوان رت گرم وردين ۾ ملبوس بيٺو آهي. هزارين پير تيز رفتاريءَ سان اڳتي وڌڻ جي انتظار ۾ آهن. سندن دماغن تي حليان والا جا زخمي ۽ قتل ٿيل فوجي سوار ٿي ويا آهن. انگريز فوج جا نوجوان عملدار وانس ائگنيو ۽ ائنڊرسن جي قتل جي پلاند خاطر سڀني سکن کي ختم ڪرڻ جا خواب ڏسي رهيا آهن. ميل سوا ڪن جي بند تي سک فوج به ڪن ڪڙا ڪيون بيٺي آهي سندن دلين ۾

خالصن وارو جوش ۽ جذبو سلامت آهي. ڪين جنگ جو خوف بہ اهي تہ خوشي بہ. هو پنهنجي ڌرم واسطي تن ۽ من ۽ ڌن نڇاور ڪرڻ لاءِ نت تيار رهندا آهن، هو راجا رنجيت سنگهہ جي پيدا ڪيل قومپرستيءَ جي آن، مان ۽ شان لاءِ سر ترين تي رکي باه جي آڙاه ۾ ڪڏي پوڻ لاءِ تيار بيٺا آهن. هن ڪراڙي شير ڪين هڪ قوم بنائي ورتو هو. راجا رنجيت سنگهہ ڏک ڏاڪڙا سهي ميڙا چوندي ڪري قوم پرستيءَ جي جنهن تعمير جو بنياد رکيو، هوريان هوريان سک سردار ان جي ڏائي مچ ڏار ڪري رهيا آهن. سندس منصوبي موجب هو پنهنجي فوج وٺي هڪدم وڃي سکن جي قلب تي هلان ڪندو. ڪابي پاسي کي ڏنو هئائين تہ سکو گهارو اکري صفن کي وڏيڪ ڊگهو ڪري اوسر جي نموني سک فوج جي چوڏس ڪڙو چاڙهن.

٣٠-٧ وڳين بئندن جا سڙ چوڏس پري ويا. ڪماندر- ان- چيف پنهنجي ڪماند واري سفيد ڪوٽ ۾ گهوڙي تي سوار ٿي اڳتي رواني ٿيو. فوجن ان کي ڏسي خوشي کان وٺي فلڪ شگاف نعرا هڻڻ شروع ڪيا. پوءِ قطارن ۾ بيٺل سندس فوج قدم قدم سان هلائي هڪ ئي سرتار ۾ اڳتي وڌڻ لڳي جڻ اها ڪنهن وڏي ڏڻ تي پنهنجي پريڊ جو عظيم مظاهرو ڪندي هجي. هيءَ فوج اڃا پوري چرپر ۾ ئي ڪانہ آئي تہ سکن واري پاسي، هلڪي ڌنڌ واري فضا ۾ اچي دونهين سان گڏ توبن جا ڌماڪا ٻڌڻ ۾ آيا. برٽش فوج اهو ڏسي هڪدم بيهي وئي. هارس آرٽيلري کي اڳتي وڌڻ جو اشارو مليو ۽ ٻئي پاسي ڏاندن جون جوڳون وڏين توبن کي هوريان ڇڪي اڳتي هلڻ لڳيون. ٿوريءَ گهڙيءَ کان پوءِ ٻنهي دشمن ڌرين جون توبون هڪ ٻئي تي رانباٽڻ لڳيون. ٻن ٽن ڪلاڪن تائين هر ڌر پنهنجي جاکوڙ ۾ جنبي رهي ۽ هر توب دشمن ڌر جي توب جي آواز مٽان ڇانئجڻ جي ڪوشش ۾ هئي. انگريزي توبون ڪارڪردگيءَ جي لحاظ کان گهٽ اڳتي هيون ۽ سک توبخاني ۾ پاڇڙ پئجي وئي هئي. سندن توبن واريون گاڏيون تباه ٿي ويون هيون.

سوب جي ساعت ويجهي هئي. پيادل فوج جي نيٺن سر صفبندي ڪئي وئي. پناڻ گهوڙيسوار انگريز جي چوڌاري پهچي توبن وارين گاڏين جي گاڏرن کي قتل ڪرڻ شروع ڪيو جن کي پوئتي هٽائڻ واسطي اريگيولر هارس کي اڳتي وڌڻ جو اشارو ڪيو ويو.

انگريزي فوج جي اڳ وارين قطارن سکن جي ٻن خالصن تي وڃي زبردست حملو ۽ ڪين شڪست ڏنائون ۽ انهن جون صفون لڏي ويون ۽ هڪ ٻئي کان ڌار ٿي ويون. ڪابي ڪلرا ڪلان جي پاسي پيني جي برگيڊ سان گڏ ٢- بنگال يورپين وڙهي رهي هئي جن سنگينن سان دشمن کي پلي جيان جيري رکيو هو. ٻئي پاسي هروي جو ملتان برگيڊ، ١٠- فوٽ، ٨- بنگال انفنٽري، فرانڪس جي ماتحت وڙهي رهيون هيون جن ڪلرا خورد واري پاسي دشمن ڌر کي ڌبنهن جا تارا

Gul Hayat Institute

ڏيکاري ڇڏيا هئا. ان کان پوءِ ڪمانڊر- ان- چيف واري فوج ۽ وڏيون توبون گجنديون تکو تکو اڳتي وڌي رهيون هيون ۽ واري وٽيءَ سان ننڍي توبخاني ۾ پنهنجو وارو پئي وڄايو. ان سان گڏ هارس آرٽيلري ۽ لائيٽ فيگ بئٽريز به گرجنديون اڳتي وڌي رهيو هيون. سکن جا به خالصا ته مڪمل طور تباه ٿي ويا انگريزن جي فتح ٿي وئي ۽ سکن جون وڏيون توبون انگريزن جي قبضي اچي ويون هيون.

انگريزي فوج ۾ اها ڳالهه مشهور ٿي وئي هئي ته جنرل گوف هڪ اوچي گهر جي ڇت تي چڙهي پنهنجي فوج کي وڙهڻ جا حڪم ڏئي رهي هو ۽ اها ڇت ڄڻ ته ڪمانڊاسٽيشن جي حثيت اختيار ڪري وئي هئي. پئٽ گرانڊ ڇا ڪيو جو هينان ڏاکڻ ڇڪي ڪڍي هئائين. انهيءَ پوَ ڪان ته هو جلد ۾ هيٺ نه لهي اچيءَ اتي بيهي فوج کي اڳتي وڌڻ جا حڪم ڏيندو رهي. پئي پاسي سندن توبن سک فوج جي لشڪر جني تباه ڪري ڇڏيو هو. اها حقيقت به آهي ته هن ڪمانڊر پنهنجي توبن وٽان ڪو سبق ڪونه سکيو هو. سچ اهو ته هن سان گڏ وڙهندو فوجين هن ناتي توبن جي ڪارڪ دگيءَ کي ساراهيو آهي جيڪي پنهنجي فوجين کي سدائين امنگ ۽ اتساه ڏيندڀون رهيون آهن.

هائي فقط هيءَ ڳالهه وڃي رهي ته سکن جي فوجي ڪئمپ تي هڪ سگهارو سنڪو هنيو وڃي. زمين کي هڪ جاءِ تي ڪرڻ، دشمن جي توبن تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ سندن بيجي ڪرڻ لاءِ هو منظم نموني اڳتي وڌڻ لڳا. ان گيونر هارس ۽ هارس آرٽيلرئي کي سکن جي ڪڍ لاتو ويو. سترهن ميلن تائين انگريزي فوج کي سندن اڏندڙ ڌوڙ به ڏسڻ نصيب ڪانه ٿي. پاڇڙ ۾ اهي پنهنجون توبون به گسن ۾ ڇڏي ڀڳا هئا. هن جي پيادل به جڏهن سمجهيو ته هٿيار ڪين بار آهن ۽ هنن سان تيز ڀڄي ڪونه ٿا سگهن ته اهي به اڇلائي ڇڏيائون. پوءِ اوڪا پوڪا پلي هڪ منا تي وڃي پاڄ ڪئي هئائون.

سک فوج جي آڻ مڃڻ

Gul Hayat Institute

انگريزن کي زبردست فتح نصيب ٿي هئي. جنهن ۾ هنن جا ٩٦ ماڻهو قتل ۽ ٧٠ زخمي ٿيا هئا. سکن جو ٥٣ توبون انگريزن کي هٿ آيون ۽ سندن ڪيترا جهنڊا انگريزن جي قبضي ۾ آيا. سکن جو جاني نقصان به ايترو گهڻو ڪونه ٿيو هو. پر اهي توبن کان سواءِ ڪجهه به ڪري ڪونه ٿي سگهيا. وڏي ڳالهه اها ٿي هئي جو هنن سڀجي جان جدائي هئي ۽ هر شيءِ ٻڙ تي ڇڏي وٺي ڪُڙين تي زور رکيو هئائون.

ٻئي ڏينهن صبح جو سوير گلبرٽ پنهنجي بهادر ڊويزن گهوڙيسوارن کي ساڻ ڪري اٽر ڏانهن ويندڙ رستي سان بسم الله ڪري سندن ڪڍ لڳي پيو. ڪئمبيل پنهنجو لشڪر وٺي ڀمبر جي جابلو علائقي ڏانهن وڃي پيو. انهي جوءِ ۾ اهي ڳالهيون هلي رهيون هيون ته پاڄوڪر فوج جي ڪجهه حصي انهيءَ علائقي ۾ اچي پناه ورتي هئي. هو پنجويهه ميل سندن ڪڍ ويو ته ڪيس ٢ توبون رستي ۾ هٿ لڳيون. جيڪي سک ڇڏي تيز رفتاري سان اڳتي وڃي رهيا هئا ۽ انهن ڪان سواءِ سندن پيرن جي نهين به ڪاٿي ڪانه لڳي. جڻ ڪين ڌرتي ڳهي وئي هئي. گلبرٽ به واڄ مينهن ڪندو ڇتي ٻگهڙ جيان سندن ڪڍ ڪاهي پيو ۽ جهلم جي هڪ مکيه لانگهي وٽ وڃي پهتو. هن اهو فاصلو ٽن ڏينهن اندر ۽ في ڏينهن ١٦ ميل جي حساب سان طئي ڪيو هو ۽ ٢٣- تاريخ تي اچي هڪ لانگهي نورنگ آباد وٽ سهڙيو. ڪيس اتي پهچي هي جاڻ ملي ته سکن جو وڏو لشڪر ان لانگهي وٽان جهلم پار ڪري رهيو آهي. هن ١٤- لائيٽ ڊرئگون ۾ ١٢- اريگيولر ساڻ ڪري وٺي اوڏانهن ڪَڙدي ڪئي. هن ان ماڳ تي پهچي ڏٺو ته جهلم جي ٻيءَ سک فوج بيني هئي ۽ پاٽني ٻيڙين کي ساڙي ناس ڪر رهي هئي. منجهن هڪ ماڻهو به يورپ جو ڪونه هو. اها ساري فوج اريگيولر ڏسڻ ۾ اچي رهي هئي. ان رات وٽس مشهور فوجي عملدار برگيڊيئر هرسي به اچي پهتو هو. ساڻس ٣- ۽ ٩- اريگيولر کيولري گڏ هئي. پڻ جون ساريون ٻيڙيون سک فوج ساڙي تباه ڪري ڇڏيون هيون تنهن ڪري اتان پار نڪرڻ مشڪل هو. پر ٢٨- تاريخ تي اهو لشڪر جهلم پار ڪري وڃي جهلم شهر ۾ پهتو. ۽ اهو شهر به ڏينهن هرسي جي قبضي ۾ رهيو.

نمڪ سر ڏانهن ويندڙ رستو ايڏو سولو ڪونه هو. ان علائقي ۾ لشڪر جي کاڌ خوراڪ ملڻ به مشڪل هئي. ٨- مارچ جو گلبرٽ هلندو وڃي هڪ اهڙي ماڳ تي پهتو جتان ڪان راولپنڊي ٣٠ ميل پري هئي. اتي هن کي اها خبر پئي ته سک ريگيولر جا ١٦٠٠٠ ماڻهو ساهه پٽڻ واسطي واند هيون وينا آهن.

ان ڏينهن پشاور ۾ قيد ڪيل انگريز عملدار جارج لارينس. هربرٽ ۽ کي انگريز عورتون آزاد ڪيون ويون. هتي هڪ اهڙي واقعي جو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي جيڪو ڪتابن ۾ ضرور موجود هجڻ کپي. هن قصي منجهان سمجهڻ کپي ته پنجاب جو سک ڪهڙي فطرت جو مالڪ هوندو آهي. چليان والا جي فتح ڪانپوءِ شير سنگهه هينري لارينس کي هي سنيهو ڏئي جنرل گوف ڏانهن موڪليو هو ته ڪن شرطن تي ساڻس ناهه ڪيو وڃي ۽ صلح جا اهي شرط مڃڻ جوڳائي ڪونه هئا. جارج لارينس، سک سردارن کي ٻڌايو ته جنرل ڳوف ناه ڪان ڪنو جواب ڏنو آهي. انهن سکن سردارن کي اها توقع ڪانه هئي ته هو هن لاءِ خراب خبر ڪٽي پاڻ اچي پنهنجو سر. سرڪڻ ڦاهيءَ ۾ ڏيندو.

Gul Hayat Institute

شير سنگهه وٽ اچا بہ ٣٠ توبن تي مشتمل هڪ هلڪو توبخانو هو. هو هتان اوسي پاسي کان فوج گڏ ڪري گلبرٽ سان مقابلو ڪري سگهي پيو. پر سڪ دس بنڌ تان هئندي مارينديءَ مس هتي اچي پهتا هئا ۽ ٿڪ ۾ سندن سنڌ . سور ۾ اڪري رهيو هو. ان کان سواءِ هو ڪنهن دوست ملڪ ۾ ڪونہ هئا. پناڻ ڪنهن جا ويساه جوڳا دوست ڪونہ هوندا آهن ۽ ڪين پنهنجي سر بچائڻ کانسواءِ ڪابہ ٽٽي ڪانہ هئي. تنهن ڪري شير سنگهہ انهن آزاد ٿيل انگريز قيدين جي ڪيڏ لڳي پيو صلح ڪرڻ لاءِ سندن بير بنڻ لڳو ۽ صفا ڳڪ تي پيو. انگريزن جي مرضي هئي تہ هو بنا ڪنهن شرط جي اچي بيش پوي. سک لشڪر کي فوجي تربيت جو ڏگهو تجربو ۽ انهن پنهنجا هٿيار خاص طريقي سان لڪائي ڇڏيا هئا. انگريزن جي مرض هئي تہ سڪ فوج ۽ عام سڪ ڏسي تہ سندن سردار انگريزن آڏو ذليل نموني سان ڪيئن پيش پئجي رهيو آهي. بئي پاسي کان گلبرٽ بہ اڳتي وڌندو رهيو. ڪيس پؤ هو تہ متان ڪٿي جهيڙو ٿي پوي تنهن ڪري پنهنجي لشڪر کي اهڙين هنگامي حالتن کي منهن ڏيڻ واسطي تيار رکيو هئائين ١٠- تاريخ تي مانڪ والا وٽ سردار خان سنگهہ ميجٺيہ پنهنجي هڪ هزار مائهن ۽ توبن سميت اچي پيش پيو. بئي ڏينهن سون نديءَ جي ڪنار سان سردار چتر سنگهہ ۽ سندن پٽ شير سنگهہ پاڻ کي انگريزن جي حوالي ڪيو. جن سان ١٧ توبون بہ ڪڏ هيون. ١٤- تاريخ تي راولپنڊي پرسان هڪ ڪلئي ميدان تي هڪ جڳهہ کي نهايت گهڻو صفا ڪري سنگين سان بندوقون هئن ۾ ڪٿي مفتوح فوجين سان ائين مليا جئين هڪ فاتح فوجي سپاهي بئي مفتوح فوجي سپاهيءَ سان ملندو آهي. مفتوح فوج پنهنجا جهنڊا سرنگون ڪيو اڳتي وڌي ۽ نهايت ادب سان پنهنجا هٿيار فاتح فوج جي سپاهين جي پيرن وٽ رکيا ۽ توبن مان گهوڙا ڇوڙيا ۽ ڪنڌ جهڪايون ماٺ ڪيون هليا ويا.

ڄاڪاڻ تہ برٽش سرڪار کي پنهنجي ڪم جي پوري ڄاڻ هئي. سک بڪايل هئا. انهن مان جن مائهو گهر ڪئي تہ ڪين بہ روپيہ ڏنا ويا جيڪي هنن لاءِ پندرهن ڏينهن جي ورڻ برابر هئا. پر ڪين هن ڳالهہ جو پابند ضرور بڻايو ويو تہ هو گهرن ڏانهن ويندي رستي تي مائهن کان قرلت نہ ڪن. پنجاب ميڊل جي پنيئن پاسي تي ڪوکي اڪير in relief ۾ ويهہ هزار هٿيار بند سڪ ۽ سندن ٤١ توبون محرب سيسي سان وڏيڪ جيئن ڏسڻ ۾ ايندبون. ان کان پوءِ سک اهڙا ڪٽ تي ويا جو انگريز سان مقابلي جو تصور ئي ڪونہ ٿي ڪيائون. پر انگريزن جي هندستاني فوج ۾ هئن پرتي تي سندن بيش بها خدمتون سرانجام ڪيون. هنن ڏاڍيءَ هيٺاهين سان جهڪي سندن پيرن ۾ هٿيار ڦٽا ڪيا هئا. جڏهن اها ڳالهہ رنجيت سنگهہ جي تجربيڪار جنرلن ٻڌي تہ سندن اکين مان هڪ گهڙيءَ لاءِ لڙڪ ڳڙي پيا هئا. هئا رنجيت سنگهہ جي زماني ۾ جيڪي اڻلهہ شيون ميڙي چوندي پنهنجي شخصيت ۾ ... ڪيون سي پاڻيءَ ۾ لوڙهي ڇڏيون. ڪيترا ئي اهڙا مائهو موجود هئن جن کي سندن رحم جوڳو بيش بوڻ اڃا بہ ياد آهي ۽ اهي ڳالهيون ڪندي [illegible]

Gul Hayat Institute

پٺاڻن جو پيڇو ڪرڻ

سک فوج ايتري تيز رفتاري سان پيڇو ڪري سندن گهرن تائين ڪانه پهتي جيتري تيز رفتاريءَ سان انگريزن جي هندستاني سندن پيڇو ڪيو هو. انهن لاءِ اها جنگ تيتر پوري ڪانه ٿيندي جيتر هڪ هڪ پٺاڻ کي جوندي خيبر لڪ جي هن پاسي پڄائي نه ٿو ڇڏجي.

ٻئي ڏينهن گلبرٽ گهوڙي تي لانگ ورائي روانو ٿيو. هن سان فوج جي پيادل جو وڏو حصو ۽ گهوڙيسوار سائڻ هئا جيڪي هٽندا هڪليندا جاني- ڪا سانگ نالي هڪ ٽاڪ وٽ پهتا جيڪو پنڊيءَ کان سا‌ڌا ١٧ ميل پري هو. اتان هڪ رات ۽ ڏينهن سفر ڪري واهه نالي هڪ ماڳ وٽ رهيا جيڪو اتان کان ١۴ ميل پري هو. اتي پهچي گلبرٽ کي اهي خبرون مليون ته سنڌوءَ تي ٻيڙين واري پل اڃا به قائم آهي ۽ پٺاڻن اٽڪ واري قلعي تي قبضو جمائي ورتو آهي. واهه کان اٽڪ تائين ٣١ ميلن جو فاصلو آهي. ١٦- تاريخ واهه کان اسهيو، ساري رات پنڌ ۾ گهندو رهيو. رستي ۾ برهان وٽ ٿورو دابو ڪري وري پنڌ هٿي باک ڦٽيءَ جو خيرن سان اچي شمس آباد رسيا. اتي گهوڙن کي گاهه پنو ڏئي پاڻي پياريائون. فوج به ڪجهه ڪاڏو پيتو. گلبرٽ پيادل کي پنيان اچڻ جو چئي پاڻ گهوڙي تي چڙهي اڳتي روانو ٿيو ۽ ٣٠-١١ صبح جو پنهنجي گهوڙيسوار دستن سميت اچي سنڌوءَ تي ٿهيل پل وٽ پهتو. سندن توبون ان ڏينهن ١- وڳي شام اچي وٽس رسيون. ڏٺائين ته اٽڪ جي قلعي ۾ ڪو وٽي وانگي به ڪونه هو ۽ افغان لشڪر جي پٺ واري فوج ان مهل ٻيڙين جي پل تان سنڌو پار ڪري رهي هئي. سندن فوج اڃا پهتي ئي ڪانه هئي جو پٺاڻن ٻيڙين واري پل ڪپي ڇڏي. پر قسمت سانگي پل جو وڏو حصو لڙي اچي درياه پرسان لڳو جنهن تي انگر بيٺا هئا. سنڌوءَ جي ٻي ڪنڌي تي پٺاڻن جي ساري فوج بيٺي هئي، ڏسجي رهئي. ٿي بٽتريز، پيادل ريگيولر، گهوڙيسوار ۽ ڪجهه جهنگلي قسم جا ماڻهو اتي بيٺل نظر ٿي آيا. ان جاءِ تان سنڌوءَ جو پيٽ ايترو ته ويڪرو هو جو پٺاڻ توبن جي گولن ۽ بندوقن جي گولين جي مار کان بلڪل پري هئا. پر بوءِ به توبن پهچڻ کان گهڻو اڳ پٺاڻن تي پير رکي ائين گم ٿي ويا جيئن مينهن جا منيان ڏند.

پٺاڻ فوج سنڌوءَ جي ٻيءَ پرکي ٿوريون ٻيڙيون سا‌ڙيون هيون ۽ انگريزي فوج جي ماڻهن اها ماڳي پل اک ڇنب ۾ جوڙي راس ڪري ورتي. ٻئي

ڏينهن صبح جو ١٨- تاريخ تي گلبرٽ اٽڪ جڏي پل تان ٽپي پشاور ڏانهن پنڌ پيو ۽ ٢١- تاريخ تي وڃي اتي پهتو. پر پٺاڻ فوج ۽ دوست محمد جو هتي نانءُ نشان به ڪونه هو. سندن توبون، پيادل ۽ سامان جيڪو سندن هيو يا نه هيو ڪٽي تيز رفتار آنڌاري جيان پڇي هليا ويا هئا. گلبرٽ به دير ڪانه ڪئي. پنهنجي گهوڙيسوار دستن سميت جمرود پهتو ۽ اتي لشڪر جي پٺ واري فوج تي مس وڃي سندن نظر پئي جيڪو اڪرم خان جي اڳوائيءَ ۾ واپس وڃي رهيو هو. هو سکن جي شڪست بعد گجرات کان ڀڄي هليو ويو ۽ ۽ خيبر لڪ اڪري سر بچاءَ لاءِ علي مسجد وٽ ڪنهن مناسب جاءِ واسطي ڪوشش ڪري رهيو هو. سندن ٽور- وقتي اتحادين، سکن وٽ هڪ عام چوائي آهي ته پٺاڻ کي انگريز پشاور ماٿري مان لٽون هڻي ڪتن جيان ٻاهر ڪڍي ڇڏيو". اهي امان الله جي دور ١٩١٩ع تائين اتي نظر ئي ڪونه ايندا.

انگريزن جي پنجاب خلاف جنگي مهم اڄهو ائين پوري ٿي جنهن کي ٻيءَ سک جنگ به سڏيو ويندو آهي. پنجن جنگين مان هيءَ آخري جنگ هئي جيڪا ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي فوج وڙهي. ڇاڪاڻ ته مٿس مغل راڄ جو ڀوت سوار هو ۽ پيو ته اڄرج جهڙي "سنڌوءَ جي سنيهه" مٿس ڇانيل هئي... سنڌوءَ جي ڇِڪ ڪيڏي نه عجيب آهي.

پنجاب جو انگريز حڪومت شامل ٿيڻ

جان ڪمپنيءَ جي هن ڪتا جي ختم ٿيڻ کان پهريان لارڊ ڊلهائوسي ۽ فوجي اختيارين کي ڏسڻو پوندو ته فتح ٿيڻ کان پوءِ پنجاب جو معاملو ڪيئن طئي ٿيو جنهن ڪانپوءِ ۽ پنجاب مهاراجا کي انگلنڊ روانو ڪيو ويو. انهيءَ لاءِ به ته هن خاص طور تي سکن سان ڪهڙو سلوڪ ڪيو ۽ عام پنجاب بابت سندن رويو ڪهڙو هو. جڏهن ١٨٥٧ع ۾ بنگال ۾ بغاوت منهن ڪڍيو هو ته سکن انگريزين جي تمام گهڻي مدد ڪئي هئي. ان کان پوءِ اهي سک ئي جن يونين جئڪ وارو جهنڊو پاڻ هٿن ڪري ديوار- چين کان فلئٽ آف فلانڊر تائين وڃي پهتا. لارڊ گوف، گجرات واري عظيم فتح کان پوءِ جنهن کي عام طور وڏي رحم ۽ ديا وارو واقعو سڏيندا آهن. گورنر جنرل سان گڏ ويهي ان ملڪ ۾ مقرر ٿيندڙ فوج بابت سوچي ويچاري رهيو هو. ان سان گڏ هن کان پوءِ ايندڙ ڪمانڊر- ان- چيف کي چارج ڏئي رهيو هو. فوج کي تمام گهڻي خوشي هئي جو هلندڙ جنگ جي وچ ۾

Gul Hayat Institute

سک، جهيڙي کان بان ڪري بيهي رهيا هئا. انگريزي فوج گجرات ۾ اهڙي تہ وڏي فتح حاصل ڪئي جنهن جهڙي هن ساري هندستان ۾ ڪٿي بہ حاصل ڪانہ ڪئي هئي. اها فتح، سولائي، سوچ ويچار ۽ نهايت شاندار نموني حاصل ڪئي وئي هئي. چليان والا وٽ جيڪو نقصان پهتو ۽ ان بابت فوجن کي هروڀرو لويو ويو بہ ويو هو. پر هن سوڀ وسيلي اڳيون سڀ ڪسرون پوريون ٿي ويون. ان بدلي انگلنڊ جي هن ڪمانڊر- ان- چيف کي وسڪائونٽ جو خطاب مليو ۽ ساريءَ فوج کي خوش ڪيو ويو.

لارڊ ڊلهائوسي لاهور جي اعليٰ اختيار سان پنجاب جي مستقبل بابت نهہ وچڙ ۾ هو. هينري لارينس کي سنئو مائهو ڪونہ سمجهندو هو. پنجاب بابت سندس خيالن کي ويچار هيٺ آندو ئي ڪونہ ويندو هو. لارڊ هارڊنج جو سکن سان نرم رويو هو جيڪو ڪارگر ثابت ڪونہ ٿيو. پر گهڻن انگريز عملدارن کي پڪ هئي تہ سندس اختيار ڪيل حڪمت عملي ضرور سوڀاري ٿيندي. اتي کي اهڙا ماڻهو موجود ڪونہ هئا جن وٽ عوامي خدمت جو جذبو هجي ۽ ڪين پنجاب جي حڪومت سونپي سگهجي. لارڊ ڊلهائوسيءَ پنجاب کي انگريز حڪومت سان شامل ڪرڻ جو اعلان ڪيو جنهن کي ڪمپنيءَ جي ڊائرڪيٽرن ۽ انگلنڊ جي حڪومت قبول ڪري ورتو. ڪوه- نور هيرو جيڪو نادرشاه مغل شهنشاه کان ڦري ورتو جنهن جي پوين کان احمد شاهہ ابدالي زوريءَ کسيو ۽ ان جي پوٽن کان وري رنجيت سنگهہ ڦريو سو هن وقت ڦري انگلنڊ جي حڪمران جي تاج جي زينت بڻايو ويو هو.

نديڙي سک مهاراجا انگريزن لاءِ ڪابہ تڪليف پيدا ڪانہ ڪئي هئي. گهڻن کي شڪ هو تہ هو راجا رنجيت سنگهہ حلالي اولاد مان ڪونہ هو. فوجي جي پئنچات جي صلاح سان جڏهن سک لشڪر هندستان تي حملو ڪيو هو ان وقت آٿي هن نديڙي ڇوڪري کي سک تخت تي وهاريو ويو. ڪيس ٿوري وقت لاءِ هندستان ۾ رکيو ويو. بعد ۾ انگلنڊ جي ڪينٽ واري علائقي ۾ رهايو ويو. هن لاءِ پينشن مقرر ڪئي وئي. سندس دوست ڪرنل سليمان لکيو آهي تہ، "تون جٽ سک آهين، تون پنهنجي جٽ پائيبندن ۾ جتليند جي ڪينٽ Kent علائقي ۾ رهين ٿو." ۽ واقعي هن سچ لکيو آهي. دليپ سنگهہ جي زندگي ڪهاڻي آهي جيڪا هر ڏک ڏاکڙي کان خالي هئي.

Gul Hayat Institute

پنجاب جي انتظام لاءِ ڪو گورنر يا هاءِ ڪمشنر مقرر ڪونہ ڪيو ويو هو پر ان لاءِ هڪ بورڊ آف روينيو جوڙيو ويو. جنهن جو ريزيڊنٽ هينري لارينس کي مقرر ڪيو ويو هو. بورڊ جا ميمبر، هينري لارينس جو ڀاءُ جان لارينس ۽

مسٽر چارلس مئنسيل هو جيڪي غير فوجي هئا. پوئين مائٽهوءَ جي جاءِ تي پوءِ رابرٽ منٽگومري کي مقرر ڪيو ويو.

دربار واري زماني ۾ جيڪي نوجوان عملدار اتي مقرر ڪيا ويا تن مان ڪن کي هندستان جي فوجي ۽ غير فوجي نوڪرين ۾ رکيو ويو. اهي نوجوان رات ڏينهن پورهيو ڪري هن صوبي جي ترقيءَ ۽ تعمير لاءِ جاکوڙيندا رهيا. اهو پورهيو ۽ جاکوڙ ڪيئن ڪئي وئي سو به پنهنجي ليکي هڪ جدا قصو آهي. هتان جي مائٽهن کي ڊلهائوسيءَ ۽ جي ناهيل بورڊ جي اعليٰ اختياريءَ وارن اپترو ته نوازيو هو جنهن جو اثر ١٨٥٧ع واري انگريزن خلاف بغاوت ۾ ڏسي سگهجي ٿو. هندستان جي اتر واري هن صوبي ۾ اهڙو اثر اڃا سوڌو به نظر ايندو.

ڪمپنيءَ جي ذميواريءَ جو خاتمو

انگريز حڪومت ۾ پنجاب جي شامل ٿيڻ سان انگريزي حڪمرانيءَ جون حدون سنڌوءَ تائين نه پر ان کان پار جابلو علائقي تائين وڌي ويون هيون ۽ ٿوري ڦيرقار سان اهي ساڳيون حدون اڄ سوڌو قائم آهن. هتي ڏنو ويندو ته ٻهرينءَ کان سواءِ ٻيون چار جنگيون انگريزن جي ڳچيءَ ۾ پئجي ويون هيون ۽ انگريزن پنهنجي جان آجي ڪرڻ واسطي لاچار ٿي وڙهيون هيون. ائين چوڻ ڪپي ته اهو مغل حڪمراني جي پرائين حدن جو چڻ هڪ ظلم جيڪي انگريزن پاڻ ڏانهن ڇڪي رهيو هيو يا انهن علائقن جا حڪمران اهڙا هئا جيڪي غلطيون ڪري انگريزن کي مغل شهنشاهي واري ساري علائقي تي پنهنجي سلطنت قائم ڪرڻ لاءِ دعوت ڏئي رهيا هئا. افغانستان کي هندستان جي انگريز حڪومت جي دائري ۾ آڻڻ لاءِ ڪجهه دير انتظار ڪرڻو پيو.

سنه ١٨٥٦ع ۾ هربرٽ ايڊورڊس دوست محمد سان هڪ عهدنامون طئي ڪيو ويو. ١٩١٩ع واري افغان جنگ وقت جان لارينس به افغان حڪومت سان هڪ عهدنامون ڪيو هو جنهن لاءِ مٿي ڄاڻايل حڪومت کي سخت اعتراض هو. من ڪورهناه کان پوءِ افغانستان، هڪ نه ٻئي ناتي سان هندستان جي انگريزي حڪومت جي اثر هيٺ اچي ويو هو. اها هڪ حقيقت آهي ته هندستان جي اوسي پاسي وارو حڪمران پوءِ اهو طاقتور هجي يا ناٺي ماتر، برطانيه جي واهر کان سواءِ ڪجهه به ڪونه هو.

پنجاب جڏهن هندستان جي انگريزي حڪومت سان شامل ٿيو ته ڪمپنيءَ جي ذميواري پوري ٿي چڪي هئي. دنيا جي هيءَ بي ضابطگي اڳ يا پوءِ

ضرور ختم ٿي وڃي ها نہ تہ ١٨٥٧ع واري عام بغاوت يا بنگالي فوجين وارو بلوو هن کي ڏاهي ضرور پٽ ڪري ڇڏي ها. هيءَ ڪمپني گهڻي وقت کان وٺي پنهنجو وجود قائم رکيو پئي آئي. هن پنهنجون ذميواري نهايت خوش اسلوبيءَ سان نباهيون جنهن مان پتو پوي ٿو تہ انگريزن کي منظم هجڻ جي وڏي صلاحيت آهي ۽ جيڪڏهن ڪين ڪو ڏکيو ڪم منهن ۾ اچي ٿو تہ ان کي نباهي پوري ڪرڻ جو منجهس حوصلو آهي. هن حقيقت کي بين لفظن ۾ هن ريت چئي سگهجي ٿو تہ هندستان جي جيتري علائقي تي اڄ انگلنڊ جي تاج جي حڪمراني قائم آهي ايتري ساڳي علائقي تي ڪمپنيءَ جو ڏاڪو ڄميل هو. يعني ڪمپنيءَ سارا ڪُڌا ڪرتوت انگلنڊ جي تاجدار جي حڪمراني قائم ڪرڻ واسطي ڪيا. انهن ڏاڍن ۽ ڌهڪائن مان هڪ ڪلور ائوڊ کي هندستان سان شامل ڪرڻ بہ هو. اها حقيقت هن معاملي کان ڇڻ الڳ قصو آهي. ان کان سواءِ هندستان جي هڪ وڏي صوبي جي انتظام جو سارو طريقو ڪار ئي بدلجي ويو جيڪو سدائين پنهنجي بادشاهن جي حڪمرانيءَ هيٺ رهيو ۽ اجا تائين رهندو اچي ها. حيدرآباد ۾ مغل گورنر رهندو هو جيڪو پوءِ اتان نڪري هليو ويو ۽ اهو ملڪ بہ انگريزي هندستان جي هڪ رياست بڻجي پئي هئي.

پورن ستر سالن کان وٺي هاءِ گهوڙا هلندي رهي تہ گند جي هن ڍير کي بهاري بڏر ڪيو وڃي. انهن گونگن ٻوڙن اختياري وارن کي ڇتاءَ بہ گهٽا ڏنا ويا هئا ۽ ڪمپني نيٺ بند ٿي وئي. ڪن جو چوڻ آهي تہ اها پنهنجي فطري دور کان گهٽو اڳ بند ڪئي وئي هئي. ان ڪري ڇا ٿيو جو بنگالي فوج بلوو ڪيو ۽ جيڪڏهن عقل کان ڪم نہ ورتجي ها تہ هڪ بغاوت ۽ جنگ جي صورت اختيار ڪري وڃي ها.

ان ڪري نيچ سمان هندستان جو صوبو هڪ ترقي يافتہ ۽ خوشحال علائقو بڻجي پيو. لارڊ ڊلهائوسي ١٨٥٦ع تائين هندستان جو گورنر جنرل رهيو. هن پنهنجي تيار ڪيل منصوبن کي بہ ڪا اهميت ڪانہ ڏني. پنهنجي سهڻيءَ زال جو سات بہ وڃايائين پر هندستان کي آئي جديد ترقي واري گس تي بيهاريائين. ترقيءَ جي ان فڪر کي هندستان جي بغاوت جي هن باه سازي رک ڪري ڇڏيو. ڪرزن ڊلهائوسي کان اڌ صدي کي پوءِ آيو پر هندستان جا ماڻهو ان سڄاڻ ۽ سچيت انسان جي ترقيءَ بابت هر جتن ۽ جاکوڙ کي وساري وينا.

موجوده دور ۾ جڏهن هندستان جي ماڻهن واسطي نئين آڪاش ۽ نئين ڌرتي جوڙڻ واسطي نيون رٿون جوڙيندا آهن تہ ڪي ماڻهو جوندا آهن اها نئين دوزخ جي اڏاوت آهي تنهن کان پاسو ڪيو وڃي. اها نهايت گندي سوچ آهي. ماضيءَ جي ورق گرداني ڪرڻ ڪا خراب عادت ڪانہ آهي. جنگين جو هي ننڍو قصو هائي ٻڌائيءَ کي پهچڻ وارو آهي جنهن مان پتو پوي ٿو تہ هندستان جي دربار

جا حال ڪهڙا هئا ۽ صوبا ڪهڙين گندين حالتن ۾ گهيريل هئا؟ جتي اهڙا ڏوهه پاپ ڪيا ويندا هئا جن ڪي ٻڌي ماڻهن جي لونءَ ڪانڊارجي ويندي. هن قصي مان اها ڄاڻ به ملي ٿي ته به دشمن ڌريون ڪيئن پاڻ ۾ وڙهيون ۽ آخر پنهنجي تباهي ڪيئن پاڻ ڪيائون. هن سڄي مامري ۾ ڏٺو ويندو ته اخلاق ۽ ان جو استعمال ئي سڀ ڪجهه آهي. اهي بهادر انگريزي عملدار جيڪي مانيٽيءَ هندستاني فوج جي ڏڍ ۽ ٽيڪ هئا يا اهي مٿير جوان جن اهي ڏهن سالن واريون ڏکيون جنگيون وڙهيون يا اهي انگريز سورهه جوان جن بنگالي فوجن جي بغاوت کي ختم ڪرڻ واسطي بيش بها خدمتون سرانجام ڪيون سي انهن ماڻهن لاءِ وڏي وٿ هئا جيڪي فوجين ۽ جنگي هٿيارن سان بي پناه محبت ڪندا آهن. پنهنجي وقت جا اهي جُنگ جوان پينشن تي لٿل آهن ۽ ڪنهن به رجيمينٽ ۾ ملازم ڪونه آهن. سندن زندگي ڏاڍي بي مزي گذري رهي آهي ۽ ڏاڍا اداس رهندا آهن. ڇوندا آهن ته هڪ پيشور فوجي لاءِ پنهنجي رجيمينٽ جون يادگيريون پنهنجي خوبصورت وفا شعار گهر واريءَ جي عزت ۽ ناموس جيتريون پياريون هونديون آهن. پر جڏهن ڪنهن ماڻهوءَ وٽ اهي ٻئي شيون نه رهن ته ان جو جيئڻ جنجال بڻجي ويندو آهي. برطانيه جا اهڙا ڪي ٻه چار فوجي وڃي رهيا آهن جن وٽ انهن ڏهن سالن واري جنگي حياتيءَ جون سونهري يادگيريون محفوظ آهن. ساڳي حالت ڪمپنيءَ جي يورپي رجيمينٽ جي آهي ڇاڪاڻ ته سندن پرتي برطانيه واري فوج جي آئرلئنڊ واري حصي سان لاڳاپيل هئي. افسوس آهي جو انهن کي بيڪار شيءِ سمجهي ڪين به ٻاهر ڪڍيو ويو. نهايت ڏک جي ڳالهه اها به آهي ته انگريز عوام ماٺ ڪري اڻ سڌيءَ ريت انهيءَ ڪڌي ڪريت کي ورجائڻ جي موڪل ڏئي ڇڏي آهي.

اهو سوچڻ به افسوسناڪ آهي ته "ڊرٽي شرٽس" کي به هائي ١٦- گريناڊيئر جيتري حيثيت ڪانه ٿي ڏني وڃي.

حاشيا

مهاڳ

(١) جڏهن لارڊ ڪومبر ميئمر کي ڪمانڊر- ان- چيف مقرر ڪيو ويئي ويو ته ڪمپنيءَ جي هڪ ڊائريڪٽر اعتراض ڪيو. سندس چوڻ هو ته هو بيوقوف آهي ۽ ان عهدي جي لائق ڪونه آهي. ڊيوڪ آف ويلنگٽن ڪيس وراڻيو ته توهان بلڪ سچ چئو، ٿا. پر اها به ته حقيقت آهي هن اوهان لاءِ ڀرتپور به ته فتح ڪيو آهي."

باب پهريون

(١) هيءُ ناهه هڪ مشهور جاءِ ۾ ٿيو هو. جنهن جي چوڌاري اڄ ڪلهه چٽيسلي واري عمارت نظر اچي ٿي. منڪوره جاءِ لارڊ آڪلنڊ ۽ مسز ايڊن جي رهايش گاهه هئي.
(٢) تنهن ڪري هرات ۾ ايران تي حملو ڪرڻ ضروري ٿي پيو هو.
(٣) اهو طريقه ڪار ١٩١٧ تائين تبديل ڪونه ٿيو.
(۴) بامبي آرٽيلري جبل ۾ ڪم ايندڙ خاص فوج مهيا ڪئي وئي جيڪا قنڌار ۾ ڪم آئي
(۵) بمبئي ۾ ڪمانڊر- ان - چيف هيو
(٦) ان کان پوءِ جنرل سر ابراهام رابرٽ سڏجڻ ۾ آيو.
(٧) اها ان وقت جي فوجي فهرست مطابق هجي آهي.

باب ٻيو

(١) پاڳوند- يا سڪندر جي برابر
(٢) بي خبر ماڻهن هن ڳالهه تي وني اجايون ڳالهيون شروع ڪيون.
(٣) ان وقت اها هجي هئي.
(۴) اهو ميڊل شاهه جي قتل ٿيڻ تائين ڪونه جڙيو هو ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپني بعد ڏنو.

(۵) عراق ۾ بہ اسان لاءِ ساڳي صورتحال هئي. ان والاريل علائقي جي انتظام سنڀالڻ لاءِ سياسي ڄاڻ جي ضرورت هئي. پر ان وقت جي فوج جا ڪي سڄيت نوجوان عملدار هئا جن ساري صورتحال کي ضابطي هيٺ آڻي ورتو هو. افغانستان جون حالتون بہ ڪجھہ اهڙيون هيون جن ڪمانڊر ان چيف کي گهڻو عرصو اڳ هن سوچڻ تي مجبور ڪيو هو تہ ڪمانڊر ان چيف کي حڪومت جو نمائندي طور اتي رهڻ گهرجي ۽ اتي رهندڙ پوليٽيڪل آفيسر بہ ڪنهن سرڪاري کاتي جو سربراهہ هئڻ گهرجي. عراق ۾ اهڙيون خراب حالتون ڪٽي ڪونہ هيون پر اوٿايون ساڳئي قسم جون نظر اينديون.

(٦) هي پنهنجي دور جي هڪ اهم عورت هئي.

(۷) هي مليشيا جي طرز تي فوج ۾ شامل هوندا هئا ۽ محافظ طور بہ ڪين رکيو ويندو هو.

باب ٽيون

(۱) هي يوريشين نسل جا ماڻهو هئا جن ۱۸۳۴ع ۾ شاه جي فوجن جي اڳواڻي ڪئي هئي.

(۲) هنن تي تمام گهڻو خرچ ڪيو ويو هو.

(۳) ڏاڍو عجيب غريب انسان هو. بعد ۾ ڪيس لکنوءَ جي ريزيڊنسيءَ جو محافظ بہ مقرر ڪيو ويو هو.

(۴) فوجي ترتيب ۾ ريجيمينٽن جي تعداد جو فرق، جنگ کان واند ڪائي مهل نظر ايندو آهي.

(۵) سنہ ۱۸۸۲ع ۾ جڏهن براڊ فوٽ جون ڊائريون ڇپيون هيون تہ ماڻهن ۾ تهلڪو مچي ويو هو. جڻ، ڪي خوف خطرا نئين سر اٿي کڙا ٿيا هئا. جهونڙي ”سيل“ جي ڪلهن تان گلٽ جا اهي پراڻا استار بہ جڻ ڪسڪي رهيا جيڪي هڪ ڪاٻاڙيءَ کي ڏيڻ لائق هئا.

(٦) شاه جي-۲ پيادل فوجي جي وڏي حصي کي مختلف قلعن ۾ رهايو ويو هو.

(۷) دلچسپ ڳالهہ اها بہ آهي تہ جڏهن سي ڪابل مان پيش قدمي شروع ڪئي هئي تہ ۱۳ ريجيمينٽ کي بندوقن جا ڪتيل ۽ ڳريل فلنٽ- لاڪ ڏنا ويا هئا. ڪيترين بندوقون ان اوٿائيءَ ڪري ڄٽي بہ ڪونہ سگهيون هيون. سيل اختياريءَ وارن کي چيو هوم تہ جيڪي ۴۰۰۰ نيون بندوقون آيون آهن سي فوج ۾ ورهايون وڃن. پر ايلفن اسٽون ائين ڪرڻ کان انڪار ڪيو. ۱۳- ريجيمينٽ نہ رڳو گلزين ڪن مهٽ ڪئي هئي پر انهن جي بغاوت کي بہ ختم ڪري ڇڏيو هو.

(۸) درحقيقت ايسٽ انڊيا ڪمپني جڻ انگلنڊ جو ٻيو حڪمران هئي.

(۹) پڙهو ” اسپاءِ نہ صوبيدار، ۾ صوبيدار سيتارام جو قصو

(۱۰) شهزادو شاپور ڪسڪي نڪري هليو ويو.

Gul Hayat Institute

باب چوٿون

(۱) انگريز "سنڌ" جي اڳين هجي لکندا هئا.
(۲) ڪراچي هائي تہ ڪجهہ بہ ڪونہ آهي. پر ان هوندي بہ هو هڪ شاهوڪار ۽ اهم شهر آهي. سرچارلس نئپيئر اڳڪٿي ڪئي هئي تہ هيءُ شهر ضرور ڪڏهن عظمت جي درجي تي پهچندو.
(۳) هيءَ انهي دور جي هجي آهي. ٻين جڳهين تي Bluch ۽ Bluchistan لکيو ويو آهي.

باب پنجون

(۱) ڏسو ڪتاب "ايڊمنسٽريشن آف لارڊ ايلنبرو" بينٽلي ائنڊ سن ۱۸۷۱
(۲) لارڊ ايلنبرو رسد واري شعبي جي ماڻهن کي پنل جا جڏهن نہ فوجين کي سونا ۽ مينڪا ڪاري ٽيل ٻلا (تمغا) ڏنا هئا.
(۳) ڪتاب جي مصنف فيلڊ مارشل پيٽ گرانٽ جي زال ليڊي گرانٽ ڪان ٻڌو هو تہ گورنر جنرل عورتن کي ميناڪاري ٽيل ٻلا ڏنا هئا. هن اهڙو ٻلو ليڊي گرانٽ وٽ بہ ڏٺو هو.
(۴) عام ۾ ڦيٿيون ڏاند گاڏيون.

باب ڇهون

(۱) ڪرنل گارڊنر سک دربار سان لاڳاپيل هڪ مهم جُو انسان هو. ڪرنل پيئرس سندس يادگيرين تان ان جي مهم جوئي جا قصا بيان ڪيا آهن. پر اهڙين ڳالهين جي سچائيءَ ۾ شڪ آهي.

باب ستون

(۱) ستلج جي ڪنار سان ڪي علائقا رنجيت سنگهہ جي حڪمرانيءَ هيٺ هئا پر هن اتي پنهنجي فوج ڪانہ رکي هئي. انهن جي حيثيت معمولي هئي.
(۲) اهو سمجهڻ گهرجي تہ فوجي عملدار راجنيتڪ غير فوجي عملدار سان ملي ملڪي معاملا هلائيندا هئا. جنگ ۽ امن جو دارو مدار بہ انهن جي پرجهہ ۽ پروڙ تي هوندو هو. گهڻو ڪري ٿيندو ائين هو جو جن ماڻهن جو جنگ ۾ ڪو ڪردار ٿي

ڪونہ هوندو هو امن جا اختيار وري تن وٽ هوندا هئا.

(۳) ڪن- نَو- پائونڊرس جي چوند ڪئي هئي.

باب اٺون

(۱) برگيڊيئر ائش برنر جي خطن موجب، جيڪي سوسائٽي آف هسٽاريڪل ريسرچ جي جرنل ۾ اپريل ۱۹۳۲ع ۾ ڇپيا هئا

(۲) هن چربيو ٽي ڪورٽ مارشل ڪان جان اَجي ڪرائي هئي.

باب يارهون

(۱) هي هينري هيو لاڪ جو پاءُ هو.

(۲) هن مارچ ۱۹۳۲ع ۾ انگلنڊ ۾ وفات ڪئي. سارجنٽ ميجر اسٽارٽ فورڊ جو ۱۴- لائيٽ ڊرئگون سان تعلق هو. هن چليان والا واري جنگ ۾ حصو ورتو هو ۽ گجرات جي فتح ڪان پوءِ پٺاڻن جو پيڇو ڪندي خيبر لڪ تائين بہ ويو هو. مرڻ مهل هن جي عمر ۱۰۴ سال هئي.

(۳) ان رات جنگ ۾ مري ويل تيرهن عملدارن جا لاش ميس واري ميز تي رکيا ويا هئا. ڪاڏي واري اها ميز بورچين اُٿي ميدان تي رکي هئي ۽ مٿس ماني بہ رکي وئي هئي. پر اها ڪنهن بہ ڪانہ کاڌي.

(۴) ۹- لانسر ۽ نيٽو ڪيولري لشڪر جي پاسن تي بيهاريو ويو هو. پر اهي جنگ ۾ شريڪ ڪونہ ٿيا هئا.

(۵) جيڪو ٽي ڏينهن جهڪور پڌي پيهي رهيو.

باب ٻارهون

(۱) ذر حقيقت ان جو انگ ۴۰۰۰ هو.

(۲) سنڌس پينشن پنجاه هزار پائونڊ ساليانو مقرر ڪئي وئي هئي.

(۳) يورپ وارا پيار وچان ڪمپنيءَ جي فوج کي هن نالي سان سڏيندا هئا. بنيادي طور تي اهو بنگال فيوسيليئرس جو نالو هو.

Gul Hayat Institute

جي ايم سيد اڪيڊمي جا ڇپايل ڪتاب

نمبر	ڪتاب	ليکڪ	قيمت
.1	پيغام لطيف	جي ايم سيد	100/=
.2	جديد سياست جا نوَ رتن	جي ايم سيد	100/=
.3	موجوده سياسي مسئلا	جي ايم سيد	100/=
.4	سنڌوءَ جي ساڃاھ (ٻه جلد گڏيل)	جي ايم سيد	300/=
.5	نئين سنڌ لاءِ جدوجهد	جي ايم سيد	100/=
.6	ساھڙ جا سينگار	جي ايم سيد	100/=
.7	خط ۽ مضمون	جي ايم سيد	100/=
.8	آزادي ڇو ۽ ڇالاءِ	جي ايم سيد	100/=
.9	سائين جي.ايم. سيد جون	جي ايم سيد	200/=
.10	تحريرون- I	جي ايم سيد	100/=
.11	جيئڻ ڏنو آهي مون	جي ايم سيد	80/=
.12	ديار دل ۽ داستان محبت	جي ايم سيد	200/=
.13	پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني - I	جي ايم سيد	125/=
.14	سنڌي ڪلچر	جي ايم سيد	25/=
.15	سنڌ جا سورما	جي ايم سيد	25/=
.16	خطبات سيد	جي ايم سيد	100/=
.17	سنڌ ڳالهائي ٿي	جي ايم سيد	150/=
.18	مسلم سربراھ ڪانفرنس	جي ايم سيد	50/=

گهرائڻ لاءِ لکو

معرفت: پوسٽ باڪس نمبر 58 جنرل پوسٽ آفيس
حيدر آباد سنڌ

سنڌ تحقيقي بورڊ جا ڇپايل ڪتاب

1.	سنڌ جي تاريخ جا تحقيقي مسئلا	مرتب: ناز سنائي	20/=
2.	سنڌ جي عالمن جا سونهري ڪارناما	دادا سنڌي	25/=
3.	سنڌ جي بمبئي کان آزادي	جي. ايم. سيد	20/=
4.	سنڌ جي تاريخ جا ماخذ	ناز سنائي	30/=
5.	ميرن جي صاحبي	حڪيم فتح محمد سيوهاڻي	20/=
6.	سومرن جي دور جا سورما	دادا سنڌي	20/=
7.	اوائلي دؤر ۾ شايع ٿيل لوڪ ڪهاڻيون	مرلي ڌر جيتلي	20/=
8.	شاهه جو رسالو (مڪمل)	ڪلياڻ آڏواڻي	(ختم ٿيل)
9.	مطالعو سنڌ جو	غلام محمد لاکو	40/=
10.	تاريخي ماڻهو تاريخي ڳالهيون	دادا سنڌي	20/=
11.	منگها رام ملڪاڻي	اي- جي- اتم	25/=
12.	ابوالفضل ۽ فيضي	حڪيم فتح محمد سيوهاڻي	40/=
13.	سنڌ جي ڪوپائي ڪٿا	اديب انقلابي	30/=
14.	جرنيل هوش محمد شيدي	منصور قادر جوڻيجو	40/=
15.	سنڌ جا عظيم ويج	اديب انقلابي	60/=
16.	سچل جون واديون	بلديو مٽلاڻي	40/=
17.	هڪ سؤ سنڌي سپوت	ميمڻ عبدالغفور سنڌي	20/=
18.	سنڌي ٻوليءَ جا محقق	هدايت پريم	30/=
19.	شاهه جون آکاڻيون	ڄيٺمل پرسرام گلراجاڻي	150/=
20.	شاهه جو رسالو (مجمل)	ڪلياڻ آڏواڻي	200/=
21.	قاضي قادن جو ڪلام	هيرو ٺڪر	50/=
22.	سنڌي ادب	پير حسام الدين شاهه راشدي	40/=
23.	سنڌ بابت انگريزن جي اختيار ڪيل حڪمت عملي	سي-ايل- ماڙيوالا/ عطامحمد ڀنڀرو	80/=
24.	سنڌوءَ جو موهه	جنرل سرچارج ميڪمين/ عطامحمد ڀنڀرو	150/=

گهرائڻ لاءِ لکو

پوسٽ باڪس نمبر 58 جنرل پوسٽ آفيس
حيدر آباد سنڌ

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute